

G'aznaviylar davlati tarixi

Ushbu monografiya O'rta Sharq va Hindiston tarixida o'dmas iz qoldirgan eng qudratli turkiy sulolalardan biri – G'aznaviylar davlati (963–1187) tarixini kompleks o'rganishga bag'ishlangan. Tadqiqotda davlatning tashkil topishi, uning yuksalish davri, ayniqsa, Sulton Mahmud G'aznaviy, Sulton Ibrohim va Mas'ud III kabi mashhur hukmdorlar davridagi harbiy-siyosiy islohotlar hamda Hindistonga uyushtirilgan g'azotlarning tarixiy ahamiyati ilmiy jihatdan tahlil qilingan.

Kitobda G'aznaviylarning Saljuqiylar va G'uriylar kabi qo'shni davlatlar bilan murakkab diplomatik munosabatlari, sulolaviy inqirozlar va davlat boshqaruv tizimining o'ziga xos xususiyatlari birlamchi manbalar asosida yoritib berilgan. Shuningdek, asarda turkiy davlatchilik an'alarining islom sivilizatsiyasi bilan uyg'unlashuvi masalalariga alohida e'tibor qaratilgan.

Mazkur monografiya tarixchi olimlar, tadqiqotchilar, oliy o'quv yurtlarining talabalari hamda Sharq xalqlari va o'rta asrlar davlatchiligi tarixi bilan qiziquvchi keng kitobxonlar ommasiga mo'ljalangan.

Mualliflar Denov tadbirkorlik va pedagogika instituti professor-o'qituvchilari bo'lib, o'rta asrlar tarixi va turkiy davlatchilik tizimi bo'yicha ilmiy tadqiqotlar olib boradilar. Ko'plab ilmiy maqolalar va o'quv qo'llanmalar mualliflari.



9 786209 742453

Globe
EDIT

G'aznaviylar davlati tarixi

Jo'rayev, Muminov, Mamarajabov

Globe
EDIT



Muxriddin Jo'rayev · Ulmas Muminov · Bobir Mamarajabov

G'aznaviylar davlati tarixi

Siyosiy tarix, davlat boshqaruvi va harbiy
islohotlar tahlili

**Muxriddin Jo'rayev
Ulmas Muminov
Bobir Mamarajabov**

G'aznaviylar davlati tarixi

FOR AUTHOR USE ONLY

FOR AUTHOR USE ONLY

**Muxriddin Jo'rayev
Ulmas Muminov
Bobir Mamarajabov**

G'aznaviylar davlati tarixi

**Siyosiy tarix, davlat boshqaruvi va harbiy
islohotlar tahlili**

FOR AUTHOR USE ONLY

GlobeEdit

Imprint

Any brand names and product names mentioned in this book are subject to trademark, brand or patent protection and are trademarks or registered trademarks of their respective holders. The use of brand names, product names, common names, trade names, product descriptions etc. even without a particular marking in this work is in no way to be construed to mean that such names may be regarded as unrestricted in respect of trademark and brand protection legislation and could thus be used by anyone.

Cover image: www.ingimage.com

Publisher:

GlobeEdit

is a trademark of

Dodo Books Indian Ocean Ltd. and OmniScriptum S.R.L publishing group

120 High Road, East Finchley, London, N2 9ED, United Kingdom

Str. Armeneasca 28/1, office 1, Chisinau MD-2012, Republic of Moldova, Europe

Managing Directors: Ieva Konstantinova, Victoria Ursu

info@omniscryptum.com

Printed at: see last page

ISBN: 978-620-9-74245-3

Copyright © Muxriddin Jo'rayev, Ulmas Muminov, Bobir Mamarajabov

Copyright © 2026 Dodo Books Indian Ocean Ltd. and OmniScriptum S.R.L publishing group

FOR AUTHOR USE ONLY

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIV TA'LIM, FAN VA INNOVATSIYALAR VAZIRLIGI
DENOY TADBIRKORLIK VA PEDAGOGIKA INSTITUTI

M. JO'RAYEV • U. MUMINOV • B. MAMARAJABOV

G'AZNAVIYLAR DAVLATI TARIXI

(Monografiya)



— DENOY — 2026 —

**O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY TA’LIM, FAN VA
INNOVATSIYALAR VAZIRLIGI
DENOV TADBIRKORLIK VA PEDAGOGIKA INSTITUTI**

JO‘RAYEV.M, MUMINOV.U, MAMARAJABOV.B

G‘AZNAVIYLAR DAVLATI TARIXI

Monografiya

FOR AUTHOR USE ONLY

Denov 2026

{ 2 }

Jo'rayev.M, Muminov.U, Mamarajabov.B: G'aznaviylar davlati tarixi. Monografiya / –

Denov: 2026. – 332 b

Ushbu monografiya O'rta Sharq va Hindiston tarixida o'chmas iz qoldirgan turkiy sulolalardan biri — G'aznaviylar davlati (963–1187) tarixini kompleks o'rganishga bag'ishlangan. Tadqiqotda davlatning tashkil topishi, uning yuksalish davri, ayniqsa, Sulton Mahmud G'aznaviy, Sulton Ibrohim va Mas'ud III kabi hukmdorlar davridagi harbiy-siyosiy islohotlar hamda Hindistonga uyushtirilgan g'azotlarning tarixiy ahamiyati ilmiy jihatdan tahlil qilingan.

Monografiyada G'aznaviylarning Saljuqiylar va G'uriylar kabi qo'shni davlatlar bilan murakkab diplomatik munosabatlari, sulolaviy inqirozlar va davlatning zavolga yuz tutishi jarayonlari birlamchi manbalar va zamonaviy tarixshunoslik ma'lumotlari asosida yoritib berilgan.

Shuningdek, asarda G'azna shahrining ilm-fan va madaniyat markazi sifatida tutgan o'rni, saroy adabiy muhiti (xususan, Sayyid Hasan G'aznaviy kabi ijodkorlar faoliyati) va turkiy davlatchilik an'analari mintaqadagi ta'siri xususida qimmatli ma'lumotlar keltirilgan.

Mazkur ish oliy o'quv yurtlarining tarix yo'nalishi talabalari, tadqiqotchilar hamda O'rta asrlar Sharq tarixi va turkiy xalqlar davlatchiligi bilan qiziquvchi keng kitobxonlar ommasi uchun mo'ljallangan.

Mas'ul muharrir:

B.S.Nazirov – Tarix fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), v.b, professor

Taqrizchilar:

A.A.Egamberdiyev – Tarix fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), dotsent TDSHU

A.A.Qarshiyev – Tarix fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), dotsent DTPI

Monografiya Denov tadbirkorlik va pedagogika instituti Kengashining 2026-yil martdagi

7-sonli majlisi bayonnomasi bilan nashrga tavsiya etilgan.

MUNDARIJA

KIRISH.....	5
G‘aznaviylar davlati tarixini o‘rganishning manbashunoslik va tarixshunoslik asoslari.....	9
G‘aznaviylar davlatining shakllanishi va siyosiy tarixi.....	26
G‘aznaviylar davlati hukmdorlari.....	43
G‘aznaviylar davlat boshqaruv tizimi.....	129
G‘aznaviylar va boshqaruv tizimi.....	146
G‘aznaviylar davlatida hokimyat.....	171
Hokimiyat alomatlari.....	207
G‘aznaviylar davlatida saroy amaldorlari.....	275
Xulosa.....	322
Foydalanilgan adabiyotlar va manbalar ro‘yxati.....	324

KIRISH

Afg‘oniston va Hindiston tarix davomida turkiy qabilalar hukmronlik o‘rnatgan asosiy hududlar sirasiga kiradi. Mintaqaning strategik va madaniy jihatdan chorraha vazifasini o‘tovchi geografik o‘rni, ko‘plab qabilalar qatori turkiy xalqlarning ham e‘tiborini tortgan. Tarix davomida yirik va mayda ko‘plab qabilalar davlat tuzgan Afg‘oniston va Hindiston hududlari turkiy kelib chiqishga mansub xalqlar faoliyat yuritgan muhim makonlardan biri hisoblanadi. Afg‘onistonda tashkil topgan, chuqur tarixiy ildizlarga ega va bugungi kungacha yetib kelgan moddiy-madaniy yodgorliklari bilan tanilgan imperiyalardan biri G‘aznaviylar davlati hisoblanadi.

Markazi Afg‘onistonning mustahkam va baland geologik tuzilishi bilan mashhur bo‘lgan G‘azna shahri bo‘lgan G‘aznaviylar davlati hijriy 351–582 / milodiy 963–1186 yillar oralig‘ida mintaqaning eng qudratli siyosiy tuzilmalaridan biri sifatida tanilgan. Hukmronlik yillari davomida ular siyosiy, ijtimoiy, iqtisodiy, harbiy va madaniy sohalarda faoliyat yuritib, ayniqsa ushbu hududlarda turk-islom madaniyatining yoyilishida muhim rol o‘ynaganlar. Mazkur tadqiqotning asosiy maqsadi Gaznaviylar davlatining imperiya darajasiga ko‘tarilishida, Afg‘oniston va Hindistonda turk-islom madaniyatining tarqalishida hamda mintaqada davlat boshqaruvi va tashkiliy tizimlarni shakllantirishda muhim tashabbuslari bilan tanilgan Sulton Mahmud G‘aznaviyning siyosiy, harbiy va ijtimoiy-siyosiy faoliyatini tarixiy manbalar, ilmiy tadqiqotlar va numizmatik ma‘lumotlar asosida yoritishdan iboratdir.

Sulton Mahmud G‘aznaviy (361–421 / 971–1030) o‘zbek va umuman turkiy tarixshunoslikda siyosiy hamda shaxsiy jihatdan yetarli darajada keng tanilgan hukmdor hisoblanmaydi. Xorijiy tillardagi ilmiy adabiyotlarda G‘aznaviylar davlati tarixiga bag‘ishlangan asarlar soni nihoyatda kam. Ushbu tadqiqotga ingliz, rus, turk va fors tadqiqotchilari tomonidan ilgari surilgan ilmiy ma‘lumotlarni tahlil qilish orqali kirishildi.

Turklarning islom dinini qabul qilishi turk tarixi taraqqiyotidagi eng muhim burilish nuqtalaridan biridir. Aynan shu jarayonda vujudga kelgan uch turk davlati turk tarixining turli geografik hududlarda va turli yoʻnalishlarda rivojlanishini taʼminlab, ular barpo etgan siyosiy, harbiy, ijtimoiy, madaniy va diniy tuzilmalar orqali turk tarixining keyingi ming yillik qiyofasini belgilab berdi. Ulardan Qoraxoniylar turk-islom tarixining, turk madaniyati va sivilizatsiyasining Turkiston hududida mustahkam ildiz otishi va uzluksiz davom etishini taʼminlagan boʻlsa, Saljuqiylar gʻarbiy turklikka asos soldi. Gʻaznaviylar esa janub tomonga, yaʼni hozirgi Afgʻoniston va Shimoliy Hindiston hududlariga yoʻnalib, Janubiy Turkiston deb ataluvchi bu mintaqada turk-islom madaniyati va sivilizatsiyasining asoschisi boʻldi.

963-yilda Somoniy amiri Alptegin tomonidan Gʻazna shahrining egallanishi bilan poydevori qoʻyilgan va 977-yilda Sabuktegin tomonidan mustaqil davlat sifatida barpo etilgan Gʻaznaviylar davlati, 1186-yilgacha qariyb ikki asr davomida hozirgi Afgʻonistondan Shimoliy Hindistongacha, Xurosondan Movarounnahr gacha choʻzilgan keng hududda hukmronlik qilgan. Davr manbalarida Sabukteginlar, Mahmudiylar yoki Gʻaznaviylar nomlari bilan tilga olingan ushbu turk davlati, ayniqsa Hindiston boshchiligidagi hukmronlik qilgan hududlarda nafaqat siyosiy va harbiy faoliyati, balki barpo etgan madaniy va sivilizatsion muassasalari orqali ham islom dinining yoyilishiga, shuningdek turk-islom madaniyati va sivilizatsiyasining rivojlanishiga katta hissa qoʻshdi. Islom dini bilan avvaldan tanish boʻlishiga qaramay, ayniqsa gʻaznaviylar fathlari natijasida keng miqyosda islomlashgan Hindiston hududlarida, Gʻaznaviylardan keyin ham turli turk va islom sulolalari muhim rol oʻynagan boʻlib, bu jarayon XIX asr oʻrtalarida Boburiylar sulolasining qulashigacha davom etgan.

Gʻaznaviylarning turk va islom tarixidagi eng muhim roli Shimoliy Hindiston fathlarini boshlab berish orqali islom olamiga Panjob hududida mustahkam tayanch nuqtasini yaratganlari va shu yoʻl bilan keyingi Hindiston fathlari uchun zamin hozirlaganlaridir. Shu bilan birga, bugungi kunda mintaqada

kuzatilayotgan turk-islom sivilizatsiyasiga oid izlarning asosida ham G'aznaviylar ta'siri yotadi. Afg'oniston, Pokiston, Hindiston va Bangladesh kabi mamlakatlarda istiqomat qilayotgan musulmonlar soni dunyo musulmonlari umumiy soni — taxminan 1,6 milliard kishining qariyb uchdan bir qismini tashkil etishini inobatga olsak, G'aznaviylar ochib bergan Hindiston fathlarining ahamiyati yanada ravshanlashadi.

G'aznaviylarning tarixiy ahamiyati ichki va tashqi mamlakatlardagi ayrim tadqiqotchilarning e'tiborini mazkur davrga qaratgan va ushbu mavzu yuzasidan turli ilmiy tadqiqotlar amalga oshirilgan. Shunga qaramay, o'rta asrlar turk tarixining ushbu muhim davlati siyosiy tarixi, madaniyati, sivilizatsiyasi, davlat tuzilmasi hamda tarixiy merosi masalalarini til, tarix va madaniyat nuqtayi nazaridan yanada ko'proq va batafsil o'rganish zarurligi shubhasizdir.

G'aznaviylar nafaqat harbiy qudratga tayangan imperiya, balki Markaziy Osiyo turkiy davlatchilik an'alarini islomiy boshqaruv tizimi bilan muvaffaqiyatli sintez qilgan murakkab siyosiy tuzilma sifatida namoyon bo'ladi. Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, ushbu davlatning tarixiy ahamiyati quyidagi omillar bilan belgilanadi:

G'aznaviylar davlati (963–1186) Janubiy Turkiston, Afg'oniston va Shimoliy Hindiston hududlarida turk-islom sivilizatsiyasining poydevorini qo'ydi. Ularning Hindistonga qilgan yurishlari natijasida Panjob mintaqasida islom olami uchun mustahkam tayanch nuqtasi yaratildi, bu esa keyingi asrlarda mintaqaning demografik va madaniy qiyofasini butunlay o'zgartirdi.

Tarixshunoslik tahlillari, xususan, V.V.Bartold va C.E.Bosvort tadqiqotlari shuni tasdiqlaydiki, G'aznaviylar Somoniylar davlatining byurokratik an'alarini davom ettirib, "eroncha" devonchilik va "turkcha" harbiy elita o'rtasidagi muvozanatni saqlaganlar. Nizomulmulkning "Siyosatnoma" asari ham ushbu boshqaruv falsafasining keyingi turkiy imperiyalar uchun namuna bo'lganini ko'rsatadi.

Abu Nasr Utbiy ("Tarix-i Yaminiy"), Abu Fazl Bayhaqiy ("Tarix-i Bayhaqiy") va Gardiziy ("Zayn al-axbor") kabi mualliflarning asarlari davlatning ichki dinamikasini, saroy hayotini va qo'shni davlatlar (Qoraxoniylar, Saljuqiylar) bilan munosabatlarini yoritishda birlamchi tayanch bo'lib xizmat qiladi. Ayniqsa, Bayhaqiyning asari o'z davrining voqealarini guvoh sifatida aniqlik bilan yoritgani tufayli "tarixchilarning sultoni" sifatida e'tirof etilishiga asos bo'lgan.

XX asr tarixshunosligi, xususan M.Nazim tadqiqotlari, Sulton Mahmud G'aznaviy faoliyatiga nisbatan an'anaviy diniy qarashlarni o'zgartirib, uning yurishlarida iqtisodiy va strategik maqsadlar ustunlik qilganini isbotlab berdi. Geografik asarlar (Ibn Havqal, Istaxriy, Muqaddasiy) esa davlatning iqtisodiy qudrati va mintaqaviy aloqalarini hududiy kontekstda tushunishga imkon beradi.

G'aznaviylar davlati tarixi shunchaki sulolaviy o'zgarishlar silsilasi emas, balki mintaqaviy integratsiya, madaniy almashinuv va turkiy davlatchilikning janubiy yo'nalishdagi evolyutsiyasi jarayonidir. Ushbu tadqiqotlar majmuasi G'aznaviylarni o'rta asrlar Sharq sivilizatsiyasining ajralmas va hal qiluvchi bo'g'ini sifatida baholashga asos bo'ladi.

G‘AZNAVIYLAR DAVLATI TARIXINI O‘RGANISHNING MANBASHUNOSLIK VA TARIXSHUNOSLIK ASOSLARI

O‘rta asrlar Sharq davlatchiligi tarixida o‘ziga xos o‘rin tutgan G‘aznaviylar davlati (963–1187) tarixini tadqiq etishda boy va rang-barang manbalar majmuasi mavjud bo‘lib, ular davlatning siyosiy, ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy hayotini kompleks yoritish imkonini beradi. G‘aznaviylar davri nafaqat harbiy fathlar va keng ko‘lamli hududiy kengayishlar, balki tarixnavislik san‘atining ham yuksak taraqqiy etgan pallasi sifatida xarakterlanadi. Ushbu davrda yaratilgan asarlar islom tamadduni tarixnavisligida yangi uslub – voqealarni bayon etishda rasmiy hujjatlar, guvohliklar va tanqidiy tahlildan foydalanish an‘anasini boshlab berdi.

Mazkur bobda G‘aznaviy turkiy imperiyasi tarixiga oid birlamchi manbalar va keyingi davr tarixshunosligida amalga oshirilgan tadqiqotlarning tizimli ilmiy tahlili amalga oshiriladi. G‘aznaviylar davlati tarixini o‘rganishda quyidagi manbalar guruhini tahlil qilish metodologik jihatdan muhim ahamiyat kasb etadi:

Birinchidan, bevosita saroy tarixnavisligi an‘anasi doirasida yaratilgan asarlar (masalan, Abu Nasr Utbiyning “Tarixi Yaminiy” yoki Abu Fazl Bayhaqiyning “Tarixi Mas‘udiy” asarlari). Ushbu manbalar davlat boshqaruv apparati, diplomatik yozishmalar va harbiy yurishlar haqida eng aniq faktik ma‘lumotlarni taqdim etadi.

Ikkinchidan, umumtarixiy va geografik asarlar. Gardiziyning “Zayn al-axbor” asari kabi manbalar mintaqadagi etnik jarayonlar, turkiy qabilalarning joylashuvi va ijtimoiy tabaqalanish masalalarini yoritishda xizmat qiladi.

Uchinchidan, adabiy-falsafiy va huquqiy manbalar. Bu guruhga kiruvchi “Siyosatnoma” (Nizomulmuluk) yoki davr shoirlari (Firdavsiy, Unsuriy) qasidalari davlat mafkurasi va ijtimoiy ong darajasini aniqlashga yordam beradi.

Shuningdek, bobda G‘aznaviylar davlati tarixining zamonaviy tarixshunoslikda (XIX–XXI asrlar) o‘rganilish darajasi tahlil etiladi. G‘arb va Sharq, xususan, O‘zbekiston tarixshunosligida ushbu sulolaning Markaziy Osiyo

va Hindiston sivilizatsiyasi rivojidadagi o'rnini, ularning Saljuqiylar va Qoraxoniylar bilan munosabatlari kontekstidagi tadqiqotlar tanqidiy ko'rib chiqiladi.

Ushbu manbashunoslik va tarixshunoslik asoslarini tahlil qilish, monografiyaning keyingi boblarida ko'tarilgan muammolarni xolis va ilmiy asoslangan holda yoritish uchun poydevor vazifasini o'taydi.

Tarix-i Yaminiy yoki Kitabul Yaminiy

Tarixu'l-Yaminiy¹, Abu'n-Nasr Muhammad ibn Abduljabbor al-Utbiy (350/961–427/1036 yoki 431/1040) tomonidan arab tilida yozilgan asardir.

Tadqiqotimizda foydalaniladigan ilk asosiy manba G'aznaviylar davlatida muhim lavozimlarda faoliyat yuritgan Abu Nasr Muhammad ibn Abd al-Jabbor al-Utbiy ar-Roziy tomonidan yozilgan **Tarixu'l Yaminiy** asaridir. Utbiy hijriy 350 / milodiy 961 yilda Ray shahrida tug'ilgan bo'lib, Somoniylar vaziri Abu'l-Husayn al-Utbiyning nabirasi hisoblanadi. Ushbu oilaviy mansublik uning tarixiy dunyoqarashi va ilmiy salohiyatining shakllanishida muhim omil bo'lgan. Uning ismining sahobalardan Utba ibn G'azyon (r.a)ga nisbat berib qo'llanilishi, tarixnavislikdagi an'anaviylik va ilmiy nufuzini yanada mustahkamlaydi.

Utbiy Somoniylar davlatining Xuroson qo'shini qo'mondoni Abu Ali Simjuriy xizmatida bo'lgan, keyinchalik esa qisqa muddat **Sabukteginga** kotiblik qilgan. So'ngra uning o'g'illari **Ismoil** va **Mahmud** xizmatida kotib, elchi hamda **sohibi barid** (pochta va razvedka boshlig'i) lavozimlarida faoliyat yuritgan.

Mazkur tajribalar uning tarixiy tahlillarining chuqurligi va puxtaligini oshirgan. Utbiy 411/1021 yilda o'z asarini G'aznaviylar vaziri Ahmad ibn Hasan al-Maymandiyga taqdim etgan bo'lib, unda Sabuk Tegin va Sulton Mahmud hukmronligi davrlarini, shuningdek, ushbu davrlarning zamondosh hukmdorlari hamda qo'shni davlatlar tarixini batafsil yoritgan. **Tarixu'l Yaminiy** 410/1020 yilgacha bo'lgan voqealarni qamrab olib, davrning siyosiy, harbiy va madaniy

¹ محمد بن عبد الجبار العتبي الكتاب اليميني

jarayonlarini mufassal bayon etadi hamda shu jihatdan o'z zamonasining tarixiy manzarasini aks ettiruvchi muhim birlamchi manba sifatida baholanadi².

Utbiy o'z asarida G'aznaviy Mahmudning Hindistonga qilgan yurishlarini batafsil tasvirlagan, Somoniylar davlatining so'nggi davrlarini, Abbosiylar hamda Qoraxoniylar kabi muhim qo'shni va zamondosh davlatlarning tarixini keng qamrovda tahlil qilgan. Asarning mazkur keng qamrovli mazmuni tarixiy voqealar va siyosiy munosabatlarni chuqur tahlil qilish imkonini berib, tadqiqotimiz uchun birlamchi va muhim manba sifatida alohida ahamiyat kasb etadi. Shuningdek, u davrning ijtimoiy-siyosiy dinamikasini anglashda muhim nazariy asos bo'lib, tarixiy tahlillarimizda tayanch manba vazifasini bajaradi.

Asar amir Sabuktegin va uning o'g'li Sulton Mahmud, shuningdek, ularning zamondoshi bo'lgan hukmdorlar tarixiga bag'ishlangan. Unda murakkab va badiiy jihatdan og'ir til hamda uslub qo'llangan. Asarning bir necha nashrlari mavjud bo'lib, uning arabcha asl nusxasi 602/1205–1206-yillarda Abu'sh-Sharaf Nosih ibn Zafar ibn Sa'd al-Munshiy al-Jurfodeqoniy tomonidan fors tiliga tarjima qilingan³.

1272/1856-yilda Tehronda chop etilgan ushbu tarjima J. Reynods tomonidan **“The Kitab-i Yamini Historical Memoirs of the Amir Sabaktagun and Sultan Mahmut of Ghazna”**⁴ nomi ostida noto'g'ri tarzda ingliz tiliga tarjima qilinib, 1858-yilda Londonda nashr etilgan. Ushbu tarjima Utbiyning tarixiy rivoyatlarini G'arb ilmiy muhitiga olib kirib, asarning xalqaro akademik doiralarda keng qo'llanishiga zamin yaratgan.

Al-Jurfodeqoniydan tashqari boshqa mualliflar tomonidan ham asar fors tiliga tarjima qilingan. Asarning asl nusxasi og'ir va adabiy uslubda yozilgani sababli, uning forscha tarjimasi kengroq qo'llanilgan va mashhur bo'lgan, shuningdek, bir necha sharhlari ham yozilgan. Ulardan eng muhim va eng mashhuri — Shayx Ahmad al-Maniniy tomonidan 1286/1865-yilda ikki jildda yozilib, hoshiyasida arabcha matni bilan birga chop etilgan **“al-Fathu'l-Vahbiy**

² Erdoğan Merçil, (2012). “Muhammed b. Abdülcebbâr Utbî”, *İslâm Ansiklopedisi*, XXXXII, İstanbul: TDV Yayınları, 236-237.

³ محمد بن عبد الجبار العتبي، تاريخ يميني (ترجمة: جربانقاني، نشر: جعفر شعار)، تهران ۱۳۴۵

⁴ <https://ia801308.us.archive.org/29/items/cu31924024066833/cu31924024066833.pdf>

ala tarixi Aba Nasr al-Utbiy” nomli arabcha sharh asaridir. Mazkur asar 365/975–412/1021-yillar oralig’idagi voqealarni batafsil bayon etadi va ushbu davr uchun deyarli barcha tarixiy asarlarga asosiy manba bo’lib xizmat qilganligi shubhasizdir. G’aznaviylar davlati byurokriyasining bevosita ichida faoliyat yuritgan va ma’muriy an’analarni yaxshi bilgan Utbiy mavzumiz doirasida muayyan darajada qimmatli material taqdim etadi. Biroq asarning asosan siyosiy tarixga yo’naltirilgani hamda har bir voqea uchun aniq sana ko’rsatilmaganligi uning kamchiliklaridan biri sifatida baholanishi mumkin.

Kitabu’l-Yaminiy Sabuktegin, Yaminud-davla Sulton Mahmud G’aznaviy hamda ularning zamondoshi bo’lgan hukmdorlar va davlatlarning 411/1020-yilgacha bo’lgan tarixini o’z ichiga oladi. Asarda Sulton Mahmudning Hindiston yurishlari bilan bir qatorda Somoniylarning so’nggi davrlari, Abbosiylar, Safforiylar, Simjuriylar, Buvayhiylar, Ziyoriylar, Qoraxoniylar, G’uriylar, Garjiston shohlari, afg’onlar, Farig’uniylar (Oli Farig’un) hamda Xorazmshohlar (Altuntoshiylar) haqida muhim va qimmatli ma’lumotlar berilgan.

Kitabu’l-Yaminiyning nihoyatda bezakli va murakkab uslubi islom olamida doimo yuksak baholangan. Utbiy asarni yozishda Abu Ishoq as-Sobiyning Buvayhiylar tarixiga bag’ishlangan **Kitabu’t-toji** asarini namuna sifatida olgani ko’zga tashlanadi. Muallif G’aznaviy hukmdorlarini madh etib, ularning qahramonliklarini tasvirlagan bo’lsa-da, asarida ularning davriga xos bo’lgan salbiy va murakkab jihatlarni ham yoritgan hamda asosan G’aznaviylar davlatining g’arbiy hududlarida sodir bo’lgan voqealarga ko’proq e’tibor qaratgan.

Tarix-i Bayhaqiy

Tadqiqotimizda foydalaniladigan ikkinchi asosiy manba Abu’l-Fazl Muhammad ibn Husayn al-Bayhaqiy (vaf. 470/1077) tomonidan yozilgan **Tarix-i Bayhaqiy** asaridir⁵. Asar dastlab jami 30 jilddan iborat holda rejalashtirilgan bo’lib, hozirgi kunda faqat hijriy 421–432 / milodiy 1030–1041 yillar oralig’ini qamrab olgan 5–10-jildlar saqlanib qolgan. Ushbu qism Sulton Mahmud vafotidan

محمد بن حسين البيهقي، تاريخ (نشر: قاسم غني - علي أكبر فياض)، طهران ۱۳۲۴⁵

boshlab, Sulton Mas'udning Saljuqiylar bilan bo'lgan Dandanakon jangigacha (431/1040) yuz bergan voqealarni o'z ichiga oladi⁶.

Bayhaqiyning mazkur asari fors tilida yozilgan bo'lib, bir qator tillarga tarjima qilingan. G'aznaviylar davlatiga oid eng muhim manbalardan biri Abu'l-Fazl Muhammad ibn al-Hasan tomonidan yozilgan **Tarix-i Bayhaqiy** asaridir⁷. Bayhaqiy hijriy 386 / milodiy 996 yilda Nishopur yaqinidagi Bayhaq qasabasining Hārisābād qishlog'ida tug'ilgan. U Xurosonda islom huquqi bo'yicha ta'lim olgan, keyinchalik esa G'azna saroyida **Devon ar-raso**ilda kotib sifatida xizmatga qabul qilingan. Bayhaqiy mazkur devonda 412/1021 yildan boshlab faoliyat yuritgan bo'lib, ustozining vafotidan so'ng devon rahbari etib tayinlangan Abu Sahl az-Zavzaniy tomonidan adolatsizlikka uchragan va natijada lavozimidan iste'foga chiqishga majbur bo'lgan⁸.

Sulton Mas'udning qat'iy talabi bilan yana xizmatga qaytgan Bayhaqiy 1034 yilda Sulton Mas'ud bilan birga Gurgon va Mozandaron yurishlarida ishtirok etgan. Shuningdek, u Sulton Mas'ud safida Dandanaqon jangida ham qatnashgan. Jang chog'ida asir tushishdan so'nggi lahzalarda qutulib qolgan bo'lsa-da, muxoliflarning ig'vosi natijasida hibsga olingan⁹. Sulton Mas'ud Bayhaqiyga katta hurmat bilan qaragani ma'lum bo'lib, jangdan so'ng xiyonatda gumon qilingan shaxslarni so'roq qilish vazifasi unga topshirilgani qayd etiladi, biroq bu ma'lumotga ehtiyotkorlik bilan yondashish lozim¹⁰. Bayhaqiyning vafotidan so'ng Nishopurda uning nomi bilan atalgan **Bayhaqiy madrasasini** tashkil etgani haqidagi da'volar ilgari surilgan bo'lsa-da, keyingi tadqiqotlar natijasida ushbu madrasalarning aynan Bayhaqiy tomonidan bunyod etilmagani aniqlangan¹¹.

Bayhaqiyning katta shuhrat keltirgan o'ttiz jildlik asari **Tarix-i Bayhaqiy** umumiy nom bilan atalgan emas. Shu sababli mazkur asar adabiyotlarda **Tarix-i**

⁶ Tahsin Yazıcı, (1992). "Muhammed b. Hüseyin Beyhaki", *İslâm Ansiklopedisi*, VI, İstanbul: TDV Yayınları, 63-64.

⁷ Bayur, 1987:245.

⁸ Şeşen, 1998: 80

⁹ Halm, 2012:894

¹⁰ Yazıcı, 1992: 64.

¹¹ Halm, 2012:895

Bayhaq va **Tarix-i Yaminiy** kabi nomlar bilan ham tilga olinadi. Asarning Sulton Mahmud davriga bag'ishlangan qismi **Maqomot-i Mahmudiy** nomi bilan mashhur. Asardan bizgacha faqat hijriy 421–432 / milodiy 1030–1041 yillar voqealarini yorituvchi bo'limlarga yetib kelgan¹².

Sulton Mahmudning vafotidan boshlanib, Sulton Mas'udning Dandanaqon jangidagi mag'lubiyati va uning Hindistonga panohtopishini bayon etuvchi qism bir necha bor nashr etilgan (Kalkutta 1862; Tehron 1305/1887/1888, 1319 h.sh./1940, 1319–1332 h.sh./1940–1953, 1324 h.sh./1945; Mashhad 1350 h.sh./1971, 1355 h.sh./1976; Tehron 1358 h.sh./1980). Oltinchi va yettinchi jildlardan iborat bo'lgan ushbu bo'limdan tashqari, beshinchi va o'ninchi jildlarning ayrim parchalari ham hozirgi kungacha saqlanib qolgan¹³.

Chahor maqola (To'rt maqola)— Nizomiy-i Aruziy (taxm. 500/1106–550/1155) tomonidan yozilgan fors tilidagi asardir. Asar 550/1155-yillar atrofida bitilgan bo'lib, unda hukmdorlar xizmatida faoliyat yuritishi zarur bo'lgan to'rt toifa xodim va ularning vazifalari haqida to'rtta alohida maqola bayon etiladi. Mazkur maqolalar kotib va kotiblik, sho'ir va shoirlilik, munajjim va munajjimlik hamda tabib va tabiblik kasblariga bag'ishlangan. Asarda G'aznaviy Mahmud bilan Firdavsiy va Beruniyning hayotiga oid rivoyatlar, G'aznaviy davri shoirlari hamda mazkur kasblar doirasida shuhrat qozongan shaxslar haqidagi hikoyalar keltiriladi¹⁴.

Tarix-i Seiston

Tadqiqotda foydalanilgan yana bir asosiy manba muallifi noma'lum bo'lgan **Tarix-i Seiston**¹⁵ nomli anonim asardir. Fors tilida yozilgan mazkur asar Sistonning tashkil topishidan boshlab hijriy 765 / milodiy 1363–1364 yilgacha bo'lgan davrni qamrab olib, shahar va mintaqaning siyosiy, iqtisodiy hamda

¹² Barthold, 1986: 583

¹³ Yazıcı, 1992: 63-64

¹⁴ أحمد بن عمر بن علي النظمي العروضي السمرقندي، چهار مقاله (تصحیح: محمد قزوینی، نشر: محمد معین)، تهران، ۱۹۵۵/۱۳۳۴

¹⁵ تاریخ سیستان (نشر: ملک الشعراء بهار)، تهران

madaniy tuzilishi, shuningdek, geografik holatini batafsil yoritadi¹⁶. Asarda Seistonning islomdan avvalgi va islomdan keyingi davrlari qiyosiy tarzda tahlil qilinib, hududning tarixiy taraqqiyotini anglashda muhim manba vazifasini bajaradi.

Tarix-i Seiston asari mintaqaning islomdan oldingi va keyingi davrlardagi o'zgarishlari hamda o'zaro ta'sir jarayonlarini mufassal bayon etib, tarixiy kontekstda chuqur tahliliy ma'lumotlar taqdim etadi.

Tarix-i guzide — Hamdulloh Mustavfiy (680/1281–751/1350) tomonidan 730/1329-yillarda yozilgan fors tilidagi umumiy tarix asaridir¹⁷. Muallif asarni olti bobga ajratgan bo'lib, uning to'rtinchi bobi "Islom davridagi Eron va Turon sulolalari hamda mo'g'ullar tarixi"ga bag'ishlangan. Ushbu asar Rashiddinning "**Jome' ut-tavorix**" asarining kengaytirilgan xulosasi bo'lib, unda mustaqil, original ma'lumotlar mavjud emas. Sulton Mahmudga oid qismi ham Utbiyning asariga oid qisqartirilgan bayondan iboratdir.

Tarix-i Gardiziy (Zaynu'l-axbor)

Tadqiqotimizning yana bir muhim manbasi Abu Sa'id Abd al-Hayy ibn ad-Dahok ibn Mahmud al-Gardiziy (vaf. 452/1061) tomonidan yozilgan va **Zaynu'l-axbor**¹⁸ nomi bilan mashhur bo'lgan asardir. Gardiziy Afg'oniston–Hindiston chegarasida joylashgan Gardiz qishlog'ida tug'ilgan bo'lib, mazkur asarini G'aznaviylar sultoni Abd ar-Rashid (1045–1053) hukmronligi davrida yozgan va uni sultonga bag'ishlagan. Fors tilida bitilgan ushbu asar islomdan avvalgi Eron tarixi hamda islom tarixi haqida qisqacha umumiy ma'lumot beradi. Biroq asarning asosiy qimmatini Somoniylar davlati va G'aznaviylar davlatining tarixini muallifning bevosita kuzatuvlari va rivoyatlari asosida, o'z zamonasigacha batafsil yoritib berganidadir. Gardiziy asaridagi mazkur mufassal tarixiy bayon davrning siyosiy va madaniy muhitini anglashda muhim ilmiy manba sifatida

¹⁶ Tülay Metin, (2016). "Tarihi Sistan'da Selçuklular ile İlgili Bilgiler", *Selçuklu Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 35, Konya: 311-314.

¹⁷ حمد الله بن أبي بكر بن أحمد بن نصر مستوفي قرظوني، تاريخ گزیده (تحقیق: عبد الحسین نوانی)، تهران، ۱۳۳۶-۱۹۱۷/۹-۲۰.

¹⁸ گردیزی، زین الاخبار (نشر: عبدالحی حبیبی)، تهران ۱۳۴۷.

alohida ahamiyat kasb etadi¹⁹. Gardiziy bugungi kunda Afg‘oniston hududida joylashgan Gardiz shahrida tavallud topgan. Hayoti va qayerda vafot etgani haqida aniq ma‘lumotlar mavjud emas. Uning asarini G‘aznaviy sultoni Zaynu‘l-milla Abu Mansur Abdu‘r-Rashid davrida yozgani va unga taqdim etgani ma‘lum. U G‘aznaviy davlatida rasmiy lavozimda ishlagani va saroyda bo‘lganligi tushuniladi. Gardiziy Sulton Mahmud davrining zabt etilgan hududlari va voqealarini shaxsan guvoh bo‘lib rivoyat qilgan. Shuningdek, u asari bilan Somoniylar davri hamda Huroson tarixi uchun manba sifatida xizmat qiladi. 955-975 yillar oralig‘ida Huroson haqida ma‘lumotlarni ushbu asardan olish mumkin.

Gardiziy **Zayn al-axbor** deb nomlagan asarida yunon ilmi, turli xalqlarning xronologiyasi, dini bayramlar va marosimlarga oid ma‘lumotlar ham asarda keltirilgan bo‘lib, u O‘rta Osiyo va turk tarixi nuqtai nazaridan ham qimmatli hisoblanadi. Hindistonga oid alohida bob mavjud bo‘lib, unda Hindiston geografiyasi, hindu bayramlari va urf-odatlar haqida ma‘lumotlar berilgan.

Asarda G‘aznaviy davlatining asoschisi Alp Tegin va Somoniy vaziri Ba‘lamiy o‘rtasidagi maktub almashinuvi hamda Alp Teginning G‘azna shahrini zabt etishi orqali G‘azna davlatining asoslarini qo‘yishi haqida ma‘lumotlar mavjud. Shuningdek, G‘aznaviy davlatining nom olishi, Hindiston, Seiston, G‘ur va Xorazm sayohatlari hamda Sultan Mahmud hukmronligi davrida Qoraxoniylar va Somoniylar bilan kurashlari haqida ma‘lumotlarni asardan topish mumkin. Seistonda Safforiylar hukmronligi, Somoniylar va G‘aznaviy davlati haqida ham asarda ma‘lumot berilgan. Fors tilida yozilgan tarixiy manbalardan eng qadimiylaridan biri hisoblangan **Zayn-al axbor** qadimiy Eron tarixi, payg‘ambarlarning hayoti, Turkiston geografiyasi, turk va hindlar haqidagi ma‘lumotlarni o‘z ichiga oladi. Gardiziy asarida madaniy va tarixiy jarayonlar bo‘yicha muhim tahlillar bergan. U O‘rta Osiyo va Sharqiy Yevropa turk xalqlari haqida bergan ma‘lumotlari bilan juda qimmatli hisoblanadi. Gardiziy shuningdek,

¹⁹ Orhan Bilgin (1996), "Gerdizi", *Islām Ansiklopedisi*, XIV, İstanbul: TDV Yayınları, 29-30.

o'sha davr turk viloyatlarining ijtimoiy-siyosiy holatini o'rganish nuqtai nazaridan ham yetarli va foydali ma'lumotlar beradi.

al-Kamil fi't-tarix

Tadqiqotimizda foydalanilgan manbalardan yana biri Abu'l-Hasan Izz ad-Din Ali ibn Muhammad ash-Shayboniy al-Jazariy Ibn al-Asir (vaf. 630/1233) tomonidan yozilgan **al-Kamil fi't-tarix**²⁰ asaridir. Hijriy 555 / milodiy 1160 yilda tug'ilgan Ibn al-Asir ushbu asarida olam yaratilishidan boshlab hijriy 628 / milodiy 1231 yilgacha bo'lgan voqealarni xronologik tartibda bayon etgan.

Asarning sakkizinchi va o'n birinchi jildlari oralig'ida G'aznaviyalar davlatiga oid batafsil ma'lumotlar keltiriladi. Mazkur bo'limlarda G'aznaviyalar davlatining tashkil topishi, davlatlashuv jarayoni, ichki boshqaruv tizimi hamda qo'shni davlatlar bilan bo'lgan munosabatlari keng qamrovda tahlil qilinadi. Ibn al-Asirning tarixiy bayonlari davrning siyosiy va ijtimoiy tuzilmasiga doir muhim ma'lumotlarni taqdim etib, tadqiqotimizning tarixiy tahlillarida qimmatli manba vazifasini bajaradi²¹.

Tabaqot-i Nosiriy

Tadqiqotda foydalanilgan yana bir asar Abu Amr Minhaj ad-Din Usmon ibn Siroj ad-Din Muhammad al-Juzjoniyy (vaf. 664/1266) tomonidan yozilgan **Tabaqot-i Nosiriy**²² nomli asardir. Fors tilida bitilgan mazkur asar Hz. Odam Ato davridan boshlab muallif yashagan davrgacha bo'lgan voqealarni qamrab oladi. Juzjoniyy ushbu asarida nafaqat xronologik tarixiy bayon taqdim etadi, balki davrning siyosiy, ijtimoiy va madaniy tuzilishini ham yoritadi.

Juzjoniyy o'z zamonasining bevosita guvohi sifatida voqealarni joyida kuzatgan va ularni ishonchli tarzda qayd etgan. Shu bois **Tabaqot-i Nosiriy** tarixchilar va tadqiqotchilar tomonidan keng foydalaniladigan muhim manbaga aylangan. Mazkur tadqiqotda esa G'aznaviyalar davlatining Saljuqiylar va G'uriylar bilan bo'lgan munosabatlarini yoritishda ushbu asardan foydalanildi. Asarning

²⁰ عز الدين علي بن محمد الشيباني، الكامل في التاريخ (نشر: ك. ي. تورنبيج)، ١٣-١، لندن ١٨٥١-٧٦. بيروت ١٩٧٩/١٣٩٩

²¹ Abdülkerim Özeydin, (2001). "el-Kamil", *İslâm Ansiklopedisi*, XXIV, İstanbul: TDV Yayınları 281-283

²² منهاج سراج جوزجانی، طبقات ناصری (نشر: عبدالحی حبیبی)، قندهار ١٣٢٨

Gʻaznaviylar, Saljuqiylar va Gʻuriylar oʻrtasidagi aloqalarni mufassal tahlil qilishi davrning siyosiy muvozanati va kuchlar kurashini anglash nuqtayi nazaridan alohida ahamiyat kasb etadi²³.

Ravzatuʻs-safo

Tadqiqotda foydalanilgan yana bir asar Muhammad ibn Xovandshoh ibn Mahmud Mirxond (vaf. 903/1498) tomonidan yozilgan **Ravzatuʻs-safo**²⁴ nomli asardir. Asli fors tilida bitilgan mazkur asar turkiy tarix va Sharq islom tarixi nuqtayi nazaridan yuksak ilmiy ahamiyatga ega. Yetti jildidan iborat ushbu asar olam yaratilishidan boshlab Temuriylar davrigacha boʻlgan voqealarni qamrab oladi.

Asar faqatgina xronologik tarixiy bayon bilan cheklanib qolmay, balki davrning siyosiy, ijtimoiy va madaniy tuzilishini ham batafsil tahlil qiladi. Mazkur tadqiqotda **Ravzatuʻs-safo** asarining toʻrtinchi jildining birinchi bobini boʻlgan Gʻaznaviylar davlatiga bagʻishlangan qismidan foydalaniladi.

Siyosatnoma

Tadqiqotda foydalaniladigan yana bir asar Abu Ali Qivomuddin Hasan ibn Ali ibn Ishoq at-Tusiy (Nizomulmulk) (vaf. 485/1092) tomonidan yozilgan **Siyosatnoma**²⁵ asaridir. Saljuqiylar davlatida vazirlik qilgan Nizomulmulk, nasihatnoma uslubidagi ushbu asarini sultonlar va hukmdorlarga yoʻl-yoʻriq koʻrsatish maqsadida yaratgan. Asarda qadimgi insonlar va davlat boshqaruvchilarining hayotidan saboq boʻladigan voqealar keltirilib, boshqaruv va davlat idoralarini yuritish borasida muhim darslar beriladi.

Gʻaznaviylar davlatining hukmdorlari haqida ham hikoyalar va voqealarga keng oʻrin ajratilgan ushbu asar tadqiqotimizda asosiy manba sifatida ishlatiladi. **Siyosatnoma** tarixchilar va tadqiqotchilar uchun Saljuqiy va Gʻaznaviy davrlaridagi boshqaruv tizimi va davlat falsafasini tushinishda muhim manba hisoblanadi. Shu nuqtai nazardan, tadqiqotimizda Gʻaznaviylar davlatining

²³ A. S. Bazmee Ansari, (1993). "Minhâc-ı Sirâc Cûzcânî", *İslâm Ansiklopedisi*, VIII, İstanbul: TDV Yayınları 98-99

²⁴ ميرخواند محمد، روضة الصفا في سيرة الأنبياء والملوك والخلفاء (نشر: عباس برويز)، ٧٠١، تهران ١٣٣٨ هـ.ش/١٩٥٩

²⁵ حسن بن علي بن إسحاق الطوسي، سياست نامه: سير الملوك (ترجمة: محمد التائي كويين)، انقره ١٩٨٢

hukmdorlari haqida ma'lumotlar va anekdotlar taqdim etilib, davrning siyosiy va ma'muriy tuzilmasini yaxshiroq anglashga yordam beradi. **Siyosatnoma** tadqiqotda muhim referens manba sifatida foydalaniladi va G'aznaviylar davlatining hukmdorlari haqidagi ma'lumotlarni taqdim etadi.

Jomeu't-tavorix

Tadqiqotda foydalaniladigan yana bir asar Abu'l-Hayr Fazlulloh Rashiduddin Hamadoniy (vaf. 718/1318) tomonidan yozilgan **Jomeu't-tavorix**²⁶ asaridir. Sharq tarixi tadqiqotchisi va davlat arbobi bo'lgan Hamadoniy ushbu asarni Mo'g'ul hukmdori G'azan Xon (vaf. 703/1304)ning iltimosi bilan yozishni boshlagan. Asarning ba'zi bo'limlari mo'g'ul tilida, ba'zilari esa fors tilida ikki nusxada yaratilgan²⁷.

Ushbu tadqiqotda G'aznaviy-Saljuqiy munosabatlarini yoritishda asarning tegishli bo'limidan foydalaniladi. **Jomeu't-tavorix** tarixchilar va tadqiqotchilar uchun Mo'g'ul va Sharq islom tarixini tushinishda muhim manba sifatida qadrlanib hisoblanadi¹⁴.

Majmau'l-ansob fi't-tavorix

Tadqiqotda foydalaniladigan yana bir asar Muhammad ibn Ali ibn Muhammad Shabonkoreiy (vaf. 759/1358 [?]) tomonidan yozilgan **Majmau'l-ansob fi't-tavorix**²⁸ nomli asardir. Ushbu asar G'aznaviylar tarixi haqida muhim va batafsil ma'lumotlarni taqdim etishi bilan alohida e'tiborga loyiqdir. **Majmau'l-ansob** G'aznaviylar davlatining tashkil topishidan uning qilashi davrigacha bo'lgan voqealarni keng qamrovda yoritadi va shu jihatdan G'aznaviylar tarixini anglashda qadrlanib hisoblanadi. Shuningdek, asarda G'aznaviylar davlatining asoschisi Sabuk Teginning o'g'li Mahmudga bergan nasihatlarini o'z ichiga olgan **Pandnoma** bo'limining mavjudligi asarning ahamiyatini yanada oshiradi²⁹.

Rohatu's-sudur va oyatus-surur

²⁶ رشيد الدين فضل الله الهمذاني، جامع التواريخ (نشر: أحمد آتش)، أنقرة ١٩٥٧

²⁷ Ramazan Şeşen, (1993), "Câmiu't-Tevârih", *İslâm Ansiklopedisi*, VII, İstanbul: TDV Yayınları 132-134.

²⁸ محمد بن علي بن محمد شبانكاره‌اي، مجمع الأنساب (نشر: مير هاشم محدث)، تهران ١٣٦٣

²⁹ Rıza Kurtuluş, (2010). "Şebänkâreî", *İslâm Ansiklopedisi*, XXXVIII, İstanbul: TDV Yayınları 390-391.

Tadqiqotda foydalaniladigan yana bir asar Abu Bakr Najmuddin Muhammad ibn Ali Rovandiy (vaf. 603/1207) tomonidan yozilgan **Rohatu's-sudur va oyatus-surur** asaridir³⁰. Rovandiy ushbu asarida Saljuqiylar tarix sahnasiga chiqishidan boshlab, so'nggi Saljuqiy sulton Tug'ul II ning vafotigacha bo'lgan voqealarni yoritadi. Asar Saljuqiylar tarixiy rivojlanishi va shu davrdagi muhim voqealarni batafsil bayon qiladi. Tadqiqotda G'aznaviylar davlatining Saljuqiylar bilan munosabatlari va o'zaro aloqalari tahlil qilinayotganda mazkur asardan foydalaniladi³¹.

Kitabu'l-masolik va'l-mamolik (Istahriy)

Tadqiqotda foydalaniladigan yana bir asar, geografiya sohasidagi muhim manba hisoblangan **Kitabu'l-masolik va'l-mamolik**³² nomli asardir. Ushbu asar Abu Is'hoq Ibrohim ibn Muhammad al-Istahriy al-Forisiy (vaf. 340/951-952) tomonidan yozilgan. Istahriy musulmonlar yashagan hududlarni o'z kuzatuvlari va batafsil tasvirlari orqali bayon qilgan bo'lib, asarda G'aznaviylar davlati mavjud bo'lgan Movarounnahr, Sind, Juzjon, Makron va G'ur kabi hududlar haqida ma'lumotlar berilgan. Asar ushbu hududlarning geografik xususiyatlari, ijtimoiy-iqtisodiy tuzilishi va strategik ahamiyatini yoritadi. Tadqiqotda ushbu asardan olingan ma'lumotlar G'aznaviylar davlatining geografik joylashuvi va mintaqaviy ta'sirlarini tushunishda ishlatiladi³³.

Kitabu'l-masolik va'l-mamolik (Ibn Hurdodbeh)

Tadqiqotda foydalaniladigan yana bir asar Abu'l-Qosim Ubaydulloh ibn Abdulloh ibn Hurdodbeh (vaf. 300/912-913) tomonidan yozilgan **Kitabu'l-masolik va'l-mamolik**³⁴ nomli geografiya kitobidir. Hurdodbeh, Islom geografiyasining asoschilaridan biri sifatida tanilgan bo'lib, Abbosiylar davlati hududida pochta va razvedka boshqarmasi boshlig'i sifatida faoliyat yuritgan, xalifa bilan yaqin do'stlik va ilmiy majlislarda ishtirok etgan. Ushbu lavozimi

محمد بن علي الراوندي، راحة الصدور وآية السرور (ترجمة: أحمد آتش)، ٢٠١، أنقرة ١٩٥٧-٦٠

³¹ Abdülkerim Özaydın, (2007). "Ravendi", *İslâm Ansiklopedisi*, XXXIV, İstanbul: TDV Yayınları, 471-472

³² إبراهيم بن محمد الإصطخري، مسالك الممالك (نشر: م. ج. دي خويه)، لندن ١٨٢٧، ١٩٦٧

³³ Marina Tolmacheva, (2001). "Istahri", *İslâm Ansiklopedisi*, XXIII, İstanbul: TDV Yayınları, 203-205.

³⁴ عبيد الله بن عبد الله بن خرداذبة، المسالك والممالك (نشر: م. ج. دي خويه)، لندن ١٨٨٩، ١٩٦٧

rasmiy hujjatlarga kirish imkonini beradi va asardagi ma'lumotlarning ishonchligini oshiradi. **Kitabu'l-masolik va'l-mamolik** Islom dunyosining geografik ma'lumotlarini keng qamrovda taqdim etib, ularning aniqligi va tafsilotlarini yoritadi. Tadqiqotda asar G'aznaviyalar davlatining geografik joylashuvi va mintaqaviy kontekstini tushunishda muhim manba sifatida ishlatiladi.

Suratu'l-ard

Tadqiqotda foydalaniladigan yana bir geografiya asari, Ibn Havnqal Abu'l-Qosim Muhammad ibn Ali al-Nisibiy al-Bag'dodiy (IV/X asr) tomonidan yozilgan **Suratu'l-ard**³⁵ nomli kitobdir. Ibn Havnqal Bag'doddan boshlab Arab yarim oroli, Shimoliy Afrika, Ispaniya, Misr, Eron, G'arbiy Turkiston va Sitsiliya kabi muhim hududlarni sayohat qilgan. Ushbu sayohatlar davomida u tashrif buyurgan hududlar va qo'shnilarining siyosiy, ma'muriy va iqtisodiy geografiyasi haqida batafsil ma'lumotlar to'plagan va mavjud boshqa geografik asarlar bilan solishtirma tahlil qilgan. Ushbu metodologik yondashuv asarning ishonchligini oshiradi. Tadqiqotda **Suratu'l-ard**ning Movarounnahr, Tabariston va Seiston hududlariga oid ma'lumotlaridan foydalaniladi va bu hududlarda G'aznaviyalar davlatining siyosiy aloqalari batafsil yoritiladi. Asar mintaqaviy tahlillarda va G'aznaviyalar davlatining geografik joylashuvini tushunishda muhim manba sifatida ishlatiladi.

Taqvimu'l-buldon

Tadqiqotda foydalaniladigan yana bir geografiya asari, Abu'l-Fido al-Malik al-Muayyad Imomuddin Ismo'il ibn Ali ibn Mahmud (vaf. 732/1331) tomonidan yozilgan **Taqvimu'l-buldon**³⁶ nomli kitobdir. Abu'l-Fido geografiya sohasida birinchi marta jadval tizimini qo'llab, kitobini yetti asosiy mintaqaga ajratgan va har bir mintaqani yigirma sakkiz kichik qismga bo'lib, batafsil bayon qilgan. Asarda u o'zidan oldingi geografiyachilarning ma'lumotlarini tahlil qilgan, yetishmaydigan jihatlarni to'ldirganini ta'kidlaydi. Abu'l-Fido G'aznaviyalar davri

³⁵ أبو القاسم بن حوقل التصفي، كتاب صورة الأرض (نشر: ج. هر كرامرز)، لندن ۱۹۳۸-۳۹، — فرانكفورت ۱۹۹۲/۱۹۹۳

³⁶ إسماعيل، عماد الدين (أبو الفداء). تقويم البلدان. مكتبة الثقافة الدينية، الطبعة الأولى

geografiyasining batafsil tahlilini taqdim etib, taxt uchun kurashlar bo'lgan hududlarning strategik ahamiyatini yoritadi. Asar hududiy va geografik ma'lumotlarning batafsil tahlili nuqtai nazaridan muhim manba hisoblanadi.

Ahsanu't-taqosim

Tadqiqotda foydalaniladigan yana bir geografiya asari, X asrda yashagan Islom geografiyachisi va tarixchisi Muhammad ibn Ahmad al-Muqaddasiy tomonidan yozilgan **Ahsanu't-taqosim**³⁷ asaridir. Ushbu asar o'sha davrning geografik, madaniy va iqtisodiy ma'lumotlarini batafsil taqdim etib, Islom dunyosining turli hududlarini keng qamrovli tasvirlaydi. O'rta Sharq va uning atrofidagi hududlarning ijtimoiy va iqtisodiy tuzilishi haqida keng ma'lumotlar beradi.

Tarix-i Tabariston³⁸, 613/1216-yilda Ibn Isfandiyor tomonidan yozilgan fors tilidagi umumiy tarix asaridir. Ikki jild holida nashr etilgan ushbu asarning birinchi jildining birinchi qismi Tabaristonning tarixi, geografiyasi va topografiyasiga bag'ishlangan. Ikkinchi qism **Oli Vashmgir** va **Oli Buvayh**, uchinchi qism esa **Oli Bovand** sulolalari tarixini yoritadi hamda ushbu sulolalarning G'aznaviylar davlati bilan bo'lgan munosabatlarini o'z ichiga oladi.

Adabu'l-harb va'sh-shujoa³⁹ (yoki **Adabu'l-muluk va kiyofatu'l-mamluk**) — Fahr-i Mudabbir (vaf. taxm. 602/1205) tomonidan VII/XIII asr boshlarida yozilgan fors tilidagi asar bo'lib, unda G'aznaviylar davridagi harbiy tashkilot, urush san'ati hamda qurol-aslahalar haqida ma'lumotlar bayon etilgan.

Nasoimu'l-as'hor⁴⁰ — nashr etuvchisi tomonidan muallifi **Nosiruddin Munshiy Kirmoniy** ekanligi aniqlanib ko'rsatilgan ushbu asar 725/1324-yilda vazirlar haqida yozilgan tarixiy manbadir. Bosvort bu asarni “muallifi noma'lum” deb qayd etgan bo'lsa-da, uning mazkur aniqlash va nashrdan xabardor bo'lmagani ravshan. Nashriyotchi asarning muqaddimasida Utbiyning **Tarixu'l Yaminiysi** va boshqa asarlar bilan o'xshash ma'lumotlarni aniqlab, qiyosiy tahlillar olib boradi.

³⁷ محمد بن أحمد المقدسي، كتاب أحسن التقاسيم في معرفة الأقاليم

بهاء الدين محمد بن حسن بن إسفنديار كاتب، تاريخ طبرستان (تصحیح: عباس إقبال، اهتمام: محمد رضائي)، ۲۰۱، تهران، ۱۹۰۲/۱۳۲۰

محمد بن منصور بن سعيد مبارك شاه فخر مدير، آداب الحرب والشجاعة (تصحیح واهتمام: أحمد سهيلي خوانساري)، تهران، ۱۹۶۷/۱۳۴۶

ناصر الدين منشي گرماني، نسائم الأسحار من لطائف الأخبار در تاريخ وزراء (تصحیح: مير جلال الدين حسيني آرموي)، تهران، ۱۹۵۸/۱۳۷۸

Shu bilan birga, shuni ham ta'kidlash joizki, **Xondamirning Dasturu'l-vuzaro** asari mazkur asarning deyarli nusxasi hisoblanadi.

G'aznaviyalar davlati tarixshunosligi XIX asrning o'rtalaridan boshlab mustaqil tadqiqot yo'nalishi sifatida shakllandi. Dastlabki tadqiqotlar ko'proq mustamlakachilik davri manfaatlaridan kelib chiqqan holda Hindiston fathi bilan bog'langan bo'lsa, XX asrga kelib davlatning ijtimoiy-siyosiy va ma'muriy tizimi chuqur tahlil qilindi.

Mountstuart Elphinstone o'zining "History of India" (1841) asarida G'aznaviyalarni Afg'onistonda mustaqil davlat qurgan ilk sulola sifatida ta'riflaydi. U Sulton Mahmudni ko'proq harbiy sarkarda sifatida baholagan. **Elliot va Dowson**larning "The History of India, as Told by Its Own Historians"⁴¹ sakkiz jildlik to'plami o'rta asr arab va fors manbalarini ingliz tiliga tarjima qilish orqali tarixshunoslikda katta burilish yasadi. Bu orqali Utbiy va Bayhaqiy kabi mualliflar G'arb ilm-faniga ma'lum bo'ldi.

V. V. Bartold G'aznaviyalar tarixshunosligida inqilobiy yondashuvni boshlab berdi. U o'zining "**Turkiston mo'g'ullar istilosi davrida**"⁴² asarida G'aznaviyalarning harbiy tizimini "G'ulomlar tizimi" asosida tahlil qildi. Bartold birinchilardan bo'lib G'aznaviyalar davlatini shunchaki harbiy tuzilma emas, balki Somoniylar davlat boshqaruvi an'alarini davom ettirgan murakkab byurokratik apparat sifatida ko'rsatib berdi.

Muhammad Nazim⁴³ 1931-yilda nashr etilgan "**The Life and Times of Sultan Mahmud of Ghazna**" asari bugungi kunga qadar Sulton Mahmud shaxsi va davri haqidagi eng mukammal monografiya hisoblanadi. Nazim manbalarni tanqidiy tahlil qilib, Mahmudning Hindistonga yurishlari faqatgina diniy emas, balki iqtisodiy va siyosiy strategiya bo'lganini isbotladi.

⁴¹ Sir H. M. Elliot ve J. Dowson, The History of India as Told by Its Own Historians I-VIII, vol. II The Muhammadan Period, London, 1869

⁴² V. V. Barthold, Mo'gol İstilasına Kadar Türkistan (haz. Hakkı Dursun Yıldız), İstanbul 1981

⁴³ Muhammad Nazim, The Life and Times of Sultan Mahmud of Ghazna, Cambridge 1931.

Clifford Edmund Bosworth⁴⁴ G'aznaviylar tarixi bo'yicha eng nufuzli zamonaviy olim. Uning "**The Ghaznavids: Their Empire in Afghanistan and Eastern Iran (994–1040)**" va "**The Later Ghaznavids**"⁴⁵ asarlari sulola tarixining barcha qirralarini yoritadi. U davlatning "Eroncha" devonchilik tizimi va "Turkcha" harbiy elitasi o'rtasidagi simbiozni tahlil qildi. U G'aznaviylarni Markaziy Osiyo ko'chmanchi an'analari bilan islomiy davlat boshqaruvi madaniyatini birlashtirgan "ko'prik" deb ataydi. Bertold Spuler **Iran in Früh-Islamischer Zeit**⁴⁶ nomli asarining oxirida (sahifa 532–594) hijri 633–1055-yillar uchun juda keng bibliografiya keltirgan bo'lib, shu jumlada G'aznaviylar davri manbalariga ham alohida e'tibor qaratadi. A. Hashmi **Political, Cultural and Administrative History under The Latter Ghaznavids**⁴⁷ nomli doktorlik dissertatsiyasining birinchi qismi, birinchi bo'limi "Manbalar"da (sahifa 1–5) u G'aznaviylar davri manbalari bo'yicha foydalangan materiallar haqida ma'lumot beradi. Erdoğan Merçilning **G'aznaviylar davlati tarixi**⁴⁸ nomli asari va G'aznaviylar bilan bog'liq bir qator maqolalari, uning tadqiqotlarini ayniqsa G'aznaviylar, shuningdek, Saljuqlar va boshqa turk davlatlariga bag'ishlab, G'aznaviylar davlati haqidagi bo'shliqni to'ldirishga intilganligini ko'rsatadi va alohida ahamiyatga ega.

Xulosa sifatida aytish mumkinki, G'aznaviylar davlati tarixi bo'yicha mavjud manbalar va tadqiqotlar majmuasi ushbu imperiyani Markaziy va Janubiy Osiyoda turk-islom sivilizatsiyasining shakllanishida hal qiluvchi rol o'ynaganini ko'rsatadi.

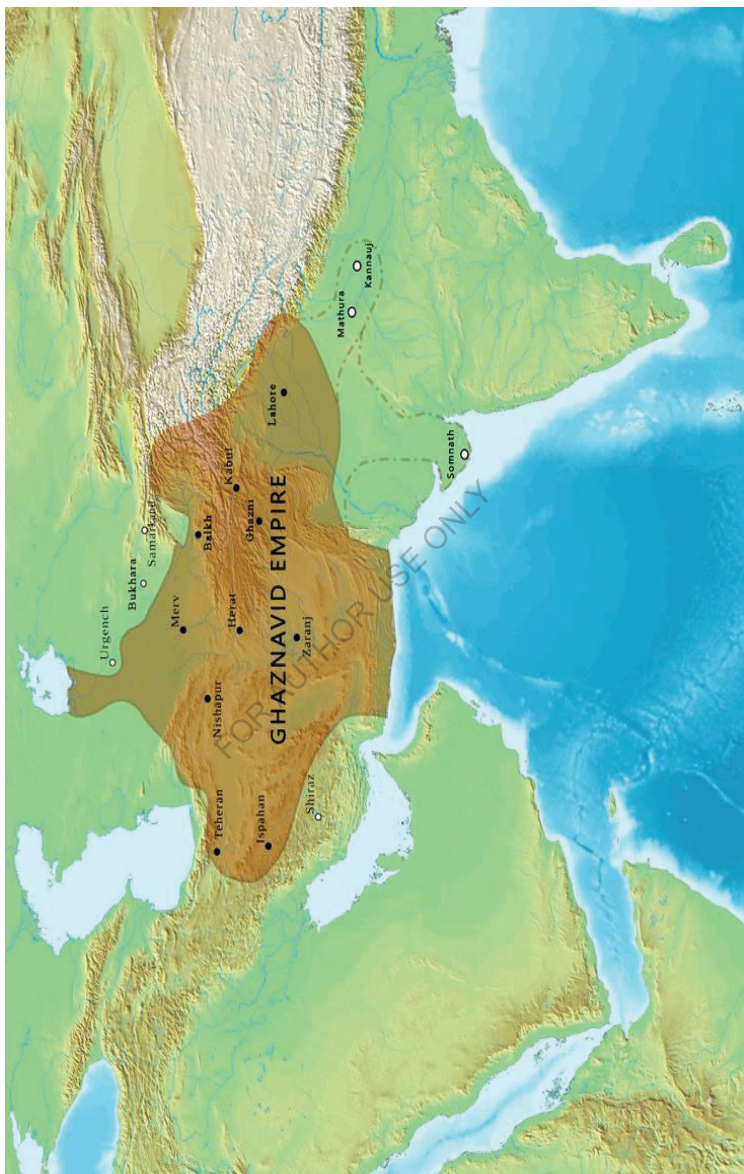
⁴⁴ C. E. Bosworth, *The Ghaznavids: Their Empire in Afghanistan and Eastern Iran: 994-1040*, Edinburgh 1963

⁴⁵ *The Later Ghaznavids: Splendour and Decay: The Dynasty in Afghanistan and Northern India, 1040-1186*, Edinburgh 1977

⁴⁶ Bertold Spuler, *Iran in Irüh Islamischer Zeit 633-1055*, Wiesbaden, 1952

⁴⁷ Yusuf Abbas Hashmi, *Political, Cultural and Administrative History under The Latter Ghaznavids (from 421 11030 to 583/1187)* Hamburg, 1956

⁴⁸ Erdoğan Merçil, *Gazneliler Devleti Tarihi*, Ankara, 1989.



G'aznaviyalar davlati xaritasi (977-1186)

G‘AZNAVIYLAR DAVLATINING SHAKLLANISHI VA SIYOSIY TARIXI

G‘aznaviylar tarix sahnasida mavjud bo‘lgan IV/X asr oxiri bilan VI/XII asr oxiri oralig‘ida (352/963–582/1186) islom olamining geografik hududi Andalus (Ispaniya)dan Hindistongacha cho‘zilgan edi. Islom dini Arabiston yarimorolida 610-yilda paydo bo‘lib, Payg‘ambar Muhammad (s.a.v.) davridayoq butun Arabiston yarimoroliga yoyilgan edi. Biroq Umaviylar xalifaligi davrida yuz bergan voqealar, ta’siri bugungi kungacha sezilib kelayotgan tarzda, musulmonlar orasida siyosiy bo‘linishlarga sabab bo‘ldi. Turli siyosiy va e’tiqodiy guruhlar vujudga keldi. Aholi arab va arab bo‘lmagan (mavoliy) guruhlarga ajralib, irqiy bo‘linish va qarama-qarshiliklar kuchaydi. Shu bilan birga, mazkur holatlarga nisbatan munosabat sifatida zohidlik (zuhd) harakati ham yuzaga keldi.

Xulafoyi roshidin davrida boshlangan Misr va Eron tomonga qaratilgan fathlar Umaviylar davrida yanada jadallashdi. Abbosiylar davrida bu jarayon sekinlashgan bo‘lsa-da, mahalliy sulolalar tomonidan fath siyosatini davom ettirish holati kuzatildi.

Umaviylar davrida boshqaruvning bosimi va zulmidan charchagan aholi Abbosiylar va shialar ittifoqini qo‘llab-quvvatlab, hokimiyatni Abbosiylarga topshirdi. Biroq shialar Abbosiylardan kutgan natijani topa olmadilar, davlatning amaldagi haqiqiy hokimiyati esa eroniylar qo‘liga o‘tdi.

Shundan so‘ng yuzaga kelgan shaxsiy hukmronlik va ehtiroslar, quyida qayd etiladiganidek, mahalliy sulolalarning vujudga kelishiga, xalifaning esa ular qo‘lida, shuningdek amiru-l-umaro lavozimini egallagan turklar qo‘lida har qanday

siyosiy hokimiyat va kuchdan mahrum holga tushishiga olib keldi. Ularning barchasi tashqi tomondan xalifaga bo'ysunuvchi va itoatkor ko'rinsalar-da, aslida xalifani siyosiy hokimiyatdan butunlay chetlashtirgan edilar.

Umaviylar davlati qulash jarayonida Abbosiylar tomonidan amalga oshirilgan qirg'indan qutulib qolgan Abdurrahmon I tomonidan asos solingan Andalus Umaviylar davlati (138/756–422/1031) Ispaniyada 264 yil hukmronlik qilgan. Bu davlat Ispaniya, Portugaliya, Shimoliy Afrika hamda G'arbiy Yevropaning ayrim hududlarini qamrab olgan chegaralarga ega bo'lib, o'z davrida eng yirik va eng porloq sivilizatsiyalardan birini yaratgan edi. Andalus hukmdorlari 317/929-yildan boshlab “amir” unvonidan voz kechib, “xalifa” unvonini qo'llay boshlaganlar.

Andalus Umaviylar davlati qulaganidan so'ng (422/1031), qariyb yarim asr davomida Andalus hududi Tavoif al-muluk deb atalgan bir qator mayda davlatlar o'rtasida bo'linib ketdi. Ular qatoriga Hammudiylar, Ziriyalar, Abbodiylar, Jahvariylar, Sumodihiyalar, Tujibiylar, Hudiylar, Daniya muluklari, Turtusha muluklari, Banu Zin-Nun, Amiriyalar, Aftosiylar, Mayorka muluklari, Birzoliylar, Ifroniylar, Dammarilar, Arkus amirligi, Bakriylar, Yahsubiylar, Muzayniylar, Horuniylar, Tayfuriylar, Raziniylar, Qosimiylar va boshqalar kiradi. Keyinchalik Ziriyalar (361/972–543/1148) va Hammadilar (404/1014–547/1152), ularning ortidan esa Murobitlar (448/1056–541/1147) hamda Muvahhidlar (515/1121–667/1269) Andalus va Shimoliy Afrikada hukmronlik qilganlar.

Misrda esa islom tarixidagi eng yirik sulolalardan biri bo'lgan va rasmiy xalifalik mavjud bo'lgan bir davrda Andalus Umaviylaridan keyin “xalifalik” da'vosini ilgari surgan ikkinchi davlat sifatida Fotimiylar (298/910–567/1171) hukmronlik qilgan. Shialikni rasmiy mazhab sifatida qabul qilgan bu davlat Shimoliy Afrika va Misrdan tashqari Hijoz, Yaman, Hadramavt, Suriya va Falastinni ham egallab, Vizantiya hamda Abbosiylar bilan qo'shni bo'lgan. Shialikni yoyish siyosatini izchil olib borgan Fotimiylar Tunisdan Hindistongacha bo'lgan hududlarda o'zlariga tobe tarafdorlar topishga muvaffaq bo'lganlar.

Suriya va Iroq hududlarida esa Hamdaniylar (317/929–394/1003), Jarrohiylar (359/969–510/1116), Hafaja o'g'illari (374/984–456/1063), Mirdotsiylar (416/1025–473/1080), Mazyadiylar (403/1012–545/1150), Marvoniylar (372/983–478/1085) va Uqayliylar (386/996–489/1096) kabi ko'plab sulolalar mavjud edi.

G'aznaviylar davlati qulashiga yaqin davrlarda Misr, Suriya, Diyorbakir va Yaman hududlarida hukmronlik qilgan Ayyubiylar (567/1171–648/1250) o'z davlatlarini barpo etdilar.

Eron, Ozarbayjon va unga tutash hududlarda esa Bovandiylar (45/665–750/1349), Musofiriylar (318/930–597/1200), Shaddodiylar (340/951–571/1174), Ziyoriylar (315/927–483/1090), Podusponiylar (26/646–1003/1594) hamda yana boshqa sulolalar tashkil topgan edi.

Shuningdek, uzoq muddat hukmronlik qilgan Safforiylar (253/867–906/1500), Somoniylar (261/874–390/999),⁷⁴ Xorazmshohlar (hijratdan avval 322/300–629/1231),⁷⁵ Qoraxoniylar (234/848–609/1212), Buvayhiylar (320/932–448/1056), Buyuk Saljuqiylar (432/1040–449/1057), Anadolu Saljuqiylari (470/1077–707/1307), Iroq Saljuqiylari (512/1118–591/1194), Kirmon Saljuqiylari (433/1041–583/1187), Suriya Saljuqiylari (471/1078–516/1122),⁷⁸ shuningdek, otabekliklar tarkibidagi Damashq otabeklari — Buriylar (498/1104–549/1154), Arbil otabeklari — Begteginlilar (539/1144–631/1233), Mosul otabeklari — Zangiylar (516/1122–661/1262), Fors otabeklari — Salg'uriylar (532/1137–685/1286), Ozarbayjon otabeklari — Ildenizlilar (541/1146–622/1225)⁷⁹ Yaqin Sharq, Shimoliy va Sharqiy Eron, Movarounnahr, Turkiston hamda Xuroson atrofida hukmronlik qilgan davlatlar bo'lib, ularning ko'pchiligi G'aznaviylar bilan yaqin munosabatda bo'lgan. G'uriylar (583/1187–603/1206) G'aznaviylar davlatining qulashiga sabab bo'lib, Xuroson, Afg'oniston va Shimoliy Hindiston hududlariga hukmronlik qilganlar.

Yuqorida ko'rinib turganidek, G'aznaviylar tarix sahnasida faol ishtirok eta boshlagan davr islom olamining eng murakkab siyosiy tuzilishga ega bo'lgan

davriga to'g'ri keladi. Xalifalik markazidan uzoqligi sababli ko'plab viloyat hokimlarining mahalliy sulolalar va mustaqil davlatlar barpo etishi allaqachon boshlangan edi. Bu davlatlar Abbosiy xalifaligiga rasman bo'ysunganliklarini tan olgan bo'lsalar-da, amalda mustaqil siyosat yuritish edilar.

III/IX asrdan boshlab Abbosiy xalifaligi ayrim hududlarda o'z hokimiyatini yo'qota boshladi, mansabdorlar va hokimlar aholiga zulm o'tkazib, turli musodara holatlari keng tarqaldi. Aholining qashshoqlashuvi ayyorlar qatlamining paydo bo'lishiga olib keldi, ko'plab markazlarda jamoat tartibi va osoyishtalik izdan chiqdi, shu davrlarda yirik miqyosdagi Zanj qo'zg'olonlari ham yuz berdi (270/883).

Mazhabiy va mafkuraviy munozaralar ko'pincha qurolli to'qnashuvlar bilan yakunlanar, turli g'oyaviy oqimlar va mazhablar keng yoyilar edi. Ular orasida Eronda Buvayhiylar kabi millatchilik va shia taassubi asosida vujudga kelib, sunniy Bag'dod xalifasini o'z nazorati ostiga olgan davlat ham mavjud edi.

Xurosonda esa Somoniylar sunniy mazhabiga mansub bo'lishlariga qaramay, bu hududlarda tarqalgan botiniylik va shialikka qarshi yetarli darajada kurasha olmay, asosan ilm-fan taraqqiyotini rivojlantirishga e'tibor qaratgan edilar.

Turkistonda esa yangi musulmon bo'lgan Qoraxoniylar davlati botiniylarga imkon bermagan, shuningdek, musulmon bo'lmagan turklarga qarshi yurishlar uyushtirib turgan. Mahalliy sulolalarning bir qismi xalifaga bo'lgan sadoqatlari tufayli o'z yillik daromadlarining ma'lum qismini Bag'dodga yuborib turganlar.

G'aznaviylar vujudga kelgan va Somoniylar tobeligida bo'lgan davrda ular asosan Xuroson, Tus, Nishopur, Naso, Hirot, Marv va Balx atrofidagi hududlarda yashab kelganlar. Mazkur mintaqalarga islomiy da'vat dastlab to'rt xalifa davridayoq yetib kelgani, aynan shu davrda Eron hududining deyarli to'liq islomlashgani hamda Umaviylar davrida bu faoliyat yanada kengayib davom etgani ma'lum. Biroq uzoq hududlarga qaratilgan fathlar bir xil sur'atda davom ettirila olmaganidek, egallangan barcha chekka hududlarda ham doimiy va barqaror hukmronlikni ta'minlash imkoni bo'lmagan.

Xalifa Umar davrida Eron tomonga uyushtirilgan yurishlar natijasida Qodisiya jangida Sosoniylar qo'shini tor-mor etildi (14/636). Nihovand maydon jangida Sosoniylar imperiyasi butunlay barham topib, Hamadon, Qazvin, Ray, Ozarbayjon, Marv, Balx va Nishopurni o'z ichiga olgan butun Xuroson fath etildi (21/641–22/642). Kirmon, Mekron va Siston ham xalifa Umar davrida egallandi (23/643). Xalifa Usmon davrida esa Afg'oniston tomonga yurishlar boshlandi (39/659). Afg'oniston va Panjob 44/664-yilda fath etilib, shundan so'ng Hindistonga qarab harbiy yurishlar yo'naltirildi va 87/705–97/715-yillar oralig'ida Buxoro, Samarqand, Farg'ona bilan birga butun Movarounnahr, Qashqar hamda ayrim afg'on va hind shaharlar egallanib, Multan ichkarilarigacha yetib borildi.

Markazi Nishopur bo'lgan Xuroson viloyati hozirgi Shimoliy-sharqiy Eron bilan bir qatorda Afg'oniston Xurosoni (Hirot), Turkmaniston (Marv), ayrim davrlarda O'zbekiston hududlari (Movarounnahr) va Sistonni ham o'z ichiga olgan. Fath etilgan yillardan (22/642) boshlab viloyatlar tomonidan boshqarilgan Xuroson viloyati avval Tohiriylar (206/821–261/875) tomonidan Shimoliy-sharqiy Eronda, keyin Safforiylar (253/867–906/1500) tomonidan Afg'oniston Xurosonida, undan so'ng esa Movarounnahr hududlarida Somoniylarning mustaqil boshqaruvi ostida idora etilgan.

Pokiston (Sind) hududi bir muddat qisman hindlar qo'liga o'tgan bo'lsa-da, qarmatilar istilosi bilan vaziyat o'zgargan. Sindga ilk ismoiliy da'vatchisi 270/883-yilda kelgan edi. Fotimiy xalifasi al-Aziz tomonidan oz sonli qo'shin bilan yuborilgan Ibn Shaybon 367/977-yilda Multonni egalladi. Shu tariqa Multonda xutba Fotimiy xalifasi nomidan o'qila boshladi. Qoraxoniylar Somoniylar orqali islom dinini qabul qilganlari kabi, G'aznaviylar davlatining asosiy asoschisi hisoblangan Sabuktegin ham qul sifatida Somoniylar yurtiga kelganidan so'ng musulmon bo'lgan.

G'aznaviylardan avval Hindiston hududida va undan oldingi davrlarda bu mintaqalarda yashagan turklar masalasiga kelsak, tarixning dastlabki davrlarida hukmronlik qilgan (ularning turk ekani hali to'liq isbotlanmagan bo'lsa-da, ehtimol

turk bo'lganligi ta'kidlanadigan) saklar, kushonlar va eftaliylarning (Oq hunlar) merosi sifatida bu hududda yashab kelgan xalaj va qarluq turklarining mavjudligi ma'lum. Hindiston ustidan siyosiy hokimiyat esa unvonlari "Jaypal", "Ray" yoki "Raja" deb atalgan buddaviy Hindushohiyalar sulolasi qo'lida bo'lib, Sulton Mahmudning Hindiston yurishlari aynan shu sulola bilan to'qnashuvlar shaklida kechgan.

Sabukteginning Pandnoma asariga ko'ra, amir Sabuktegin Turkistonda yashagan Barsxoniyalar deb ataluvchi qabilaga mansub bo'lgan, G'aznaviyalar qo'shini esa, ayniqsa g'ulomlar tarkibi jihatidan turli turk unsurlaridan tashkil topgan edi. Bu holat G'aznaviyalar davlatining tashkil topishi va yuksalishiga zamin yaratgani hamda bu jarayonni osonlashtirgani inkor etib bo'lmaydi.

Manbalarning barchasi Sabukteginning Somoniy amiri Alptegin tomonidan "turk quli" sifatida sotib olinganini qayd etadi va Sulton Mahmudga nisbatan quyidagi nasabni keltiradi: Mahmud ibn Sabuktegin ibn Juk Qora Bekem ibn Qora Arslon ibn Qora Millat ibn Qora Yag'mon ibn Firuz ibn Yazdigard ibn Shahriyor al-Foris. Abu'l-G'oziy Bahodirxon esa: "Sulton Mahmud G'aznaviyning otasi Sabuktegin qayi qabilasidan bo'lib, uni turkmanlar asir olib savdogarga sotganlar", deya Sabukteginning nasabini Usmonlilar singari Qayi urug'iga mansub ekanini ta'kidlaydi. Bu nasabning to'liq aniqligi bahsli bo'lishi mumkin, biroq Sulton Mahmud, Sabuktegin va ularning ajdodlarining turk ekanligi masalasi bahsga sabab bo'lmaydi.

Klod Kayan (C. Cahen) G'aznaviyalar davlatining tashkil topishi haqida shunday yozadi: "Turk olimlari haqiqiy ma'noda ilk musulmon turk davlati G'aznaviyalar davlati bo'lganini ilgari suradilar. Keling, bu fikrni qayta ko'rib chiqaylik. G'aznaviyalar davlati X asrning ikkinchi yarmida Sharqiy Eronni bog'lovchi yoki ajratib turuvchi tog' tizmalarining har ikki yon bag'rida (Xurosonni ham o'z ichiga olgan holda), Hind daryosi havzasigacha cho'zilgan hududda barpo etilgan. Bu davlatning asosi bo'lgan harbiy bекlikning asoschilari shubhasiz turklar edi. Keyinchalik Sabuktegin va Mahmud kabi yirik amirlarning ham turk ekanligi,

shuningdek qo‘shin tarkibining turklardan iborat bo‘lgani borasida hech qanday shubha yo‘q. Ammo G‘aznaviylar, Ahmad ibn Tulun va Ixshidning turk bo‘lishi yoki Abbosiy yoxud Buvayhiy qo‘shinlarining yarmidan ko‘prog‘ining turklardan tashkil topgani kabi ma‘noda turkdirlar. Darhaqiqat, turklarning o‘z vatanlari bilan bo‘lgan aloqalari, bu yurt boshliqlari bilan saqlab qolingan munosabatlar, ayrim hududlarga islomni qabul qilgan turk aholisining joylashishi, G‘aznaviylar rejimiga, o‘z yurtlaridan juda uzoqda bo‘lib, Misrda, ma‘lum darajada va muayyan muddat Iroqda hukmronlik qilgan sarkardalar rejimlariga nisbatan, ancha chuqurroq “turklik” xususiyatini bergan. IX asrda arab muallifi al-Johiz⁴⁹ musulmon jamiyatida xizmat qilgan turklarning qobiliyat va mahoratlarini madh etgan, biroq buni kelajakdagi bir turk millati haqida so‘z yuritgandek tarzda qilmagan. G‘aznaviylar davlatidagi “turk unsuri”ni ham xuddi shunday talqin qilish lozim. Sabuktegin va undan oldingilar shaxs sifatida tanlab olingan va Ibn Tulun, Afshin va boshqalarda bo‘lgani kabi, o‘z yurtlaridan uzoqlashtirilgan edilar. G‘aznaviylar tuzumi sarkardalari turk bo‘lgan, biroq aholisi turk bo‘lmagan bir tuzum edi. Boshqaruvda rahbarlarning urf-odatlaridan ko‘ra, boshqarilayotgan aholining an‘analari ustuvor bo‘lgan va Hindistondan tashqari hududlarda eroniy hukmdorlar tomonidan idora etilgan Somoniylar tuzumining davomchisi hisoblangan. G‘aznaviylar davlatining boshida turk beklarining turishi nihoyatda muhimdir. Ammo G‘aznaviylar davlati o‘z an‘analari va tartiblarini olib kelgan turk xalqining ko‘chib kelishi natijasida vujudga kelgan davlat emas edi.

G‘aznaviylarni haqiqiy ma‘noda ilk musulmon turk davlati deb hisoblovchilar, ehtimol, musulmon turk davlati bo‘lishga yanada yaqin bo‘lgan Saljuqiylarning yetakchi nazariyotchisi, Xurosonlik Nizomulmulk boshlab bergan bir yanglish qarash ta‘sirida qolgan bo‘lishlari mumkin. Asarlari bugungi kungacha yetib kelgan bu muallif G‘aznaviylar davlatini doimo namuna sifatida ko‘rsatgan.

⁴⁹ Abu Usmon Amr ibn Bahr ibn Mahbub al-Johiz al-Kinoniy (vafoti: h. 255 / m. 869) taxminan hijriy 150–160 (milodiy 767–777) yillar oralig‘ida Basrada tug‘ilgan. Ilk manbalarga tayangan holda uning biografiyasini yozgan Sandubiyning qayd etishicha, bobosi Mahbub tuya boquvchi qora tanli (zanjiy) bo‘lgan. Shunga ko‘ra, Johiz arab va zanjijy millatiga mansub oiladan chiqqan duragay hisoblanadi. "Johiz" laqabi esa unga ko‘zlarining bo‘rtib chiqqanligi (chaqnoqligi) sababli berilgan.

Shu bois bu namuna, hech bo'lmaganda ma'lum darajada, keyinchalik uning yarim nusxasi erishgan darajaga yetgan deb o'ylash tabiiydir. Saljuqiylar davlati haqiqatan ham G'aznaviylar davlatining davomi bo'lganmi-yo'qmi, ular o'rtasida muayyan bog'liqlik mavjud bo'lsa ham, turk sarkardalari boshqaruvida bo'lib, ammo mavjud siyosiy tuzilmalarga tayangan va turk xalqlarining ommaviy ko'chib kelishi natijasida vujudga kelmagan davlatlar bilan, avvalo shunday ko'chishlar natijasida paydo bo'lgan davlatlar o'rtasida tub farqlar mavjudligi haqiqatini o'zgartirmaydi. Albatta, Buyuk Saljuqiylar davlati singari har ikki xususiyatni o'zida mujassam etgan davlatlar ham mavjud", — deydi.

Yuqoridagi mulohazalar to'g'ri bo'lsa-da, biz masalaga — keyinchalik yana murojaat qilinadiganidek — ayniqsa O'rta asrlar dunyosidagi "hokimiyat tasavvuri" nuqtayi nazaridan va o'sha davrda hokimiyatni amalga oshirganlar mezonini asosida qarash lozim, degan fikrdamiz. Ya'ni o'sha davrlarda "davlat boshqaruvida qaysi xalqning urf-odat va an'analari amal qilsa, hokimiyat ham o'sha xalq qo'lida hisoblanadi" degan tushuncha mavjud bo'lmagani ma'lum. Avval ham ta'kidlanganidek, davlatning milliy qiyofasi, asosan, uning boshqaruvchilariga qarab nom olgan. Davlat butunlay turk madaniyatini qamrab olgan siyosat yuritmagan bo'lsa-da, ham davlat tuzilmasida xizmat qilgan turklar, ham undan tashqarida qolgan turklar deyarli to'liq Markaziy Osiyodagi islomdan avvalgi turmush tarzidan voz kechmaganlari, boshqacha aytganda, o'z qadimgi madaniyatlarini saqlab qolganlari uchun hech qanday to'sqinlik bo'lmagan. Bundan tashqari, o'sha davrlarda madaniy assimilyatsiya kabi siyosatlar olib borilmaganini inobatga olsak, bugungi davrdan farq qiluvchi erkinlik, hokimiyat va inson huquqlari haqidagi tasavvurlar mavjud bo'lganini ham nazardan soqit etmaslik lozim.

Bu munosabat bilan Roux shunday deydi: "X asrdan boshlab turk jamoalarining islomni qabul qilishi tezlashdi. Eronda Somoniylar podshohligining mamluklari hozirgi Afg'oniston hududida, G'azna atrofida, islomiy yerlar bag'rida bir turk-musulmon imperiyasini barpo etdilar. G'azna imperiyasi kuchli eroniy

ta'sir ostida bo'lganiga qaramay, G'aznaviyalar o'ziga xos turkiy xususiyatlarini tark etmadilar. Islom mualliflarining, Firdavsiy Shohnoma asarini unga taqdim etganida, G'aznaviy Mahmudning ayrim ehtiyotkorona munosabatlari va tanqidlarini hanuz anglay olmaganliklari hayratlanarlidir, zero Mahmud o'zini ham ulardan biri deb bilgan." Shu tariqa u bizning qarashlarimizni qo'llab-quvvatlaydi.

Xuddi shuningdek, Ko'prulu ham shunday yozadi: "Somoniylar sulolasining so'nggi davrlarida va G'aznaviyalar zamonida Eronning ayniqsa sharqiy mintaqalarida, aslida ham anchayin ko'p bo'lgan turk unsuri yanada ko'paydi. Bugungi Afg'oniston, Seiston va Xuroson hududlarida islom fathidan avval ham mavjud bo'lgan Halaj, Qarluq, O'g'uz va Kumich kabi turli turk unsurlari Eftalitlar hukmronligi davridan buyon bu yerlarda yashab kelgan edilar. G'aznaviyalardan avval ham bu hududlardagi ko'plab harbiy faoliyatlarda ishtirok etgan ushbu turk qabilalarining keyingi faoliyati haqida tarixiy manbalarda qator tafsilotlarga duch kelinadi. Atrofini zich turk qabilalari egallagan Bust shahrining To'g'on, Baytuz kabi Somoniylarga tobe bo'lgan turk beklari — Simjuriylarning asl iqtolari, Halajlarning asl vatani bo'lgan Kuhiston ham turk harbiy kuchiga tayanib kelganini ko'ramiz. G'aznaviyalar davrida Xuroson tomoniga yangi va qudratli O'g'uz qabilalarining kelgani, ulardan bir qismining Kirmon, Fors, Iroq va Ozarbayjon tomonlariga tarqalib ketgani ham ma'lum. Shunday qilib, Saljuqiylar imperiyasi tashkil topishidan avvalroq ham, bugungi Afg'oniston va Eronning ayrim mintaqalarida asosan ko'chmanchi va qisman o'troq bo'lgan, ancha zich turk ommalari mavjud bo'lganini ko'ramiz. Bu davrda turk tilining qo'shin va saroy tili sifatida ahamiyat kasb etishi, shuningdek adabiy fors tiliga ayrim turkiy so'zlarning kirib borishi ham bunga dalolat qiluvchi yana bir dalildir."

Poytaxti G'aznaga nisbat berilib "G'aznaviyalar" nomi bilan tanilgan ushbu sulolaning asoschisi Alpteginidir. Alptegin Somoniy amiri Ahmad ibn Ismoil (294/907–302/914)ning quli bo'lib, qisqa fursatda hojiblik va qo'shin qo'mondoni lavozimigacha ko'tarilgan. Davlat ishlarida so'zga ega bo'lgan va amir Abdulmalikka istaganini qildiradigan darajada ta'sir kuchiga ega bo'lgan

Alpteginning keyinchalik amir bilan munosabatlari yomonlashdi va u Xuroson sipohsolori etib tayinlanib, markazdan uzoqlashtirildi (350/961). So'ngra lavozimidan chetlatilgach, Balx, Zobuliston va G'aznani egalladi (352/963) va vafotiga qadar shu yerda qoldi.

Alptegindan so'ng uning o'rniga o'g'li Abu Is'hoq Ibrohim keldi. U Hind hukmdori Lavig (Eruk) bilan bo'lgan jangda mag'lubiyatga uchrab G'aznaga chekinishga majbur bo'ldi. Keyinchalik Somoniy amiri Mansur ibn Nuhdan yordam olib, raqibini yengdi va G'aznani yana qayta egalladi. Bir necha yil o'tib, 355/966 yilda vafot etdi. Abu Is'hoqdan keyin Alptegining g'ulomlaridan bo'lgan Bilgategin taxtga o'tirdi. U juda yaxshi, adolatli va mohir lashkarboshi edi. O'n yillik hukmronligidan so'ng G'ardiz qal'asini qamal qilish chog'ida halok bo'ldi (365/975).

Bilgategindan keyin Alptegining yana bir g'ulomi Bo'ritegin amir etib tayinlandi. U noqobil, xalqni o'zidan bezdirgan siyosat yuritdi. Natijada aholining bir qismi Hind hukmdori Lavigidan yordam so'radi. Lavig Kobul Shohlaridan ko'mak olib yurish boshlaganida, Alptegining boshqa bir g'ulomi Sabuktegin 500 nafar g'ulom bilan ularni to'rt-mor keltirdi, ko'plab odamlarni o'ldirdi va asir oldi, shuningdek ikki filni ham qo'lga kiritdi. Uning bu muvaffaqiyatini ko'rgan va Bo'ritegindan to'ygan aholi bir ovozdin Sabukteginni amir deb e'lon qilib, G'azna taxtiga o'tqazdi (366/977).

Sabuktegin avvalo Bustni egallab, Tohariston, Zamindovar, Sharqiy Gur va Kusdor hududlarigacha o'z hukmronligini yoydi (368/978). So'ng Hindistonga yurish qilib, Hind hukmdori Jaypalni mag'lub etdi, katta miqdorda o'lja, fillar va qo'shiniga yangi askarlar qo'lga kiritdi (376/986).

Bu paytda Xuroson sipohsolori Abu Ali Simjur va lashkarboshilardan Foyiq, Somoniy amiri Nuhni taxtdan tushirib, Xurosonni egallashni rejalashtirayotgan edilar. Bu holatdan xabar topgan amir Nuh Sebukteginidan yordam so'radi. Sabuktegin qo'shini Nuh qo'shini bilan birlashib, Abu Ali va Foyiq qo'shinlarini yengdi (384/994). Shundan so'ng amir Nuh Sabukteginga "Nosiru'd-dunyo va'd-

din” laqabini berib, Balx, Tohariston, Bomiyon, Gur va Garjiston boshqaruvini topshirdi; ushbu jangda katta jasorat ko’rsatgan o’g’li Mahmudga esa “Sayfu’d-davla” laqabi bilan birga Xuroson sipohsolorligini berdi.

Sabuktegin kuchli va deyarli mustaqil siyosat yuritgan bo’lsa-da, Somoniylarni o’ziga matbu’ deb tan olgan edi. Qoraxoniylar bilan ham sulh tuzgan Sabuktegin, vafotidan oldin kichik o’g’li Ismoilni valiahd etib tayinlab, yigirma yillik hukmronlikdan so’ng 387/997 yilda vafot etdi. Sabukteginning katta o’g’li Amir Mahmud Ismoilning taxtga chiqishiga rozi bo’lmadi va taxt o’ziga tegishli ekanini da’vo qilib, ukasiga qarshi urush boshladi. Natijada Ismoil yengilib, qamoqqa tashlandi (389/998). Amir Mahmud Xuroson boshqaruvi masalasida kelisha olmagan Somoniy hukmdori Abu’l-Horis II Mansurning Bektuzun va Foyiq tomonidan taxtdan tushirilishidan so’ng Xurosonni egalladi. Shu paytgacha Abbosiylarning sobiq xalifasi at-Toiy (364/974–381/991) nomiga o’qilib kelinayotgan xutba amaldagi xalifa Qodir Billoh (381/991–422/1031) nomiga o’qitildi va bu hol Bag’dodga rasman bildirildi. Xalifa Mahmudga hil’at, toj va bayroq bilan birga manshur yuborib, “Yaminu’d-davla va Aminu’l-milla” laqabini berdi (389/999). Shu tariqa Somoniylarga qariyb 44 yillik tobelik (344/955–389/999) nihoyasiga yetdi.

Amir Mahmudning ilk harbiy yurishi G’aznaviylardagi ichki nizolardan foydalanib Seiston va Kuhistonni egallab olgan Safforiy Xalaf ibn Ahmadga qarshi bo’ldi. Mahmud uni yengib, sulhga majbur qildi va matbu’likka oldi (391/1000). 394/1003 yilda esa mazkur hududlar to’liq G’aznaviylar tasarrufiga o’tdi. Mahmud 416/1025 yilda Qoraxoniylar bilan tuzgan do’stlik shartnomasiga binoan Jayhun (Amudaryo)ni chegara sifatida belgilab, “o’zi Hindlar bilan, Qoraxoniylar esa hali musulmon bo’lmagan turklar bilan urush olib borishi” haqida kelishib oldi. Shu bilan shimoliy chegaralarni mustahkamlab, mashhur Hindiston yurishlarini boshladi.

Sulton Mahmud Hindistonga qilgan yurishlarida asosiy maqsad sifatida islomni yoyishni ko’zlagan va shu niyatda Hindistonga 17 marta yurish qilgan:

Birinchi yurish 390/1000 yilda Kobulning sharqidagi Lamg'on hududiga amalga oshirilib, bir necha qal'alar zabt etildi. Ikkinchi yurish 391/1001 yilda Vayhand rojasi Jaypalga qarshi bo'lib, Vayhand egallandi, katta miqdorda o'lja va fillar qo'lga kiritildi. Shu yurishdan so'ng Sulton Mahmud "G'oziy" laqabini oldi. Uchinchi yurish 394/1004 yilda Bhotiya rojasi Biji Royga qarshi amalga oshirildi. 120 ta fil va ko'p o'lja qo'lga kiritildi, hududda masjidlar qurilib, imomlar qoldirildi. To'rtinchi yurish 396/1006 yilda Multon hokimi, botiniy Abu'l-Futuh Dovudga qarshi bo'lib, Multon zabt etildi va qarmatiylar jazolandi. Beshinchi yurish 399/1008 yilda yana Multonga, murtad hokim Navaso Shoh (Suhpal)ga qarshi amalga oshirildi va u hamda u yerdagi qarmatiylar jazoga tortildi. Oltinchi yurish 399/1008 yilda Panjob rojasi Jaypalning o'g'li Anandpal boshchiligidagi ittifoqchi qo'shinlarga qarshi bo'ldi. Bu yurishdan keyin hind hukmdorlarini vahima va Sulton Mahmuddan qo'rquv egallab, Hindiston eshiklari musulmonlar uchun ochildi.

Yettinchi yurish 400/1009 yilda Narayan mintaqasiga uyushtirilib, u yer racasi bilan sulh tuzildi. Natijada Hindiston-Xuroson savdo yo'li yanada rivojlandi. Sakkizinchi yurish 401/1010 yilda yana botiniy Abu'l-Futuh Dovudga qarshi bo'lib, qarmatiylarga so'nggi zarba berildi va Abu'l-Futuh vafotiga qadar qamoqda saqlash uchun qo'lga olindi. To'qqizinchi yurish 405/1014 yilda Nandana (Narodin)ga, roja Trilochanpalga qarshi amalga oshirildi. Kashmiringacha borilib, masjidlar qurildi va imomlar tayinlandi. Shu yurishdan so'ng Sulton Mahmud "Nizomiddin" laqabini oldi.

O'ninchi Hind yurishi 405/1014 yilda Thanasarga amalga oshirildi. Bu yerda joylashgan mashhur Chakrasvam buti hamda shahar xazinasi G'aznaga olib ketildi. O'n birinchi Hind yurishi 406/1015 yilda Kashmir rojasiga qarshi qilindi. Lohkot qal'asi qamal qilindi, biroq qish fasli sababli qamalni davom ettirish imkoni bo'lmay, u bekor qilindi. O'n ikkinchi Hind yurishi 409/1018 yilda Kanaujga uyushtirildi. Jamna daryosidan o'tilib, Sirsava rojasining yerlarini egallandi, Baran rojasi asir olindi, Mahoban rojasi Kulchandning hududlari bosib olindi. Mathura

zabt etildi. Kanaujdan keyin Sharva rojasi Chandar Rayning yerlari ham egallandi. Juda katta boyluk, g'animat va ko'plab asirlar qo'lga kiritildi. G'azna jome masjidi aynan shu yurishdan tushgan daromad hisobiga qurildi. O'n uchinchi Hind yurishi 410/1019 yilda Kalinjar rojasiga va uning ittifoqchilariga qarshi amalga oshirildi. Ittifoqchilardan biri bo'lgan Trilochanpalning qo'shinlari bilan birlashishini oldini olish uchun G'aznaviy askarlari tulumlar yordamida daryodan o'tib g'alabaga erishdilar. Ko'plab asirlar, fillar va katta miqdorda g'animat qo'lga kiritildi. O'n to'rtinchi Hind yurishi 412/1021 yilda Kashmir tomonga, Lohkot qal'asiga qarshi uyushtirildi. Qish fasli tufayli yurish to'xtatilib, ortga qaytildi. O'n beshinchi Hind yurishi 413/1022 yilda Kalinjar rojasi Gandaga qarshi qilindi. Yo'lda Gvalior rojasi Arjan mag'lub etilib, sulh tuzildi va Arjan G'aznaviyarlarga tobe'likni qabul qildi. Kalinjar egallanib, shartnoma tuzildi. O'n oltinchi Hind yurishi 416/1025 yilda Somnatga amalga oshirildi. Bu yurish eng muhim yurishlardan biri hisoblanadi. Hindular eng muqaddas deb bilgan Somnat buti yurish yakunida to'rt bo'lakka bo'linib, ulardan biri G'azna jome masjidi, ikkinchisi G'azna saroyi darvozasi oldiga qo'yildi, qolgan ikki bo'lagi esa Makka va Madinaga yuborildi. O'n yettinchi va so'nggi yurish 418/1027 yilda Jatlarga qarshi amalga oshirildi. Hind daryosi ustida 1400 kemandan iborat flot bilan Jatlarning 4000 kemalik flotiga qarshi jang qilib, Sulton Mahmud yuksak harbiy iste'dod namoyon etdi va g'alabaga erishib, Jatlarni qaqshatqich mag'lubiyatga uchratdi.

Sulton Mahmud 408/1017 yilda Xorazmga qilgan yurishi natijasida bu hududni o'z yerlariga qo'shdi va boshqaruvini hojibi Oltuntoshga topshirdi. U, shuningdek, O'g'uzlarning Jayhun daryosidan o'tib Saraxs, Abivard va Favora hududlariga joylashishlariga ruxsat berdi. Biroq aholining shikoyatlari tufayli yuz bergan jangda o'g'uzlar Bolxon tog'lariga, Kirmon va Dehiston tomonlarga chekinishga majbur bo'ldilar. Sabuktegin davrida tobe' etilgan G'ur hududi aholining shikoyati va da'vati asosida yana to'liq itoat ostiga olindi (402/1011). Sulton Mahmud 402/1011 yilda Kusdor hududini zabt etib, yillik xirojga bog'ladi. 403/1012 yilda Garjiston hududi, 420/1029 yilda esa Gurgon va

Tabaristondagi Ziyoriylar to'liq bo'ysundirildi. Shuningdek, 420/1029 yilda Ray va uning atroflari Buvayhiylardan tortib olindi.

Sulton Mahmud davrida G'aznaviylar hukmronligi g'arbda Xuroson va Iroq-i Ajamgacha, shimolda Tohariston va Movarounnahrning bir qismigacha, janubda Seiston, Zamindovar va Kusdorgacha, sharqda esa Panjob, Multon va Sindning bir qismigacha yetib borgan edi. G'azna vodiysi va janubiy chegaralarda joylashgan hindu davlatlari — G'ur va Garjiston hukmdorlari hamda tog'larda yashovchi afg'onlar ham G'aznaviylar davlatiga tobe' bo'lganlar.

Sulton Mahmud vafoti chog'ida davlat hududlari eng keng chegaralarga yetib, 4 680 000 km²ni tashkil etgan. Davlat tarkibiga Afg'oniston, Turkmaniston, Xorazm, Eron hududlaridan Kirmon, Xuroson, Semnon–Domg'on, Loriston, Isfahon, Ray, Hamadon, Yazd, Qazvin, Kashon, Mozandaron, Astarobod, Gilon, Hindistonda esa Paxtaniston, Sind, Balujiston, Sharqiy va G'arbiy Panjob (bugungi Pokiston hududi), Rajaston, Malva, Gujarat, Dehli, Agra, Oud, Allohobod (asl Hindiston) mintaqalari kirgan edi.

Abbosiy xalifaligiga chin dildan va samimiy bog'langan siyosat yuritgan Sulton Mahmud, Misr Fotimiy xalifasi va elchilariga e'tibor bermagan va ularga nisbatan mehru e'tirof ko'rsatmagan. G'aznaviy davlatining deyarli ramzi bo'lgan Sulton Mahmud, 421/1030 yilda, 59 yoshida, 32 yillik saltanatdan so'ng vafot etdi. Sulton Mahmudning vafotidan keyin kichik o'g'li Muhammad taxtga o'tirgan bo'lsa-da, katta o'g'li Mas'ud qo'shin va ko'pchilik a'yonlarning yordami bilan taxtni egalladi. U kichik o'g'li Muhammadni hibsga olib, ko'zlariga mil soldirdi. Ichki ishlarni tartibga solgach, Mas'ud birinchi navbatda jo'natgan qo'shini bilan Makronni to'liq itoat ostiga oldi (421/1030). Otasi davrida davlat xizmatida uzoq yillar faoliyat yuritgan bir qancha katta qo'mondon va davlat arboblarni saltanat xavfi yoki turli fitnalar sababli yo'q qildirdi yoki ularni yonidan uzoqlashtirdi. Dabusiya hududida Qoraxoniylar bilan natijasiz urush bo'lib o'tdi (423/1032). Sulton Mas'ud Qaquyiylar nazoratidagi Kirmon hududini ayrim ichki nizolarga barham berish maqsadida egalladi (422/1031). Keyinchalik isyon qilgan

Alouddavla ham Hamadon, Karaj va Isfahonni bosib olib, Mas'udga bo'ysunish sharti bilan sulh tuzdi (423/1032–424/1033). Xorazm hokimi Horun Qoraxoniylar va Saljuqlar (O'g'uzlar-Turkmanlar)ning qo'llab-quvvatlashi bilan mustaqillikni e'lon qildi (425/1034). Hindiston qo'mondonlaridan Ahmad Yinaltegin ham isyon ko'tarishiga qaramay, isyoni bostirilib o'ldirildi (425/1034). Kirmon 425/1034 yilda Buvayhiylar qo'liga o'tdi. 424/1032 va 428/1037 yillarda sulton Mas'ud devon a'zolarining maslahatini e'tiborsiz qoldirib, Hindistonga amalga oshirgan keraksiz va o'z vaqtida bo'lmagan safarlarida bir necha qal'alarni egalladi. Shu bilan birga, bu harakatlar Saljuq (O'g'uzlar)ning kuchayishiga zamin yaratdi. Shuningdek, Saljuklar (O'g'uzlar) yashagan hududlarda doimiy tartibsizliklar chiqarib, davlatdan o'zlariga yer so'rashar edi. Sulton Mas'ud kech bo'lsa ham, ularning faoliyatiga darhol barham berishni maqsad qildi. Shu munosabat bilan, Saljuqlar Nisoda qarshi to'qnashgan G'aznaviy qo'shinini yengib (426/1035)157, Talhabda ham mag'lub etib, Nishopurni egalladilar (429/1038).159 Doimiy ravishda kuchaygan va kengaygan Saljuklar 432/1040 yilda Dandanakon jangida G'aznaviy qo'shiniga qayta tiklab bo'lmaydigan zarba berdi. Bu sana Saljuqlarning davlatlarini barqaror tashkil etgan va G'aznaviylar eski qudratini qayta tiklay olmagan tarix sifatida qabul qilinadi. Dandanakon mag'lubiyatidan so'ng, Mas'ud yaqinlari, xazinasi va qolgan qo'shini bilan Hindistonga yo'l olganida, yo'lda isyon ko'tarilgan qo'shin tomonidan o'ldirildi va o'rniga kichik o'g'li Muhammad yana taxtga o'tqazildi (432/1040).

Shu paytda, Saljuqlarga qarshi kurashish uchun Balhda bo'lgan Mas'udning o'g'li Mavdud, otasining vafotidan xabar topib, kerakli choralarni ko'rdi va amakisini hamda otasining boshqa qotillarini yo'q qilgan holda taxtni egalladi (433/1041). Sulton Mavdud Seistonni Saljuqlardan qaytarib olish uchun jo'natgan bir nechta qo'shin bilan 435/1043 yilda hududni qayta nazoratga oldi. Hindistonga jo'natilgan qo'shin esa u yerda birlashtirilgan Roja qo'shinining egallagan bir nechta shaharlarini yana G'aznaviy tasarrufiga qaytardi (440/1048). Sulton

Mavdud Saljuqlarga qarshi yurishga chiqqanda qulunndan (ichki a'zolar yoki mushak sanchig'i) vafot etdi (441/1049).

Mavdud o'rniga o'g'li Mas'ud II taxtga o'tirdi, lekin u kichik bo'lganligi sababli amalda hukmronlik onasi tomonidan amalga oshirildi. Shu bois, davlatning oliy vakillari Ali ibn Mas'ud I ni taxtga o'tkazdilar (441/1049). Biroq, Mavdudning vaziri Abdurrazzoq hibsdagi Abdurrashid ibn Mahmudni qo'shini bilan qo'llab, taxtga o'tkazdi (442/1050).

Sulton Abdurrashidning Saljuqlarni to'xtatish vazifasini olgan bosh qo'mondon Hojib Tug'ul Bozan, Saljuqlardan Seistonni qaytarib olgach, qo'shini bilan G'azna taxtini egallashga rozilik bildirgan holda G'aznaga keldi. U G'aznani egallab, sulton va uch kishi bundan mustasno, G'aznaviy sulolasining barcha a'zolarini yo'q qildi. Natijada, Mas'udning g'ulamalaridan Nushtegin bilan ikki g'ulom Tug'ulni yo'q qilgan holda taxtga Farruhzodni o'tkazdilar (444/1052). Sulton Farruhzod, G'aznani zabt etish uchun kelgan Saljuqlar qo'mondonlaridan Chag'ri Beyning qo'shini bilan ikki marta to'qnashib, ularni mag'lub etdi va ko'plab asirlarni qo'lga kiritdi. Keyinchalik Saljuqlar, Alparslon qo'mondonligida, G'aznaviy qo'shinini mag'lub etib, Farruhzod bilan tuzilgan sulh orqali 451/1059 yildagi vafotigacha ikki davlat o'rtasida tinchlik va barqarorlik saqlanib qoldi. Farruhzodning vafotidan so'ng taxtga uning ukasi Ibrohim o'tirdi. Ibrohim Saljuqlar bilan do'stlik shartnomasini tuzdi va vafotigacha ushbu shartnoma amalda qoldi. Shu imkoniyatdan foydalangan Sulton Ibrohim o'z davlatini qayta tartibga solib, xalqiga ma'lum darajada farovonlik keltirdi.

Sulton Ibrohim Hindistonga yurish qilib, 472/1079 yilda Ajudhonni va bir nechta qal'alarni egalladi. Keyinchalik G'urni itoat ostiga olib, 493/1099 yilda vafot etdi. Sulton Ibrohim o'rniga o'g'li Mas'ud III taxtga o'tirdi. U 16 yillik saltanat davomida Hindistonga bir nechta yurishlar amalga oshirdi va 509/1115 yilda vafot etdi. Uning o'rniga o'g'li Sherzod taxtga o'tirgan bo'lsa-da, bir yil o'tib (510/1116) ukasi Arslon Shoh tomonidan o'ldirildi. Arslon Shoh taxtga chiqqach, Bahrom Shoh bundan mustasno, aka-ukalarining ayrimlarini yo'q qildirgan,

ayrimlarini esa hibsga olgan. Bahrom Shoh Saljuq sultoni Sanjardan yordam so'rab, uning yordamida G'azna taxtiga o'tirdi. Sulton Bahrom Shoh taxtga chiqqach, o'ziga itoat qilmagan Hindiston voliyi Muhammad Abu Halimga qarshi yurib, u o'rniga Husayn ibn Ibrohim Alaviyni voliy etib tayinladi (513/1119). 512/1118 yilda Saljuq tobe'iligini rad etib, kelishilgan soliqni to'lamaganligi sababli, Sulton Sanjar yana Hindistonga yurib (530/1135) Hindistonni egalladi. Shunga qaramay, Bahrom Shohni kechirib, yana taxtga o'tkazdi.

Boshqa tomondan, saltanat kurashlaridan qochib, Bahrom Shoh huzuriga sig'ingan G'ur Qutbiddinni bir muddat keyin Bahrom Shoh tomonidan yo'q qilinishi natijasida (543/1148) G'ur hukmdori Sayfiddin Suri, aka-ukalari bilan birga G'azna shahriga yurib, uni osonlik bilan egalladi (543/1148). Keyinchalik xalqning chaqiruvi bilan, Kurramonga ketgan Bahrom Shoh qaytdi va Suri bilan vazirini kamsitib, yo'q qildi (544/1149).

Buning ortidan G'ur hukmdori Alouddin Husayn, aka-ukasining qasosini olish maqsadida G'azna shahriga yurib, G'aznaviy qo'shinini katta mag'lubiyatga uchratdi. U G'azna shahrini vayron qilgan, xalqni qirgan va shu sababli "Dunyoni yoqgan" laqabini oldi. Bahrom Shoh esa Hindistonga qochdi (546/1151). Keyinchalik Sulton Sanjarning G'urlarni yengishi natijasida, Bahrom Shoh yana G'azna taxtini egalladi (547/1152) va 552/1157 yilda vafot etdi. O'rniga o'g'li Husrav Shoh o'tirgan bo'lsa-da, Sulton Sanjarning O'g'uzlar tomonidan to'rt yil davomida asirga olinishi (548/1153–552/1157) G'urlar uchun Xurosonda mustahkamlanish va kuchayish imkonini yaratdi. G'urlar Bust, Zamindovar va Takinobodni G'aznaviyalar nazoratidan olib, hokimiyatni qo'lga kiritdilar. Shu sababli, G'aznaviyalar bundan keyin hokimiyatni davom ettirish maqsadida Hindiston – Lohur (Lahor)ga ko'chib o'tdilar va Husrav Shoh shu yerda vafot etdi (556/1160).

O'rniga o'tgan o'g'li Husrav Malik esa o'ziga qarshi chiqqan turk va mahalliy amirlarga ham ta'sir o'tkaza olmadi. G'ur hukmdori G'iyosiddin Muhammadning G'azna voliyi Mu'izziddin Muhammad 577/1181–578/1182

yillarda Lahorga hujum qilib, Husrav Malikning o'g'li Malikshohni va keyinchalik Husrav Malikni asir olib, 582/1186 yilda yo'q qildi (587/1191). Shu tariqa, Alptegindan boshlab (344/955–352/963) Husrav Malikkacha (555/1160–583/1187) davom etgan, Hindiston hududida Islomni tarqatish va bu hududdan hech qachon ketmaslik uchun kurashgan, 225 yil davomida barqarorlik yaratgan katta Turkiy davlat tarix sahnasidan butunlay yo'q bo'ldi.

G'AZNAVIYLAR DAVLATI HUKMDORLARI

G'aznaviylar davlati Alptegin tomonidan G'azna viloyatida asos solingan musulmon-turkiy davlatdir⁵⁰. G'aznaviylar davlatining asoschisi Alptegin Somoniy amiri Ahmad ibn Ismoil tomonidan sotib olingan turkiy g'ulom sifatida Somoniyarga xizmat qilgan, keyinchalik o'zining yuksak qobiliyati tufayli ozodlikka erishgan⁵¹. Islom tarixida ko'plab turkiy g'ulomlar saroyga avval qul sifatida kirib, vaqt o'tishi bilan ozod qilingan va davlatning muhim lavozimlarigacha ko'tarilgan. Somoniy davlatiga g'ulom sifatida kirib, Xuroson voliyiligigacha yuksalgan va so'ngra G'aznada o'z davlatiga asos solgan turkiy millatiga mansub g'ulom Alptegin ham ana shunday shaxslardan biridir⁵².

G'aznaviylar davlati amiri Sabuktegin o'zining "Pandnoma" asarida o'g'li Mahmudga meros sifatida quyidagi ma'lumotlarni qoldirgan: "Men Turkistondagi barshonliklar deb ataladigan qabiladanman. Otamning ismi Juq edi. U qabilada botir bo'lgan har bir kishini "Qora Becham" deb atashardi. Turk qabilalari orasida bir qabilaning boshqasiga bosqin qilishi odat edi. Men 12 yoshda bo'lganimda, tuhsiylar deb ataladigan turkiy guruh otamning o'toviga hujum qilib, meni asirga oldilar. To'rt yil tuhsiylarga cho'ponlik qilganimdan so'ng, meni Samarqandning

⁵⁰ Yusuf Hikmet Bayur, Hindistan Tarihi, s. 127.

⁵¹ Erdoğan Merçil, "Alp Tegin", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, C. II, İstanbul 1989, s. 525-526

⁵² Erkan Göksu, "Alptegin: Köle Pazarından Gazne Tahtına", Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi, S. 191, Nisan 2011, s. 98-99.

Choch (Shosh) shahridan bo'lgan musulmon savdogar Nasr Chochiyga sotdilar. Uch yildan keyin esa meni amir Alptegin sotib oldi"⁵³.

Minhoj-i Siroj al-Juzjoniy o'zining "Tabaqot-i Nosiriy" asarida al-Husayn-i Bayhaqiydan iqtibos keltirib shunday deydi: "*Amir Sabuktegin otasidan eshitgan ekan: Sabukteginning otasini Qora Becham (قرا بچکم) deb atashgan. [Uning ismi Jo'k (جوق) edi. Turk tilida g'ajgavga (qo'tosga) 'Becham' (بچکم) deyiladi.] Qora Bechamning ma'nosi 'qora ho'kiz' (qora g'ajgav) demakdir. Turkistonda uning nomini eshitganlar har yerda uning haybatidan qochishga harakat qilardilar*". Shuningdek, "Shajara-i Tarokima"ga ko'ra, G'aznaviylar davlati hukmdori Sulton Mahmudning otasi Sabuktegin O'g'uzxonning katta o'g'li Kunxonning to'ng'ich farzandi bo'lmish Qayining naslidandir. Turkmanlar Sabukteginni garovga olib, qul savdogarlariga sotib yuborganlar. Sabuktegin o'z urug'doshlari yoki Somoniy askarlari tomonidan qo'lga olingan turk soyi vakillaridan biridir. Qul savdogarlari tomonidan sotilgan Sabuktegin Nishopurda sipohsolor Alptegin tomonidan sotib olingan. Qisqa vaqt ichida o'z iste'dodi tufayli avval g'ulomlarning eng mehnatkashi sifatida tanilgan, so'ngra Alpteginning ishonchini qozonib, yuksak martabalarga erishgan. Somoniylar taxtiga Mansur b. Nuh (961–976) o'tirgach, Sabuktegin Alptegin bilan birgalikda avval Balxga, so'ngra G'aznaga yo'l olgan hamda u yerda ham o'zining, ham safdoshlarining kelajagini shakllantirishga muvaffaq bo'lgan

Turli manbalar Alptegin va Sabukteginning nasabiga doir turlicha ma'lumotlarni qayd etsa-da, ularning turkiy qabila vakili ekanligi borasida hamfikrdirlar. G'arb olimlaridan turkshunos Jan-Pol Roux ham G'aznaviylarning Eron madaniyatidan kuchli ta'sirlanganliklariga qaramay, o'zlariga xos turkiy o'zliklarini, urf-odat va an'alarini tark etmaganliklarini ta'kidlab, ularning turkiyligiga urg'u beradi.

Turkiylar tomonidan tarix davomida asos solingan davlatlarning ko'pchiligi o'z nomini hukmron sulola sulola nomidan olgan bo'lsa-da, ayrimlari

⁵³ Erdoğan Merçil, "Sebuktegin Pendnamesi", *Afganistan'da Bir Türk Devleti Gazneliler*, Bilge Kültür Sanat yayınları, İstanbul 2014, s. 145-147.

asoschisining ismi yoki u tashkil topgan hudud nomi bilan ham atalgan. G'aznaviyilar davlati ham o'z nomini u barpo etilgan hudud — bugungi Afg'onistonning G'azna shahridan olgan. Ushbu davlat markaziy viloyati bo'lmish G'aznaga nisbatan "G'aznaviyalar" deb atalishi bilan bir qatorda, Sulton Mahmudning unvoni (laqabi) bo'lgan "Yaminuddavla"ga nisbat berilib, "Yaminiylar" deb ham yuritiladi. Bundan tashqari, G'aznaviyalar Sulton Mahmudning otasi Sabukteginning ismidan kelib chiqqan holda "Teginiyalar" nomi bilan ham ma'lum.

G'aznaviyalar davlati tarixiy manbalarda turli nomlar bilan qayd etilgan. Bunday manbalardan biri — Ibn al-Asirning "Al-Komil fit-tarix" asarida ushbu davlatga nisbatan "Sabuktegin o'g'illari davlati" iborasi qo'llanilgan.

Alptegin

Somoniylar amiri Ahmad ibn Ismoil (907–914) umrining so'nggi yillarida turkiy soylar g'ulom Alpteginni sotib oldi va shu tariqa Alptegin Somoniylar davlati xizmatiga kirdi. Biroq, ko'p o'tmay sodir bo'lgan bir voqea uning davlat xizmati orqali qo'lga kiritgan istiqbolini xavf ostiga qo'ydi. Uning xojasi Ahmad ibn Ismoil 914-yil 12-yanvarda o'z g'ulomlaridan tashkil topgan bir guruh tomonidan o'ldirildi.

G'ulomlarning bu jur'ati kechirib bo'lmas edi. Keng ko'lamli tergov harakatlari boshlandi. Ahmad ibn Ismoilning o'rniga taxtga o'tirgan Nasr ibn Ahmad (914–943) ushbu hodisa bilan shaxsan shug'ullandi. Fitnaga aloqador deb topilgan yoki shubha qilingan g'ulomlar darhol qatl etildi, bu tartibsizliklardan omon qolishni istaganlar esa Turkistonga qochib ketdilar.

Ahmad ibn Ismoilning g'ulomlaridan biri bo'lgan Alptegin o'sha paytda Somoniylar poytaxti Buxoroda edi. Biroq u hali mashhur emas, ehtimol ta'lim jarayonidagi yosh g'ulomcha yoki oddiy qora g'ulom edi. U nafaqat o'z homiysini yo'qotdi, balki tergovlar natijasida og'ir vaziyatga tushib qoldi. Zero, g'ulomlar o'z xoja-sultonlari tufayli nafaqat hayotlarini, balki istiqbollari ham kafolatlar edilar; bir tomondan farovon yashash, ikkinchi tomondan davlatning ma'muriy

yoki harbiy tuzilmasida yuksak martabalarga erishish imkoniyatiga ega bo'lardilar. Ularning mavqeyi o'zlari qismi bo'lgan tizimning va xoja-sultonning borligiga bog'liq edi. Shu sababli, g'ulomlar o'z xoja-sultonlariga nisbatan o'z qabiladoshlaridan yoki mahalliy fuqarolardan ko'ra ko'proq sadoqat ko'rsatardilar. Hatto bu borada: *"Itokatkor bir qul (banda) 300 farzanddan afzaldir"*, degan naql ham bor edi.

Baxtimizga, homiysidan ayrilgani ham, g'ulomlarga qarshi tazyiqlar ham Alpteginning yuksalishiga to'sqinlik qila olmadi. Chunki u Nizomulmulk ta'бири bilan aytganda: *"nihoyatda ishonchli, vafoli, keng mulohazali va tadbirli, odam tanib boshqara oladigan, qo'l ostidagi askarlarini sevuvchi, olijanob, saxovatli va Allohdan qo'rqadigan inson edi"*. U ham klassik g'ulomlik ta'limi davrida, ham berilgan turli vazifalarda erishgan yutuqlari bilan e'tiborni tortdi. Nasr ibn Ahmad tomonidan ozod qilingan Alptegin, uning vafotidan so'ng taxtga o'tirgan Nuh ibn Nasr (943–954) davrida avval amirlik, so'ngra hojibu-l-hujjoblik (bosh hojib) maqomiga ko'tarildi.

Hojibu-l-hujjoblik – turli musulmon-turk davlatlarida saroydagi marosimlarni tashkil etuvchi va boshqaruvchi, ayniqsa hukmdor qabullari chog'ida protokol qoidalarini tatbiq etuvchi hamda hukmdor bilan davlat arboblari o'rtasidagi aloqani ta'minlovchi shaxs bo'lib, bu lavozim amir-i hojiblik deb ham atalardi. Bu saroy tuzilmasidagi eng yuqori martaba bo'lib, butun davlat apparatida vazirdan keyingi eng muhim lavozim sanalgan. Hojibu-l-hujjoblar ushbu vazifalaridan tashqari harbiy vakolatlarga ham ega bo'lib, bir vaqtning o'zida qo'shin qo'mondoni sifatida ham xizmat qilganlar.

Alpteginning iqboli Nuh ibn Nasrning vafotidan so'ng o'n yoshida taxtga o'tirgan o'g'li Abdulmalik ibn Nuh (954–961) davrida yanada porladi. Abdulmalik davri, aslida, Somoniy amir va qo'mondonlarining davlat boshqaruvidagi nufuzi ortgan, davlat siyosati ushbu amaldorlar o'rtasidagi to'qnashuvlar bilan shakllangan davr edi. Somoniylar saroyi va Abdulmalik ko'p jihatdan vazir Abu Mansur Muhammad ibn Uzayr va Xuroson sipohsolori Abu Said Bakr ibn Molik

al-Fargʻoniy taʼsiri ostida boʻlsa-da, gʻulomlik tizimidan yetishib chiqqan turkiy qoʻmondonlar ham kundan-kun kuchayib borayotgan edi. Abdulmalik ularni itoatda saqlashga qiynalar, barchasiga qarshi birdan kurashishning imkoni yoʻq edi. Bunday vaziyatda kuchli bir amirni bartaraf etish uchun boshqa bir kuchli amirdan foydalanishdan oʻzga chora qolmagan edi.

Abdulmalik taxtga oʻtirgach, u duch kelgan birinchi jiddiy muammo — otasi Nuh ibn Nasr davrida Xurasonda isyon koʻtargan va hamon boʻysundirilmagan Abu Ali ibn Muhtoj masalasi edi. Manbalarda Abu Ali al-Chagʻoniy yoki Isfahoniy deb ham yuritiladigan ushbu shaxs X asrdan XI asr oʻrtalariga qadar Movarounnahrning Chagoniyon hududida hukmronlik qilgan Muhtojiylar sulolasidan edi. Abdulmalik unga qarshi Horasan sipohsolori va lashkarboshi Abu Said Bakr ibn Molikni yubordi.

Abu Said Bakr ibn Molik avvalgi hukmdor davrida bu lavozimga tayinlangan va Abdulmalikning taxtga chiqishida muhim rol oʻynagan edi. Shu sababli Abdulmalik davlatning eng yuqori harbiy mansabi — Xurason sipohsolorligini oʻz ishonchini qozongan ushbu amirda qoldirdi. 954-yil dekabrda Abu Said Bakr ibn Molik, Abu Ali ustidan gʻalaba qozonib, hududda nazorat oʻrnatdi. Biroq koʻp oʻtmay, u oʻz qoʻl ostidagilariga (hashem) yomon munosabatda boʻlish va ularning ehtiyojlarini taʼminlamaslikda ayblandi. Vaziyatdan xabar topgan Abdulmalik uni Buxoroga chaqirtirdi.

957-yil yanvarida Abu Said Bakr ibn Molik 37 nafar qoʻmondoni bilan Buxoroga keldi. Abdulmalik huzuriga kirganida, hukmdorning soʻl tomonida xazinabon Fetegin, oʻng tomonida esa hojib Alptegin turar edi. Kutilmaganda, Abu Said Bakr ibn Molik hukmdor huzurida oʻtirishga jurʼat qildi. Shunda Alptegin uni yerga yiqitdi va u yerda amir Alptegin hamda boshqa gʻulomlar tomonidan qilich va nayza zarbalari bilan oʻldirildi. Uning boshi Abdulmalikning koʻz oʻngida kesib tashlandi. Ushbu voqeadan soʻng davlatning maʼmuriy va harbiy tuzilmasida tub oʻzgarishlar yuz berdi. Eronlik davlat arboblari lavozimlaridan chetlatildi va Somoniylar davlati toʻliq turkiy amirlar taʼsiri ostiga oʻtdi. Alptegin saroyini

butunlay o'z nazoratiga olib, Abdulmalikdan vazir Abu Mansur Yusuf ibn Is'hoqni bo'shatishni va uning o'rniga Abu Ali Muhammad al-Bal'amiyni tayinlashni talab qildi. Chorasiz qolgan hukmdor bu shartga ko'ndi.

"Tarixi Tabariy"⁵⁴ tarjimasi bilan mashhur bo'lgan al-Bal'amiy⁵⁵ Alptegin bilan kelishib ish tutar va u bilan maslahatlashmasdan biror qaror qabul qilmas edi. Bu holatdan bezovta bo'lgan Abdulmalik Alpteginning nufuzini sindirish maqsadida uni poytaxtdan uzoqlashtirishga qaror qildi. Unga Balx shahri omilligi (hokimligi) vazifasi taklif etildi, biroq Alptegin bosh hojiblikdan pastroq bo'lgan bu vazifani rad etdi. Oxiri Abdulmalik uni davlatning eng oliy harbiy mansabi — Horasan sipohsolori etib tayinlashga majbur bo'ldi. 961-yil 10-fevralda Alptegin Nishopurga yo'l oldi. Shunga qaramay, u vazir al-Bal'amiy orqali poytaxtdagi ta'sirini saqlab qoldi.

Oradan ko'p o'tmay, 961-yil 23-noyabrda kutilmagan voqea yuz berdi: Abdulmalik chavgon o'yini paytida otdan yiqilib vafot etdi. Gardiziyning yozishicha, hukmdor Alptegin sovg'a qilgan otlarga birma-bir minib ko'rayotgan edi. Bir oz sharob ichgan Abdulmalik otlardan birining ustidan yiqilib, boshi va bo'yni sinib, voqea joyida halok bo'ldi. Abdulmalikning kutilmagan vafoti Somoniylar taxtiga kim o'tirishi borasida katta bahs-munozaralarga sabab bo'ldi. Aslida, o'z vaqtida Nuh ibn Nasr o'g'illarining yoshiga qarab, ketma-ket taxtga chiqishini vasiyat qilgan va bu borada davlat arboblari hamda amirlardan bay'at olgan edi. Shunga ko'ra, Abdulmalikdan keyin uning ukasi Mansur taxtga o'tirishi

⁵⁴ «Tarix-i Tabariy» (arabcha: تاريخ الرسل والملوك - Payg'ambarlar va hukmdorlar tarixi) — IX-X asrlarda yashagan fors tarixchisi va islom olimi Ibn Jarir at-Tabari (838–923) tomonidan yozilgan, islom dunyosining ilk davrlaridagi eng muhim manbalardan biridir. Asar dunyo yaratilishidan boshlab, milodiy 915-yilgacha bo'lgan islom va yaqin sharq tarixini qamrab oladi.

⁵⁵ "Amirak" nomi bilan tanilgan hamda Abul Fazl Muhammad al-Bal'amiyning o'g'li bo'lgani uchun "Bal'amiy-i Kuchak" (Kichik Bal'amiy) deb ham atalgan Abu Ali al-Bal'amiy, Somoniylar hukmdori Abdulmalik ibn Nuh (954–961) davrining so'nggi yillarida vazirlik lavozimiga tayinlandi va Mansur ibn Nuh davrida ham (961–976) ushbu vazifada qoldi. Rivoyat qilinishicha, u ikkinchi hukmdor davridagi vazirlik mansabiga Alp Tegining ko'magi bilan erishgan. Uning vafot sanasi aniq ma'lum emas. Gardiziyning qayd etishicha, u hijriy 363-yil jumodul-oxir oyida (milodiy 974-yil mart) vazirlik lavozimida vafot etgan. Utbiyga ko'ra esa, u 382-yili (992) Nuh ibn Mansur tomonidan qayta vazir etib tayinlangan va o'sha yiliyoq iste'foga chiqqan. Biroq Utbiy uning vafot sanasini keltirmaydi. Taxminlarga ko'ra, u 992–997-yillar oralig'ida vafot etgan. Nizomulmuluk o'z asarlarida uni nihoyatda iste'dodli davlat arbobi sifatida tilga oladi.

Bal'amiy Mansur ibn Nuhning topshirig'iga binoan amalga oshirgan "Tarixi Tabariy" tarjimasida asarni sezilarli darajada qisqartirish bilan birga, boshqa hech bir manbada uchramaydigan noyob ma'lumotlarni ham ilova qilgan. Shu sababli, yangi fors tilining (forsiy-i dariy) eng qadimgi namunasi hisoblangan ushbu tarjima "Tarixi Bal'amiy" deb nomlangan.

lozim edi. Shu sababli, davlat ayonlarining aksariyati Abu Solih Mansur ibn Nuh nomzodini qo'llab-quvvatladi. Biroq, Abdulmalikning o'g'li Nasrni taxtda ko'rmoqchi bo'lganlar ham bor edi.

Ushbu tartibsizliklar vaqtida vazir al-Bal'amiy va bir guruh davlat arboblari Nishopurda bo'lib turgan Alpteginga maktub yo'llab, kimni hukmdor etib tayinlash borasida uning fikrini so'radilar. Alptegin: "O'g'il taxt vorisligida akadan (ukadan) ustunroqdir", deya javob qaytarib, ism tilga olmagan holda Abdulmalikning o'g'li Nasr nomzodi muvofiqroq ekanini bildirdi. Buning ortidan al-Bal'amiy Nasr ibn Abdulmalikni taxtga o'tqazdi. Ammo boshqa davlat arboblari taxt Abu Solih Mansur ibn Nuhning haqqi ekanini qat'iy ta'kidladilar. Abu Solih Mansurning hojibi, turkiy amir Foiq al-Xossaning yetakchiligidagi guruh o'zaro kelishib, Nasrni taxtdan tushirdilar va Abu Solih Mansur ibn Nuhga bay'at berdilar (961-yil noyabr). Nasr taxtda bor-yo'g'i bir kun qoldi.

Endilikda Somoniylar saroyi Foiq al-Xossa va unga yaqin amirlar ta'siri ostiga o'tdi. Vaziyat o'z homiysi Alptegin va tabiiyki, o'zining zarariga rivojlanayotganini ko'rgan vazir al-Bal'amiy ham yangi hukmdorni tan olishga majbur bo'ldi. Abu Solih Mansurning iqtidoriga faqat Alptegin qarshi bo'lib qolgan edi. Bunday sharoitda yangi amirning Alpteginga qarshi harbiy harakat boshlashi muqarrar edi. Alptegin Nasrning taxtdan uzoqlashtirilganini va Somoniylar taxtini "Amir-i Sadid" unvoni bilan Mansur ibn Nuh egallaganini eshitgach, Buxoro sari yurishga qaror qildi. Zero, u Mansurning o'ziga nisbatan ijobiy munosabatda emasligini yaxshi bilar edi. Haqiqatan ham, Buxorodagi muxoliflari, xususan Foiq al-Xossa, hukmdorga muntazam ravishda: "Alpteginni yo'qotmaguningcha podshohliging mustaqil bo'lmaydi. U ellik yildan beri Horasonda hukmronlik qilib, ulkan boylik to'pladi, askarlar faqat uning so'ziga quloq soladi. Uni qo'lga olsang, xazinang uning boyliklari bilan to'ladi", deya Alpteginni bartaraf etishga undar edilar.

Gardiziyning yozishicha, Alptegin Buxoro sari yurishidan avval Tusda bo'lgan sobiq Horasan sipohsolori Muhammad ibn Abdurazzoq bilan ittifoq tuzish

uchun elchi yubordi. Biroq, bu vaqtda Mansur ibn Nuh Alpteginni Horasan sipohsolorligidan bo'shatib, uning o'rniga aynan Muhammad ibn Abdurazzoqni tayinlagan va unga Alptegin ustiga yurishni buyurgan edi. Muhammad ibn Abdurazzoq bu yangilikni Alpteginning elchilari bilan suhbatlashayotgan paytda kelgan rasmiy farmon (manshur) orqali bildi va Alptegin bilan aloqalarni uzdi.

Alptegin butunlay yolg'izlanib qolgan edi. U Muhammad ibn Abdurazzoqning harakatga kelishini kutmasdan, vaziyatni o'z foydasiga hal qilish uchun 961-yil dekabr yoki 962-yil yanvarda Nishopurni tark etib, Buxoro tomon yo'l oldi. Uni Muhammad ibn Abdurazzoq qo'shini ta'qib qilib kelardi. Alptegin Jayhun (Amudaryo) bo'ylariga yetganida, uning qo'shinida tartibsizlik yuzaga keldi. Sababi, Mansur ibn Nuh Alptegin qo'shinidagi qo'mondonlarga (sarhanglarga) maktub yo'llab, Alpteginni "isyonchi va g'asbkor" deb e'lon qilgan edi. Bu holat Alpteginni yanada og'ir ahvolga soldi. Uni qo'llab-quvvatlaydigan birorta tashqi kuch yo'qligi yetmagandek, o'z qo'shini ichida ham isyon chiqishi ehtimoli bor edi. Sadoqati shubhali bo'lgan qo'shin bilan hatto Buxoro ostonasiga yetib borgan taqdirda ham, u yolg'iz qolishi mumkin edi. Shu sababli Alptegin Buxoro sari yurishdan voz kechdi. Ammo u Nishopurga ham qayta olmasdi, hatto Horasonda qolishning o'zi xavfli edi. Mavjud sharoit va voqealar rivojini baholagan Alptegin o'zining yangi faoliyat maydoni sifatida G'azna viloyatini tanladi.

Alpteginning o'z yangi faoliyat maydoni sifatida G'aznani tanlashiga asosiy sabab — g'arbiy hududlar, xususan Fors va Kirmon⁵⁶ viloyatlari bu vaqtda buvayhiylar nazoratida bo'lganidir. Ushbu hududlarda hokimiyat o'rnatish nihoyatda mushkul edi. Biroq janubdagi G'azna shahri u qadar kuchli bo'lmagan mahalliy sulola qo'lida bo'lib, bu yerlarni egallash boshqa hududlarga nisbatan osonroq kechishi kutilayotgan edi. Qolaversa, G'aznadan g'ayridinlar makoni bo'lmish Hindiston tuproqlariga uyushtiriladigan g'azot va harbiy yurishlar orqali qo'lga kiritiladigan ulkan o'ljalar evaziga Alptegin o'z kuchini bemalol

⁵⁶ Kirmon (forscha: کرمان) — Eronning janubi-sharqidagi eng yirik va qadimiy shaharlardan biri.

mustahkamlab olishi mumkin edi. Ham bu boyliklarning jozibasi, ham g'azot maqsadida uning atrofiga to'planadigan ko'ngillilar hisobiga qo'shin ehtiyoji ham ortig'i bilan qoplanar edi.

Alptegin o'z qarorini kechiktirmasdan qo'shin qo'mondonlariga ma'lum qildi: "Agar bu dunyoda hali yeydigan nasibam bo'lsa, umrimning qolgan qismini xush o'tkazay, oxirgi damlarimda qilichimni musulmonlarga emas, kofirlarga qarshi tortayki, oxirat savobiga erishay. Ey qo'shin amirlari, bilingki, Xuroson, Iroq va Movarounnahr podshohlighi Amir Mansurnikidir. Siz barchangiz Amir Mansurning askarisiz. Men sizni shu vaqtgacha uning xizmati uchun ushlab turgan edim. Turingiz, uning dargohiga boringiz, uning huzurida bo'lib, farmonlaringizni (manshurlaringizni) yangilang va yana o'z vazifangizga qaytingiz. Zero, men Hindistonga borib, g'azot va jihad bilan mashg'ul bo'lajakman. Agar o'ldirilsam — shahidman, agar Islomni ulug'lashga muvaffaq bo'lsam — jannatni va ulug' Tangrining roziligini umid qilaman". Ushbu so'zlari bilan Alptegin askarlarni yo orqaga qaytib Somoniylar xizmatiga kirish, yoki u bilan birga harakat qilish borasida ixtiyoriy tanlov qarshisida qoldirdi.

Sharaf Muhammad al-Arzoniy boshchiligidagi bir guruh Buxoroga qaytib, Somoniylar xizmatiga qaytishni ixtiyor qildi. Alptegin esa yonida qolgan uch ming kishi bilan G'aznaga o'tish maqsadida Balxga keldi. Bu yerda u atrofdagi hududlarga xabar yuborib, g'azotda qatnashishni istovchi ko'ngillilarni o'z safiga qo'shilishga chaqirdi. Biroq, bu vaqtda Nizomulmulkning ta'biri bilan aytganda, ig'vogar va g'arazgo'y kimsalar Abu Solih Mansurni Alpteginga qarshi qayradilar: *"Alptegin keksa bir bo'ridir. Uni halok etmaguningcha tinchiy olmaysan. Uni tutib huzuringga keltirishlari uchun ortidan yaxshi bir qo'shin yubormog'ing lozim"*, deya uni qo'shin yuborishga ko'ndirdilar. Abu Solih Mansur Ash'as bin Muhammad qo'mondonligida 15–16 ming kishilik yirik qo'shinni Alptegin ustiga yubordi. Nizomulmulk Somoniy qo'shinlari va Alptegin o'rtasida 962-yilning aprel oyida yuz bergan jangni quyidagicha ta'riflaydi: Somoniylarning to'liq qurollangan 16 000 nafar otliqdan iborat qo'shini Buxorodan Balx yo'nalishida

yo'lga chiqdi. Qo'shin Termizga yetib kelib, Jayhun (Amudaryo)dan o'ta boshlaganda, Alptegin Balxdan chiqib, Xulm sari yo'l oldi. Balx bilan Xulm orasida to'rt farsax uzunligidagi tor bir dara bo'lib, uni Xulm dovoni deb atashardi. Ushbu daraning o'ng va so'l tomonlarida qishloqlar joylashgan edi. Alptegin bu daraga tushdi. O'zining xos g'ulomlaridan 200 nafar jasur otliqni daraning kiraverishini himoya qilish uchun ortchi guruh (artilleriya/qo'riqchi) sifatida tayinladi. Alpteginning bu vaqtda barchasi sara jangchilardan iborat 2 200 nafar turkiy g'ulomi bor edi. Shuningdek, g'azot uchun turli joylardan kelgan 800 nafar otliq ham uning qo'shiniga qo'shilgan edi.

Xuroson amirining qo'shini yetib kelgach, daraning oldidagi kenglikda qarorgoh qurdi. Dara ichkarisiga kirishning imkoni bo'lmagani sababli, ular ikki oy davomida shu yerda kutib turdilar. Ikki oyning oxirida navbatchilik navbati Sabukteginga keldi. U daraning og'ziga kelganida, butun tekislikni dushman askarlari qoplaganini va ularning ilg'or bo'linmalari shay turganini ko'rdi. Sabuktegin o'z-o'ziga shunday dedi: "Xojamiz Alptegin butun Xuroson, Iroq va Movarounnahrni, barcha boylik va ne'matlarni Xuroson amiriga qoldirib, g'azot yo'lga chiqdi. Bular esa [shunga qaramay] uning joniga qasd qilish uchun keldilar. Allohdan uyalmaydilar, inson qadrini bilmaydilar". So'ngra yonidagi g'ulomlarga qarata quyidagi nutqni so'zladi: "Bu ish bizning zimmamizga tushdi. Aziz va Jalil bo'lgan Alloh mazlumlarni qo'llaydi. Bular bizga zulm qilmoqdalar. Bugun ularga qarshi chiqaylik; xojamiz yoqtirsa-yoqtirmasa, ko'raylik-chi, nima sodir bo'larkin?" Shu tariqa, u 300 nafar g'ulomi bilan Xuroson amirining ilg'or bo'linmalariga hujum qildi. Ularni tezda chekintirib, dushman qarorgohigacha yetib bordi. Dushman qurollanguniga qadar mingdan ortiq askarni yer tishlatdi. Ular jangovar holatga kelganida, Sabuktegin ortiga qaytib, daraning boshiga keldi. Alpteginga Sabukteginning bu jasorati va dushmanga yetkazgan talafoti haqida xabar berishdi. Alptegin uni huzuriga chorlab: "Nega hujum qilding?" deb so'radi. Sabuktegin: "Ey xojamiz, sabrimiz tugadi. Bu ishga sabr bilan emas, faqat o'tkir

qilich bilan yechim topiladi. Jonimiz tanamizda ekan, sizning hayotingiz uchun qilich uramiz. Ko'raylik-chi, taqdirda nima bor?" deb javob berdi.

Alptegin bunga javoban strategik rejasini bayon qildi: "Sizlar bu oliyjanob ishini bundan ham puxtaroq amalga oshirishingiz kerak. Xufton namozi vaqti bo'lgach, ko'chishga tayyorgarlik ko'ring, yuklarni tor daradan tashqariga chiqarish uchun chodirlarni yig'ishtiring. To'gon ming nafar saralangan askar bilan yashirincha o'ng tomondagi falon daraga borishi lozim. Sen esa, Sabuktegin, ming nafar botir g'ulom bilan so'l tomondagi falon daraga bor. Men ming otlq va yuklar bilan daradan chiqib, tekislikda turaman. Ular ertasi kuni darada hech kimni ko'rmagach, 'Alptegin qochibdi' deb o'ylashadi. To'satdan otlanib, ortimizdan quvib daraga kiradilar. Bizni ko'rmagan paytlarida, sizlar o'ng va so'l tomondan maydonga chiqingiz. Qilich urib, dushmani qiring va asir olingki, hali daraga kirmagan qolganlari ham qo'rqib qochsinlar". Alpteginning buyrug'iga binoan yo'lga chiqildi. Ertasi kuni Xuroson qo'shini qurollanib, jangovar tartibda daraga keldi, biroq u yerda hech kim yo'q edi. Ular dara ichkarisida yana bir farsax ilgariladilar, lekin Alptegin qarorgohidan asar ham topmadilar. Shundan so'ng ular: "Endi ularning ortidan tushaylik, tekislikda tutib, Alpteginni asir olaylik", deya qo'shinni shiddat bilan olg'a surdilar.

Qo'shin daradan tekislikka chiqishi bilan, Alptegin ming otlq va piyodalar bilan kutib turgan edi. Dushman qo'shinining yarmi daradan chiqishi bilan, Togon ming otlq bilan pistirmadan chiqib, orqa tomondan hujum boshladi. Alptegin ham oldindan hamla qildi. Bir soat ichida dushman qo'shini yakson etildi. Qo'shin amiri nayza zarbidan otidan yiqildi. Qolgan askarlar parokanda bo'lib qochdi. Somoniy qo'shini chodir va ashyolarini tashlab chekindi. Alpteginning bo'linmalari juda katta o'lja — otlar, qurollar, tuyalar, oltin-kumush va ipaklarni qo'lga kiritdi. Jangda halok bo'lganlar soni (yaradorlardan tashqari) 4 750 kishini tashkil etdi. Alptegin o'zining kichik, ammo g'olib qo'shini bilan yo'lida davom etdi. Bomiyon hokimi Sher-i Bariqni va Kobulning Hindushohiy hukmdorini o'ziga bo'ysundirib, G'aznaga yetib keldi. G'azna u vaqtda Laviklar sulolasidan

Abu Bakr Lavik hukmronligi ostida edi. To'rt oy davom etgan qamaldan so'ng, Alptegin G'aznani egalladi (963-yil 12-yanvar) va shu tariqa G'aznaviylar davlatining asosini qo'ydi.

Alptegin Somoniylar poytaxtidan uzoqlashib, G'aznaga yo'l olishi orqali Somoniy taxti va idorasiga nisbatan hech qanday da'vosi yo'qligini amalda ko'rsatgan bo'lsa-da, Abu Solih Mansurning uni yo'q qilish istagi so'nmagan edi. Shu sababli, o'sha yilning o'zida (963-yil) Abu Jafar qo'mondonligi ostida 25–30 ming kishilik yirik qo'shinni G'aznada bo'lib turgan Alptegin ustiga yubordi. Biroq jang natijasi yana Alpteginning g'alabasi bilan yakunlandi. Somoniylar qo'shinini ikkinchi bor mag'lub etgan Alptegin G'aznadagi hukmronligini yanada mustahkamlab oldi.

Ushbu mag'lubiyatdan so'ng Abu Solih Mansur Alpteginni kuch bilan bo'ysundirib bo'lmasligini anglab yetdi va u bilan urushishni to'xtatdi. Hukmdor maxsus manshur (rasmiy farmon) yo'llab, Alpteginni afv etganini hamda u egallagan hududlarning boshqaruvini uning tasarrufiga topshirganini ma'lum qildi. Shu tariqa, Abu Solih Mansur Alpteginni ramziy ma'noda bo'lsa-da, o'ziga tobe qilgandek ko'rindi. Biroq aslida bu holat Somoniy hukmdorining Alptegin qudrati qarshisida ojiz qolganini va eng muhimi, Alpteginning G'aznadagi hokimiyatini rasman tan olganini anglatar edi. Mazkur voqeadan so'ng Alptegin Bust shahrini va Kobulshohlar mamlakatining bir qismini zabt etdi. Shundan so'ng u Hindiston hududlariga g'azot yurishlarini boshladi. Uning harbiy muvaffaqiyatlari va Hindistonga qilgan g'azotlari Xuroson hamda Movarounnahrda ko'plab musulmonlarning uning safiga kelib qo'shilishiga sabab bo'ldi. Natijada uning qo'l ostidagi askarlar soni shiddat bilan ortdi. G'aznaga kelganida uch ming atrofiga bo'lgan qo'shini qisqa fursatda o'n bir ming otliq va besh ming piyodaga yetdi. Biroq, G'azna taxtini qo'lga kiritganiga hali bir yil ham to'lmasdan, 963-yil 13-sentabrda (20-sha'bon 352) Alptegin vafot etdi. Alpteginning vafoti tafsilotlari — uning qayerda, qanday va nima sababdan vafot etgani haqida tarixiy manbalarda aniq va batafsil ma'lumotlar mavjud emas. Ba'zi manbalarda u G'aznani

egallaganidan sakkiz yil o'tib vafot etgani, boshqalarida esa yangi shaharlarni fath etish asnosida to'satdan dunyodan ko'z yumgani qayd etiladi. Shunga qaramay, aksariyat manbalar uning o'limi kutilmagan (to'satdan) bo'lgani borasida hamfikrdirlar. Shabonkoreiy asarida esa Alptegin o'limi yaqinlashganini sezib, qo'shin, xazina va davlat boshqaruvini o'g'li Is'hoqqa vasiyat qilib qoldirgani haqida ma'lumot beriladi. Manbalardagi ushbu nomuvofiqlik va kamchiliklar sababli Alpteginning vafoti bilan bog'liq boshqa tafsilotlarni aniqlash imkoni yo'q.

Shu tariqa, uning qul bozorida boshlangan hayot yo'li G'azna taxtida o'z poyoniga yetdi. Garchi uning hukmronlik davri qisqa bo'lsa-da, Alptegin G'aznada asos solgan davlat u hukmronlik qilgan mintaqa tarixida hozirga qadar o'chmas iz qoldirgan ulkan siyosiy va madaniy merosga poydevor bo'ldi.

Abu Is'hoq Ibrohim davri (963–966)

963-yilda G'aznani egallab, G'aznaviylar davlatiga tamal toshini qo'ygan Alptegin o'sha yilning o'zida (963-yil 13-sentyabr) vafot etdi. Uning vafotidan so'ng taxtga o'g'li Abu Is'hoq Ibrohim o'tirdi. Biroq, u uch yil davom etgan hukmronligi davomida muvaffaqiyatli boshqaruvni namoyish eta olmadi. Otasi Alpteginning eng ishonchli kishilaridan biri bo'lgan Sabukteginning ogohlantirishlariga qaramasdan, Abu Is'hoq uni emas, balki boshqa amirlarning maslahatlariga quloq tutishni afzal ko'rdi. Natijada, u ko'ngilochar ishlarga berilib, davlat boshqaruvini e'tiborsiz qoldirdi. Buning oqibatida qisqa vaqt ichida davlat xazinasi bo'shab, xalq orasida norozilik kuchaydi. Vaziyat hatto uning amirlikdan chetlatilishi masalasi kun tartibiga chiqish darajasiga yetdi. Bu vaqtda G'aznaning sobiq hokimi Abu Bakr Lavik voqealar rivojini diqqat bilan kuzatib borardi. G'azna ma'muriyatida tartibsizlik yuzaga kelganini va Abu Is'hoqning qo'shin ustidan nazoratni yo'qotganini bilgach, u darhol harakatga tushdi. G'azna sari yurish qilib, shaharni qayta egalladi (964-yil). Baxtga ko'ra, bu holat uzoq davom etmadi. Abu Is'hoq Ibrohim Somoniy hukmdori Mansur ibn Nuhdan harbiy yordam so'radi va undan olgan ko'mak evaziga shaharda o'z hukmronligini qayta

tikladi (965-yil 26-sentyabr). G'aznani Somoniylar yordami bilan qaytarib olgan Abu Is'hoq Ibrohim, poytaxt ustidan Somoniylar nufuzini rasman tan olishga majbur bo'ldi. Bu qaramlik holati 966-yil 12-noyabrda Abu Is'hoq Ibrohim vafot etguniga qadar davom etdi. Otasining vafotidan so'ng bor-yo'g'i bir necha yil hukmronlik qilgan Is'hoq, tarixiy manbalardagi umumiy ma'lumotlarga ko'ra, 966-yil 12-noyabrda (25-zilhijja 355) — ehtimol, G'azna shahrida — vafot etgan. Alptegin haqidagi ma'lumotlarda bo'lgani kabi, uning o'g'li Abu Is'hoq borasida ham manbalarda vafot sanasidan tashqari, uning aynan qayerda, qanday holatda va nima sababdan vafot etgani haqida batafsil ma'lumotlar saqlanib qolmagan. Uning vafotidan so'ng G'aznada saylanadigan (saylov asosidagi) turkiy amirlar davri boshlandi.

Bilgategin davri (966–975)

Abu Is'hoq Ibrohimning vafoti G'azna ma'muriyatida yangi tartibsizliklar to'loqini keltirib chiqardi. Uning vorisi bo'ladigan farzandi yo'qligi sababli, hokimiyat tepasiga turkiy qo'mondonlardan biri bo'lgan Bilgategin keldi. Alpteginning eng ishonchli amirlaridan biri bo'lgan Bilgategin iqtidorga kelishi bilanoq, Somoniylar poytaxtiga elchi yuborib, o'z sadoqatini bildirdi.

Biroq, bu harakati ham Somoniy amirlaridan biri Foiq al-Xossaning G'azna ustiga yurish qilishiga to'sqinlik qila olmadi. Sodir bo'lgan jangda Bilgategin g'alaba qozondi va ushbu muvaffaqiyat tufayli mintaqadagi o'z hukmronligini yanada mustahkamladi. Shu tariqa qariyb o'n yil davomida davlatni boshqargan Bilgategin, 975-yilda Gardiz qal'asi qamali vaqtida olgan og'ir jarohati natijasida vafot etdi.

Qariyb o'n yil davomida G'aznani idora qilgan Bilgateginning vafoti jang maydonida yuz berdi. U Gardiz qal'asini qamal qilish asnosida qal'adan otilgan kamon o'qi tegishi natijasida 974–975-yillarda (hijriy 364) shahid bo'ldi. Tarixiy manbalar bergan ma'lumotlarga ko'ra, u jang maydonida vafot etgan ilk G'azna hukmdori sifatida tarixda qoldi.

Bo'ri Tegin davri (975–977)

Bilga Tegindan so'ng G'azna taxtiga Bo'ri Tegin o'tirdi. Tarixiy manbalarning qayd etishicha, u nihoyatda zolim hukmdor bo'lgan. U nafaqat xalqqa nisbatan yomon munosabatda bo'lgan, balki davlat ishlariga ham mutlaqo e'tiborsizlik qilgan. Vaqtining asosiy qismini maishat va ichkilik bazmlarida o'tkazar, xalq va armiyaning nufuzli vakillarini asossiz ravishda ta'qib qilishdan hamda ularning ko'ngliga g'ulg'ula solishdan tiyilmas edi.

Uning boshqaruvidan bezor bo'lgan G'azna aslzodalari va amirlaridan bir guruhi chora sifatida G'aznaning sobiq hokimi Abu Bakr Lavikni shaharga taklif qildilar. Abu Bakr Lavikning qo'shin to'plab G'azna sari harakat boshlagani shahar musulmon aholisini va Sebuktegin boshchiligidagi bir qator amirlarni tashvishga soldi. Garchi ular ham Bo'ri Teginning adolatsiz boshqaruvidan norozi bo'lsalar-da, G'aznani qaytadan hindlar ta'siridagi (Laviklar kabi) kuchlar qo'liga o'tib ketishini istamasdilar.

Natijada G'azna qo'shini Abu Bakr Lavikni hozirgi Kobulning janubida, G'azna va Kobul o'rtasidagi Logar daryosi bo'yida joylashgan Charx mavzesida kutib oldi. Mazkur jangda, ayniqsa, Sabukteginning g'ayrat va shijoati evaziga g'aznaviylar g'alaba qozondi. Haqiqatda ham jang natijasida Sebukteginning roli hal qiluvchi bo'ldi: u besh yuz nafar turkiy g'ulom bilan yuksak mardlik ko'rsatib, to'qnashuv taqdirini hal qildi. Jang yakunida G'aznani qayta egallash umidida kelgan Abu Bakr Lavikning qo'shini parokanda qilindi, o'zi esa asirga olinib, ko'p o'tmay qatl etildi. Shu tariqa G'azna katta bir xavfdan qutulib qoldi.

Abu Bakr Lavik mag'lub etilib, yo'q qilingan bo'lsa-da, na Bo'ri Teginning yomon boshqaruvida, na xalq va amirlarning unga bo'lgan munosabatida biror ijobiy o'zgarish yuz berdi. Vaziyat shunday tus olgach, xalq va armiya amirlari Bo'ri Teginni G'azna taxtidan tushirishga qaror qildilar. O'zaro maslahatlashuv va muhokamalardan so'ng, amirlar taxtga o'tirish uchun eng munosib shaxs Sabuktegin ekanligi borasida yakdil to'xtamga keldilar (977-yil 20-aprelda 27-sha'bon 366).

O'rganilgan manbalarga tayanib aytish mumkinki, Bo'ri Tegin G'aznani boshqargan amirlar orasida u haqida eng kam ma'lumot berilgan shaxsdir. Hokimiyatdan chetlatilganidan so'ng, uning keyingi hayoti haqida bir necha juz'iy xabarlardan boshqa ma'lumot saqlanib qolmagan. Uning aniq vafot sanasi ma'lum bo'lmasa-da, har holda Sabuktegin Bust shahrini zabt etgan vaqtda u hali hayot bo'lgani tushuniladi. Bo'ri Tegin boshqaruvdan chetlatilgan bo'lsa ham, Sabuktegin tomonidan o'ldirilmagani ko'rinadi. Aksincha, uning yashashi uchun munosib joy ajratilgani va u yerda o'zining odatiy ko'ngilochar majlislarini davom ettirgani haqida ma'lumotlar mavjud.

Sabuktegin (977–998) davri

Sabuktegin Alpteginning eng yaqin mulozimlaridan biri bo'lib, o'zining jasorati, zakovati va yetakchilik qobiliyati bilan ajralib turgan edi. Shu sababli Alptekin unga katta ishonch bildirgan, hatto qizi bilan nikohlab, u bilan qarindoshlik aloqalarini o'rnatgan edi. Alptegin vafotidan so'ng amirlar orasida yuksak e'tibor qozongan Sabuktegin, Alpteginning o'g'li Abu Is'hoq, shuningdek, Bilga Tegin va Bo'ri Teginlarning iqtidori davrida ularni qo'llab-quvvatladi. U hukmdorlarga hech qanday qarshilik ko'rsatmagani kabi, har doim ularning yonida turdi. Hatto Bo'ri Teginning mas'uliyatsiz boshqaruv tufayli yuzaga kelgan tanazzul, xususan, G'aznaning qaytadan Lavik sulolasi qo'lga o'tib ketish xavfi aynan Sabukteginning sa'y-harakatlari natijasida bartaraf etildi.

Bo'ri Teginning G'aznaviylarga hukmronlik qila olmasligi ayon bo'lgach, nufuzli amirlar to'planib, yangi hukmdor saylashga qaror qildilar. Har bir amir bir nomzodni taklif qilar, biroq tavsiya etilgan har bir shaxsga e'tiroz bildirilib, birin-ketin nuqsonlari sanab o'tilar edi. Bir ozdan so'ng Sabukteginning nomi tilga olindi. Hamma sukutga toldi. Hech kim uning biron-bir nuqsonini ayta olmadi. Faqat bir amir: "Sabukteginning yagona kamchiligi — undan ko'ra oldinroq xizmatga kirgan g'ulomlarning borligidir. Biroq uni barchamizning xojamiz Alptegin tarbiyalagan. U mardlik, jasorat va xushxulqlikda xuddi uning o'zidir", dedi. Shundan so'ng amirlar Sabuktegin nomzodida to'xtalib, uni hukmdor etib

tayinlashga qaror qildilar. Biroq Sabuktegin dastlab o'ziga bildirilgan bu taklifni rad etdi. Hattoki amirlar: "Boshqa chora yo'q, bizga amir bo'lishingiz shart", deya qat'iy turib olganlarida, ularga shunday dedi: "Biz turkmiz. Shon-shuhratimiz olamga yoyilgan. Garchi hindlar bizdan hayiqsalar-da, agar o'zaro ixtilofga tushganimizni, har kuni bir amirni almashtirayotganimizni eshitasalar, fursatni g'animat biladilar. Bir hamla bilan ustimizga bostirib kelib, bizni mag'lub etishlari hech gap emas. Hozir ayriliq emas, birlik vaqtdur. Yaxshisi, sizlar Bo'ri Tegining nasihat qilib, uni isloh etishga harakat qiling". Sabukteginning bu so'zlari amirlar nazarida uning obro'sini yanada yuksaltirdi. Amirlar uni tinglashga va Bo'ri Tegining huzuriga borib, o'zini o'nqlab olishi uchun nasihat qilishga kelishdilar. Biroq borgunlaricha, Bo'ri Tegin yana bazm qurib, sharob ichayotganiga guvoh bo'ldilar. Uning atrofini noto'g'ri qarorlar qabul qilishiga sabab bo'ladigan buzuvchi niyatli kimsalar o'rab olgan edi. Amirlar hech qanday kechikishsiz yana Sabukteginning huzuriga qaytib, vaziyatni tushuntirdilar. Bu safar ular yanada qat'iy ohangda: "Agar amirlikni qabul qilmasangiz, sizni o'ldiramiz!" dedilar. Sabuktegin Bo'ri Tegining isloh bo'lmasligiga amin bo'lgach va amirlarning qat'iyatini ko'rgach, taklifni qabul qildi.

Ammo u ba'zi shartlarni ilgari surib, ularning qabul qilinishini so'radi: "Shuni bilishingiz kerakki, ko'nglim bu ishga moyil emas. Lekin aqlim — an'analar, haq-huquq va adolatning ta'minlanishi tarafdoridir. Men ham bu ishda aqlimga tayanib ish tutmoqdaman. Bunday holatda ko'ngli rozilik bermaydigan boshqalar ham bo'lishi mumkin", dedi. So'ngra o'ziga nisbatan yuzaga kelishi mumkin bo'lgan har qanday muxolifat yoki isyonda barcha amirlar uni qo'llab-quvvatlashi haqida qasamyod qilishlarini talab qildi. Amirlar Sabukteginga har qanday sharoitda itoat etishga qasamyod qilganlaridan so'ng, uni Alpteginning taxtiga o'tqazdilar. Julus (taxtga o'tirish) marosimi o'tkazilib, u G'aznaning yangi amiri sifatida e'tirof etildi. 977-yil 20-aprel, juma kuni qal'a uzra uning qizil rangli chatri (soyaboni) va bayroqlari yuksaldi. Sabuktegin G'aznaviylar sulolasining haqiqiy ma'nodagi ilk hukmdoridir. G'aznaviylar xonadoni aynan uning naslidan

davom etgan. Zero, Gʻaznaviylar haqida maʼlumot beruvchi koʻplab manbalarda ular "Oli Sabuktegin", yaʼni Sabuktegin oʻgʻillari deb yuritiladi. Binobarin, Gʻaznaviylar davlatining ilk asoschisi Alptakin boʻlsa-da, sulolaning haqiqiy bunyodkori Sabuktegin.

Bugungi Qirgʻiziston hududidagi Issiqkoʻl atrofida joylashgan Barshan (Barsgan) hududidan yoki shu nomdagi turk qabilasidan ekanligi taxmin qilingan Sabuktegin, bir yurish chogʻida tuxsiylarga asir tushgan va Somoniy amiri Nuh I davrida (943–954) Buxoroga keltirilgan. Bu yerda u Somoniy qoʻmondoni Alptekin tomonidan sotib olingan (959) va shu tariqa uning xizmatiga kirgan.

Shaxsiy fazilatlar va sadoqati tufayli jadal yuksalgan Sabuktegin, Alptakinning eng ishonchli kishilaridan biriga aylandi. Hatto Alptekin oʻz qizini Sabukteginga nikohlab berish orqali u bilan qarindoshlik aloqalarini ham oʻrnatgan edi. 977-yilda Sabuktegin taxtga oʻtirishi bilan Gʻaznaviylar davlatining qiyofasi tubdan oʻzgardi. Dastlabki kezlarda u shaklan Somoniylarga tobe boʻlsa-da, Xuroson va Movarounnahrda Somoniylar hukmronligi allaqachon inqirozga yuz tutgan edi. Buning aksiga oʻlaroq, Sabuktegin idorasida oqilona va jasoratli qadamlar tashlagan Gʻaznaviylar mintaqadagi eng nufuzli kuchga aylanish yoʻlidan borar edilar.

Shubhasiz, ushbu yuksalishning eng muhim omili Sabukteginning hukmdorlik va boshqaruv tushunchasi edi. Iqtidorni qoʻlga kiritgach, qisqa fursatda amirlar va xalqning koʻnglini ovlab, ularda ulkan ishonch uygʻotgan Sabuktegin, Mirxondning taʼbiri bilan aytganda, har bir kishiga hukmdorlik himoyasi, gʻamxoʻrligi va ehtirom soyasi ostidan joy berdi. U barcha ehtiyoj va yumushlar bilan munosib tarzda shugʻullanib, xalqning rizoligini qozondi; ham fuqarolarga, ham qoʻshin aʼzolari va davlat mulozimlariga turli inʼomlar hamda iqtolar berish orqali ularning moddiy ahvolini yaxshiladi. Buning evaziga xazinaning ahamiyatiga eʼtibor qaratib, qoʻshin va davlat ishlari xazinasiz bitmasligini, shu sababli ustuvorlikni moliya ishlariga berishini taʼkidlagan Sabuktegin, bu masalada barchaning qoʻllab-quvvatlashiga erishdi.

Sabuktegin dastlab xalq, qo‘shin va davlat mulozimlari bilan munosabatlarni mustahkamlab, o‘z iqtidorini barqarorlashtirdi. So‘ngra davlat chegaralarini kengaytirish va xazinani boyitish maqsadida harbiy yurishlarni boshladi. Shu maqsadda u birinchi bo‘lib Sharqiy Afg‘onistondagi Zabuliston⁵⁷ hududiga yo‘naldi. Zabuliston aslzodalaridan birining qiziga uylanish orqali mahalliy xalqni o‘z tomoniga og‘dirishga harakat qildi. Ushbu davrda Sabukteginning eng muhim yutuqlaridan biri Hirotni Qandahor bilan bog‘lovchi yo‘l ustida joylashgan Bust shahrini egallashi bo‘ldi. Hilmand daryosi tufayli oson sug‘oriladigan Bust shahri Xuroson va Sind o‘rtasida, ya‘ni Bag‘dod–Hindiston yo‘lidagi muhim savdo chorrahasi edi. O‘sha paytda To‘g‘on Tegin ismli turk amiri idorasida bo‘lgan shahar Boytuz ismli boshqa bir turk amiri tomonidan bosib olingan edi. To‘g‘on Tegin Sabuktegingan yordam so‘rab, agar shaharni Boytuzdan xalos etsa, unga xiroj to‘lashini va itoat etishini bildirdi. Sabuktegin Bust ustiga yurish qilib, Boytuzni mag‘lub etdi va shaharni qaytadan To‘g‘on Tegin ixtiyoriga topshirdi. Biroq To‘g‘on Tegin bergan va‘dasida turmadi. Buning ustiga, Sabukteginga suiqasd uyushtirib, uni yo‘q qilishni rejalashtirdi. Shundan so‘ng Sabuktegin uni jazolab, Bustni o‘z tasarrufiga oldi (977). Ushbu voqea G‘aznaviylar uchun g‘oyat muhim burilish bo‘lib, Sabukteginning bu muvaffaqiyati o‘sha davr tarixchilari tomonidan "G‘aznaviy davlatining haqiqiy boshlanishi" sifatida qayd etilgan.

Bustdan so‘ng, bugungi Pokiston chegarasida joylashgan Kalat⁵⁸ning 85 mil⁵⁹ janubidagi Qusdor⁶⁰ga yurish qilgan Sabuktegin, ketma-ket Balxning sharqi,

⁵⁷ **Zabuliston** — tarixiy-geografik mintaqa bo‘lib, hozirgi Afg‘onistonning janubiy va sharqiy qismlarini, xususan, G‘azna va Zabul viloyatlarini qamrab olgan. Bu hudud O‘rta asrlarda, ayniqsa G‘aznaviylar davlatining shakllanish davrida strategik ahamiyatga ega bo‘lgan. Zabuliston o‘zining jasur jangchilari va boy madaniyati bilan mashhur bo‘lib, tarixda turlicha nomlar bilan atalgan.

⁵⁸ **Kalat** — hozirgi Pokistonning Balujiston viloyatida joylashgan tarixiy shahar va mintaqa. Ushbu hudud qadimiy savdo yo‘llari kesishmasida joylashganligi sababli strategik ahamiyatga ega bo‘lgan. Tarix davomida Kalat mintaqadagi turli davlatlar va mahalliy hukmdorlar o‘rtasida kurash maydoni bo‘lib kelgan.

⁵⁹ Mil tushunchasi islom olamiga asosan yunon (milia passuum) va keyinchalik arab o‘lchov tizimlari orqali kirib kelgan. G‘aznaviylar davrida bir mil o‘rtacha 1.8 kilometr dan 2 kilometr gacha bo‘lgan masofani anglatgan. Biroq, bu qiymat o‘sha davr geografiyasi va aniq hududga qarab biroz farq qilishi mumkin edi.

⁶⁰ **Qusdor** — hozirgi Pokistonning Balujiston viloyatida, Kalatdan janubroqda joylashgan tarixiy shahar va hudud. O‘rta asrlarda Qusdor muhim savdo markazi va savdo yo‘llarining kesishmasida joylashgan strategik istehkom hisoblangan. Bu hudud ko‘pincha mahalliy amirlar tomonidan boshqarilgan.

Jayhun daryosining janubi va g'arbini qamrab olgan Toharistonni hamda G'ur⁶¹ va Sijiston⁶² orasidagi Zamindovarni⁶³ egalladi. Shu tariqa G'aznaning g'arbiy hududlarini xavfsiz holatga keltirgan Sabuktegin Shimoliy Hindistonga yuzlandi. G'aznaviylarning g'arbida Somoniylar, shimolida esa Qoraxoniylar kabi yirik va qudratli davlatlar mavjud edi. Shu sababli davlatning bu yo'nalishlarda kengayishi nihoyatda mushkul edi. Aksincha, Shimoliy Hindiston ulkan boylik va g'animat manbai bo'lishiga qaramay, u yerda u paytda kuchli markazlashgan davlat yo'q edi. Buning ustiga, hind rojasi Jaypal⁶⁴ g'ayridin bo'lib, islom dinining ushbu mintaqada yoyilishiga to'sqinlik qilar, hatto vaqti-vaqti bilan musulmon tuproqlariga bostirib kirib, xalqqa ziyon yetkazardi. Shu bois Sabuktegin G'aznaviylar uchun eng maqbul kengayish maydoni sifatida Shimoliy Hindistonni ko'rdi va bu hududni "doru-g'azot" (g'azovot yurishlari maydoni) deb e'lon qilib, o'sha tomonga yo'naldi.

Sabuktegin Shimoliy Hindistonga yuzlangan vaqtda Ajmar hududida Chauhanlar, Dehlida Tomaralar, G'valiyorda Kachavalalar, Kannaujda Parixaralar kabi ko'plab rojalar yoki maharoyaliklar hukmronlik qilar edi. Lamg'on va Kobulgacha bo'lgan Quyi Kobul vodiysi esa Vayhand Hindushohiylari nazorati ostida edi. Hindushohiy rojasi Jaypal fillar bilan mustahkamlangan qo'shini bilan Sabukteginga peshvoz chiqdi. 986-yilda "Atabatul-G'urak" deb nomlangan joyda bo'lib o'tgan shiddatli jangda G'aznaviylar g'alaba qozondi. Sabuktegin, safar

⁶¹ **G'ur** — hozirgi Afg'onistonning markaziy qismida, Hirot va G'azna shaharlari oralig'idagi tog'li hudud. O'rta asrlarda G'ur o'zining baland tog'lari, tabiiy istehkomlari va mahalliy aholisining jangovarligi bilan ajralib turgan. Bu hudud uzoq vaqt davomida Islom xalifaligiga to'liq bo'ysunmay, mustaqil amirlar tomonidan boshqarib kelingan.

⁶² **Sijiston** (Seiston) — hozirgi Eronning janubi-sharqi va Afg'onistonning janubi-g'arbi tutashgan hududda joylashgan tarixiy mintaqa. Ushbu hudud Hilmand daryosi havzasida joylashgan bo'lib, qadimdan sug'orma dehqonchilik va madaniyat markazlaridan biri hisoblangan. Islom davrida Sijiston muhim strategik ahamiyatga ega bo'lgan va ko'pincha mustaqil sulolalar tomonidan boshqarilgan.

⁶³ **Zamindovar** — tarixiy-geografik mintaqa bo'lib, hozirgi Afg'onistonning janubidagi Hilmand daryosining o'rta oqimi va Arandab daryosi oralig'ida joylashgan. Ushbu hudud G'aznaviylar davlatining shakllanish davrida strategik va iqtisodiy ahamiyatga ega bo'lgan. Zemindaver qadimdan samarador yerlari va boy o'tloqlari bilan mashhur bo'lib, mintaqadagi savdo yo'llari ustida joylashgan.

⁶⁴ **Jaypal** (Jayapala) — Hindistonning shimoliy qismida, hozirgi Pokiston va Hindiston chegarasidagi Panjob mintaqasida hukmronlik qilgan Hindu Shohiylar sulolasining vakili. Jaypal G'aznaviylar davlatining shakllanish davridagi eng asosiy raqiblaridan biri bo'lgan. U ko'plab harbiy kuchlarga ega bo'lib, o'z davlatining chegaralarini musulmon bosqinlaridan himoya qilishga uringan. Sabuktegin va uning o'g'li Mahmud G'aznaviy davrida Jaypal bilan bir necha bor to'qnashuvlar bo'lib o'tgan.

davomida yonida bo'lgan o'g'li Mahmudning e'tirozlariga qaramay, Jaypal bilan sulh tuzdi. Jaypal unga bir million dirham mablag', ellikta fil va ba'zi qal'alarni berishga rozi bo'ldi. Ellikta fil va mablag'ni qabul qilgan Sabuktegin, kelishilgan qal'alarga o'z odamlarini qoldirib, G'azna sari yo'l oldi.

Biroq u G'aznaga qaytganidan so'ng darhol harakatga tushgan Jaypal, sulh shartiga ko'ra G'aznaviylarga topshirishi lozim bo'lgan qal'alarni bermagani yetmagandek, Sabuktegin tomonidan u yerga joylashtirilgan G'aznaviy qo'mondon va askarlarni zindonga tashlatdi. Bundan xabar topgan Sabuktegin yana mintaqa sari o'tlanib, Lamg'ongacha ilgiriladi. Shiddatli to'qnashuvlar natijasida Lamg'on qal'asini qo'lga kiritgan Sabuktegin hududdagi ibodatxonalarni vayron qilib, sanamlarni parchaladi va ulkan ghanimatlar bilan G'aznaga qaytdi.

Ushbu voqealardan so'ng Sabukteginga yolg'iz o'zi qarshilik ko'rsata olmasligini anglagan Jaypal, bu gal Kannauj, Kalinjar, Ajmar va Dehli kabi kichik rojalar bilan ittifoq tuzdi. U ulkan qo'shin to'plab, G'aznaviylar ustiga yurish boshladi. Jaypolning yaqinlashayotganidan xabar topgan Sabuktegin uni G'aznaning janubidagi Kuramda kutib oldi. Sabuktegin qarshisidagi ulkan qo'shinni avval ketma-ket yuborilgan kichik bo'linmalar bilan toliqtirib, zaiflashtirdi. Dushman kuchlari horg'inlikka tushib, qo'shin tartibi buzilganini ko'rgach, umumiy hujumga o'tish haqida buyruq berdi. G'aznaviylar zarbasiga dosh bera olmagan hindu qo'shini qisqa vaqt ichida mag'lubiyatga uchrab, tarqab ketdi.

Jaypal va ittifoqchi qo'shinlar ustidan qozonilgan g'alabadan so'ng Sabukteginning yo'lini to'sadigan kuch qolmadi. U Hindiston ichkarisiga kirib, Kobul, Lamg'on⁶⁵ va Peshovar⁶⁶ boshchiligida ko'plab shahar va qal'alarni fath etdi. Shu tariqa, G'aznaning sharqi va shimolidagi tog'li hududlar to'liq

⁶⁵ **Lamg'on** (Lag'mon) — hozirgi Afg'onistonning sharqiy qismida, Kobul daryosining irmoqlari vodiysida joylashgan tarixiy hudud. Ushbu mintaqa qadimdan Hindiston va O'rta Osiyo o'rtasidagi savdo va harbiy yo'llar kesishmasida joylashgan strategik nuqta hisoblangan. Lamg'on shuningdek, unumdor yerlari bilan ham mashhur bo'lgan.

⁶⁶ **Peshovar** — hozirgi Pokistonning shimoli-g'arbiy qismida, Xaybar dovoni yaqinida joylashgan tarixiy shahar. Qadimdan Peshovar Buyuk Ipak yo'li va Hindiston bilan bog'lanadigan strategik savdo hamda harbiy yo'llar ustida joylashgan muhim markaz bo'lgan. U turlicha madaniyatlar tutashgan hudud sifatida tarixda katta ahamiyat kasb etgan.

Gʻaznaviylar hukmronligi ostiga oʻtdi (986–87). Bu ayni paytda Kobul daryosi boʻylab Peshovargacha boʻlgan hududlarning islomiy hokimiyat tasarrufiga oʻtishini va mintaqada ilk bor islomlashtirish jarayonlarining boshlanishini anglatardi. Boshqa tomondan, Gʻaznaviylar mintaqaning boy savdo tarmogʻiga qoʻshildilar va qoʻlga kiritilgan gʻanimatlardan tashqari, boshlangan tijorat faoliyati tufayli ulkan iqtisodiy manbaga ega boʻldilar.

Gʻaznaviylarning mintaqada hukmron boʻlishi u yerda yashovchi xalaj turklari⁶⁷ va afgʻonlardan iborat koʻplab jamoalarning ularga qoʻshilishiga sabab boʻldi. Bu kuchlar hisobiga qudrati ortgan Sabuktegin hududning yagona hukmdoriga aylandi. Hindushohiylar esa bu vaziyatga tan berishdan oʻzga choraga ega emasdilar. Ular boshqa Gʻaznaviylarga qarshi hech qanday harakat boshlamay, faqat oʻz tasarrufidagi yerlarni himoya qilish bilan cheklanishga majbur boʻldilar.

Sabuktegin Kish⁶⁸ shahri yaqinida Somoniy hukmdori Amir Nuh II bilan uchrashib, unga sadoqat qasamyodini qilgan va dushmanlariga qarshi yordam berishga vaʼda bergan edi (976–977). Bu davrda Somoniylar davlatining ikki nufuzli arbobi — turk qoʻmondonlaridan Xuroson sipohsolori Abu Ali Simjuriy va Foiq birlashib, Amir Nuhga qarshi Buxoroni egallamoqchi boʻldilar. Mushkul ahvolda qolgan Amir Nuh II Sabukteginni yordamga chaqirdi. Sabuktegin oʻgʻli Mahmud bilan birga zudlik bilan harakat boshladi va isyonchilar toʻplangan Hirot sari ilgariladi. Joʻzjon va Gʻarchiston⁶⁹ amirlari ham Somoniy qoʻshini bilan birlashdilar. Ittifoqchi qoʻshinga bas kela olmasligini anglagan Abu Ali Simjuriy oʻzini Amir Nuh II bilan yarashtirishi uchun Sabuktegingdan vositachi boʻlishni soʻradi. Amir Nuh II oʻn besh million dirham miqdorida tovon toʻlash sharti bilan

⁶⁷ **Xalaj turklari** — tarixiy turkiy qabilalardan biri boʻlib, oʻrta asrlarda Oʻrta Osiyo va Xuroson hududlarida yashagan.

Ular oʻzlarining jangovar xususiyatlari, koʻchmanchi turmush tarzi va oʻziga xos tili bilan ajralib turgan. Gʻaznaviylar davlatining shakllanishi davrida Xalaj turklari muhim harbiy kuch sifatida maydonga chiqqan.

⁶⁸ **Kish** (yoki Kesh) — hozirgi Oʻzbekiston hududida, Samarqandning janubida joylashgan tarixiy shahar (hozirgi Shahrisabz). Oʻrta asrlarda Kish muhim madaniy va iqtisodiy markazlardan biri boʻlib, Somoniylar davlati tarkibida strategik ahamiyatga ega edi.

⁶⁹ **Gʻarchiston** — hozirgi Afgʻoniston hududidagi, Murgʻob daryosining yuqori oqimida joylashgan togʻli tarixiy mintaq. Gʻarchiston qadimdan oʻzining jangovar aholisi va tabiiy istehkomlari bilan ajralib turgan. Oʻrta asrlarda bu hudud koʻpincha mustaqil amirlar tomonidan boshqarilgan boʻlsa-da, vaqti-vaqti bilan Somoniylar va Gʻaznaviylar taʼsiriga tushgan.

Abu Alini afv etishga va lavozimida qoldirishga rozi bo'ldi. Biroq Abu Alining odamlari ushbu kelishuvni buzib yubordilar. Shu sababli ikki tomon o'rtasida jang boshlandi. Sabuktegin Hirot yaqinida Abu Alining ustiga yurdi va uning o'g'li Mahmud qo'mondonligidagi G'aznaviy qo'shini Abu Alini mag'lub etdi (994-yil 23-oktabr). Gurgonga chekingan Abu Ali va Foiq Buvayhiylar davlati hukmdori Faxruddavlardan panoj so'radilar. Hirotga kirgan Amir II Nuh o'z taxtini saqlab qolgan Sabuktegin va uning o'g'li Mahmudga unvonlar hamda yerlar hadya qildi. Sabukteginga "Nosiruddin va-d dunyo" unvoni bilan birga Balx, Tohariston, Bomiyon⁷⁰, G'ur va G'archiston idorasini, Mahmudga esa "Sayfud-davla" unvoni bilan Xuroson sipohsolorligini topshirdi.

Mahmud Xurosonning markazi Nishopurga kirdi. Biroq mintaqani qaytadan egallamoqchi bo'lgan Abu Ali va Foiqning to'satdan qilgan hujumi qarshisida sarosimaga tushib, Hirotga chekinishga majbur bo'ldi. Bu Mahmudning hayotidagi ehtimol yagona mag'lubiyati edi. Shundan so'ng Abu Ali va Foiq Nishopur, Tus va bir qancha qishloqlarni egallashga muvaffaq bo'ldilar. O'g'li Mahmudning mag'lubiyati haqidagi xabarni eshitgan Sabuktegin Tus⁷¹ sari yurish boshladi. Tus yaqinida Abu Ali bilan yana to'qnash keldi (995-yil 22-iyul). Abu Ali bu safar ham otasining yonida jang qilayotgan Mahmudning shiddatli hujumlariga bardosh bera olmay mag'lub bo'ldi. Kurashdan toliqqan Abu Ali va Foiq yana bir bor Amir Nuh II bilan sulh tuzishga urindilar. Ammo bu safar Abu Ali hibsga olindi, Foiq esa qochib qutulib, Qoraxoniylardan panoj topdi.

Foiq Qoraxoniylar hukmdori Nasr ibn Alini Buxoro ustiga yurish qilishga undadi. Amir Nuh II yordam so'ragach, Sabuktegin ko'p sonli qo'shin bilan yo'lga chiqdi. Bu xabarni eshitgan Nasr ibn Ali Sabukteginga Somoniylar davlatiga qarshi ittifoq tuzishni taklif etdi. Biroq Sabuktegin Amir Nuh II ga bergan va'dasiga sodiq qolib, bu taklifni rad etdi. Yakunda jangsiz bitim imzolandi. Ushbu kelishuvga

⁷⁰ **Bomiyon** — hozirgi Afg'onistonning markaziy qismida, Bomiyon daryosi vodiysida joylashgan tarixiy shahar va mintaqa. Bomiyon o'zining strategik joylashuvi, ya'ni qadimiy Buyuk Ipak yo'li tarmoqlari ustida joylashganligi bilan ahamiyatli bo'lgan. Shuningdek, bu hudud tarixda buddaviylik madaniyati markazi sifatida ham tanilgan.

⁷¹ **Tus** — Xuroson mintaqasidagi, hozirgi Eronning Mashhad shahri yaqinida joylashgan qadimiy va tarixiy shahar. O'rta asrlarda Tus madaniy, ilmiy va strategik markazlardan biri bo'lgan. U shuningdek, buyuk shoir Firdavsiyning vatani sifatida ham tanilgan.

ko'ra, Somoniylar Sirdaryo (Sayhun) sohasini Qatvon cho'ligacha⁷² bo'lgan hududni Qoraxoniylarga qoldirdilar. Qoraxoniylar hukmdori Nasr ibn Alining talabi bilan Foiq Samarqand hokimi etib tayinlandi. Bu voqealar Sabukteginning Somoniylar davlati ichida qanchalik ulkan nufuz va qudratga ega bo'lganini yaqqol ko'rsatib beradi.

Qoraxoniylar bilan kelishib olgan Sabuktegin Balxga qaytdi. Ushbu shaharda bo'lgan vaqtida opa-singillaridan birining va ba'zi yaqin qarindoshlarining vafoti tufayli chuqur qayg'uga botdi va rivoyatlarga ko'ra, bu g'amdan kasallanib, to'shakka mixlanib qoldi. Kasalligi og'irlashgani sababli hayotdan umidini uzgan bo'lsa-da, balki G'aznaning musaffo havosi va toza suvi shifo bo'lar degan umidda G'aznaga olib borilishini so'radi. Uni taxtiravonga o'tqazib, G'aznaga yo'lga soldilar. Biroq umidlari puchga chiqdi. Balx chegarasidagi Madru Muy qishlog'ida kasalligi yanada og'irlashdi. Bir necha yo'l bosgach, vafot etdi. U 997-yil avgust oyida vafot etdi (hijriy 387-yil sha'bon oyida (milodiy 997-yil avgust-sentabr). Janozasi G'aznaga olib borilib, o'sha yerga dafn qilindi.

Tarixda "Nosiruddin" unvoni va "Amir-i Odil" laqabi bilan qolgan Sabuktegin qo'shini va xalqi tomonidan sevilgan, davrning boshqa malik va sultonlari tomonidan g'oyat hurmat qilingan buyuk hukmdor edi. U nafaqat mardlik va jangchilik sohasida, balki boshqaruv va ma'muriyat, shuningdek, ilm, san'at va adabiyot sohasida ham o'zini yetishtirgan, ilm va san'at ahliga ko'rsatgan yordami bilan ajralib turardi. Farzandlaridan Hasan va Husayn yoshligida vafot etgan, ortidan Mahmud, Ismoil, Nasr va Yusuf qolgan edi. Sabuktegin farzandlarini tarbiyalashda juda ehtiyotkor bo'lgan va ularning muvaffaqiyatli hukmdor bo'lishlarini ta'minlash maqsadida bir kitob ham yozgan edi. Devon-i rasoil kotibi Abul-Fath al-Bustiy xati bilan yozdirgan ushbu kitobning nomi

⁷² **Qatvon cho'li** — hozirgi O'zbekiston hududida, Samarqand va Jizzax oralig'ida joylashgan tarixiy-geografik hudud. Qatvon cho'li tarixda, ayniqsa 1141-yilda Qoraxoniylar va Qoraxitoylar o'rtasidagi mashhur **Qatvon jangi** bilan mashhur. Bu jang mintaqa tarixida katta burilish yasagan va Somoniylar davlati zaiflashib, Qoraxoniylar kuchaygan davrda strategik ahamiyat kasb etgan.

"Pandnoma"⁷³, ya'ni o'g'itlar kitobi bo'lib, turk-islom dunyosining siyosatnoma an'anasining ilk va muhim namunalaridan biri edi.

Ismoil ibn Sabuktegin

Otasi Sabuktegin kasalligi davrida valiahd etib tayinlagan Ismoil, otasining vafotidan so'ng G'azna taxtiga o'tirdi. Biroq u akasi Mahmud bilan taxt uchun kurashga kirishdi. Mahmudga qarshi turishda ustunlikka erisha olmasligini anglagan Ismoil oxir-oqibat taslim bo'ldi. Mahmud ukasining joniga qasd qilish o'rniga, unga nisbatan marhamat ko'rsatib, ehtiromlar qildi.

Tarixiy manbalarda Ismoil haqida akasi Mahmud bilan bo'lgan taxt kurashidan boshqa juda kam ma'lumot saqlanib qolgan. Uning qachon, qanday va nima sababdan vafot etgani haqida aniq ma'lumotlar uchramaydi. Shunga qaramay, Mahmud tomonidan Jo'zjon hududida hibis qilingani haqidagi ma'lumotlar yetib kelgan.

Mahmud G'aznaviy (998–1030)

Sabuktegin vafot etganida G'aznaviy taxtiga nomzod sifatida uning ukasi Bug'rachiq hamda o'g'illari Ismoil, Mahmud, Nasr va Yusuf bor edi. Ulardan Yusuf hali go'dak edi. Boshqa tomondan, Bug'rachiq Hirot voliysi, Nasr Bust voliysi, Ismoil G'azna va Balx hokimi, Mahmud esa markazi Nishopur bo'lgan Xuroson sipohsolori, ya'ni Xuroson qo'shinlari qo'mondoni sifatida vazifa bajarmoqda edi. Sabuktegin o'limidan oldin Ismoilni valiahd sifatida ko'rsatgani uchun davlat arboblari va amirlar uni taxtga o'tqazdilar. Balxda o'z hukmdorligini e'lon qilgan Ismoil taxtga o'tirish marosimidan so'ng Somoniy hukmdori Mansur ibn Nuh II ga bay'at qildi va qo'shin a'zolariga katta ehson va in'omlar ulashdi. Ehtimol, u akasi Mahmudning hukmdorligini tan olmay, o'ziga qarshi harakat

⁷³ **Pandnoma** — G'aznaviylar davlati asoschisi Sabuktegin (977–997) tomonidan o'z o'g'illari, ayniqsa taxt vorisi Mahmud uchun yozilgan siyosiy-didaktik asar. Bu asar turk-islom adabiyoti va siyosiy tafakkur tarixida "**Siyosatnoma**" an'anasining ilk va muhim namunalaridan biri hisoblanadi. Asarda hukmdorlik san'ati, adolatni qaror toptirish, davlat boshqaruvi, qo'shinni idora etish va xalq bilan munosabatlar masalalari bo'yicha o'g'itlar bayon etilgan. Sabuktegin o'z tajribalariga asoslanib, farzandlariga davlatni qanday boshqarish va uni qanday saqlab qolish haqida saboq bergan.

boshlashini taxmin qilgani uchun amirlar va askarlarni o'ziga bog'lash maqsadida shunchalik ko'p in'omlar berdiki, natijada otasining xazinasini tugatdi.

Shunga qaramay, askarlar yana ko'proq narsa talab qilar, manbalarda aytilganidek, "ularning ehtiyoj va istak kosalari sira to'lmas edi. Ish shunday darajaga yetdiki, Ismoilning (saxovat) kamari o'z bo'g'zini bo'g'a boshladi. Tabiatan bo'shligi sababli siyosat va hukmdorlik talablarini bajara olmadi hamda amirlar va qo'shin a'zolarining asiriga aylandi". Bu vaqtda Mahmud ham qarab turmadi. Aslida, o'g'illari ichida eng g'ayratlisi va hukmdorlikka eng munosibi u edi. Shu sababli, otasidan ayrilgach, ta'ziya va motam marosimlarini ado etdi va so'ngra o'sha paytda taxtda o'tirgan ukasi Ismoilga maktub yozdi. Abul-Hasan Hamuliy orqali yuborilgan maktubda u shunday degan edi: "Otamiz Sabuktegin foniy dunyodan boqiy dunyoga ko'chdi. Endi men uchun bugun jahonda sendan azizroq va qadrliroq kimsa yo'q. Sen jonimdan va ko'zim nuridan ham qimmatlisan. Hukm va farmondan, xazina, mamlakat, jangovar qurol-yarog' va qo'shından har ne istasang darig' tutmayman. Biroq mulkning barqarorligi va davlat davomiyligining eng ochiq asosi hamda eng mustahkam bog'i — sarkardalikning nozik jihatlaridan voqif bo'lmoq va xizmatchilarning qadr-u martabasini bilmoqdir. Bu esa yoshning ulg'ayishi, dunyo ko'rish va tajriba orttirish bilan mumkindir. Agar sening ushbu shartlarga ega holda bu ishga kirishishga va muvaffaqiyat qozonishga haqli ekaningni, bu buyuk ish mas'uliyatini zimmangga ola bilishingni bilganimda, men hammadan ko'ra rozi bo'lar va senga itoat qilardim. Agar otam men yo'q vaqtimda bu borada biror vasiyat qilgan bo'lsa, buning sababi masofaning uzoqligi, yo'llarning xatarligi va vaziyatning chalkashligidir. To'g'ri ish tutish, haq va botilni ajratish uchun yaxshilab o'ylab ko'r. Dunyo matolarini qonun va odatga ko'ra taqsimla. Saodat manbai, podshohlik maskani, davlat arboblarning qarorgohi bo'lgan G'aznani menga qoldir. Men esa senga Balx viloyatini va Xuroson amirligini berayin." Maktubni olgan Amir Ismoil akasining taklifini qabul qilmadi. Shundan so'ng, avval Somoniy amiri Mansur II ni xabardor qilgan Mahmud harakatga tushdi.

Amakisi Bug'rachiq va ukasi Nasr ham uni qo'llab-quvvatlab, Hirotda Mahmudning qo'shiniga qo'shildilar. Bu ishtiroklar bilan yanada kuchaygan Mahmud G'azna sari yurdi. G'aznani mudofaa qilish uchun Balxdan hududga kelgan Ismoil jangga hozirlandi. Mahmud yana bir bor elchi yuborib, shaharni topshirishini so'rasa-da, Ismoil unga quloq solmadi. Natijada ikki aka-uka o'rtasidagi jangda Mahmud g'alaba qozondi. G'azna qal'asiga yashiringan Ismoil biroz vaqtdan so'ng taslim bo'ldi va bir qal'aga qamaldi. Shu tariqa, G'aznaviylar taxti Ismoilning qisqa muddatli saltanatidan so'ng Mahmudga o'tdi (998-yil mart).

Nafaqat G'aznaviylar tarixining, balki turk va islom tarixining ham eng mashhur sultonlaridan bo'lgan Mahmud 971-yil 2-noyabrda Buxoroda tug'ilgan edi. Onasi Sharqiy Afg'onistonda G'azna ham tarkibiga kirgan Zabuliston mintaqasining asl oilalaridan biriga mansub edi. Shu sababli ba'zi manbalarda uni "Mahmud-i Zabuliy" deb ham atashgan. Bolaligidan juda yaxshi ta'lim olgan Mahmud yoshligida Qur'onni yod olgan, diniy ilmlarni tahsil qilgan edi. Biroq uning asosiy ajralib turadigan jihati harbiy ishlar va boshqaruvdagi qobiliyati bo'ldi. Yoshligidanoq turli davlat lavozimlarida xizmat qilib, qisqa vaqt ichida otasi Sabukteginning e'tiborini qozondi. Hatto Sabuktegin biror sabab bilan G'aznani tark etadigan bo'lsa, o'g'li Mahmudni o'z o'rniga vakil qilib qoldirardi. G'aznadan tashqari uning boshqaruviga berilgan ilk hudud Zamindovar viloyati bo'ldi. Bundan tashqari, Mahmud ishtirok etgan janglarida ham jasorat va mardlik, ham sarkardalik qobiliyati bilan ajralib turar edi. Sabuktegin davrida G'ur mintaqasiga qilingan yurishda, Sabukteginning Jaypolga qarshi uyushtirgan Hindiston safarida va ayniqsa, Somoniy amiri Nuh II ning Sabuktegingan yordam so'rashi natijasida tashkil etilgan Xuroson harakatida turli muvaffaqiyatlarga erishdi. Nuh II shu sababli ham Sabukteginga, ham Mahmudga unvon va laqablar berdi. Keyinchalik Somoniylar davridan buyon g'oyat muhim vazifa hisoblangan Xuroson sipohsolorligining Mahmudga topshirilishi ham uning ma'muriy va harbiy salohiyatini ko'rsatuvchi voqea bo'ldi.

Sabuktegin o'g'li Mahmudning jasorati va zakovatini qadrlardi, ammo ba'zida uning fikrlariga va bergan buyruqlariga qarshi chiqishini yoqtirmas edi. Hatto bir safar ba'zi fitnachilarning gijgijlashi bilan uni G'azna qal'asiga bandi qilgan edi (990). Biroq bunday vaziyatlar uzoq davom etmas, ota va o'g'il o'rtasidagi tushunmovchiliklar hech qachon jiddiy ixtilof yoki to'qnashuvga aylanmasdi. Bu borada Mahmudning otasi Sabukteginga nisbatan hurmati va ishonchi komil edi. Manbalarda muhrlangan quyidagi voqea bu holatni yaqqol namoyon etadi: Mahmudning Sabuktegin buyrug'i bilan qal'aga qamalganini eshitgan Hindiston podshohi unga maktub yozgan edi. Maktubda uni otasi Sabukteginga qarshi isyon ko'tarishga chaqirar va "mening huzurimga kel, seni uylantirayin va Hindistonning 12 ming farsaxlik qismini sening hukming ostiga berayin" deya unga har qanday yordamni va'da qilardi. Mahmud esa otasi bilan orasini buzmoqchi bo'lgan hind podshohiga juda keskin javob qaytardi. O'z qo'li bilan yozgan maktubida u shunday degan edi: "Ey it, menga mamlakat bermoq sening haddingmi?! To'g'ri, Xudovand (sulton) otam ikki-uch kunga mendan ranjiganlar. Men bilan munosabatlari o'nnglanib, meni qo'llab-quvvatlagan vaqtlarida, Buyuk Allohning qudrati va Xudovand otamning soyasi ostida yonimga bir oz askar olib, sening ustingga yurish qilajakman. Seni tutib, boshingning terisiga somon tiqajakman. Xotining va bolalaringni asir olib, qul qilajakman. Hindistonda masjid bino qilib, u yerda xutba o'qitajakman."

Mahmud taxtga o'tirishi bilanoq Somoniy amiri Mansur II ga elchi yuborib, yuz bergan o'zgarishlardan uni xabardor qildi. U taxtdagi almashinuvga qaramay, otasi kabi Somoniylarga tobe bo'lib qolishini bildirdi va shu sababli o'zining eski boshqaruv hududi bo'lgan Xurosondagi huquqlari tan olinishini hamda Xuroson sipohsolorligi unga qaytarib berilishini so'radi. Biroq Mansur II Xuroson sipohsolorligini Somoniylarning turk amirlaridan biri Bekto'zunga berib bo'lgan edi. Shu bois, Mahmudga yo'llagan javobida uni tabriklab, Balx, Termiz, Hirot va Bust viloyatlari G'aznaga tegishli ekanini tasdiqladi, ammo Bekto'zun ixtiyoriga berilgan Xurosonni qaytarishning imkoni yo'qligini ma'lum qildi. Shu bilan birga,

Buxoroga kelgan Mahmudning elchisini turli vaʼdalar bilan koʻndirib, oʻziga vazir qilib oldi.

Buning ustiga Mahmud Xuroson sari qoʻshin tortib, Nishopurga yurdi. Sarosimaga tushgan Xuroson sipohsolori Bektoʻzun Mahmudga qarshilik koʻrsata olmasligini anglagach, Niso⁷⁴ va Bovard⁷⁵ga chekinib, Buxorodan yordam soʻradi. Mansur II va Samarqand hokimi Foiq unga yordamga kelib, Saraxs⁷⁶ yaqinida qarorgoh qurdilar. Mahmud ularning yordamga kelayotganidan xabar topgach, oʻzining oliy hukmdori deb bilgan Mansur II bilan jang qilmaslik uchun ortga chekindi. Sulton Mahmudning yana bir maqsadi — oʻsha vaqtda Movarounnahrda aralashishga urinayotgan Qoraxoniylarga fursat bermaslik edi. Shu sababli u chekinib, vaziyatni kuzata boshladi. Bu orada Bektoʻzun ham Saraxsga borib, Mansur II va Foiqning qoʻshiniga qoʻshildi. Bektoʻzun va Foiq Mahmuddan juda hayriyqishar va uning Somoniy amiri Mansur II ga taʼsir oʻtkazishini xohlamas edilar. Mansur II ning Mahmud bilan kelishishi ular uchun katta xavf edi. Shu bois, ular birlashib, bu holatning oldini olish uchun fitna uyushtirdilar: oʻz hukmdorlari Mansur II ni taxtdan tushirib, koʻziga mil tortdilar va oʻrniga Abdulmalik ibn Nuh II ni oʻtqazdilar (999-yil fevral). Biroq ularning bu harakati Mahmudning Xuroson ishlariga yanada erkinroq aralashishiga yoʻl ochdi. Chunki taxtdan agʻdarilgan Mansur II ning homiyligini oʻz zimmasiga olgan Mahmud aynan shu vaj bilan Foiq va Bektoʻzun ustiga yurish boshladi. Ikki Somoniy amiri Gʻaznaviy qoʻshini yaqinlashayotganini koʻrgach, Marv⁷⁷ga qochishdi. Mahmud ularni taʼqib qilib,

⁷⁴ **Niso** (yoki Nesa) — hozirgi Turkmaniston hududida, Ashxobod shahri yaqinida joylashgan qadimiy va tarixiy shahar. Oʻrta asrlarda Niso Xurosonning muhim mudofaa istehkomi va savdo markazi boʻlgan. U shuningdek, Parfiya davlatining qadimiy poytaxtlaridan biri sifatida ham mashhur.

⁷⁵ **Bovard** (yoki Abivard) — hozirgi Turkmaniston hududida, Kopetdogʻ etaklarida, Saraxs va Niso shaharlari oraligʻida joylashgan qadimiy shahar va hudud. Oʻrta asrlarda Bovard Xurosonning muhim qishloq xoʻjaligi va savdo markazlaridan biri boʻlgan. Shuningdek, u oʻzining istehkomlari bilan strategik ahamiyatga ega edi.

⁷⁶ **Saraxs** — hozirgi Turkmanistonning Eron bilan chegarasida, Tajan daryosi vodiysida joylashgan tarixiy shahar. Oʻrta asrlarda Saraxs Xurosonning muhim strategik va savdo markazi boʻlib, Buyuk Ipak yoʻli ustida joylashganligi sababli ham harbiy, ham iqtisodiy ahamiyatga ega edi.

⁷⁷ **Marv** — hozirgi Turkmaniston hududida, Murgʻob daryosi vodiysida joylashgan eng qadimiy va nufuzli tarixiy shaharlardan biridir. Oʻrta asrlarda Marv Buyuk Ipak yoʻlidagi asosiy savdo va madaniyat markazi, shuningdek, Xurosonning eng yirik shahar va maʼmuriy markazlaridan biri boʻlgan. U shuningdek, islom ilmlari, ayniqsa hadisshunoslik rivojlangan ilm maskani sifatida ham mashhur edi. Sulton Mahmud Gʻaznaviy davrida Marv Gʻaznaviyalar va Somoniylar oʻrtasidagi siyosiy kurashlarning markaziga aylandi. 999-yilda Sulton Mahmud Xurosonni egallash yoʻlida Marv ostonasida Somoniy amirlari Foiq va Bektoʻzun qoʻshinlarini magʻlub etgan va shu tariqa Gʻaznaviyalarning mintaqadagi hukmronligini mustahkamlagan.

Marv ostonasida qarorgoh qurdi. Bu yerda boshlangan sulh muzokaralari natija berdi: Mahmud Bektoʻzuni Xurosonda qolishiga rozi boʻldi va sulh tuzildi. Ammo Mahmud oʻz qoʻshiniga harakatlanish haqida buyruq bergan vaqtda, Foiq va Bektoʻzun qoʻshini tarkibidagi Ziyoriyalar⁷⁸ sulolasidan Dara ibn Qobus qoʻmondonligidagi bir guruh askarlar kelishuvni rad etib, Mahmudning ukasi Nasr boshqaruvidagi Gʻaznaviy ort boʻlinmalariga hujum qildi. Bu voqea sulhning buzilishiga va jang boshlanishiga sabab boʻldi. Shiddatli jang natijasida Mahmud Abdulmalik II, Bektoʻzun, Foiq va Abul-Qosim Simjuriyning birlashgan Somoniy kuchlarini magʻlub etdi (999-yil 16-may). Magʻlubiyatdan soʻng Abdulmalik II Buxoroga chekindi, Bektoʻzun avval Nishopurga, soʻngra Gurgon⁷⁹ga yoʻl oldi. Abul-Qosim Simjuriy esa Koʻhistonga⁸⁰, keyinroq Tabas⁸¹ga qochdi. Jang gʻolibi boʻlgan Mahmud Tus shahrini oʻz qoʻmondonlaridan biri Arslon Jozib ixtiyoriga qoldirib, unga Bektoʻzuni taʼqib qilishni buyurdi.

Shu tariqa Somoniy kuchlari parokanda boʻldi, Movarounnahrda chekingan Abdulmalik II butun kuch-qudratidan ayrildi. Vaziyatdan darhol foydalangan Qoraxoniylar hukmdori Elig Nasr Somoniy poytaxti Buxoro sari yurdi va 999-yil 23-oktabrda shaharni egallab, Somoniy davlatiga chek qoʻydi. Natijada Somoniy Xuroson tuproqlari Gʻaznaviy, Movarounnahr esa Qoraxoniylar

⁷⁸ **Ziyoriyalar** — oʻrta asrlarda (taxminan 928–1043-yillar) Eronning shimoliy qismida, xususan, Kaspiy dengizining janubiy sohillaridagi Tabariston va Jurjon hududlarida hukmronlik qilgan suloladir. Ular dastlab mahalliy dehqonlar va harbiy rahbarlar sifatida maydonga chiqib, keyinchalik mustaqil amirlik darajasiga koʻtarilishgan. Ziyoriyalar madaniyat, ilm-fan va adabiyotga homiylik qilganlari bilan tanilgan. Gʻaznaviy davlatining shakllanishi davrida Ziyoriyalar Gʻaznaviy bilan ham ittifoqchilik, ham raqobat munosabatlarida boʻlishgan. Xususan, Sulton Mahmud davrida Ziyoriyalar hukmdorlari baʼzida Gʻaznaviyning oliy hokimiyatini tan olishga majbur boʻlganlar. 999-yilda somoniy amirlari bilan Gʻaznaviyga qarshi ittifoq tuzgan guruhlar tarkibida Ziyoriyalar vakillari ham boʻlgan.

⁷⁹ **Gurgon** (forscha "Gorgan") — Kaspiy dengizining janubi-sharqiy sohilida, Gurgon daryosi boʻyida joylashgan qadimiy tarixiy shahar va hudud (hozirgi Eron hududida). Oʻrta asrlarda Gurgon yirik iqtisodiy, madaniy va harbiy markaz boʻlgan. U shuningdek, ilm-fan rivojlangan shahar sifatida tanilgan.

⁸⁰ **Koʻhiston** (forscha "togʻli yurt") — tarixiy va geografik atama boʻlib, oʻrta asrlarda Xurosonning togʻli hududlarini, xususan, hozirgi Eronning shimoli-sharqiy va Afgʻonistonning gʻarbiy qismlarini oʻz ichiga olgan mintaqadir. Ushbu hudud oʻzining baland togʻlari, tabiiy istehkomlari va qiyin oʻtiladigan dovonlari bilan mashhur boʻlgan. Tarixda Koʻhiston koʻpincha markaziy hokimiyatga toʻliq boʻysunmaydigan, oʻziga xos avtonomiyaga ega boʻlgan hudud sifatida qaralgan. Sulton Mahmud Gʻaznaviy davrida Koʻhiston Gʻaznaviy davlatining taʼsir doirasini mustahkamlashda muhim ahamiyat kasb etgan. Somoniy amirlarining Gʻaznaviyga qarshi koʻtargan isyonlari bostirilgach, ularning baʼzilari, masalan, Abul-Qosim Simjuriy, aynan Koʻhistonga qochib borib panoh topganlar. Mahmud Gʻaznaviy mintaqadagi barqarorlikni taʼminlash uchun ushbu togʻli hududlarga bir necha bor harbiy yurishlar uyushtirgan.

⁸¹ **Tabas** — hozirgi Eronning janubiy Xuroson ostonasida joylashgan tarixiy shahar va vohadir. Oʻrta asrlarda Tabas Xuroson va Kirmon oʻrtasidagi muhim savdo yoʻllari kesishmasida joylashgan strategik istehkom boʻlgan. U shuningdek, dast hududida joylashgani sababli "choʻl darvozasi" deb ham atalgan.

qo'liga o'tdi. Somoniylar davlatining barham topishi G'aznaviylarni to'liq mustaqil davlatga aylantirdi. Sulton Mahmud bu voqealardan so'ng Bag'doddagi Abbosiy xalifasi al-Qodir Billohga maktub yozib, o'z sadoqatini bildirdi. Xalifa esa unga toj, xil'at, bayroq va u hukmronlik qilayotgan yerlar ustidan saltanat manshurini (farmon) yubordi. Shuningdek, xalifa uni "**Yaminud-davla**" (Davlatning o'ng qo'li) va "**Aminul-milla**" (Millat ishonchi) unvonlari bilan taqdirladi (999-yil noyabr). Abbosiy xalifasi uning saltanatini tasdiqlagach, to'la mustaqil hukmdorga aylangan Mahmud islom dinini himoya qilish va yoyish vazifasini o'z zimmasiga oldi. Bu boradagi eng muhim yo'nalish — aholisi va hukmdorlari g'ayridin bo'lgan Hindiston edi. Hatto xalifalik tomonidan yuborilgan hukmronlik belgilarini qabul qilar ekan, Mahmud barcha hozir bo'lganlar qarshisida bundan buyon har yili Hindiston ustiga g'azotga borishga qasamyod qildi. Haqiqatan ham, Seiston hududidagi ba'zi voqealarga aralashib, G'aznaga qaytganidan so'ng (999–1000), u darhol Hindiston sari yuzlandi. Shimoliy hududlardan kelishi mumkin bo'lgan hujumlarning oldini olish uchun 1001-yilda Qoraxoniylar bilan kelishuv tuzgan Mahmud butun e'tiborini Hindistonga qaratdi.

Otasi Sabuktegin davrida ishtirok etgan Hindiston safarlari tufayli mintaqa haqida yetarli ma'lumotga ega bo'lgan Sulton Mahmud saltanati davomida Hindistonga jami o'n olti, ba'zi tadqiqotchilarga ko'ra esa o'n yetti marta yurish qildi. Shubhasiz, bu yurishlarda Hindistonning iqtisodiy resurslar jihatidan boy geografiya ekanligi o'z ta'sirini ko'rsatgan. Biroq, ayniqsa g'arb tadqiqotchilari da'vo qilganidek, Mahmudning Hindiston yurishlarining yagona sababi faqatgina talon-toroj va g'animat ilinji emas edi. Uning asosiy g'oyasi o'z zimmasiga burch qilib olgan islom dinini himoya qilish va yoyish edi. Zero, ham ushbu yurishlar davomida, ham butun saltanati davomida namoyon etgan munosabati va xatti-harakatlarida ushbu maqsadning izlari yaqqol ko'rinib turardi. Uning Hindiston tomon yo'nalishining yana bir sababi — ulkan qo'shinni doimiy harakatda ushlab turish orqali nazorat qilish edi. Bu nuqtada g'azot va fathlarda qo'lga kiritilgan g'animatlar qo'shin a'zolari uchun muhim daromad manbai bo'lgani, g'azot

yetakchisiga aylangan Mahmud Gʻaznaviyga nisbatan katta hurmat va sadoqat uygʻonishiga sabab boʻlgani muqarrar edi.

Sulton Mahmudning ilk Hindiston yurishi 999 yoki 1000-yilda Kobulning sharqida joylashgan Lamgʻonga qilingani maʼlum. Biroq baʼzi tadqiqotchilar Mahmudning ilk Hind safari 1001–1002 yillarda uyushtirilgan Peshovar yurishi deb hisoblaydilar. Hindushohiy rojasining hukmdori Jaypal ustiga qilingan ushbu yurishda Mahmud tezkorlik bilan harakat qilib, katta qoʻshin toʻplashga urinayotgan Jaypolga kutilmagan zarba berdi va 1001-yil noyabrda boʻlgan jangda uni magʻlub etishga erishdi. Koʻplab askarlari va oʻn besh oʻgʻli bilan birga asir tushgan Jaypal keyinchalik tovon puli evaziga ozod qilingan boʻlsa-da, Sulton Mahmudning Peshovardan soʻng Vayhandga kirishini hazm qila olmadi. Hind eʼtiqodi va anʼanalariga koʻra, u oʻzini olovga otib, oʻz joniga qasd qildi. Ushbu gʻalabadan soʻng koʻplab gʻanimatlar va asirlar bilan Gʻaznaga qaytgan Sulton Mahmudga "gʻoziy" laqabi berildi (1002).

Uchinchi yurishini 1004-yilda Bhatiya⁸² hududiga qildi. Bhatiyani egallagan Mahmud rojalikning boshqa hududlarini ham oʻziga boʻysundirdi. Mintaqa xalqi islom dini bilan tanishishi uchun masjidlar va jomelar qurishni buyurgan Mahmud koʻplab diniy olimlarni islom asoslarini oʻrgatish uchun hududga tayinladi.

Toʻrtinchi Hind yurishi Moʻltan⁸³ga qilindi. Sabuktegin davrida Gʻaznaviyalar hukmronligini tan olgan Shayx Hamidning nabirasi Abul-Fath Dovud 1005-yilda Gʻaznaviyalarga itoatsizlik koʻrsatib, qarmatilikni qabul qilgan edi. Sulton Mahmud va Gʻaznaviyalar sunniy islomning vakili va himoyachisi boʻlganliklari sababli uning bu harakati qabul qilinishi mumkin emas edi. 1006-yil mart-aprel oylarida Gʻaznadan yoʻlga chiqqan Mahmud Pokistonning Panjob mintaqasidagi Moʻltonga yurdi. Hududni egallab, bu yerdagi qarmatilyarni

⁸² **Bhatiya** — oʻrta asrlarda Hindistonning shimoliy qismida, koʻpincha Sind daryosining sharqida joylashgan deb hisoblanadigan tarixiy va strategik hudud (shahar yoki rojalik). Ushbu hudud harbiy jihatdan mustahkam va iqtisodiy jihatdan boy boʻlganligi sababli, Gʻaznaviyalar uchun strategik ahamiyatga ega edi.

⁸³ **Moʻltan** (yoki Multan) — hozirgi Pokistonning Panjob viloyatida joylashgan eng qadimiy va tarixiy shaharlardan biridir. Oʻrta asrlarda Moʻltan nafaqat yirik savdo va madaniyat markazi, balki diniy jihatdan ham juda muhim shahar edi. Bu shahar Hindistonning ichki hududlariga olib boradigan muhim strategik darvoza hisoblangan.

jazoladi. Soʻngra Jaypalning musulmon boʻlgan nabirasi Suhpolni (Navosashoh) Moʻlton voliyligiga tayinlab qaytib ketdi.

Beshinchi Hind yurishi Suhpolning (Navosashoh) yana eski hindu diniga qaytishi va boshqa hind rojalari bilan aloqaga kirishishi sababli Moʻltonga qarshi qaytadan uyushtirildi. 1008-yilda amalga oshirilgan ushbu safarda sulton kutilmagan hujum bilan Suhpolni magʻlub etib, bir qalʼaga qamadi. Qarmatiylar⁸⁴ yana bir bor jazolandi va yurish natijasida Moʻltonning katta qismi egallandi. Moʻlton voliyligiga esa Gʻaznaviy qoʻmondonlaridan Tegin Xazin tayinlandi.

Oltinchi Hind yurishi Jaypalning oʻgʻli Anandpalga qarshi qilingan. Peshovar II yoki Nagarkot yurishi deb ham ataladigan ushbu safar Anandpalning Panjob⁸⁵ mintaqasida tobora keng yoyilayotgan islom diniga qarshi Shimoli-gʻarbiy Hindistondagi boshqa rojalari bilan hamkorlik boshlagani sababli uyushtirildi. Hind rojalari yaqinlashayotgan "islom xavfi"ga qarshi Anandpal bilan kelishib, askar yubordilar. Ushbu yirik hind qoʻshiniga Anandpalning oʻgʻli Brahmanpal qoʻmondonlik qilayotgan edi. Mahmud bu harakatdan qishning oʻrtasida xabar topdi va ob-havo sharoiti ogʻirligiga qaramay, 1008-yil 31-dekabrda Gʻaznani tark etdi. Vayhand shahri roʻparasidagi tekislikda yuz bergan jangda hind qoʻshinini magʻlub etib, Panjob yoʻlining xavfsizligini taʼminladi. Shuningdek, jang maydonidan qochganlar panoh topgan Nagarkot⁸⁶ (Bhim Nagar) qalʼasi uch kunlik qamaldan soʻng fath qilindi (1009).

Yettinchi Hind yurishi 1009-yil oktabr oyida muhim savdo markazi boʻlgan Naringa (Narayan) qilindi. Anandpal Gʻaznaviylar ilgariylashini toʻxtata olmasligini

⁸⁴ **Qarmatiylar** — islom tarixida ismoiliya mazhabidan ajralib chiqqan, VIII-IX asrlarda Iroq va Arabiston yarim orolida shakllangan radikal siyosiy-diniy oqimdir. Ular oʻzlarining radikal gʻoyalari, jamoadoshlik tamoyillarga asoslangan ijtimoiy tuzumi va xalifalikka qarshi qurolli kurashlari bilan tanilganlar. Qarmatiylar atrofdagi musulmon davlatlariga, jumladan, Abbosiylar xalifaligiga va Gʻaznaviylarga qarshi tez-tez harbiy yurishlar uyushtirib turishgan.

⁸⁵ **Panjob** — "Besh daryo yurti" (Hind daryosining irmoqlari boʻlgan Jhelum, Chenab, Ravi, Beas va Sutlej daryolari vodiysi) maʼnosini anglatuvchi, hozirgi Pokiston va Hindiston hududlarini oʻz ichiga olgan tarixiy mintaqa. Oʻrta asrlarda Panjob Hindistonga shimoli-gʻarbiy tomondan kirish darvozasi boʻlib, oʻta strategik harbiy va iqtisodiy ahamiyatga ega edi.

⁸⁶ **Nagarkot** (yoki Bhim Nagar) — Hindistonning shimoliy qismida, Himoloy togʻlari etagida joylashgan, oʻrta asrlarda oʻzining mustahkam qalʼasi va boy butxonalari bilan mashhur boʻlgan tarixiy shahar va qalʼadir. Nagarkot qalʼasi gʻoyat mustahkam boʻlib, uzoq vaqt davomida mahalliy rojalar uchun xavfsiz panoh va xazina saqlanadigan joy boʻlib xizmat qilgan.

tushunib, sulh so'radi. Hiroj va jizya to'lash, sulton xizmatiga ma'lum miqdorda askar va hadyalar bilan yuklangan fillar yuborish shartlari bilan sulh tuzildi. Shu tariqa Hindiston-Xuroson savdo yo'li qayta jonlandi.

Sakkizinchi Hind yurishi 1010-yilda yana Mo'ltun ustiga uyushtirildi. Hech qanday qiyinchilikka duch kelmay hududga kirgan Sulton Mahmud Mo'ltunning avvalgi yurishlarda egallanmagan janubiy qismini bo'ysundirdi. Ushbu safarda Abul-Fath Dovud ham qo'lga olinib, Gurak Kuzak qal'asiga⁸⁷ qamaldi.

To'qqizinchi Hind yurishi 1014-yilda Naradin (Nandana) rojasi Trilochanpalga qarshi amalga oshirildi. Shiddatli jangdan so'ng Naradin qal'asi⁸⁸ fath etildi. Qal'aga kirgan G'aznaviyalar u yerdagi bir uydan ulkan but topdilar. Rivoyatlarga ko'ra, but ustidagi bitikda uning 40 000 yillik tarixga ega ekani yozilgan edi. Jangdan qochgan roja Trilochanpalni ta'qib qilgan G'aznaviy qo'shini Kashmirmgacha ilgiriladi. Yo'l davomida yangi yerlar fath etildi. Sulton Mahmud mintaqada masjidlar qurish va diniy ulamolarni tayinlashni buyurdi. Ushbu yurishdan so'ng Abbosiy xalifasi al-Qodir Billoh tomonidan Sulton Mahmudga avvalgi unvonlariga qo'shimcha ravishda "**Nizomuddin**" va "**Nosirul-Haq**" lakablari berildi.

Naradin yurishidan bir yil o'tib, hindlar uchun g'oyat qadri bo'lgan "Chakrasvami"⁸⁹ ismli ulkan but joylashgan va o'sha davrning eng yirik

⁸⁷ **Gurak Kuzak qal'asi** (yoki Gurak qal'asi) — o'rta asrlarda Hindistonning shimoli-g'arbiy qismida joylashgan, mustahkamligi bilan ajralib turadigan tarixiy mudofaa istehkomidir. Ushbu qal'a, asosan, G'aznaviylar davlatiga qarshi isyon ko'targan yoki o'z hududlarida qarmatilik kabi radikal oqimlarni qo'llab-quvvatlagan mahalliy hukmdorlarni bandi qilish uchun qamoqxona sifatida ishlatilgan. Sulton Mahmud G'aznaviy 1010-yilda Mo'ltonga qilgan yurishi davomida qarmatylarni qo'llab-quvvatlagan hukmdor Abul-Fath Dovudni qo'lga olib, uni aynan **Gurak Kuzak qal'asiga** qamagan. Bu qal'a G'aznaviyning mintaqadagi nazoratni mustahkamlash siyosatida muhim vosita bo'lgan.

⁸⁸ **Naradin qal'asi** (yoki Nandana qal'asi) — Hindistonning shimoliy qismida, Panjob mintaqasi atrofida joylashgan, o'rta asrlarda o'zining mustahkamligi bilan mashhur bo'lgan tarixiy mudofaa istehkomi. Ushbu qal'a G'aznaviylar davlatiga qarshi birlashgan hindu rojalari uchun muhim tayanch punkti va strategik mudofaa chizig'i vazifasini o'tagan. Sulton Mahmud G'aznaviy 1014-yilda Hindistonga qilgan **to'qqizinchi yurishi** doirasida Naradin qal'asiga hujum qilgan. Shiddatli janglardan so'ng qal'a fath etilgan. Bu fath G'aznaviyning mintaqadagi hokimiyatini mustahkamlashda va Hindistonning ichki hududlariga kirib borishda muhim strategik ahamiyat kasb etgan.

⁸⁹ **Chakrasvami** — hindular e'tiqodida "Chakra hukmdori" ma'nosini anglatuvchi va odatda Xudo Vishnuni ifodalovchi juda ulkan va muqaddas hisoblangan butdir. Tarixiy jihatdan bu but Hindistonning Tanasar (Thanasar) shahrida joylashgan edi. U o'sha davrning eng katta va eng muhim diniy ramzlaridan biri sifatida tan olingan. Sulton Mahmud G'aznaviy 1014-yilda (yoki ba'zi manbalarga ko'ra 1015-yilda) amalga oshirgan o'ninchi Hindiston yurishini to'g'ridan-to'g'ri aynan shu but joylashgan Tanasar shahriga uyushtirgan. Sulton Mahmudning bu yurishdagi asosiy maqsadi hindular eng qadri deb bilgan ushbu butni sindirish orqali butparastlik e'tiqodiga zarba

ibodatxonalarini markazi hisoblangan Tanasarga (Thanasar) safar uyushtirildi (1014-yil oktabr). Mahmud Gʻaznaviyning maqsadi buyuk butlarni parchalab, hindlarning (notoʻgʻri) eʼtiqodini sarsitish edi. Roja Trilochanpal Gʻaznaviy qoʻshiniga qarshilik koʻrsata olmasligini bilgach, Sultonga ellikta fil berib, sulh taklif qildi. Biroq Sulton buni rad etib, Tanasarni qamal qildi. Tanasar rojasi qochib ketgani sababli shahar aholisi qarshiliksiz taslim boʻldi (1015). Shahardagi barcha butlar sindirildi, faqat Chakrasvami buti Gʻaznaga olib ketilib, xalqqa namoyish etildi.

Oʻsha yilning oʻzida (1015) oʻn birinchi Hind yurishiga chiqqan Sulton Mahmud, Naradin safarida roja Trilochanpalga yordam bergan Kashmir rojasi ustiga yurdi. Kashmir yoʻlidagi Lokhot (Loharin) qalʼasini⁹⁰ qamal qildi, biroq qattiq qish kutilmaganda kelgani sababli ortga chekinishga majbur boʻldi.

Oʻn ikkinchi Hind yurishi 1018-yil sentabrida Kanavjga⁹¹ (Kanauj) qarshi boshlandi. Avval Agraning 170 km sharqida joylashgan Sarsava qalʼasini⁹² olgan Sulton Mahmud ilgariylashda davom etdi. Bu orada Baran⁹³ (Bulandshahr) rojasi

berish va islomning kuchini koʻrsatish edi, Yurish yakunida Tanasar shahri egallangan, Chakrasvami buti joyidan yulib olinib, Gʻaznaga olib ketilgan va u yerda xalq koʻrishi uchun namoyish etilgan.

⁹⁰ **Lokhot qalʼasi** (yoki Loharin qalʼasi) — Kashmir mintaqasidagi eng mustahkam va muhim mudofaa istehkomlaridan biri boʻlib, oʻrta asrlarda Kashmir vodiysini tashqi hujumlardan himoya qiluvchi asosiy qalʼa hisoblangan. Ushbu qalʼa oʻzining strategik joylashuvi va tabiiy istehkomlari tufayli Gʻaznaviy qoʻshini uchun fath etilishi juda qiyin boʻlgan hudud edi. Sulton Mahmud Gʻaznaviy oʻn birinchi (1015-y.) va oʻn toʻrtinchi (1021-y.) Hindiston yurishlari davomida Lokhot qalʼasini qamal qilgan. Biroq, qattiq qish sharoiti, baland togʻli hudud va qalʼaning oʻta mustahkamligi sababli Sulton Mahmud ikki safar ham qalʼani egallay olmagan.

⁹¹ **Kanavj** (yoki Kanauj) — Hindistonning shimoliy qismida, Gang daryosi boʻyida joylashgan qadimiy va oʻrta asrlardagi nufuzli shaharlardan biri. Oʻrta asrlarda Kanavj Shimoliy Hindistonning siyosiy, madaniy va iqtisodiy markazi, shuningdek, turli sulolalar oʻrtasidagi hukmronlik kurashlarining asosiy obyekt boʻlgan. Sulton Mahmud Gʻaznaviy oʻn ikkinchi Hind yurishi (1018-y.) davomida Kanavjga yurish qilgan. Gʻaznaviy qoʻshini yaqinlashayotganini eshitgan Kanavj rojasi Rayjapal shaharni tashlab qochgan. Shahar aholisi qarshilik koʻrsatmasdan taslim boʻlgan. Mahmud Gʻaznaviy shaharni talon-toroj qilmay, uning xazinasi va yirik harbiy salohiyatini oʻziga boʻysundirib, Gʻaznaviy davlatining taʼsir doirasini mustahkamlagan.

⁹² **Sarsava qalʼasi** — oʻrta asrlarda Hindistonning shimoliy qismida, Jamma daryosining yuqori oqimi yaqinida joylashgan strategik mudofaa istehkomidir. Ushbu qalʼa Gʻaznaviyning Hindiston ichkarisiga, xususan, Gang va Jamma daryolari oraligʻidagi hududlarga qilgan yurishlarida muhim harbiy nuqta hisoblangan. Sulton Mahmud Gʻaznaviy oʻn ikkinchi Hind yurishi (1018-y.) davomida Kanavjga yoʻl olarkan, avvalo Sarsava qalʼasini egallagan. Qalʼaning fath etilishi Gʻaznaviy qoʻshinining Hindiston ichkarisiga xavfsiz oʻtishini taʼminlagan va mintaqadagi mahalliy rojalarning qarshiligini sindirishda muhim qadam boʻlgan.

⁹³ **Baran** (hozirgi nomi **Bulandshahr**) — oʻrta asrlarda Hindistonning shimoliy qismida, Jamma va Gang daryolari oraligʻidagi hududda joylashgan strategik shahar va qalʼa. Bu shahar Hindistonning ichki hududlariga, xususan Kanavj tomon olib boradigan muhim yoʻllarni nazorat qiluvchi harbiy nuqta hisoblangan. Sulton Mahmud Gʻaznaviy oʻn ikkinchi Hind yurishi (1018-y.) davomida Baran qalʼasiga yaqinlashganida, mahalliy roja Xordad Gʻaznaviy qoʻshinining qudratini anglab, jang qilmasdan itoat etishini bildirgan. Baran fath etilgach, roja Xordad va uning koʻplab fuqarolari islom dinini qabul qilganlar, bu esa Gʻaznaviyning mintaqadagi mavqei mustahkamlagan.

Xordat unga bo'ysunishini bildirdi; roja va ko'plab hindular islomni qabul qildilar. G'aznaviy qo'shini so'ngra Sirsava va Mahabon qal'alarini egalladi. Shu tariqa Jamna va Ganj daryolari orasidagi hududlarning katta qismi islom hukmronligi ostiga o'tdi. Shundan so'ng hindular uchun muqaddas hisoblangan Dehli va Agra orasidagi Mathura⁹⁴ (Muttra) shahri fath etildi. 1018-yil 20-dekabrda G'aznaviy qo'shini Kanavjga yetib keldi. Roja Rayjapal Ganj daryosini kechib o'tib, qochishga muvaffaq bo'ldi. Hukmdorning qochganini ko'rgan shahar xalqi qarshilikni to'xtatib, taslim bo'ldi. Roja Rayjapal ham keyinchalik Sultonga elchi yuborib, kelishuv tuzdi. Shundan so'ng Sul-ton Mahmud Sharva rojasi Chandar Ray⁹⁵ ustiga yurdi; u tog'larga qochib pano-h topsa-da, mag'lubiyatdan qutula olmadi. Bu yurish yakunida G'aznaviy-lar juda katta g'animatga ega bo'ldilar. Mashhur G'azna Jome masjidi va ko'plab Madrasa, favvora hamda imoratlar aynan ushbu o'ljalar hisobiga bunyod etildi.

G'aznaviy qo'shini Kanavj safaridan qaytgach, hindu rojalari Sul-ton Mahmudga qarshilik ko'rsatmay taslim bo'lgan Kanavj rojasi Rayjapalni o'ldirdilar. Shuningdek, Hindistonning eng keng hududlariga egalik qilgan Kalinjar⁹⁶ rojasi Ganda (Chandala), G'aznaviy-lar qo'liga o'tgan Panjobni qaytarib olib, uni Anandpalning o'g'li Trilochanpalga berish uchun qo'shin to'play boshladi. Bu voqealardan xabar topgan Sul-ton Mahmud 1019-yilda o'n uchinchi

⁹⁴ **Mathura** (yoki Muttra) — Hindistonning shimoliy qismida, Jamna daryosining g'arbiy sohilida joylashgan juda qadimiy va muqaddas shahar. O'rta asrlarda Mathura hinduizmdagi muhim ziyoratgohlar va yirik ibodatxonalar markazi bo'lib, o'zining beqiyos boyligi bilan tanilgan edi. Sul-ton Mahmud G'aznaviy o'n ikkinchi Hind yurishi (1018-y.) davomida Mathurani fath etgan. Shahar taslim bo'lgach, G'aznaviy qo'shini tomonidan katta miqdordagi oltin, kumush va javohirlar, shuningdek, ko'plab butlar G'aznaga olib ketilgan. Mahmud G'aznaviy shaharni butunlay vayron qilmay, ko'plab binolarni saqlab qolgan bo'lsa-da, asosiy ibodatxonalarni buzishni buyurgan.

⁹⁵ **Chandar Ray** (yoki Chandar Rai) — o'rta asrlarda Hindistonning shimoliy qismidagi Sharva (Sharbava) hududini boshqargan hindu rojasi. U Sul-ton Mahmud G'aznaviyning 1018-yildagi o'n ikkinchi Hind yurishi davomida Kanavj rojasini mag'lub etganidan so'ng to'qnashgan asosiy raqiblaridan biri bo'lgan. Chandar Ray G'aznaviy-lar qo'shinining kuchiga qarshi tura olmasligini anglab, ochiq jangdan qochgan va tog'li hududlarga pano-h tortgan. Biroq, Sul-ton Mahmud qo'shini uni ta'qib qilib, mag'lubiyatga uchratgan va bu yurish natijasida juda katta miqdordagi g'animat, jumladan, ko'plab fillar va xazinalar G'aznaviy-lar qo'liga o'tgan.

⁹⁶ **Kalinjar** — o'rta asrlarda Hindistonning markaziy qismida (hozirgi Uttar-Pradesh shtatida) joylashgan, o'ta mustahkam qal'asi va strategik ahamiyati bilan mashhur bo'lgan tarixiy hudud va rojalikdir. Ushbu qal'a tog' tepasida joylashgan bo'lib, ko'p asrlar davomida mahalliy Chandela sulolasi hukmdorlari uchun ishonchli boshpana va xazina saqlanadigan joy bo'lib xizmat qilgan. Sul-ton Mahmud G'aznaviy Kalinjar rojasiga qarshi bir necha bor yurish qilgan: 1019-yilda Chandela rojasi Ganda (Nanda) Kanavj rojasi Rayjapalning Sul-ton Mahmudga taslim bo'lgani uchun o'ldirilishida ishtirok etgani sababli yurish uyushtirilgan. 1022-yilda Sul-ton Mahmud qal'ani qamal qilgan. Roja Ganda G'aznaviy-lar qudratini anglab, jang qilmasdan 300 ta fil berish va yillik xiroj to'lash evaziga sulh tuzgan

Hind yurishiga chiqdi. Kalinjar rojasi Ganda va Trilochanpal kuchlarining birlashishiga yo'l qo'ymaslik uchun Sulton shiddat bilan harakat qildi.

Trilochanpal qo'shinini Ramagan⁹⁷ga (Ruhut) daryosi bo'yida qurshab oldi. Hindlar G'aznaviyalar daryodan o'ta olmaydi deb o'ylagan edilar, biroq Sulton buyrug'i bilan daryoni tulunlar (puflangan teri qoplar) yordamida suzib o'tgan qo'shin sarosimaga tushgan dushmanni mag'lub etdi. So'ngra ittifoqchi kuchlar ustiga yurish boshlanganda, Kalinjar rojasi Ganda Mahmudning qarshisiga chiqishga jur'at qilolmay qochdi. G'aznaviy qo'shini uni yo'lda quvib yetib, birlashmalariga talofat yetkazdi, biroq Ganda tun qorong'isidan foydalanib qochib ketdi.

O'n to'rtinchi Hind yurishi yana Kashmir⁹⁸ga (1021) qaratildi. Lokhot qal'asini qamal qilgan Sulton Mahmud qish qattiq kelishi sababli bu safar ham qal'ani egallay olmadi. O'n beshinchi yurishda (1022) Kalinjar rojasi Gandaga qarshi qayta harakat boshlagan Sulton avval Gvaliyorga⁹⁹ (Gvalior), so'ng Kalinjar ostonasiga keldi. Gvaliyor rojasi Arjan urushishga botinolmay, fil berish va bo'ysunish sharti bilan sulh tuzdi. Roja Ganda ham qarshilik foydasizligini anglab, 300 ta fil berish va yillik xiroj to'lash evaziga Sulton tobeligini qabul qildi.

⁹⁷ **Ramaganga** (hozirgi nomi **Ramganga**) — Hindistonning shimoliy qismida, Gang daryosining asosiy irmoqlaridan biri bo'lgan tarixiy daryodir. O'rta asrlarda ushbu daryo G'aznaviyalar qo'shini va hind rojalarning qo'shinlari o'rtasidagi muhim strategik to'siq va jang maydoni vazifasini o'tagan. Sulton Mahmud G'aznaviy o'n uchinchi Hind yurishi (1019-y.) davomida Kalinjar rojasi Ganda va Trilochanpal qo'shinarining birlashishiga yo'l qo'ymaslik uchun shiddat bilan harakat qilgan. Sulton Mahmud Ramaganga daryosi bo'yida Trilochanpal qo'shinini qurshab olgan. G'aznaviy askarlari tulunlar (puflangan teri qoplar) yordamida daryoni suzib o'tib, hindlarni mag'lub etganlar.

⁹⁸ **Kashmir** — Hindiston yarim orolining eng shimoliy qismida, Himoloy tog'lari orasida joylashgan strategik va tarixiy mintaq. O'rta asrlarda Kashmir o'zining tabiiy go'zalligi, mustahkam qal'alari va boy madaniyati bilan ajralib turgan. Kashmir G'aznaviyalar davlati uchun Hindistonning shimoliy hududlarini nazorat qilish va xavfsizligini ta'minlashda muhim harbiy ahamiyatga ega edi. Sulton Mahmud G'aznaviy Kashmir mintaqasiga bir necha bor yurish uyushtirgan: **1015-yilda (on birinchi yurish)** Sulton Mahmud Kashmirning Lokhot qal'asini qamal qilgan, ammo qattiq qish va tog'li hududning murakkabligi sababli ortga qaytishga majbur bo'lgan. **1021-yilda (o'n to'rtinchi yurish)** Sulton yana Kashmirga yurish qilib, Lokhot qal'asini qayta qamal qilgan, biroq qal'aning mustahkamligi tufayli uni egallashga erisha olmagan.

⁹⁹ **Gvalior** (yoki Gavaliyar) — o'rta asrlarda Hindistonning markaziy qismida joylashgan, ulkan qoyatosh tepasida bunyod etilgan, mustahkam qal'asi bilan mashhur bo'lgan tarixiy shahar va mudofaa majmuasidir. Bu qal'a o'zining strategik joylashuvi tufayli G'aznaviyalar uchun mintaqadagi nazoratni mustahkamlashda muhim tayanch punkti hisoblangan. Sulton Mahmud G'aznaviy o'n beshinchi Hind yurishi (1022-y.) doirasida Gvalior qal'asiga yurish qilgan. Qal'aning mustahkamligini anglagan Gvalior rojasi Arjan to'g'ridan-to'g'ri jang qilishdan bosh tortgan va Sulton bilan muzokaralar olib borgan. Natijada, roja **ma'lum miqdordagi fillar** berish va G'aznaviyalar davlatiga tobeligini tan olish sharti bilan sulh tuzgan.

Sulton Mahmudning Hindiston safarlari ichida eng asosiysi 1024–1026 yillardagi **Somnat**¹⁰⁰ (Sumanat) fathi bo'ldi. Somnat "Oy tangrisi" ma'nosini anglatib, hindlarning eng muqaddas sanalgan "Lot" buti¹⁰¹ joylashgan shahar edi. Shu bilan birga, u strategik qal'a va xalqaro dengiz savdo yo'lidagi muhim port hisoblanardi. Shahar Hindistonning g'arbiy sohilidagi Kathiavar yarim orolida joylashgan edi. Somnatdagi Lot buti nomi bilan o'nta qishloq vaqf qilingan bo'lib, ibodatxonada 1 000 nafar brahman, 350 nafar xonanda va 500 nafar raqqosa xizmat qilardi. Har oy tutilishi vaqtida minglab odamlar bu yerga eng qimmatli taqinchoqlarini hadya etardilar. Xalq hatto Mahmudning boshqa butlarni sindirishini "Lotning o'sha butlarga bo'lgan la'nati" deb talqin qilardi.

Bu gap-so'zlar Sultonning qulog'iga yetgach, u Lotni parchalash orqali hindlar e'tiqodining botilligini isbotlashga qaror qildi. 1024-yil oktabrda G'aznadan chiqib, Mo'ltonda qo'shin ehtiyojlarini qondirgach, Buyuk Tar (Rajputana)¹⁰² cho'li orqali yo'lga tushdi. Mashaqqatli cho'l safaridan so'ng Somnatga yetib bordi. 1025-yil 7-yanvar, juma kuni hujum boshlandi. Shiddatli jangdan so'ng G'aznaviy askarlari devorlardan oshib o'tib, ibodatxonani egalladilar. Sulton Mahmud ibodatxonaga kirib, muazzinga bino tepasiga chiqib azon aytishni buyurdi. Toshdan yasalgan ulkan butni to'rt bo'lakka bo'ldirdi. Bu

¹⁰⁰ **Somnat** (yoki Sumanat) — Hindistonning g'arbiy sohilidagi Kathiavar yarim orolida joylashgan qadimiy port shahri va hinduizmdagi eng muqaddas ziyoratgohlardan biri bo'lgan Shiva ibodatxonasi joylashgan joydir. Ushbu shahar o'zining strategik joylashuvi tufayli dengiz savdo yo'llarida muhim ahamiyatga ega bo'lgan va ibodatxonadagi ulkan boyliklar tufayli butun Hindistonda mashhur bo'lgan. Sulton Mahmud G'aznaviy Hindistonga qilgan eng mashhur va muhim yurishini — **o'n oltinchi yurishni (1024-1026-y.y.)** aynan Somnatga uyushtirgan. 1025-yilda G'aznaviy qo'shini uzoq va mashaqqatli cho'l safaridan so'ng Somnatni qamal qilib, fath etgan. Sulton Mahmud ibodatxonadagi ulkan "**Lot**" butini sindirib, shahar boyliklarini G'aznaga olib ketgan, bu g'alaba islom dunyosida uning nufuzini misli ko'rilmagan darajada oshirgan.

¹⁰¹ **Lat** (yoki **Al-Lat**) — islomdan oldingi arab madaniyatida, xususan, Toif shahrida sig'inilgan eng mashhur va qadimiy **butlardan biri** (ibodat sanami). U ayollar xudosi va unumdorlik timsoli sifatida e'zozlangan. Sulton Mahmud G'aznaviyning 1024-1026-yillardagi **Somnat yurishi** haqidagi ba'zi tarixiy manbalarda, Somnat ibodatxonasidagi asosiy but (Shiva lingami) ko'pincha adashib "**Lat**" deb atalgan yoki u bilan solishtirilgan. Aslida esa, Somnatdagi but Hindiston xudosi Shiva ramzi bo'lgan. Sulton Mahmud Somnat ibodatxonasini egallagach, uni islom dinining g'alabasi ramzi sifatida sindirishni buyurgan. Bu voqea G'aznaviy davlatining islom olamidagi obro'sini keskin oshirgan.

¹⁰² **Buyuk Tar** (yoki Rajputana cho'li, hozirgi **Tar cho'li**) — Hindistonning shimoli-g'arbiy qismida joylashgan ulkan qumli sahro bo'lib, o'rta asrlarda Hindistonning ichki hududlari va g'arbiy qirg'oqlari o'rtasidagi tabiiy to'siq hisoblangan. Bu hudud o'zining suvsizligi, jazirama issig'i va qiyin o'tish yo'llari bilan ajralib turardi. Sulton Mahmud G'aznaviy **o'n oltinchi Somnat yurishi (1024-1026-y.y.)** davomida Mo'ltondan Somnatga borish uchun ushbu cho'lni kesib o'tishga majbur bo'lgan. Bu harbiy yurish tarixda g'oyat mashaqqatli va jasoratli harakat sifatida qayd etilgan, chunki cho'lni kesib o'tish qo'shin uchun juda katta logistik qiyinchiliklarni keltirib chiqargan.

bo'laklarning ikkitasi G'aznadagi Jome masjidi va Sulton saroyi ostonasiga qo'yildi, qolgan ikkitasi esa Makka va Madinaga yuborildi.

Sulton Mahmudning Somnatni fath etib, Hindistonning eng yirik va muqaddas sanami hisoblangan Lot (aslida Shiva lingami nazarda tutilgan) va u joylashgan ibodatxonani qo'lga kiritishi islom olamida katta hayajon uyg'otdi. Asrlar davomida yodda qolgan va unga ulkan shuhrat keltirgan ushbu fathdan so'ng, Abbosiy xalifasi al-Qodir Billoh unga tabrik maktublarini yo'lladi. Shuningdek, xalifa Sulton Mahmudga "Kahfu'd-davla va-l-Islom", o'g'illari Amir Mas'udga "Shihobu'd-davla va Jamolu'l-milla", Amir Muhammadga "Jalolu'd-davla va Jamolu'l-milla" hamda Amir Yusufga "Adudu'd-davla" va "Muayyadu'l-milla" unvonlarini berdi.

Sulton Mahmud o'zining o'n yettinchi va so'nggi Hindiston yurishini 1027-yilda, eng mashhur Somnat safaridan qaytayotganda qo'shiniga hujum qilgan jatlar¹⁰³ (jatlar qabilasi)ga qarshi uyushtirdi. Sulton 4000 ta kemaga ega bo'lgan jatlarga qarshi 1400 ta kema qurdirgan edi. Ushbu kemalarning har biriga dushman qayiqclarini parchalash uchun o'tkir uchli simlar (mishqlar) o'rnatildi va shu tariqa ustunlikni qo'lga kiritib, jatlarni og'ir mag'lubiyatga uchratdi.

G'aznaviyar Sulton Mahmudning Hindiston yurishlari bilan tanilgan, hatto u bilan identifikatsiyalashgan. Islomdan avvalgi davrlarda ham skif (sak), kushon, Oq hun va turkshohiyar¹⁰⁴ davrida ushbu geografiyada mavjud bo'lgan turklar, islomiy davrda G'aznaviy Mahmudning 1000–1027-yillar oralig'ida amalga

¹⁰³ **Jatlar** — o'rta asrlarda Hindistonning shimoliy qismida, xususan, Hind daryosi vodiysi va Panjob hududlarida yashagan qadimiy hind xalqlari yoki qabilalari birlashmasi. Jatlar o'zlarining jangovar xarakteri, mustaqil tabiati va daryo bo'ylarida yashashlari sababli tajribali qayiqchilar bo'lganliklari bilan mashhur edilar. Sulton Mahmud G'aznaviy Somnatdagi muvaffaqiyatli yurishidan qaytayotganda (1026-1027-yillar), jatlar Sind cho'lida uning qo'shiniga hujum qilib, qiyin ahvolga solishgan. Bunga javoban, Sulton Mahmud **1027-yilda** jatlarga qarshi maxsus jazo yurishini uyushtirgan. Daryo janrlarida ustunlikka erishish uchun G'aznaviy qo'shini tomonidan maxsus uchli mixlar bilan jihozlangan 1400 ta kema qurilgan va jatlar og'ir mag'lubiyatga uchratilgan.

¹⁰⁴ **Turk Shohlar** (shuningdek, Kobul Shohlari deb ham ataladi) — o'rta asrlarda, taxminan VII-X asrlarda Afg'onistonning sharqiy qismi (Kobul vodiysi) va Pokistonning shimoliy hududlarida (Panjob) hukmronlik qilgan turkiy suloladir. Ular ushbu mintaqada kushonlar va eftalitlar (oq hunlar) davlatidan keyin shakllangan bo'lib, uzoq vaqt davomida Islom xalifaligining sharqqa tomon kengayishiga qarshilik ko'rsatgan muhim harbiy-siyosiy kuch bo'lgan. Turk Shohlar davlati G'aznaviyar davlatining shakllanishi va Hindistonga yurishlarida asosiy to'siqlardan biri bo'lgan. Sulton Mahmud G'aznaviy o'zining Hindistonga qilgan dastlabki yurishlarida Turk Shohlarining so'nggi hukmdorlari (xususan, Jaypal va uning o'g'li Anandpal) bilan shiddatli janglar olib borgan. Ushbu janglar natijasida Turk Shohlar davlati G'aznaviyar tarkibiga qo'shib olingan.

oshirgan o'n yetti yurishi bilan mintaqaning siyosiy, harbiy, diniy va madaniy tuzilishiga katta ta'sir ko'rsatdilar. G'aznaviylardan so'ng g'uriylar davrida ham davom etgan ushbu ta'sir Hindiston tarixi uchun burilish nuqtasi (tub burilish) deb baholangan.

Hanafiy Palabiyiq¹⁰⁵ ta'kidlaganidek, ushbu yurishlar nafaqat hindularga qarshi, balki hududda faoliyat yuritayotgan musulmon voliyalar va hukmdorlarga qarshi ham amalga oshirilgan. Harbiy ko'rinishdagi ushbu harakatlar, bir tomondan islomiyatning mintaqada o'rnatishini ta'minlashi, ikkinchi tomondan esa turklar uchun yangi vatanlar ochilishi jihatidan g'oyatda muhimdir. Ustiga-ustak, bu yurishlarning Hindiston geografiasidagi harbiy, siyosiy va diniy ta'siridan tashqari, madaniy jihatdan ham g'oyat samarali bo'lgani ma'lumki, bunga ko'ra hududdagi musulmon-turk ta'siri ko'ringanidan ko'ra ancha kattaroq bo'lganini aytish mumkin. Hatto hindistonlik tadqiqotchi S.A.H. Haqqining¹⁰⁶ fikricha, Hindiston bilan uzviy bog'liq bo'lgan kasta tizimining zaiflashishida ham G'aznaviylarning o'rni bor edi.

Sulton Mahmudning siyosiy va harbiy faoliyati faqat Hindiston yurishlaridan iborat emasdi. Uning o'sha davrdagi boshqa islom sulolalari, xususan, Qoraxoniylar bilan ham siyosiy-harbiy aloqalari bo'lgan. Avval qayd etilganidek, Qoraxoniy hukmdori Nasr ibn Ali Buxoroni qo'lga kiritib, Somoniylar davlatiga chek qo'ygach, G'aznaviylar bilan yaxshi munosabatda bo'lishga harakat qildi. Sulton Mahmud ham Hindiston yurishlari oldidan Qoraxoniylar bilan tinchlik o'rnatishni zarur deb hisoblardi. Shu bois, ikki davlat o'rtasida 1001-yilda shartnoma imzolandi. Ushbu bitimga ko'ra, Jayhun (Amudaryo) daryosi ikki davlat o'rtasidagi chegara qilib belgilandi.

¹⁰⁵ **Hanafiy Palabiyiq** (turkcha: *Hanefi Palabiyik*) — G'aznaviylar tarixi, xususan, Sulton Mahmud G'aznaviyning Hindiston yurishlari va mintaqadagi islomlashuv jarayonlari bo'yicha ixtisoslashgan zamonaviy turk tarixchisi va tadqiqotchisidir. U o'z ilmiy ishlarida G'aznaviylar davrida Hindiston yarim orolidagi harbiy, siyosiy va diniy o'zgarishlarni chuqur tahlil qilgan.

¹⁰⁶ **S.A.H. Haqqi** (S.A.H. Haqqy) — hindistonlik taniqli tarixchi va siyosatshunos bo'lib, o'z ilmiy faoliyatida Hindiston yarim oroli tarixi, xususan, Islom davri va G'aznaviylar imperiyasining mintaqadagi o'rni masalalarini tadqiq etgan. Uning tadqiqotlari G'aznaviylar yurishlarining nafaqat harbiy-siyosiy, balki ijtimoiy-madaniy oqibatlarini tahlil qilishda muhim hisoblanadi. Haqqi o'z asarlarida G'aznaviylar davlatining Hindistondagi ta'sirini tahlil qilar ekan, bu yurishlarning uzoq muddatli ijtimoiy oqibatlariga e'tibor qaratgan.

Biroq Qoraxoniylar Somoniylarning nafaqat Movarounnahrda, balki G'aznaviylar idorasi ostidagi Xuroson tuproqlarini ham egallash uchun qulay fursat poylar edilar. Qoraxoniy hukmdori Nasr ibn Ali kelishuv imzolanganidan bir necha yil o'tib, Mahmudning Hindistonda ekanligidan foydalanib, Xurosonni egallash maqsadida harakat boshladi. Ammo Sulton Mahmud Qoraxoniy kuchlarini Xurosondan uzoqlashtirishga muvaffaq bo'ldi (1006). Ushbu mag'lubiyatdan so'ng Qoraxoniylarning buyuk xoni Yusuf Qodirxondan yordam so'ragan Nasr ibn Ali yana bir bor Xurosonga yurish qildi. Biroq G'aznaviy Mahmud Qoraxoniylar qo'shinini Balx yaqinida yana bir bor mag'lubiyatga uchratdi (1007-yil, dekabr). Ikki davlat o'rtasida yana bir necha marta to'qnashuvlar yuz berdi. Bir muncha vaqt o'tib, Qoraxoniylar xonadonida taxt kurashlari boshlangach, Yusuf Qodirxon Sulton Mahmud bilan kelishish istagini bildirdi. Mahmud o'sha paytda siyosiy va harbiy kuch sifatida maydonga chiqqan Qoraxoniy xonadoni vakili Ali Teginning ham Qoraxoniylar, ham G'aznaviylar uchun xavf tug'dirayotganini ko'rib, Yusuf Qodirxonning taklifini qabul qildi. Samarqand yaqinida uchrashgan ikki turk hukmdori Eron va Turon masalalarini muhokama qilib, o'zaro kelishuvga erishdilar (1025).

Uchrashuv davomida Yusuf Qodirxon o'sha paytda Movarounnahrda nufuzli kuch sifatida maydonga chiqqan Saljuqiylar va ularning yetakchisi Arslon Yabg'u haqida Sulton Mahmudni ogohlantirdi. U Ali Teginning ittifoqchisi bo'lgan Arslon Yabg'u o'zi uchun qanchalik xavfli bo'lsa, Sulton Mahmud uchun ham shunchalik xatarli ekanini ta'kidladi. Shundan so'ng, Sulton Mahmud Arslon Yabg'uga maktub yo'lladi. Maktubda shunday deyilgan edi: "Biz har doim g'azo niyatida Sind diyori va Hindistonning chekka hududlariga boramiz. Islom o'lkalarida biz bilan birga harakat qiladigan va fikrlarimizga qo'shiladigan ko'plab jamoalar mavjud. Sizning ishbilarmonligingiz va aqlingizga qoyil qolish kerak. Zero, qo'shni bo'lishingizga qaramay, sizlardan biror guruh ham bunday saodatga erishishga tashabbus ko'rsatmadi va bizdan biror istakda bo'lmadi. Bizning siz bilan do'st bo'lish istagimiz komildir. Masofadagi uzoqlik yaqinlikka aylangan

ekan, yetakchi va yo'lboshchingiz huzurimizga kelishi lozim. Zamon va manfaat taqozosi shundan iboratdir. Yo'lboshchingiz kelganida so'zlarimizni tinglaydi va shohona xil'atlar bilan ortiga qaytadi".

Sulton Mahmudning maktubini olgan Arslon Yabg'u unga o'n ming kishidan iborat saralangan qo'shin tayyorlab jo'natdi. Biroq bundan xabar topgan Mahmud hozirda qo'shinga ehtiyoji yo'qligini, shunchaki u bilan ko'rishishni istashini bildirdi. Shundan so'ng, Arslon Yabg'u o'g'li Qutalmish va uch yuz nafar askarini olib, Sulton bilan ko'rishish uchun yo'lga chiqdi. Arslon Yabg'u Sulton Mahmudning huzuriga borganda, uni chovgon (ot ustida ko'ptok urish o'yini) o'ynayotgan holda ko'rdi. Sulton undan o'ynashni xohlash-xohlamasligini so'raganida, u chovgon o'ynashni bilmamasligini, agar Sulton istasa, kamondan o'q otishi mumkinligini aytdi. Biroq uning bu javobi Sulton Mahmudning g'azabini keltirdi. Chunki unga Arslon Yabg'u o'zi haqida: *"Sulton Mahmudning fillari bo'lsa, bizning o'qlarimiz bor. Oramizda jang bo'lganda, o'qlarimiz bilan uning askarlarini ilma-teshik qilishimiz mumkin"*, deb unga qarshi chiqayotgani haqida xabar berishgan edi. Shunga qaramay, Sulton g'azabini bildirmadi. Arslon Yabg'u va uning hamrohlarini yaxshi kutib oldi hamda ularning sharafiga ziyofat uyushtirdi. Ushbu ziyofat paytida Arslon Yabg'uning kuchini sinash maqsadida: *"Agar askarga ehtiyojim bo'lsa, menga qanchalik yordam bera olasiz?"* deb so'radi. Silahtoridan (qurolbardoridan) bitta o'q olgan Arslon Yabg'u ichkilik va yoshlik g'ururi bilan: *"Agar ushbu o'qni o'z qabilamga yuborsam, 10 000 kishi to'planadi"*, dedi. Sulton Mahmud yana so'radi: *"Agar ko'proq kerak bo'lsa-chi?"* Arslon Yabg'u yana bitta o'qni olib: *"Agar bu o'qni Bolxonga yuborsam, yana 10 000 kishi keladi"*, dedi. Arslon Yabg'u Sulton so'ragan sari bitta o'q olib, uni Sultonga ko'rsatar va buni falon joyga yuborsam, buncha askar keladi, deb javob berar edi. Nihoyat, u silahtordan kamonni oldi va: *"Buni Turkistonga yuborsam, 100 000 otliq keladi"*, dedi. Sulton Mahmud o'ylanib qoldi. *"Bitta kamon va uchta o'q bilan maoshsiz va tekin shuncha qo'shin to'playdigan bu odamga nisbatan*

chora ko'rish lozim", deb qaror qildi va Arslon Yabg'u hamda uning hamrohlarini hibsga olib, Mo'lton chegarasidagi Kalinjar (Kalanjar) qal'asiga qamatdi (1025).

Arslon Yabg'u Kalinjar qal'asida yetti yil asirlikda bo'lgach, o'sha yerda vafot etdi (1032). Biroq Arslon Yabg'uning yo'q qilinishi Saljuqiylarning tugashi degani emas edi. Saljuqiy turkmanlariga To'g'rul va Chog'ri beklar yetakchilik qila boshladilar. Ammo Arslon Yabg'uga sodiq bo'lgan turkmanlarning bir qismi ularning rahbarligini tan olmay, Jayhun (Amudaryo)ni kesib o'tib, Xurosonga joylashdi (1028). "Yabg'ulular" deb atalgan ushbu turkmanlar Xurosondan Eron, Iroq, Ozarbayjon, Shimoliy Suriya, hatto Anado'ligacha cho'zilgan ko'chish harakatini boshladilar. To'g'rul va Chog'riga ergashib, ularning yonida qolganlar esa ushbu beklar boshchiligida kundan-kun kuchayib bordilar. Mahmudan keyin taxtga o'tirgan Mas'ud davrida Xurosonda o'z davlatlarini qurib, G'aznaviylarning mintaqadagi hukmronligiga chek qo'ydilar (1035–1040).

Sulton Mahmud faoliyat yuritgan sohalardan biri Xorazm edi. U yerdagi voqealarni diqqat bilan kuzatib borgan G'aznaviy Mahmud yuzaga kelgan tartibsizliklar natijasida Gurganjga (Urganchga) yurish qilib, hududni bevosita G'aznaviylar davlatiga bo'ysundirdi (1017). Shuningdek, Gur viloyatidan G'aznaviylar hududlariga qilinayotgan hujumlarning oldini olish uchun 1010/11 va 1020-yillarda ikki marta G'urga yurish qildi. 1012-yilda G'archiston mintaqasini G'aznaviylar davlatiga qo'shib olgan Sulton Mahmud, 1029-yilda o'sha paytda Buvayhiylar qo'lida bo'lgan Ray shahrini ham egalladi.

Garchi Hindiston yurishlari, garchi boshqa faoliyatlari natijasida islom olamida katta shuhrat qozongan Sulton Mahmud Abbosiy xalifalari bilan ham yaxshi aloqalar o'rnatgan edi. Abbosiy xalifasi al-Qodir Billoh uning, ayniqsa, g'azo va jihad harakatlarini qo'llab-quvvatlagan, unvonu laqablar berib, sovg'alar yuborish orqali Sulton Mahmudni e'zozlagan edi. Biroq bir muddat o'tgach, bu munosabatlar yomonlashdi. G'aznaviylar shia bo'lgan Fotimiy xalifasi bilan aloqaga kirishdi, degan shubhaga borgan al-Qodir Billoh Mahmudga nisbatan munosabatini o'zgartirdi (1023). Shunga qaramay, Sulton Mahmud sunniy

Abbosiy xalifasiga bo'lgan sodiqligini buzmay, tangalarda xalifa ismini yozdirishda, yurishlarda qo'lga kiritilgan g'animatlardan Bag'dodga ulush va hadyalar yuborishda davom etdi.

Sulton Mahmud 1030-yil 30-aprelda G'azna shahrida vafot etdi. Vafot etganida u elli to'qqiz yoshda edi. U o'zidan keyin Kaspiy dengizidan Movarounnahr gacha, u yerdan Fors ko'rfazi va Hind okeanigacha cho'zilgan ulkan imperiyani meros qoldirdi.

O'zining yuksak ma'muriy qobiliyati, oqilona siyosati va o'sha davrgacha ko'rilmagan kenglikdagi hududlarni qamrab olgan futuhtlari bilan turk-islom tarixida munosib shuhrat qozondi. Vafoti arafasida G'aznaviylar tuproqlari g'arbda Ozarbayjondan sharqda Hindistonning Yuqori Gang vodiysigacha, shimolda Xorazmdan janubda Hind okeani sohillarigacha yetib borgan edi.

N.A.Baloch¹⁰⁷ uning davrini quyidagicha baholagan edi: "U muvaffaqiyatli yetakchi va tarixdagi eng buyuk sarkardalardan biri edi. Shu bilan birga, u o'ta hushyor va qat'iyatli boshqaruvchi edi. Ilm-fanning buyuk homiysi sifatida olimlarga nisbatan favqulodda saxiy edi. U so'zning to'liq ma'nosida boshqaruvchi va hindular bilan murosaga kelishga, ularni o'z idorasi hamda siyosiy yo'li ostida birlashtirishga uringan bag'rikeng yetakchi edi. U sanskrit tilidagi matnlar tushirilgan tangalar zarb qildirdi va hindlarga nafaqat fuqarolik xizmatida, balki o'z qo'shinida ham joy berdi; ularni harbiy xizmatga qabul qildi. G'aznadagi hind bo'linmalari o'z qo'mondonlari bilan birga Sulton qo'shinini to'ldiruvchi muhim qismni tashkil etardi. Garchang urushda, garchang tinchlikda bo'lsin, o'zining ko'p qirrali yetakchilik qobiliyati bilan Sulton Iroq va Kaspiy dengizidan Gang daryosigacha, Orol ko'li va Samarqand atrofidan Hind okeanigacha yoyilgan keng imperiyani barpo etishga muvaffaq bo'ldi. Sulton Mahmud hayoti davomida Hind-G'azna tuproqlari — butun Peshavor hududi va Panjobning tamomi poytaxtlari

¹⁰⁷ N. A. Baloch (Nabibaxsh Baloch, 1917–2011) — Pokistonlik mashhur tarixchi, pedagog va tilshunos bo'lib, o'z ilmiy faoliyatida Sind mintaqasi tarixi, islomiy madaniyat va G'aznaviylar davrining Hindiston yarim orolidagi o'z masalalarini tadqiq etgan. U G'aznaviylar yurishlarini tahlil qilgan, Sulton Mahmudning faqat harbiy sarkarda emas, balki boshqaruvchi va homiy sifatidagi qirralariga e'tibor qaratgan.

Peshavor, Nandana, Lohur va Mo'ltan bo'lgan to'rtta asosiy ma'muriy hudud yoki viloyatga bo'lingan holda G'azna tomonidan nazorat qilindi. Lohur voliysining vakolati Sharqiy Panjob ortidagi Kalinjarni ham o'z ichiga olib, Gang ko'rfazigacha yoyilgan edi. Bosh vazir Hasan Maymandiy Sulton Mahmud saltanatining so'nggi yillarida vazifasidan olinib, Kalinjarga yuborilgan edi va Sulton Mas'ud taxtga o'tirguniga qadar o'sha yerda qoldi. Hind-G'azna mulklarining ushbu chegaralari Sulton Mahmuddan keyin taxtga kelgan hukmdorlar tomonidan atrofdagi viloyatlarning fath etilishi bilan yanada kengaydi."

G'oyatda muvaffaqiyatli sulton va buyuk qo'mondon bo'lgan Sulton Mahmud, ayni paytda dindorligi, o'tkir zehniligi, uzoqni ko'ra bilishi, ehtiyotkorligi, adolati va olimlarga bergan yuksak e'tibori bilan ham nom qozongan edi. Ushbu xislatlari tufayli ham o'z davrida, ham keyingi asrlarda olimlar va shoirlar tomonidan ulug'langan, fors adabiyotida adolat va insof timsoli sifatida ko'rsatilgan.

Uning davrida G'aznaviy saroyida homiylikka olingan juda ko'p ilm va san'at ahli bor edi. Firdavsiy, Unsuriy, Farruxiy Seistoniy va Asjadiy shular jumlasidandir. Bir rivoyatga ko'ra, Firdavsiy eron adabiyotining eng muhim asarlaridan biri bo'lmish "Shohnoma"ni bevosita G'aznaga borib, unga taqdim etgan. Shuningdek, mashhur olim Beruniy ham uzoq vaqt G'aznaviy saroyida yashagan va o'zining mashhur "Tahqiqi ma li-l-Hind" (Hindiston haqidagi tadqiqotlar) asarini aynan shu davrda yozgan edi.

Sulton Mahmudning vafoti 421-hijriy yilning Rabiul-oxir oyida (milodiy 1030-yil aprel-may oylarida) surunkali kasallik tufayli yuz bergan. Manbalarda keltirilishicha, G'aznaviy Mahmud ikki yil davomida surunkali ich ketishi (manbalarda *sayl* yoki *su'il-qaniya* deb ham ataladi) kasalligidan azob chekkan.

U shifobaxsh havosi kasalligiga foyda berishini o'ylab, Ray (yoki Balx) shahriga boradi. Biroq kasalligi kutilganidek tuzalish o'rniga, yanada og'ir va murakkab tus oladi. Sulton G'aznaga qaytishga qaror qiladi. Kasalligi davrida tana

harorati ko'tarilib, uni tushirish uchun sharbatlar ichgan. Kasalligining so'nggi bosqichlarida vaziyatning jiddiyligini anglagan Sulton Mahmud davlat ishlarini tartibga soladi, xazinaning holatini tekshiradi va valiahd sifatida Muhammadni tanlaydi. O'zini dafn etishlari uchun Firuza qasrini vasiyat qiladi.

Kasalligi davomida shifokorlarning harakatlanmaslik haqidagi barcha taqiqlariga qaramay, sog'lom odamdek kundalik ishlarini bajargan, otga mingan va boshqa yumushlari bilan shug'ullangan. Hatto harakatlanishni taqiqlagan shifokorlarga: "Hukmdorlikdan voz kechishimni xohlayapsizlarmi?" — deb javob bergan. Vafotidan so'ng, jasadini vasiyatiga muvofiq G'aznadagi Qasri Firuza/Piruzaga dafn etishgan. U vafot etgan vaqtda necha yoshda bo'lgani haqida manbalarda turlicha ma'lumotlar mavjud. Vafot sanasi bir-ikki hujjatdan tashqari barcha manbalarda oyi va yili bo'yicha Rabiul-oxir 421 / aprel-may 1030-yil sifatida bir xil ko'rsatilgan.

Mas'ud (1030–1041) davri

Sulton Mahmudning besh o'g'li bor edi. Ularning eng kattalari Mas'ud va Muhammad edi. To'ng'ich o'g'li Mas'ud g'oyatda botir, jasur va qobiliyatli malik edi. Shu sababli Sulton Mahmud uni hali 1116-yildayoq valiahd deb e'lon qilgan va Hirot voliyligiga tayinlagan edi. Mas'ud ushbu davrda, ayniqsa, G'ur mintaqasiga qarshi yurishlar uyushtirib, muvaffaqiyatli natijalarga erishdi (1020). Sulton Mahmud Ray va Jibol¹⁰⁸ni Buvayhiylardan tortib olgach, bu hududlarni ham Mas'udning idorasiga topshirdi (1029). Ko'p o'tmay Mas'ud Hamadon¹⁰⁹ va

¹⁰⁸ **Jibol** (yoki *Al-Jibol*, arabchadan "Tog'lar") — o'rta asrlarda Eronning g'arbiy qismida joylashgan tarixiy-geografik mintaqa. Bu hudud qadimgi Mediya yerlariga to'g'ri kelib, keyinchalik **Iroqi Ajam** nomi bilan ham mashhur bo'lgan. Strategik jihatdan muhim bo'lgan Jibol mintaqasi G'aznaviyalar davlatining g'arbiy kengayishida, xususan, Sulton Mahmudning Buvayhiylar ustidan g'alaba qozonishi natijasida davlat tarkibiga qo'shilgan. Sulton Mahmud o'limidan oldin o'z davlatini o'g'illari o'rtasida taqsimlaganda, Jibolni **Sulton Mas'udga** topshirgan. Mas'ud ushbu hududni o'zining mustahkam tayanch punktlaridan biri sifatida boshqargan va ukasi Muhammad bilan taxt kurashlarida Jibol qo'shinlariga tayanib G'azna sari yurish qilgan.

¹⁰⁹ **Hamadon** (yoki *Hamadan*) — Eronning g'arbiy qismida, Jibol mintaqasida joylashgan qadimiy va strategik ahamiyatga ega shahar. Tarixda u ko'pincha Media shohligining poytaxti sifatida tanilgan. O'rta asrlarda G'aznaviyalar davlatining g'arbiy hududlari uchun muhim ma'muriy va harbiy markaz bo'lgan. Sulton Mahmud G'aznaviy davrida ushbu shahar ustidan nazorat o'rnatish mintaqadagi siyosiy ta'siri belgilab bergan. Sulton Mahmud vafotidan oldin o'z davlatini bo'lganda, Hamadon va uning atrofidagi hududlar **Sulton Mas'udga** tegishli bo'lgan hududlar tarkibiga kirgan. Mas'ud taxt uchun kurash boshlaganda, Hamadon uning qo'shin to'plashi va ukasi Muhammadga qarshi yurish boshlashi uchun tayanch nuqtalaridan biri bo'lgan.

Isfahon¹¹⁰ni ham Buvayhiylardan tortib olib, o'z tasarrufidagi hududlarni kengaytirdi (1030). Uning bu muvaffaqiyatlari Sulton Mahmudni mamnun etsa-da, Mas'udning ayrim masalalarda buyruqlarga quloq solmasligi va o'zboshimchalik qilishi uni xavotirga solardi. Buning ustiga, u haqida yetib kelgan ba'zi shikoyatlar Sulton Mahmudni Mas'udga nisbatan ehtiyotkor bo'lishga majbur qildi. Vafotidan biroz avval u o'z mamlakatini Mas'ud va Muhammad o'rtasida taqsimlar ekan, G'azna, Xuroson, Balx va Shimoliy Hindiston kabi muhim hududlarni Muhammadga, yangi bosib olingan va kelajagi noma'lum bo'lgan Ray¹¹¹, Isfahon va Jibol kabi yerlarni esa Mas'udning idorasiga qoldirdi. So'ngra har ikki o'g'lidan ham ushbu taqsimotga rioya qilishlari haqida qasamyod olishni talab qildi.

Ushbu taqsimotni adolatsiz deb bilgan Mas'ud, garchi otasi Sulton Mahmudga e'tiroz bildira olmasa-da, ayrim davlat arboblari huzurida bu boradagi noroziligini izhor etishdan chekinmasdi. Hattoki ba'zi g'ulomlari, agar u xohlasa, Sulton Mahmudni taxtdan tushirib, uni hokimiyatga keltirishni ham taklif qilishgan edi. Mas'ud bu taklifni keskin rad etgan bo'lsa-da, uning otasiga nisbatan hurmatsizligi va itoatsizligi haqidagi gap-so'zlar keng tarqalib ketdi. Mas'ud borasida shundoq ham xavotirlari bo'lgan Sulton Mahmud, bu mish-mishlarni eshitgach, undan butunlay g'azablandi. Shunday qilib, Ibn al-Asirning ifodalashicha, "yomon niyatli va g'arazgo'y kimsalarning o'rtada gap tashishi oqibatida ota o'z o'g'lidan nafratlandi". Natijada valiahdlik borasidagi fikrini o'zgartirgan Sulton Mahmud Mas'udni vazifasidan ozod etib, yangi valiahd Muhammad ekanligini e'lon qildi. Al-Juzjoniy Mahmudning valiahdlikka

¹¹⁰ **Isfahon** (yoki *Esfahon*) — Eron markazida joylashgan, tarixiy va strategik ahamiyatga ega qadimiy shahar. O'rtasrlarda u ko'plab sulolalar, jumladan, Buvayhiylar va G'aznaviylar uchun muhim madaniy, iqtisodiy va harbiy markaz bo'lib xizmat qilgan. Sulton Mahmud G'aznaviy davrining so'nggi yillarida, 1029-1030-yillarda Isfahon shahri Buvayhiylar qo'lidan tortib olinib, G'aznaviylar davlati tarkibiga qo'shilgan. Shaharni egallash **Sulton Mas'udga** ishonib topshirilgan edi. Mas'ud taxt uchun kurash boshlaganda, Isfahon uning eng muhim tayanch punktlaridan biri bo'lib, u yerda qo'shin to'plab, G'azna sari yurish qilgan. Shahar Mas'udning siyosiy ambitsiyalari va harbiy kuchining asosi sifatida muhim rol o'ynagan.

¹¹¹ **Ray** (qadimgi nomi *Raga*) — o'rtasrlarda Eronning shimoliy qismida, hozirgi Tehron yaqinida joylashgan yirik iqtisodiy, madaniy va harbiy markaz. Bu shahar Buyuk Ipak yo'li ustida joylashganligi sababli hamisha muhim ahamiyat kasb etgan. Sulton Mahmud G'aznaviy 1029-yilda Ray shahrini Buvayhiylar qo'lidan tortib olgan. Bu fah G'aznaviylar davlatining g'arbiy chegaralarini mustahkamlashda muhim bosqich bo'lgan.

Mas'udni emas, balki undan kuchsizroq bo'lgan Muhammadni tanlashining sababini quyidagi rivoyat bilan tushuntiradi:

Otasi Sulton Mas'udga Muhammadga qaraganda kamroq qiymat berar, uni doim koyib, Muhammadni ustun qo'yar edi. Dorul-xilofadan, ya'ni Bag'doddan Muhammadning ismi va laqabini valiahd sifatida tasdiqlovchi manshur (farmon) kelib, Mahmud huzurida o'qilganda, barcha maliklar va amaldorlarning ko'ngli xira bo'ldi. Chunki sultonlik va shijoat alomatlari Mas'udning peshonasida ko'proq porlab turardi. O'sha kuni u yerda hozir bo'lgan xoja Abu Nasr-i Mushkon¹¹² voqeani shunday hikoya qiladi: "Sulton Mas'ud otasi huzuridan chiqib ketgach, uning ortidan bordim va: 'Ey shahzoda! Xilofat manshurida sizning muborak laqabingiz ortga surilganidan biz, bandalaringiz, juda mahzun bo'ldik', dedim. Sulton Mas'ud esa: 'Hech siqilmang, zero aytishganidek, qilich kitoblardan ko'ra aniqroq xabar beruvchidir', deb javob qaytardi. Men qaytib kelganimda, xabarchilar mening Mas'ud ortidan borganimni darhol Sulton Mahmudga yetkazishgan ekan. U meni chaqirdi va: 'Nima uchun Mas'udning orqasidan bording, nima haqida gaplashdingiz?' deb so'radi. Jonimdan qo'rqib, haqiqatni yashira olmadim va gaplashganlarimizni to'liqligicha aytib berdim. Shunda Sulton Mahmud menga shunday dedi: 'Men ham bilaman, Mas'ud har qanday masalada Muhammadan ustunroqdir. Vafotimdan so'ng hukmdorlik Mas'udga o'tishiga hech shubham yo'q. Mening hozir Muhammadning valiahdligini istashim, bu bechoraning bari mening vaqtimda bir oz bo'lsa-da hurmat ko'rishi uchundir. Zero, mendan keyin uning hukmi o'tmaydi'."

Sulton Mahmud vafot etgach, G'aznaviy davlat arboblari sulton vasiyatiga bo'ysunib, o'sha paytda Balxda bo'lgan Muhammadni G'aznaga taklif qildilar va

¹¹² **Xoja Abu Nasr-i Mushkon** (yoki *Abu Nasr Mushkon*) — G'aznaviy davlatining eng mashhur va nufuzli davlat arboblari biri, Sulton Mahmud va Sulton Mas'ud davrlarida **Devoni Risolat** (davlat devonxonasi/tashqi ishlar vazirligi) rahbari bo'lib ishlagan tajribali xattot va diplomatdir. U G'aznaviy saroyidagi siyosiy jarayonlar, taxt vorisligi masalalari va diplomatiya tarixini yorituvchi manbalarda, xususan, o'zining shogirdi Bayhaqiyning asarlarida tez-tez tilga olinadi. Abu Nasr-i Mushkon Sulton Mahmud vafotidan so'ng taxt uchun Mas'ud va Muhammad o'rtasidagi kurashda bevosita ishtirok etgan. U Sulton Mas'udning yaqin maslahatchilaridan biri sifatida davlatni saqlab qolish va uning hukmronligini mustahkamlashda muhim rol o'ynagan. Uning o'zaro yozishmalari va diplomatiya san'ati G'aznaviy davlati tashqi siyosatini tushinishda asosiy manbadir.

taxtga o'tqizdilar. Biroq Isfahonda bo'lgan Mas'ud Muhammadning sultonligini tan olmadi va G'azna sari yurish boshladi. Rayda turib ukasi Muhammadga: "Mening otamiz senga vasiyat qilgan viloyatlarda ko'zim yo'q. O'z vaqtida qilich chopib egallagan Jibol, Tabariston va Isfahon menga kifoya. Ammo xutbada avval mening ismimni o'qitishing lozim", deb xabar yubordi. Muhammad uning bu taklifiga qat'iy rad javobini berdi. Bu orada G'aznaviy davlat arboblarning qo'lloviga erishgan, hatto Qoraxoniylar Ali Tegin bilan ham ittifoq tuzgan Mas'ud, xalifa al-Qodir Billoh bilan aloqa o'rnatib, uning sultonligini tasdiqlatib oldi. Shundan so'ng darhol G'azna tomon harakatlandi.

Muhammad esa askarlaridan o'ziga sodiq qolishlari va Mas'udga qarshi turishlari haqida qasamyod va kafolatlar olgach, G'azna sari ilgarilab kelayotgan akasi Mas'udning ustiga yurdi. Biroq qo'shinning bir qismi yoshi kattaligi va jasorati tufayli Mas'ud tarafida edi. Chunki Mas'ud qo'shinga qo'mondonlik qilishga va o'lkalarni fath etishga o'rgangan edi. Ayrimlar esa uning kuchli va qat'iyatli shaxsiyati oldida qo'rquv his qilardi. Muhammad o'z qo'shiniga amakisi Yusuf ibn Sabukteginni qo'mondon etib tayinladi. Boshqa tomondan, otasi Sulton Mahmudning eng nufuzli odamlaridan biri, Xorazm hokimi Oluntosh Muhammadga xabar yo'llab, akasi Mas'ud bilan nizolashishni to'xtatishni va unga itoat qilishni maslahat berdi. Biroq Muhammad bu so'zlarga quloq osmadi.

U 1030-yil 2-sentabrda, Ramazon oyining birinchi kunida Tekinobodga yetib keldi. Ramazonni shu yerda o'tkazib, hayit bayramini nishonlagach, u kutmagan voqea yuz berdi. 1030-yil 4-oktabrda uning qo'l ostidagi qo'shin isyon ko'tardi. Muhammadni qo'lga olib, Ko'hdiz qal'asiga qamab qo'ygan amirlar maktub orqali vaziyatni Mas'udga bildirdilar. Shoshilmasdan harakat qilib, 1031-yil 2-iyunda G'aznaga yetib kelgan Mas'ud taxtga o'tirdi. Xalq tomonidan katta shodiyona bilan kutib olingan Mas'ud yangi tayinlovlar va lavozimlar berishni amalga oshirdi. Bu orada Tosh Farrosh ba'zi muhim davlat arboblari vazifasidan ozod etib, ayrimlarini qatl qildirdi. Ukasi Muhammadning esa ko'zlariga mil

torttirib (ko‘r qilib), Go‘rning sharqidagi Mandish qal‘asiga jo‘natdi. Bu ishlar xalq va davlat arboblari orasida unga nisbatan shubha va qo‘rquv uyg‘otdi.

Shu vaqtda Movarounnahr, Xuroson va Xorazmda muhim jarayonlar kechayotgan edi. Ayniqsa, Saljuqiylarning kun sayin ortib borayotgan kuch va nufuzi G‘aznaviylar uchun tobora katta xavf tug‘dira boshladi. Shu orada Buvayhiylar idorasi ostidagi Kirmonda ham tartibsizliklar chiqib, Mas‘ud qo‘shin yuborib aralashishga majbur bo‘ldi. Boshqa tomondan, Mas‘ud ukasi bilan kurashayotgan paytda kelishuvga erishgan Qoraxoniylar Ali Teginni e‘tibordan chetda qoldirmoqchi emas edi. G‘aznaviylar uchun katta xatar bo‘lgan Ali Tegin bu vaqtda Saljuqiylar bilan birga harakat qilishga urinayotgan edi. Bu voqealarni yaqindan kuzatib borgan Mas‘ud, Ali Tegin ustiga G‘aznaviylarning Xorazmdagi voliyisi Xorazmshoh Oluntoshni yubordi. Oluntosh Dabusiyada Ali Tegin bilan jang qildi. Ushbu jangda u og‘ir yaralangan bo‘lsa-da, Ali Tegin bilan sulh tuzishga muvaffaq bo‘ldi (1032).

Ko‘p o‘tmay Oluntosh Dabusiya¹¹³da o‘lgan jarohatlari oqibatida vafot etdi. Mas‘ud Xorazm idorasini uning o‘g‘li Horunga topshirdi. Biroq Horunni "Xorazmshoh" unvonini bergan o‘z o‘g‘li Saidga bo‘ysundirib qo‘ydi. Bu holatdan norozi bo‘lgan Horun G‘aznaviylar hukmronligini tan olmay, mustaqil harakat qila boshladi. Ammo qisqa vaqt o‘tgach, u ham suiqasd qurboni bo‘ldi (1035). Ayrim manbalarga ko‘ra, uning o‘ldirilishida Sulton Mas‘udning qo‘li bor edi. Horundan so‘ng uning ukasi Ismoilni Xorazm taxtiga o‘tqizdilar. Sulton Mas‘ud uni o‘ziga bo‘ysundirish uchun bir necha bor urinsa-da, muvaffaqiyat qozonmadi. Shunday qilib, G‘aznaviylar uchun endi "Xorazm masalasi" ham yuzaga keldi. Bu orada Kirman, Jurjon, Isfahon va Hamadon kabi hududlarda muammolar davom etar, Sulton Mas‘ud Nishopurgacha kelib vaziyatga aralashsa-da, muammolarni tubdan hal qilishning imkoni bo‘lmayotgan edi.

¹¹³ **Dabusiya** (yoki *Dabusia*) — Movarounnahrda, Samarqand va Buxoro shaharlari o‘rtasida, Zarafshon daryosining sohilida joylashgan qadimiy va strategik ahamiyatga ega shahar. O‘rta asrlarda u muhim savdo markazi va harbiy qal‘a sifatida tanilgan. G‘aznaviylar va Qoraxoniylar o‘rtasidagi kurashlarda Dabusiya muhim strategik nuqta bo‘lib xizmat qilgan.

Shu vaqtda Hindiston tomonidan ham tartibsizliklar bosh ko'tardi. Mas'ud tomonidan Hindiston qo'shinlari bosh qo'mondonligiga tayinlangan Ahmad Inoltegin, bir rivoyatga ko'ra, mag'rur, ammo ham tajribasiz, ham ishonchsiz kimsa edi. Haqiqatan ham, uning Hindistonga tayinlanishi bilan mintaqadagi G'aznaviy idorasi larzaga keldi; fuqarolik va harbiy amaldorlar o'rtasida nizo va kurash boshlandi. Shunga qaramay, Ahmad Inolteginning muvaffaqiyatli yurishlari ham bo'lgan. U 1034-yilda Gang daryosidan o'tib, shu vaqtga qadar islom askari qadami yetmagan juda ulkan va sersuv Banoras¹¹⁴ shahriga hujum qildi. Inoltegin va askarlari bu shaharda faqat ertalabdan asrgacha qola olgan bo'lsalar-da, bozorlar, matochilar va zargarlarni talab, juda ko'p o'lja qo'lga kiritdilar. Bu holatdan norozi bo'lgan ba'zi davlat arboblari Sulton Mas'udga murojaat qilib, Inoltegin Hindistondagi fathlar bilan juda boyib ketgani, ammo qo'lga kiritilgan o'ljalarning juda oz qismi G'aznaga yuborilganini aytdilar. Ularning fikricha, Ahmad Inoltegin qolgan pullarni Hindiston yurishlari uchun Turkistondan yollanma askarlar olib kelishga sarflab, qo'shin sonini oshirayotgan edi. Shuningdek, u yerdagi turkmanlar bilan do'stlashib, ularni o'z nufuzi ostiga olayotgan va o'zini Sulton Mahmudning o'g'li deb tanishtirayotgan edi.

Ushbu shikoyatlarini o'rganib chiqqan Sulton Mas'ud, Ahmad Inolteginning yanada kuchayib ketishiga yo'l qo'ymaslik uchun uning ustiga hindu aslli G'aznaviy amiri Tilakni yubordi. Tilak Ahmad Inolteginni mag'lub etdi (1034). Shundan so'ng Sulton Mas'ud Hindistonni egasiz va tartibsiz qoldirmaslik uchun o'g'li Majdudni u yerning idorasiga tayinladi. So'ngra Hindiston ustiga shaxsan o'zi yurish qilishga qaror qildi. Ba'zi tajribali davlat arboblari davlatning g'arbida, xususan, Xurosondagi tartibsizliklarga ishora qilib, Sultonning fikrini o'zgartirishga urinsalar-da, bu foyda bermadi.

¹¹⁴ **Banoras** (hozirgi *Varanasi* yoki *Kashi*) — Hindistonning shimolida, Gang daryosining sohilida joylashgan, hinduiylik dinining eng muqaddas shaharlaridan biri va qadimiy madaniy markazdir. G'aznaviy davrida Banoras o'zining boyligi, ibodatxonalari va zargarlik buyumlari bilan mashhur bo'lgan. 1034-yilda G'aznaviy sarkardasi **Ahmad Inoltegin** Gang daryosidan o'tib, Banoras shahriga dadil hujum uyushtirgan. Bu yurish islom qo'shinlarining ushbu hududga birinchi marta kirishi bo'lib, shahar qisqa vaqt ichida talangan va katta miqdorda o'lja qo'lga kiritilgan.

Sulton Mas'ud 1037-yil 6-oktabrda Hindiston tomon yo'lga chiqdi. 1037-yil 31-dekabrda Xansi qal'asini qo'lga kiritgan Mas'ud, so'ngra Somnat va Rampur¹¹⁵ ustiga yurdi. Hududdagi rojalarni zararsizlantirib, ularga tegishli ba'zi yerlarni G'aznaviylar tasarrufiga o'tkazgan Sulton Mas'ud, Peshavor idorasini Abdulrazzoq ismli amiriga topshirib, 1038-yil 11-fevralda G'aznaga qaytdi. Biroq u Hindistonda bo'lgan vaqt ichida Xurosonda ishlar butunlay chalkashib ketgan, turkmanlar yoki Saljuqiylar masalasi G'aznaviylarning Xurosondagi hukmronligiga putur yetkazadigan darajaga yetgan edi.

Aslida turkmanlarning G'aznaviylar kun tartibiga kirishi Sulton Mahmud davrida boshlangan edi. Sulton Mahmud 1025-yilda Saljuqiylarning yetakchisi Arslon Yabg'uni Kalinjar qal'asiga qamatgan, biroq u bilan birga bo'lgan va boshlarida Yomg'ur, Ko'ktosh, Bug'a va Qizil kabi yetakchilari bo'lgan ba'zi turkman kitalariga G'aznaviylarga sodiq qolish sharti bilan Xurosonga tushishlariga ruxsat bergan edi. Ushbu turkmanlar vaqti-vaqti bilan Xuroson xalqining shikoyatlariga sabab bo'ladigan ayrim harakatlarni amalga oshirgan bo'lsalar-da, qaysidir ma'noda nazorat ostida ushlab turilgan va ularning mintaqadagi G'aznaviy hukmronligini larzaga keltiradigan darajaga yetishlariga yo'l qo'yilmagan edi.

Sulton Mas'ud davrida esa vaziyat butunlay o'zgardi. U G'aznaviy taxtiga o'tirganidan so'ng, darhol Iroq mintaqasiga Tosh Farroshni noib etib tayinladi. Tajribali vazir Ahmad Maymandiyning ogohlantirishlariga qaramay, Mas'ud turkman raislarini qo'lga olib, o'ldirishni buyurdi. Bir rivoyatga ko'ra, Tosh Farrosh ellikta turkman raisini qatl qildirdi. Bu holat turkmanlarning G'aznaviylarga nisbatan ashaddiy dushmanlik kayfiyatiga tushishiga sabab bo'ldi. Ularning ko'pchiligi Bolxon tog'lariga chekinib, G'aznaviylar ta'qibidan qutulib

¹¹⁵ **Rampur** — Hindiston yarim orolida joylashgan tarixiy hududlardan biri bo'lib, o'rta asrlarda G'aznaviylar davlatining Hindiston yurishlari davrida harbiy harakatlar olib borilgan va nazorat o'rnatilgan punktlardan biri hisoblangan. Sulton Mas'ud 1037-1038-yillardagi Hindiston yurishi davomida Rampur hududiga ham yurish qilib, mintaqadagi mahalliy rojalarni o'ziga bo'ysundirgan va hududni G'aznaviylar davlati tarkibiga qo'shgan.

qolishga muvaffaq bo'ldi. Keyinchalik bu guruhlar panoh topgan joylaridan tushib, Xuroson o'lkalarini talay boshladilar.

Shu vaqtda turkmanlar keltirib chiqargan tartibsizliklardan foydalanmoqchi bo'lgan Xorazmshoh Horun mustaqilligini e'lon qilib, Ali Tegin va Saljuqiylardan yordam so'radi. O'sha paytda saljuqiy turkmanlarining boshida turgan To'g'ru'l va Chag'ri beklar, hali Xorazmshoh Oluntosh davridayoq uning taklifi bilan Xorazmga kelgan edilar. Ular Horunning chaqirig'iga binoan u bilan ittifoq tuzdilar. Biroq Horun tomonidan shakllantirilgan ittifoq tarkibidagi Shohmalik Saljuqiylarga to'satdan hujum qilib, ularning ko'pini qirib tashladi. Shundan so'ng Saljuqiylar Xorazmni tark etib, Xurosonga o'tmoqchi bo'ldilar, ammo Horun ularni qolishga ko'ndirdi. So'ngra G'aznaviylarga qarshi mustaqillik kurashini davom ettirdi. Ammo Horun suiqasd natijasida vafot etgach, Saljuqiylar Jayhun (Amudaryo) daryosini kesib o'tib, G'aznaviylar idorasi ostidagi Xurosonga kirdilar. Darhol Sulton Mas'udga yoki Xuroson devoni rahbari Abulfazl Suriyga maktub yo'llab, Niso va Farova¹¹⁶ shaharlarini o'zlariga yurt sifatida berilishini, evaziga G'aznaviylar xizmatida askar bo'lib ishlashga tayyor ekanliklarini bildirdilar. Kafolat sifatida o'z raislaridan birini, ya'ni Muso Yabg'u, To'g'ru'l yoki Chag'ri beklardan birini G'azna saroyiga yuborishga tayyor ekanliklarini ma'lum qildilar.

Sulton Mas'ud bu maktubdan g'azablanib, ularni Xurosondan haydab chiqarish uchun tayyorgarlik ko'rdi. Hojib Bektug'di qo'mondonligidagi 17 000 kishilik qo'shinni Niso tomon jo'natdi. Jangning dastlabki daqiqalarida G'aznaviy qo'shini ustunlik qilgan bo'lsa-da, yakunda Saljuqiylar g'alaba qozondi. G'aznaviy qo'shinining barcha anjomlari va yuklari Saljuqiy beklarining qo'lga o'tdi (1035-yil 29-iyun).

¹¹⁶ **Farova** (yoki *Farava*) — o'rta asrlarda Xuroson mintaqasidagi muhim strategik va harbiy-ma'muriy markazlardan biri bo'lib, hozirgi Turkmaniston hududida, Kaspiy dengizining shimoli-sharqida joylashgan. Ushbu shahar G'aznaviylar davlatining g'arbiy chegaralarini muhofaza qilishda va Saljuqiylar bilan munosabatlarda muhim rol o'ynagan. 1035-yilda G'aznaviylar va Saljuqiylar o'rtasida imzolangan shartnomaga ko'ra, Farova shahri **Muso Yabg'u** (Saljuqiylarning yetakchilaridan biri) tasarrufiga o'tkazilgan.

Qo'lg'a kiritilgan o'ljalari Saljuqiylar uchun katta ahamiyatga ega edi. Uzoq vaqt davomida mag'lubiyat nimaligini bilmagan kuchli G'aznaviy qo'shinining bunday tor-mor etilishi ularning obro'siga putur yetkazgan bo'lsa, Saljuqiylar katta nufuzga ega bo'ldilar. Ular darhol elchi yuborib, Sulton Mas'udga nisbatan hurmatsizlik qilish niyatida emasliklarini, Begtug'di ularning ustiga kelgach, majburan jang qilganlarini bildirdilar va avvalgi talablarini takrorladilar. Talablari qabul qilingan taqdirda Sultonga itoat etishlarini ta'kidladilar.

Sulton Mas'ud bu talabga nisbatan ijobiy munosabat bildirdi va 1035-yilning avgust-sentabr oylarida shartnoma imzolandi. Unga ko'ra, Niso — To'g'ul bekka, Dehiston¹¹⁷ — Chag'ri bekka, Farova esa Muso Yabg'uga berildi. Bunga javoban Saljuqiylar Sultonga tobe bo'lishga, ushbu uch viloyat bilan kifoyalanishga va uch saljuqiy bekidan biri garov sifatida G'azna saroyida qolishiga va'da berdilar.

Ushbu bitim bilan Saljuqiylar G'aznaviylar tomonidan qonuniy kuch sifatida tan olindi. Sulton Mas'ud vaziyatni to'la barqarorlashtirish o'rniga, yana Hindistonga yurish qilishga qaror qildi. 1037-yil 6-oktabrda G'aznani tark etib, Xansi qal'asiga yo'l oldi. So'ngra Rampurni egalladi va 1038-yil 11-fevralda G'aznaga qaytdi.

Uning bir necha yil Xurosondan uzoqda bo'lishi Saljuqiylarning kuchayishiga sabab bo'ldi. Mas'ud Hindistonda bo'lganida, Saljuqiylar Toliqon¹¹⁸ va Faryob¹¹⁹ kabi ko'plab hududlarni talon-toroj qilib, xalqqa katta zarar yetkazgan edilar. Buni bilgan Mas'ud Nishopurda bo'lgan Suboshiyga maktub yo'llab, zudlik

¹¹⁷ **Dehiston** (yoki *Dihistan*) — o'rta asrlarda Xuroson mintaqasining shimoli-g'arbida, hozirgi Turkmaniston hududida, Kaspiy dengizi va Bolxon tog'lari oralig'ida joylashgan tarixiy-geografik o'lka va muhim harbiy-ma'muriy markazdir. Ushbu hudud strategik ahamiyatga ega bo'lib, G'aznaviylar davlatining g'arbiy chegaralarini muhofaza qilishda katta rol o'ynagan. 1035-yilda G'aznaviylar va Saljuqiylar o'rtasida imzolangan shartnomaga ko'ra, Dehiston hududi Saljuqiylar yetakchilaridan biri **Chag'ri bek** tasarrufiga o'tkazilgan.

¹¹⁸ **Toliqon** (yoki *Talakan*) — o'rta asrlarda Xuroson mintaqasida, Balx va Marv shaharlari oralig'ida joylashgan yirik va muhim strategik shahar. U Movarounnahr va Xurosonni bog'lovchi muhim yo'llar ustida bo'lganligi sababli ham harbiy, ham savdo markazi sifatida katta ahamiyatga ega edi. Sulton Mas'ud Hindistonda bo'lgan davrda (1037-1038), Saljuqiylar Toliqon va uning atrofidagi hududlarni talon-toroj qilib, G'aznaviylarning mintaqadagi hokimiyatiga jiddiy zarba bergan edilar.

¹¹⁹ **Faryob** (yoki *Faryab*) — o'rta asrlarda Xuroson mintaqasida, Balx va Marv shaharlari oralig'ida joylashgan muhim tarixiy shahar. U strategik jihatdan qulay joyda joylashganligi sababli, G'aznaviylar davrida harbiy-ma'muriy markazlardan biri hisoblangan. Sulton Mas'ud Hindistonda bo'lgan davrda (1037-1038), Saljuqiylar Faryob va uning atrofidagi hududlarni talon-toroj qilib, mahalliy aholiga katta zarar yetkazgan edilar.

bilan Saljuqiylar ustiga yurishni buyurdi. Biroq Hojib Suboshiy boshchiligidagi G'aznaviy qo'shini Saraxs yaqinidagi Talhob¹²⁰da bo'lgan jangda yana bir bor mag'lubiyatga uchradi (1038-yil may). Bu jangdan so'ng Sulton Mas'ud butun e'tiborini Xurosonga qaratdi. G'aznadan Balxga kelgan Sulton, Ulyobodda Chag'ri bek va uning qo'l ostidagi turkmanlarni mag'lub etdi (1039-yil 6-aprel). So'ngra 50 000 kishilik qo'shin bilan yana bir bor Saljuqiylar ustiga yurdi va Saraxs cho'lidagi jangda ularni chekinishga majbur qildi (1039-yil 27-iyun). Ushbu voqealardan so'ng G'aznaviylar va Saljuqiylar o'rtasida vaqtincha tinchlik shartnomasi imzolandi.

Biroq Saljuqiylar shartnoma bandlariga rioya qilmagach, Sulton Mas'ud 1039-yil 9-noyabrda Hirotdan chiqib, shaxsan o'zi Saljuqiylar ustiga yurish boshladi. G'aznaviylar Saljuqiy qo'shinini ta'qib qilib, Habushon shaharchasi, Niso va Nishopurga kirdilar. Og'ir zirhli qismlar va fillardan iborat G'aznaviy qo'shini Saljuqiylarni hech tutib ololmasdi; ular har gal yaqinlashganda, yengil suvoriy qismlardan tashkil topgan Saljuqiylar tezkorlik bilan qochib ketardilar. Shu bilan birga, har qanday qulay fursatda G'azna qo'shiniga uzoqdan hujum qilar, Saljuqiylarning o'q yomg'iri ostida qolgan G'aznaviylar katta qiyinchiliklarga duch kelishardi. Bundan tashqari, G'azna qo'shini o'tadigan hududlardagi quduqlarni, yaylov va oziq-ovqat manbalarini yo'q qilib tashlagan Saljuqiylar bilan G'aznaviylar o'rtasida haqiqiy chidamlilik va asablar jangi ketayotgan edi.

Saljuqiylar nihoyat yetarlicha toliqtirilgan deb hisoblagan G'aznaviy qo'shini bilan jangga kirdilar. 1040-yil 22-mayda ilg'or bo'linmalar o'rtasida boshlangan jang uch kun davom etdi. Biroq Saljuqiylar bu uch kun davomida G'aznaviy qo'shini bilan ochiq maydon jangiga kirmadilar. Suv bo'lmagan qurg'oqchil hududda ilgarilashga urinayotgan G'azna qo'shinini uzoqdan kuzatib, fursat topildi deguncha o'qqa tutib, talafot yetkazdilar. 23-may kuni ikki qo'shin

¹²⁰ **Talhob** (yoki *Talhab*) — Xuroson mintaqasidagi, Saraxs shahri yaqinida joylashgan tarixiy joy yoki qishloq. Ushbu hudud G'aznaviylar va Saljuqiylar o'rtasidagi harbiy to'qnashuvlar tarixida muhim ahamiyatga ega. 1038-yilning may oyida G'aznaviy qo'shini (hojib Suboshiy boshchiligidagi) va Saljuqiylar o'rtasidagi jang aynan Talhob yaqinida bo'lib o'tgan. Bu jangda G'aznaviy qo'shini Saljuqiylardan og'ir mag'lubiyatga uchragan va bu voqea Dandanakon jangiga olib boruvchi muhim bosqichlardan biri hisoblanadi.

jangovar tartibga o'tib, to'qnashdi. Chanqoqlikdan holdan toygan G'aznaviy qo'shini bir tomondan Saljuqiy hujumlarini qaytarsa, ikkinchi tomondan bir nechta quduq joylashgan Dandanakon qal'asiga yetib olishga intilardi. Nihoyat, 1040-yil 24-mayda Dandanakon qal'asiga yetib kelishdi. Shu paytda Saljuqiylar hujumni shiddatlantirdilar. Suv dardida parishon bo'lgan G'aznaviy askarlarining jangovar tartibi buzildi. Jangning eng qizg'in pallasida G'aznaviy qo'shinidan qariyb 370 nafar saroy g'ulomi safni o'zgartirib, Saljuqiylar tarafiga o'tib ketdi. Bu voqea jangning uzil-kesil natijasini belgilab berdi. Charchoq va tashnalikdan jang qilishga majoli qolmagan G'aznaviy qo'shini tarqalib ketdi. Sulton Mas'ud qochib, jonini qutqardi. Shu tariqa, Xurosondagi G'aznaviy hukmronligi yakunlanib, mintaqada Saljuqiylar idorasi boshlandi.

Dandanakon jangidagi mag'lubiyatdan so'ng, 1040-yil 21-iyunda G'aznaga qaytgan Mas'ud, ehtimol, Saljuqiylar ta'qibidan qochish yoki u yerda qishlab, bahorda katta qo'shin to'plagan holda Xuroson ustiga yurish qilish maqsadida Hindistonga yo'l oldi. U butun xazinani, o'sha paytda Balxda bo'lgan Mavduddan tashqari, Nagar qal'asidagi to'rt o'g'li va ukasi Muhammadni ham o'zi bilan birga olib ketdi.

Sulton Mas'ud Sind (Hind) daryosidan o'tgandan so'ng, qo'shinda itoatsizlik alomatlari ko'rina boshladi. Sulton daryodan o'tgan, biroq xazina hali narigi qirg'oqda qolgan edi. Vaziyatdan foydalangan turk va hind g'ulomlari xazinani talashga tushdilar. So'ngra Mas'udning ukasi — sobiq sulton Muhammadning huzuriga borib, uni sulton deb e'lon qildilar. Muhammad bu taklifni rad etishga urinsa-da, g'ulomlarning qat'iy talabi va tahdidlari ostida qabul qilishga majbur bo'ldi (1040-yil 21-dekabr). G'ulomlar yangi sulton Muhammad nomidan daryoni kesib o'tib, Mas'udga qarshi jangga kirdilar. Ularga qarshilik ko'rsata olmagan Mas'ud chekinib, yaqin atrofdagi bir rabotga yashirindi. Biroq ko'p o'tmay qo'lga olinib, ukasi Muhammadning huzuriga keltirildi.

Muhammad huzuriga keltirilgan sobiq sulton va akasi Mas'udga: "Men sening o'ldirilishingni istamayman. Haraming va farzandlaring bilan birga

yashaydigan bir joyni tanla", dedi. Mas'ud Giri qal'asini tanladi. Muhammad uni barcha yaqinlari bilan birga u yerga jo'natdi va muhofaza qilish uchun bir guruhni tayinladi. Rivoyat qilishlaricha, Mas'ud qal'aga ketayotganida, ehtiyojlari uchun sarflash maqsadida ukasidan bir oz mablag' so'ragan. Muhammad istar-istamas besh yuz dirham yuborgan. O'zi uchun ajratilgan bu kamtarona mablag'ni ko'rgan Mas'ud qattiq qayg'uga botdi va: "Kecha mening hukmimda o'ttiz ming eshak yuki miqdorida xazina bor edi. Bugun esa bir dirhamga ham ega emasman", dedi. Besh yuz dirhamni unga yetkazish vazifasi yuklangan shaxs Mas'udning bu holidan achinib, o'z yonidan unga ming dinar berdi.

Muhammadning ko'rish qobiliyati zaiflashgani sababli, davlat boshqaruvi uning o'g'li Ahmadning qo'liga o'tdi. Biroq sultonlik unga ham vafo qilmadi. Fikri parishon va aqli joyida bo'lmagan Ahmadning ko'ngliga amakisi Mas'udni o'ldirish fikri keldi. U otasi Muhammaddan so'ramay va ruxsat olmasdan, yoniga Yusuf ibn Sabukteginning o'g'li va Ali-i Hishovandning o'g'lini olib, Mas'ud asir saqlanayotgan Giri qal'asiga bordi. Mas'ud o'sha yerda, hech kim xabar topmasidan avval jiyani Ahmad tomonidan o'ldirildi (1041-yil 17-yanvar).

Garchi ukasi tomonidan ko'zlariga mil tortilgan bo'lsa-da, Muhammad akasi Mas'udning o'ldirilishini istamas edi. Qo'lga olingan akasi bilan suhbatlashgan Muhammad, unga yaxshi muomala qildi va yashab, o'rtnashib olishi uchun joy tanlash imkoniyatini berdi. Mas'ud esa Giri qal'asini tanladi va barcha mulozimlari bilan birga u yerga joylashtirildi. Ukasidan o'ldirilmaslik va shu yerda yashash haqida va'da olgan Mas'ud, 1041-yil 17-yanvarda (hijriy 432-yil 11-jumodul-avvalda) Giri qal'asida Muhammadning o'g'li Ahmad tomonidan o'ldirildi.

Ibn al-Asir uning o'limini ikki xil rivoyat bilan quyidagicha bayon qiladi:

"Muhammad davlat ishlarini o'g'li Ahmadga topshirdi. Ahmad esa aqli raso odam emas edi, shu sababli saltanat faqat otasiga qolsin degan maqsadda amakivachchasi Yusuf b. Sabuktegin va Ibn Ali Hishovand bilan kelishib, Mas'udni o'ldirishga qaror qildi. Ahmad otasining huzuriga borib, ba'zi xazinalarni muhrlash bahonasida uning muhrini so'radi, otasi esa berdi. Ahmad

muhрни olib qal'aga chiqdi va uni qal'a qo'riqchisiga (mustahfiz) ko'rsatib: 'Mas'udga topshirish uchun maktub keltirdik', dedi. Qal'a qo'riqchisi ularni ichkariga kiritdi va ular Mas'udni o'ldirdilar. Muhammad bu holatni bilganidan so'ng juda qayg'urdi, bu ish unga og'ir botdi va qilingan jinoyatni ma'qullamadi."

Boshqa bir rivoyatda esa shunday deyiladi: "Ahmad otasi Sulton Muhammadni amakisi Mas'udni o'ldirishga undadi va ruhlantirdi, u esa Mas'udni o'ldirish uchun odam yubordi. Mas'udning jasadi bir quduqqa tashlanib, usti yopib qo'yildi. Yana bir rivoyatga ko'ra, u quduqqa tiriklayin tashlangan va usti yopib o'ldirilgan."

Mas'ud vafot etganida 45 yoshda edi. G'aznaviy Mas'udning o'ldirilishi bilan G'aznaviylar davlati tarixida ilk bor sulola vakili o'z qondoshi bo'lmish sultonning qonini to'kdi va hukmdorni qatl qildi.

Sulton Mas'ud kuchli va jasur hukmdor edi. Darhaqiqat, u bu xislatlarini janglardagi qahramonliklari bilan isbotlagan. Uning davrida G'aznaviyalar o'zining eng keng chegaralariga erishib, juda ulkan va nufuzli davlatga aylangan edi. Biroq u davlat boshqaruvida zarur aql-idrok va bilimdan mahrum edi. To'g'ri yo'l ko'rsatilganiga qaramay, noto'g'ri fikrlarida o'jarlik bilan turib olishi ham davlatni, ham o'zini jarlik sari yetakladi. G'aznaviyalar uning davrida Saljuqiylarga qarshi mag'lub bo'lganlaridan so'ng, hech qachon avvalgi kuch-qudratlariga qayta olmadilar.

Muhammad ibn Mahmud (Ikkinchi hukmronlik davri)

Mas'ud qo'lga olinib, Giri qal'asiga qamalganidan so'ng G'azna taxtiga o'tirgan Muhammadning hukmronligi uzoqqa cho'zilmadi. Mas'ud tomonidan ko'zlariga mil tortilgani sababli, davlat boshqaruvini uning o'g'illari olib borardi. Otasi Mas'udning vafoti xabarini Xurosonda Saljuqiylarga qarshi jang qilayotganida eshitgan Mavdud, otasining o'chini olish uchun avval G'aznaga keldi. Muhammad esa qishni Peshovarda o'tkazgan edi. U akasining o'g'li Mavdud bilan jang qilish uchun qo'shin hozirladi.

1041-yil 8-aprelda (hijriy 432-yil 3-shabon) ularning o'rtasida jang bo'lib o'tdi. Mavdud jangda g'alaba qozondi va amakisi Sulton Muhammadni Nangarhor deb atalgan joyda asir oldi. Mavdud dastavval amakisi Muhammadni, Muhammadning Abdurrahimdan tashqari barcha o'g'illarini, isyonda boshchilik qilgan Anush Tegin al-Balxiyni, Ibn Ali Hishovandni va otasining o'limida qo'li bo'lgan barchani birin-ketin o'ldirtirdi. Shunday qilib, Muhammad b. Mahmudning ikkinchi hukmronligi 3-4 oycha davom etgach, uning o'limi bilan yakun topdi. U 1041-yilda vafot etganida 45 yoshda edi.

Bayhaqiy va Gardiziy bergan ma'lumotlarga ko'ra, jang Dunpurda bo'lib o'tgani va Muhammad ham o'sha yerda o'ldirilgani aniqlanmoqda. Muhammadning qanday o'ldirilganiga oid ikki xil taxmin mavjud. Gardiziyning ma'lumotiga ko'ra, Mavdud jang yakunida Muhammad boshchiligidagi barcha asirlarni o'ldirishni buyurgan va asirlarning barchasi yo kalla qilingan, yo otlarning dumiga bog'lab sudrab o'ldirilgan. Mas'udning o'ldirilishi bilan boshlangan sultonlar qatliomi Muhammadning jiyani Mavdud tomonidan uning o'ldirilishi bilan davom etdi.

Mavdud (1041–1049)

Sulton Mas'ud Hindiston tomon yo'lga chiqishdan oldin o'g'li Mavdudni Saljuqiylarga qarshi kurashish uchun Balxga yuborgan edi. Biroq Mavdud ularga nisbatan ustunlikka erisha olmagach, Hubyon qasabasiga chekindi. Otasining vafoti haqidagi xabar kelganida u aynan shu yerda edi. Bu xabarni eshitgan zahoti harakatga tushgan Mavdud, vaziri Ahmad bin Abdussamadning tavsiyasi bilan G'aznaga yo'l oldi. U otasining intiqomini olish uchun qo'shin to'plab, Hindistonda bo'lgan amakisi Muhammadning ustiga yurishni ko'zladi. Buning uchun qishni tayyorgarlik bilan o'tkazdi. Kunlar isishi bilan darhol harakatga kelib, o'sha vaqtda Peshovarda bo'lgan amakisi Muhammadning ustiga qo'shin tortdi.

1041-yil 8-aprelda Jalolobod¹²¹da (Dunpur) bo‘lib o‘tgan jangda Mavdud g‘alaba qozondi. Muhammad barcha farzandlari va odamlari bilan birga asirga tushdi. Mavdud amakisi Muhammadni va Mas‘udga qilingan fitnaga qarshi chiqqan Abdurrahimdan tashqari, amakasining barcha o‘g‘illarini o‘ldirtirdi. Bundan tashqari, otasining qo‘lga olinishi va o‘ldirilishida ishtirok etgan barcha davlat arboblari jazoladi. Jang bo‘lib o‘tgan joyda Fathobod ismli qishloq va rabot barpo ettirib, 1041-yil 28-aprelda G‘aznaga qaytdi.

Shu orada Sulton Mas‘ud tomonidan Multonga yuborilgan Majdud ham akasi Mavdudga qarshi taxt da‘vosi bilan chiqdi. Sulton Mavdud Lohurdan G‘azna sari ilgarilab kelayotgan Majdudga qarshi tayyorgarlik ko‘rayotgan bir paytda, uning vafoti haqida xabar keldi (1041-yil 11-avgust). Shunday qilib, Mavdud G‘azna taxtining yagona sohibiga aylandi.

G‘aznaviyalar boshidan kechirayotgan ushbu larzali davrdan foydalanmoqchi bo‘lgan hind rojalari birlashib, harakatga tushdilar. Ular Lohurni qamal qildilar; Xansi, Tanasar va Nagarkotni egalladilar. Biroq yetti oy davomida qamal qilingan Lohurni qo‘lga kirita olmadilar. Bu vaqt ichida rojalarning o‘zaro kelishmovchiligi sababli qamal to‘xtatildi. Shu vaqtda Mavdud yuborgan G‘azna qo‘shini hududga yetib kelib, isyonchi rojalarni mag‘lub etdi. Natijada Shimoliy Hindistonda G‘aznaviyalar hukmronligi qayta tiklandi.

Sulton Mavdud Saljuqiylar tomonidan tortib olingan yerlarni qaytarib olish uchun ham harakat qildi. Shu maqsadda Seiston ustiga bir necha bor muvaffaqiyatsiz yurishlar uyushtirdi. Shuningdek, Hirotga qo‘shin tortdi. Bu yerni egallagach, Termizga yo‘naldi va qisqa muddat bo‘lsa-da, shaharda o‘z hukmronligini o‘rnatishga muvaffaq bo‘ldi. Chag‘ri bekning qiziga uylangan bo‘lishiga qaramay, Sulton Mavdud Chag‘ri bekning xastaligidan foydalanib,

¹²¹ **Jalolobod** (o‘rta asrlardagi nomi *Dunpur* yoki *Dinpur*) — hozirgi Afg‘onistonning sharqiy qismida, Kobul daryosi bo‘yida joylashgan strategik ahamiyatga ega qadimiy shahar. O‘rta asrlarda u Hindiston va Afg‘onistonni bog‘laydigan muhim yo‘llar ustida joylashgan harbiy va savdo markazi edi. 1041-yil 8-aprelda Jalolobod yaqinidagi **Dunpur** joyida Sulton Mavdud va uning amakisi Muhammad o‘rtasida hal qiluvchi jang bo‘lib o‘tgan. Bu jangda Mavdud g‘alaba qozonib, G‘aznaviyalar taxtini qayta tiklagan. Sulton Mavdud ushbu g‘alabasi sharafiga jang bo‘lib o‘tgan joyda **Fathobod** (G‘alaba shahri) qishlog‘i va rabotini barpo ettirgan.

Xurosonga qo‘shin yuborishdan tiyilmadi. Chag‘ri bek esa unga qarshi o‘g‘li Alp Arslon qo‘mondonligida qo‘shin yubordi va Mavdud mag‘lubiyatga uchradi (1043). Keyinchalik Chag‘ri bek Alp Arslon bilan birgalikda Termiz ustiga yurib, shaharni qayta egalladi. Bir yildan so‘ng saljuqiy qo‘mondonlaridan Siston hokimi Ertosh G‘azna sari yurdi, biroq muvaffaqiyatga erisha olmadi.

Mavdud saltanatining so‘nggi yillarida atrofiyadagi maliklar bilan ittifoq izlab, Saljuqiylarga qarshi faoliyat yuritdi. Isfahondagi Kokuyiylar sulolasidan Abu Kalijor va Qoraxoniylar bilan ittifoq tuzdi. Ularning kuchlarini birlashtirish maqsadida G‘aznadan yo‘lga chiqdi. Biroq uzoqqa bormasdan xastalandi. Qulanj (ichak og‘rig‘i) kasalligiga chalingan Mavdud G‘aznaga qaytishga majbur bo‘ldi. Ko‘p o‘tmay kasalligi zo‘rayib, 1049-yil 18-dekabrda vafot etdi. Vafot etganida u yigirma to‘qqiz yoshda edi.

Vafot etgan sanasi borasida manbalarda turlicha vaqtlar berilgan bo‘lsa-da, manbalarning ko‘pchiligi hijriy 441 (milodiy 1049) yilida yakdildirlar. Manbalarda vafot etganida yoshi 29 yoki 39 da bo‘lgani haqida ikki xil ma‘lumot keltirilgan. Ehtimol, uning 29 yoshida vafot etgani haqidagi ma‘lumot to‘g‘ridir. U 9 yildan biroz ko‘proq vaqt taxtda o‘tirganini va o‘zidan keyin taxtga o‘tirgan o‘g‘li Mas‘udning yoshi kichikligi sababli bir necha kun ichida taxtdan tushirilganini hisobga olsak, uning 29 yoshida vafot etgan bo‘lishi ehtimoli ko‘proqdir.

Mas‘ud II (1049)

Sulton Mavdud vafot etganida, uning o‘g‘li Mas‘udni taxtga o‘tqazishdi. Mas‘ud Sulton Mavdudning Chag‘ri bekning qizi bilan nikohidan tug‘ilgan edi. Biroq u hali besh yoshda edi. Bu holat amirlar va davlat a‘yonlari o‘rtasida norozilikka sabab bo‘ldi. Ularning xavotiri davlatning amaliy boshqaruvi Mas‘ud II ning onasi, saljuqiy malikasi qo‘liga o‘tib ketishidan edi. Qisqa vaqt ichida harakatga tushgan amirlar Mas‘ud II ni taxtdan tushirib, o‘rniga Mas‘ud I ning boshqa o‘g‘li Alini sulton deb e‘lon qildilar (1049-yil 29-dekabr).

Otasining vafotidan so'ng G'azna taxtida atigi bir necha kun o'tira olgan **Mas'ud ibn Mavdud** yoshi kichikligi sababli davlat boshqaruvidan chetlashtirildi va uning o'rniga amakisi **Ali ibn Mas'ud** taxtga keltirildi.

Mavdudning ushbu kichik yoshli o'g'li haqida tarixiy manbalarda bir-ikki jumlati qaydlardan boshqa ma'lumot uchramaydi. Shuningdek, uning o'limi bilan bog'liq aniq xabarlar ham mavjud emas. Ehtimol, u **To'g'rul Bozon**¹²² poytaxt G'aznani egallab, qisqa muddatli hukmronlik qilgan davrida qatl ettirgan shahzadalar orasida bo'lgan bo'lishi mumkin.

Ali ibn Mas'ud (1049–1050)

Davlat a'yonlari tomonidan taxtga o'tqazilgan Ali ibn Mas'udning qisqa muddatli hukmronligi ham noaniqlik va tartibsizliklar ichida o'tdi. U o'z mavqeiini mustahkamlash maqsadida, davlat boshqaruvida nufuzga ega bo'lgan Sulton Mavdudning rafiqasi, Mas'ud II ning onasi va o'zining kelinoyisi bo'lmish saljuqiy malikasiga uylandi. Biroq amirlar va davlat a'yonlarining o'zboshimchaliklarini to'xtata olmadi. Tartibsizliklarning qo'shin va xalq orasiga yoyilishi G'azna taxti uchun yangi nomzod izlashga olib keldi.

Shu orada Sulton Mavdudning vaziri Abdurrazzoq al-Maymandiyning sa'y-harakatlari bilan G'azna taxti uchun yangi nomzod paydo bo'ldi. Gap shundaki, Sulton Mavdud hukmronligining boshida amakisi Abdurashidni Bo'st va G'azna o'rtasidagi bir qal'aga qamagan edi. Mavdud 1049-yilda Saljuqiylarga qarshi yurish paytida xastalanib G'aznaga qaytganida, vaziri Abdurrazzoq al-Maymandiyni katta qo'shin bilan Saljuqiylar ustiga, Seistonga yuborgan edi. Seiston yo'lida Mavdudning vafoti xabarini olgan Abdurrazzoq, G'azna taxtiga

¹²² **To'g'rul Bozon** — G'aznaviylar davlatining parchalanishi va siyosiy inqiroz davrida maydonga chiqqan harbiy qo'mondonlardan biri. U dastlab G'aznaviy qo'shinida xizmat qilgan bo'lsa-da, keyinchalik o'z manfaatlarini ko'zlab, markaziy hokimiyatga qarshi bosh ko'targan. Sulton Mavdud vafotidan so'ng yuzaga kelgan taxt talashishlaridan foydalangan To'g'rul Bozon, poytaxt G'aznani egallash uchun harakat boshladi. U qisqa muddatga bo'lsa-da, G'azna taxtini qo'lga kiritib, hukmronlik qildi. Ushbu davrda o'zining raqibi bo'lgan shahzodalarni, jumladan yosh Sulton Mas'ud b. Mavdudni ham qatl ettirgan bo'lishi mumkin. Biroq uning hukmronligi uzoq davom etmadi va tez orada G'aznaviylar sulolasining boshqa vakillari tomonidan taxtdan tushirildi.

loyiq deb bilgan Abdurashidni qamoqdan chiqardi va askarlarni unga itoat etishga chaqirdi. Uning bu chaqirig'i qo'shin amirlari va askarlar tomonidan qabul qilindi. Shundan so'ng Abdurashid katta kuch bilan G'azna sari yurdi. Vaziyatdan xabar topgan Ali ibn Mas'ud poytaxtni tark etdi va shunday qilib, G'azna taxtining yangi sohibi Abdurashid b. Mahmud bo'ldi (1050-yil 24-yanvar). Taxtdan ayrilgan Ali esa qo'lga olinib, qal'aga qamaldi.

Ushbu sultonning taxtdan tushirilganidan keyingi hayoti va o'limi haqida ham manbalarda aniq ma'lumotlar uchramaydi. Faqatgina Abdurashid G'aznani qo'lga kiritgach, Alini hibsga oldirgani haqida qaydlar mavjud. Katta ehtimol bilan, Ali ibn Mas'ud ham jiyani Mas'ud ibn Mavdud kabi **To'g'ru'l Bozon** tomonidan qatl etilgan sulola a'zolaridan biri bo'lgan.

Agar u o'sha paytda tirik qolganida edi, tarixiy manbalarda bu haqda albatta so'z yuritilgan bo'lur edi. Ayniqsa, Mas'ud ibn Mahmudning o'g'li bo'lganligi sababli, To'g'ru'l Bozon vafotidan keyin taxtga kim o'tirishi borasidagi munozaralarda uning nomi ham tilga olingan bo'lar edi.

Abdurashid ibn Mahmud (1050–1052)

Bir yil ichida uch marta sulton almashgan G'aznaviyalar davlatidagi tartibsizliklar Abdurashidning taxtga o'tirishi bilan biroz o'nglandi. Abdurashid tomonidan Hindiston yo'nalishiga mas'ul etib tayinlangan Nushtegin, hindlar G'azna taxtidagi inqirozlardan foydalanib egallab olgan Nagarkot qal'asini qaytarib oldi. Boshqa tomondan, Saljuqiylarga qarshi yuborilgan To'g'ru'l Bozon ham Seistonni qo'lga kiritishga muvaffaq bo'ldi. Bir tomondan hindular, ikkinchi tomondan Saljuqiylar ustidan qozonilgan ushbu g'alabalar uzoq davom etgan parokandalik va turg'unlikdan so'ng G'aznaviylarga umid baxsh etgan muhim voqealar edi. Biroq, aynan shu pallada kutilmagan hodisa yuz berdi: G'aznaviylarning eng ishonchli amirlaridan biri To'g'ru'l Bozon Sulton Abdurashidga xiyonat qilib, G'aznaviylar sulolasiga qaqshatqich zarba berdi. Davr manbalarida o'xshashi kam uchraydigan ushbu xiyonat quyidagicha bayon etilgan:

Abdurashidning jiyani Mavdudning To'g'ul ismli bir hojibi bor edi. Mavdud unga katta e'tibor qaratib, nomi bilan xitob qilar, hatto o'z singlisini unga nikohlab bergan edi. Mavdud vafot etib, Abdurashid hukmdor bo'lgach, To'g'ulni avvalgidek yuksak lavozimda qoldirdi va uni hojib-ul hujjob (hojiblar boshlig'i) etib tayinladi. To'g'ul Abdurashidga o'g'uzlar ustiga yurish qilishni va ularni Xurosondan haydab chiqarishni maslahat berdi. Ammo Sulton harbiy harakatlar olib boriladigan hududni uzoq deb bilgani uchun bu ishga qo'l urishni istamadi. To'g'ul qat'iy turib olgach, Sulton rozi bo'ldi va uni ming nafar suvoriy bilan yubordi.

To'g'ul Sijiston (Seiston) tomon yo'l oldi. O'sha paytda Sijistonda Saljuqiylardan Muso Yabg'uning vakili sifatida Abul Fazl bor edi. To'g'ul Toq qal'asini qamal qildi (1051-yil 10-noyabr). U Abul Fazlga xabar yuborib, Abdurashidga itoat qilishga chaqirdi. Abul Fazl esa: "Men Yabg'uning noibiman. Unga xiyonat qilish na dinga, na erkaklikka yarashadi. Sen uning ustiga yur. Agar uning uddasidan chiqsang, men ham qal'ani senga topshiraman", deb javob berdi.

To'g'ul Toq qal'asini qirq kun qamal qildi, biroq egallay olmadi. Bu orada Abul Fazl Yabg'uga maktub yo'llab, To'g'ulning harakatlari haqida ma'lumot berdi. Shundan so'ng Yabg'u To'g'ulni u yerdan uzoqlashtirish maqsadida Sijiston ustiga yurdi. To'g'ul esa Toq qal'asi qamalidan bezib, Sijiston tomonga harakatlandi. Shaharga bir farsah qolganda, qulay fursat poylash maqsadida hech kim ko'rmaydigan pana joyda pusu (pistirma) qurdilar. Shu payt nog'ora va surnay ovozlari eshitildi. To'g'ul tashqariga chiqib, yo'lovchidan surishtirdi. U Yabg'u Sijistonga yetib kelganini aytdi. Shunda To'g'ul odamlarining yaniga qaytib, vaziyatni tushuntirdi: "Ularga qarshi jang qilishdan va qilichlar soyasida sharaf bilan o'lishdan boshqa choramiz yo'q. Zero, bizning sonimiz kam, ularniki esa ko'p. Qochishga urinsak, baribir bizni tutib oladilar", dedi.

Shunday qilib, ular pistirmadan chiqib hujumga o'tdilar. Yabg'u ularni ko'rgach, Abul Fazldan bular kimligini so'radi. U bular To'g'ulning odamlari ekanini aytdi. Yabg'u To'g'ulning odamlari ozligini anglab, ularga qarshi bir

guruh askarlarini yubordi. Ammo To'g'ul ularga e'tibor bermay, otini daryodan o'tkazib, to'g'ridan-to'g'ri Yabg'u va uning asosiy qismiga hujum qildi. G'ofil qolgan Yabg'u To'g'ulning shiddatli hujumi qarshisida mag'lub bo'ldi. To'g'ul boshqa guruhlarga ham hujum qilib, ularni parokanda qildi. Ushbu g'alabadan so'ng u juda ko'p mol-mulk va o'ljani qo'lga kiritdi.

Yabg'u va Abul Fazl Hirot tomonga chekindilar. To'g'ul ularni bir muddat ta'qib qilib, so'ng shaharni egalladi. Keyin Abdurashidga maktub yozib, bo'lgan voqealarni bayon qildi va Xuroson ustiga yurish uchun qo'shimcha kuch so'radi. G'alaba xabaridan g'oyat shodlangan Abdurashid To'g'ulga katta qo'shin yubordi.

To'g'ul Sistonda o'ziga yuborilgan qo'shinlarni kutib oldi va viloyat atrofini butunlay o'z nazoratiga oldi. Shu asno u o'zining yaqin mulozimlari bilan Abdurashid borasida maslahatlashdi va uni taxtdan tushirish niyati borligini aytdi. Odamlarining barchasi uning fikrini ma'qulladi. Shundan so'ng To'g'ul Abdurashidni yo'q qilish va uning sulolasini quritish maqsadida G'azna sari yurdi. Abdurashid qo'shinning katta qismini To'g'ulga yuborgani sababli, yaqinlari bilan G'azna qal'asiga chekindi. Shaharga kirgan To'g'ul nafaqat Abdurashidni, balki hayot bo'lgan barcha G'aznaviy malik va shahzodalarni ham qatl qildi (1052). Bir rivoyatga ko'ra, o'ldirilgan shahzodalar soni o'n bir nafar edi. Faqatgina uch shahzoda omon qoldi: bular Bargund qal'asida asir bo'lgan Ibrohim, Shujo va Farruxzod edi. Bu uch shahzoda qal'a komendanti (kutvol) ishni paysalga solgani tufayligina hayot qolgan edilar.

Shu orada G'aznada o'zi uchun xavfli deb hisoblagan amirlar va aslzodalarni hibsga oldirgan To'g'ul, Sulton Mas'ud I ning qiziga zo'rlik bilan uylandi, taxtga o'tirdi. Biroq uning bu zo'ravonligi uzoq davom etmadi. Sulton Mas'udning turk g'ulomi Nushtegin boshqa ikki g'ulom bilan birgalikda To'g'ul Bozonni suiqasd orqali yo'q qildi. Shunday qilib, davr manbalari o'z valine'mati bo'lgan G'aznaviy'larga xiyonati tufayli "ne'mat kofiri mal'un" deb ta'riflagan To'g'ulning saltanati poyoniga yetdi. To'g'ulning boshi ibrat bo'lishi uchun

nayza uchiga ilinib, G'azna ko'chalari bo'ylab aylantirildi. G'azna taxtiga esa hayot qolgan uch shahzodadan biri — Farruxzod o'tqazildi.

Abdurashid vafot etganida 30 yoshda edi. Uning To'g'ul tomonidan o'ldirilgani aniq bo'lsa-da, qanday va nima bilan qatl etilgani haqida batafsil ma'lumotlar mavjud emas. Biroq Qazvinij¹²³ asarlarida o'limdan oldin sodir bo'lgan voqealar haqida quyidagi qaydlarga duch kelish mumkin: "Abdurashid shunchalik ahmoq va irodasiz ediki, u maydon chetida asirlikda saqlanar edi. Nonko'r To'g'ul maydonda chavgon o'ynar, Abdurashid esa o'rnidan turib uni tomosha qilar va maqtar edi. Bir qancha vaqtdan so'ng nonko'r To'g'ul uni o'ldirdi." Qazvinij bergan ushbu ma'lumotga ko'ra, To'g'ul Bozon Abdurashidni darhol o'ldirmasdan, bir muddat asirlikda saqlagan va hatto uning ko'z o'ngida o'yinlar namoyish etib, sultonni tahqirlagan. Tarixiy manbalarda To'g'ul Bozon Abdurashidni qo'rqqoligi va ushbu qo'rqqoligi sababli mamlakatni boshqarishga layoqatsiz deb bilgani uchun o'ldirgani hamda, shu bois saltanatni o'z qo'liga olgani haqidagi ma'lumotlar bayon etiladi.

To'g'ul Bozon

Abdurashidni o'ldirib, G'aznaga hukmdor bo'lgan **To'g'ul Bozon**, so'ngra Dahak va Ubayd/Obid qal'alarida asirlikda saqlanayotgan shahzodalarni o'ldirishga qaror qildi. Dahak qal'asida ushbu xabarni olgan shahzodalar Abdurashidning hojibi Nushtegin ash-Sharobiyga bosh urishgan bo'lsa-da, Nushtegin ularni To'g'ulga topshirdi. Shunday qilib, To'g'ul ko'plab shahzodalarni o'ldirdi va o'ziga raqib bo'lishi mumkin bo'lgan birorta sulola a'zosini qoldirishni istamadi.

¹²³ **Qazvinij** (to'liq ismi *Hamdalloh Mustavfiy al-Qazvinij*) — XIV asrda yashab ijod etgan fors tarixchisi, geograf va shoir. U G'aznaviyalar, Saljuqiylar va mo'g'ullar davri tarixini o'rganishda muhim manba hisoblangan "Tarixi guzide" ("Tanlangan tarix") asarining muallifidir. Uning asarlari, ayniqsa, XI asrdagi G'aznaviyalar davlatining ichki siyosiy inqirozlari va To'g'ul Bozon kabi qo'mondonlarning xiyonatleri haqidagi detallarni saqlab qolgani bilan ajralib turadi. Qazvinij tarixiy voqealarni bayon etishda ham an'anaviy xronologik uslubdan, ham tarixiy shaxslarning xarakterini ochib beruvchi rivoyatlardan foydalangan.

Ushbu voqealardan so'ng "ne'mat kofiri" va "mal'un" (la'nati) deb atalgan To'g'ul, sulola a'zosi maqomini olish uchun zo'rlik bilan Abdurashidning xotini va Mas'ud ibn Mahmudning qiziga uylandi. To'g'ulning G'aznadagi hukmronligi bor-yo'g'i 40 kun davom etdi. G'aznaviylarning Hindistondagi qo'mondonlaridan biri bo'lgan Xirxiz G'aznada sodir bo'lgan ushbu dahshatli voqeani eshitib, bunga to'sqinlik qilmagan barchaga keskin mazmundagi maktublar yubordi. Xirxizning ushbu ogohlantirishlarini inobatga olgan oliy martabali davlat arboblari To'g'ul Bozondan tezroq qutulish choralarini izlay boshladilar. Buning ustiga uni o'ldirish rejasini tuzdilar. Shahzodalarning o'limiga mas'ul bo'lgan Nushtegin ash-Sharobiy ikki askarni yoniga olib, To'g'ulning huzuriga kirdi. To'g'ul nima bo'layotganini anglashga ulgurmay, askarlar qilichlari bilan To'g'ul Bozon va u yerda bo'lgan o'n ikki kishini o'ldirdilar. To'g'ulning boshini tanasidan judo qilib, nayza uchiga ilgan holda shaharni aylanib chiqishdi.

Farruxzod (1052–1059)

"Ne'mat kofiri mal'un" To'g'ul Nushtegin tomonidan o'ldirilgach, davlat a'yonlari va hojiblar podshohlik masalasida chora qidira boshladilar. Bergund qal'asidagi uch shahzodaning hayot ekanligi ma'lum bo'lgach, dastavval ulardan Ibrohimni taxtga o'tqazmoqchi bo'ldilar. Biroq Ibrohimning vujudini xastaliklar egallab olgan, sultonlik qilishga majoli yo'q edi. Shundan so'ng, barcha boshqa shahzoda Farruxzod nomzodida ittifoq qildi va uni 1052-yil 13-martda G'azna taxtiga o'tqazdilar.

Farruxzod duch kelgan ilk masala Saljuqiylar muammosi bo'ldi. Zero, G'aznadagi tartibsizliklardan foydalanmoqchi bo'lgan Chag'ri bek G'azna ustiga yurishga qaror qilgan edi. Ammo uning bu harakati G'aznaviy amirlaridan biri bo'lmish Xirxiz tomonidan to'xtatib qolindi. Saljuqiylar ustidan qozonilgan ushbu muvaffaqiyat G'aznaviylarning o'ziga bo'lgan ishonchini oshirdi. Shu darajadagi, ancha vaqt oldin Saljuqiylarga boy berilgan Xurosonni qaytarib olish g'oyasi qayta jonlandi.

Farruxzod ushbu maqsad yo'lida Toharistondagi Saljuqiy kuchlari ustiga katta qo'shin safarbar etdi. Saljuqiy amirlaridan Gulsarig' G'aznaviy qo'shiniga qarshi chiqqan bo'lsa-da, G'azna armiyasi yana bir bor g'alaba qozondi. Gulsarig' va ba'zi saljuqiy amirlari hamda askarlari asir olindi. Shundan so'ng, Malik Alp Arslon otasi Chag'ri bekning buyrug'i bilan shaxsan G'aznaviylar ustiga yurdi. Bu safar g'alaba Saljuqiylar tomonida bo'ldi. G'aznaviylarning ko'zga ko'ringan qo'mondonlaridan bir qanchasi Alp Arslonga asir tushdi. Saljuqiylarning G'aznaviylardan ustun ekanini ko'rgan Farruxzod Gulsarig' va boshqa asirlarni ozod qilib, Alp Arslon bilan kelishuv yo'lini tanladi (1053).

Farruxzod o'z xalqi tomonidan sevilgan, odil va marhamatli sulton edi. Vafotidan bir qancha vaqt oldin o'ziga qarshi uyushtirilgan suiqastdan omon qolishga muvaffaq bo'lgan, biroq ushbu hodisa ta'sirida hayotdan butunlay ko'ngli qolgan edi. Ko'p o'tmay, hali juda yosh bo'lishiga qaramay, duchor bo'lgan qulanj (ichak xastaligi) oqibatida vafot etdi (1059-yil 4-aprel).

G'aznani egallab, qirq kungacha boshqargan To'g'ul Bozon o'ldirilgach, G'azna taxtiga o'tiradigan shahzoda qidirila boshlandi. Davlat arboblari To'g'ul qatlomidan omon qolgan uch shahzodani taklif qildilar va ular orasidan Farruxzodni hijriy 443 yoki 444-yil Zulqa'da oyida sulton deb e'lon qildilar. Bu davrda Saljuqiylar va G'aznaviylar o'rtasidagi janglar davom etdi. Xarobaga aylangan viloyatlarni obod qilishga harakat qilindi. Hijriy 450 (milodiy 1058–1059) yilga kelganda, g'ulomlar Sulton Farruxzodning joniga qasd qildilar. U hammomda bo'lgan vaqtda hujum qilgan g'ulomlarga qarshilik ko'rsatdi va u suiqastdan omon qoldi. Ushbu voqeadan keyin o'z joniga qasd qilinishidan qo'rquvni ichidan chiqara olmagan Sulton Farruxzod, davlatni yetti yil boshqargach, ukasi Mavdud kabi qulanj (ichak xastaligi) tufayli — ehtimol G'aznada — hijriy 451-yil Safar oyida (milodiy 1059-yil mart-aprel) vafot etdi. Juzjoniy¹²⁴ga ko'ra, vafot etganida 34 yoshda edi.

¹²⁴ **Juzjoniy** (to'liq ismi *Minhoj ad-Din Usmon b. Siroj ad-Din al-Juzjoniy*) — XIII asrda yashab ijod etgan fors tarixchisi. U, ayniqsa, G'aznaviylar, G'uriylar va Dehli sultonligi tarixiga oid "**Tabaqot-i Nasiri**" ("Nosiriya tabaqalari") nomli fundamental asari bilan mashhur. Uning asari G'aznaviylar sulolasining so'nggi davrlari,

Ibrohim ibn Mas'ud (1059–1099)

Farruxzod vafotidan so'ng G'azna taxtiga uning akasi Ibrohim o'tirdi. U Farruxzod taxtga chiqqanidan keyin dastlab Bergund qal'asida, so'ngra G'aznaviy shahzodalar nazorat ostida saqlanadigan, G'aznaning shimoli-g'arbida, hozirgi Ojariston hududida joylashgan Nay qal'asida mahbuslik hayotini kechirgan edi. Davlat a'yonlari Farruxzoddan keyin taxtga Ibrohimni o'tqazishga qaror qilgach, Nay qal'asiga Sarhang Hasan ismli amaldorni yuborib, uni keltirdilar. 1059-yil 6-aprelda o'tkazilgan toj kiyish marosimi bilan u G'azna taxtiga o'tqazildi.

Taxtga o'tirganida 26–27 yoshlarda bo'lgan Sulton Ibrohim davri uzoq vaqtdan beri davom etib kelayotgan beqarorlikka chek qo'yilgan va G'aznaviylar davlati qayta qad rostlagan davr bo'ldi. Uning birinchi muhim ishi Chag'ri bekka sulh taklif qilish orqali uzoq yillik G'aznaviy-Saljuqiy kurashiga barham berish edi. Zero, har ikki hukmdor ham bir-birlarining yerlarini butunlay egallashga kuchlari yetmasligini, boyliklarini bekorga sarflab, askarlarini toliqtirayotganliklarini, talon-toroj va talafotlar besamar ekanini anglab yetgan edilar. 1059-yilda G'aznaviy Ibrohim bilan Saljuqiy Chag'ri bek o'rtasida tuzilgan va Abulfazl Bayhaqiy tomonidan qalamga olingan ushbu shartnomaga ko'ra, tomonlar o'rtasidagi nizolarga chek qo'yildi. Har ikki tomon o'z qo'lida bo'lgan hududlar bilan kifoyalanadigan, bir-birining yeriga da'vo qilmaydigan bo'ldi va Afg'oniston shimolidagi Hindukush tog'lari ikki davlat o'rtasidagi chegara deb belgilandi.

G'arbiy chegaralarda tartib va osoyishtalikni ta'minlagan Sulton Ibrohim, Saljuqiy sultoni To'g'rul bek davrida imzolangan ushbu kelashuvni Sulton Alp Arslon davrida ham saqlab qolishga muvaffaq bo'ldi. Bunda, shubhasiz, Saljuqiylarning ko'proq g'arbiy siyosatga (Vizantiya yo'nalishiga) urg'u berganliklari ham muhim rol o'ynadi. Ikki davlat o'rtasidagi ushbu ijobiy munosabatlar Sulton Alp Arslonning 1072-yil 24-noyabrdagi vafotidan so'ng biroz

jumladan Sulton Farruxzodning vafoti va yoshi haqidagi ma'lumotlarni o'z ichiga olgan asosiy birlamchi manbalardan biri hisoblanadi. Juzjoniy voqealarni bayon etishda shaxsiy guvohliklar va aniq xronologik ma'lumotlarga tayangan.

buzildi. Alp Arslondan keyin Malikshohning taxtga o'tirishi va o'sha davrdagi sulolaviy nizolar Saljuqiylarga tobe ko'plab amir va maliklar qatori Sulton Ibrohimni ham ruhlantirib yubordi.

Uzoq davom etgan tinchlikdan so'ng Saljuqiylar ustiga qo'shin yuborgan G'aznaviy Ibrohim Tohariston, Badaxshon, Balx, Qunduz¹²⁵ (yoki Valvalij) va Tolikon atrofidagi eski G'aznaviy yerlarini qaytarib olishga urindi. 1073-yilning yanvar-fevral oylarida Malikshoh isyon ko'targan Qovurt bek bilan ovora bo'lgan bir vaqtda, Sulton Ibrohim Malikshohning amakisi va "Amirul-umaro" unvoni bilan mashhur bo'lgan Usmon boshqaruvidagi Chig'ilkent¹²⁶ yoki Saqalkentga katta qo'shin yubordi. G'aznaviy kuchlariga dosh berolmagan Usmon o'z mulozimlari bilan birga asir olindi. Shundan so'ng Sulton Malikshohning nufuzli amirlaridan biri Kumush Tekin Bilga bek G'aznaviylar ustiga yurdi. Biroq G'aznaviylar Chig'ilkentni talon-toroj qilib, ortga chekindilar. Bir oz vaqt o'tgach, Saljuqiy sultoni Malikshoh G'aznaviylar ustiga shaxsan safar qilishga qaror qildi. Uning hozirgi O'zbekiston janubida, Amudaryoning o'ng sohilida joylashgan Termizga yurish uchun tayyorgarlik ko'rayotganini eshitgan G'aznaviy Ibrohim qattiq xavotirga tushib, avval asir olingan Usmonni ozod qildi. Malikshoh Qovurt bek isyonini bostirib, ishlarni tartibga solgach, avval bo'ysunmaslik ko'rsatgan Qoraxoniylar, so'ngra G'aznaviylar ustiga yurdi. G'azna tomon ilgarilar ekan, Isfizorda qarorgoh qurdilar.

Malikshohga harbiy jihatdan bas kelolmasligini bilgan Sulton Ibrohim hiyla ishlatishga qaror qildi. U Malikshohning amirlari nomiga maktublar yozdirdi. Maktublarda shunday deyilgan edi: *"Sizlarning Malikshohni bu tomonga kelishga majbur qilganingiz juda yaxshi bo'ldi. Undan butunlay qutulishimiz uchun bu viloyatga tezroq kelishiga harakat qiling. Agar buni uddalasangiz, maoshingizni ikki barobar oshirib, barchangizga cheksiz inoyatlar ko'rsataman"*.

¹²⁵ **Qunduz** (yoki *Valvalij*) — hozirgi Afg'oniston shimoli-sharqida joylashgan tarixiy shahar va viloyat. O'rta asrlarda, xususan G'aznaviylar va Saljuqiylar davrida ushbu hudud Toxaristonning muhim strategik va harbiy-ma'muriy markazlaridan biri hisoblangan.

¹²⁶ **Chig'ilkent** (yoki *Saqalkent*) — o'rta asrlarda Movarounnahr va Xuroson chegarasidagi strategik hududlardan biri. G'aznaviylar davlatining parchalanishi va Saljuqiymlarning yuksalishi davrida ushbu shahar ikki davlat o'rtasidagi harbiy-siyosiy to'qnashuvlar markaziga aylangan.

So'ngra u ushbu maktublarni bir josusga berib, uning ongli ravishda Saljuqiy qo'shiniga qo'lga tushishini tayinladi: *"Malikshoh ko'p hollarda ovga chiqadi. Ov maydonida (shikorgoh) seni uning huzuriga olib borishlari uchun fursat poyla"*, dedi. Shu payt Malikshoh Isfizor yaqinida ovga chiqqan edi. Josus o'sha hududga borgach, Saljuqiy askarlari tomonidan qo'lga olindi. So'roq qilingan josus maktublarni fosh qildi. Xiyonatga uchraganidan shubhalangan Malikshoh vaziyatni hatto amirlaridan ham so'rab o'tirmay, safarni to'xtatib, ortga qaytdi.

Sulton Ibrohim o'z hiylasi muvaffaqiyat qozonganidan so'ng darhol diplomatik yo'llarni ishga soldi. Sulton Malikshoh bilan doimiy sulh tuzish uchun Mihtar Rashid boshchiligidagi elchilar hay'atini ko'plab qimmatbaho sovg'alar bilan Malikshoh huzuriga yubordi. Mihtar Rashid tinchlik taklifi bilan birga ikki sulola o'rtasida qarindoshlik rishtalarini bog'lashga ham urindi. U Sulton Malikshohning qizini Sulton Ibrohimning o'g'liga so'radi. Malikshoh bu taklifni qabul qilib, "Mahdi Iroq" laqabi berilgan qizi Gavhar Malikni Mas'ud bin Ibrohimga nikohladi (1073/74). Shu tariqa, G'aznaviylar va Saljuqiylar o'rtasidagi munosabatlar ilgari kuzatilmagan darajada rivojlandi.

Shu yo'l bilan Saljuqiylar sharqiy, G'aznaviylar esa g'arbiy chegaralarini xavfsizlantirib, boshqa masalalar bilan shug'ullanish imkoniga ega bo'ldilar. Ikki davlat o'rtasida boshlangan bu do'stlik va tinchlik Saljuqiy maliki Takashning isyoni paytida yana bir bor larzaga keldi. Ibrohimning Takashni qo'llab-quvvatlashi ustiga Sulton Malikshoh unga maktub yozib, shunday dedi: *"Go'yoki ukamga yaxshilik qilib, uni menga qarshi isyon ko'tarishga undading. Lekin u qo'limga tushdi. Men uni qurshab olib, harakat qila olmaydigan holga keltirdim. Hozirda uning sening mamlakatingdan boshqa joydan yegulik olish imkoni qolmadi. Sendan kutiladigan ish — unga yordamni to'xtatishdir. Agar uni boqishda davom etsang, oramizdagi ahdni buzgan bo'lasan"*.

Maktubni olgan Ibrohim darhol Malikshohdan uzr so'radi. Takash bilan munosabatlarni tuzatishda yordam berishini bildirib, Takish huzuriga elchilar

yubordi va uning Malikshoh bilan yarashishiga harakat qildi. Bundan tashqari, ikki davlat o'rtasida uzoq vaqt davomida manbalarda qayd etilgan jiddiy keskinlik kuzatilmadi.

Sulton Ibrohimning Saljuqiylar bilan yaxshi munosabatlar o'rnatishi, G'aznaviylarning uzoq vaqt davomida e'tibordan chetda qolgan Hindiston yurishlariga qaytishi uchun zamin yaratdi. 1079-yilda Hindiston safariga chiqqan Sulton Ibrohim, dastlab Lohurdan 680 km uzoqlikda joylashgan **Ajvad (Ajudxan)** qal'asini qamal qildi. Ejved qal'asidagi o'n ming hindu jangchisi qamalga qattiq qarshilik ko'rsatgan bo'lsalar-da, qal'aning taslim bo'lishini oldini ola bilmadilar. G'azna qo'shini 1079-yil 23-avgustda qal'ani ishg'ol qildi.

Sulton Ibrohim Ajvaddan so'ng Hindistondagi tog' cho'qqisida joylashgan **Rubal** qal'asi sari yurdi. Qal'aning bir tomoni o'rmon, ikkinchi tomoni esa dengiz edi. Jang qilish uchun kichik bir maydondan bo'lak joy yo'q edi. Shunga qaramay, Sulton Ibrohim bu yerni ham zabt etishga muvaffaq bo'ldi.

G'azna qo'shini u yerdan **Dara-Navra (Dara Dun)** deb ataladigan hududga qarab yurdi. Rivoyatlarga ko'ra, bu yerning aholisi qadim zamonlarda turklarning afsonaviy ajdodi Alp Er To'nga tomonidan Xurosondan keltirilgan ba'zi jamoalarning avlodlaridan iborat edi. Ular bu yerni vatan tutib, juda mustahkam va barqaror shahar barpo etgan edilar. Shaharning shunday ulkan hovuzi (ko'li) bor ediki, odamlar va hayvonlar undan qancha ichmasin, suvi aslo kamaymasdi. Hind maliklari bu shaharning egallanishini imkonsiz deb hisoblaganlari uchun ilgari bu yerda harbiy harakatlar olib bormagan edilar. Biroq Sulton Ibrohim bu yerni olishga qat'iy qaror qildi. Avval ularni Islomga da'vat etdi, rad javobini olgach, shahar ustiga yurib, uni qo'lga kiritdi. Viloyat aholisining aksariyati o'ldirildi, omon qolganlarning bir qismi tog'larga qochgan bo'lsa, ko'pchiligi asir olindi.

Sulton Ibrohimning Hindistondagi so'nggi manzili qoyalik va o'rmonlardan iborat **Vara** hududi bo'ldi. Bu yerni ham uch oylik qamaldan so'ng egallagan Sulton Ibrohim, ulkan o'lja va ko'plab asirlar bilan G'aznaga qaytib keldi (1080). Sulton Ibrohim davrida G'ur mintaqasida ham ba'zi fathlar amalga oshirildi. O'sha

paytda G'urda xalq uning zulmi va adolatsizligidan shikoyat qilgan **Abbos ibn Shish** hukmronlik qilardi. G'ur xalqi G'aznaga maktublar yo'llab, Sulton Ibrohimdan yordam so'radi. Shundan so'ng harakatga tushgan Sulton Ibrohim ulkan qo'shin bilan G'urga kirdi. Unga qarshilik ko'rsatmagan G'ur qo'shini Sultonning xizmatiga o'tib, amir Abbos Shishni unga topshirdi. Sulton G'ur idorasiga Abbosning o'g'li Muhammadni tayinlab, ortga qaytdi. Shu tariqa G'ur hududi Amir Muhammad boshqaruvida tartib va barqarorlikka erishdi.

Deyarli qirq yil davomida G'aznaviylar davlatini idora qilgan Sulton Ibrohim 1099-yil 25-avgustda vafot etdi. U uzoq tanaffusdan so'ng G'aznaviylarga porloq kunlarni qaytargan muvaffaqiyatli hukmdor edi. G'aznaviy tangalarida ilk bor "**sulton**" unvonini aynan u qo'llagan. Manbalarda uning g'oyat aqlli, odil, marhamatli va saxovatli hukmdor bo'lgani, shu sababli nafaqat o'z xalqi, balki Saljuqiylar boshchiligidagi mintaqaning boshqa sulton, malik va amirlari tomonidan ham yuksak ehtirom bilan tilga olingani qayd etiladi. Hattoki, u G'azna ko'chalarida kezib, muhojirlarga oziq-ovqat va pul tarqatgani, bemorlarning xarajatlarini o'z xazinasidan qoplagani haqida rivoyatlar mavjud. Shuningdek, uning mohir xattot bo'lgani, har yili o'zi ko'chirgan (istinoh qilgan) bitta Qur'oni Karimni katta miqdordagi xayriya mablag'lari bilan birga Makkaga yuborgani ma'lum. Bundan tashqari, uning "*Dasturul-vuzaro*" nomli asar yozganligi haqida ham ma'lumotlar bor. Ilm ahllari, shoir va adiblarga homiylik qilgan Sulton Ibrohim, taxt kurashlari sababli xarobaga aylangan shaharlarni ta'mirlatdi, Xayrobod va Aymanobod kabi yangi turar-joy markazlarini barpo etdi, ko'plab xonaqoh, rabot, masjid va madrasalar qurdirdi.

G'aznaviylar davlatining inqirozli davridan so'ng taxtga o'tirib, davlatni uzoq vaqt muvaffaqiyatli idora etgan ushbu sultonning hayoti va o'limi: qanday, nima sababdan va qayerda yuz bergani haqida batafsil ma'lumotlar mavjud emas.

Mas'ud III (1099–1115)

Sulton Ibrohimning juda ko'p o'g'il va qizlari bor edi. U vafot etgach, taxtga Sulton Malikshohning qizi, Sanjarning esa singlisi bo'lmish Mahdi Iroqqa

uylangan Mas'ud o'tirdi. Mas'ud III davrida Saljuqiylar bilan davom etayotgan tinchlik tufayli Hindistondagi fathlar davom etdi. U o'g'li Shirzod boshchiligida yuborgan qo'shin Lohurda yangi hududlarni zabt etdi. Hojib Tog'antegin qo'mondonligida yuborilgan qo'shin esa Gang daryosidan o'tib, Hindistonda g'azot qildi; Sulton Mahmuddan keyin hech bir qo'shin u yerga bora olmagan edi. Jalolud-davla laqabi berilgan Mas'ud ham otasi kabi sevilgan, odil, saxovatli va muvaffaqiyatli hukmdor edi. Shu sababli uni "Mas'udi Karim", ya'ni olijanob, saxovatli Mas'ud deb atashgan. Uning davrida davlat ishlari tartibga solinib, G'aznaviylar mamlakati va Zavulistonda xalqni qiynayotgan yoki ortiqcha belgilangan soliqlar bekor qilingan edi. Mas'ud otasi davridagi barcha maliklar, amirlar va a'yonlarni mamlakatning turli hududlariga hokim etib tayinlab, G'aznaviy saltanatini mustahkamladi.

1115-yilning fevral-mart oylarida vafot etganida ellik to'rt yoshda edi. Uning davrida G'aznaviylar, boshda G'azna bo'lib, Kobul, Bo'st, Qusdor, Makron va Shimoliy Hindistonga hukmronlik qilayotgan edilar.

Biroq G'aznaviylar davlatidagi ko'plab sultonlar kabi, bu sulton haqida ham manbalarda, afsuski, ma'lumotlar juda kam. Bu holatdan shikoyat qilgan Mirxond o'z asarida: "Uning ahvoli haqida kitobga yozgulik ko'p narsa ma'lum emas" — deya vaziyatni oydinlashtirib ko'rsatadi. Mas'ud ibn Ibrohim hijriy 508-yil Shavvol oyida (milodiy 1115-yil fevral-mart oylarida) G'aznada 102 vafot etganligi ma'lum bo'lsa-da, o'limining qanday va nima sababdan yuz bergani haqida batafsil ma'lumotlar mavjud emas.

Shirzod (1115–1116)

Mas'ud III vafot etgach, uning vasiyatiga ko'ra taxtga o'g'li Shirzod o'tirdi. Biroq Sulton Mas'udning boshqa o'g'li Arslonshoh uning sultonligini tan olmadi. U Garmsirda o'z hukmdorligini e'lon qilib, "as-sultonul-a'zam va sultonud-davla" unvonlarini oldi. Bir oz vaqt o'tgach, u ukasi Shirzod ustiga, G'azna sari yurish qildi. Bor-yo'g'i bir yil taxtda o'tirgan Sulton Shirzod Arslonshohga dosh

berolmay, poytaxtni tark etdi. U Tabaristonga borib, o'sha hududda hukmronlik qilayotgan Bavandiylar sulolasidan Alouddavla Ali ibn Shahriyorga bosh urdi.

Shu yerda bo'lganida u dunyo va saltanat ishlaridan voz kechib, Makkaga haj ziyoratiga borishni istadi. Alouddavla Ali ibn Shahriyor uning barcha ehtiyojlarini qondirib, haj amalini bajarishini ta'minladi. Shirzod hajdan qaytgach, taxtni qaytarib olish uchun yana harakat boshlagan bo'lsa-da, muvaffaqiyatga erisholmadi va Sulton Arslonshoh tomonidan o'ldirildi (1116-yil fevral).

Shirzod haqida deyarli hech bir manbada ma'lumot mavjud emas. Shirzod haqidagi ma'lumotlar Hamdulloh Qazviniy va undan keyingi davrga oid bir-ikkita manbada uchraydi va ular ikki-uch jumladan iborat bo'lib, chuqur ma'lumot bermaydi. Shirzod otasi Mas'ud III vafotidan so'ng vasiyatga ko'ra taxtga chiqdi va bor-yo'g'i bir yilga yaqin G'aznani boshqardi. U akasi Arslonshohning hokimiyatga o'tish ishtiyogi qurboni bo'ldi. Arslonshoh o'zini Garmsirda sulton deb e'lon qildi va ukasi Shirzod ustiga yurdi. Hijriy 510 (milodiy 1116) yil boshlarida yuz bergan jangda Shirzod avval taxtni, so'ngra jonini yo'qotdi. Arslonshohning Shirzodni o'ldirib, taxtni egallashi bilan G'aznaviyalarda sulola a'zosi tomonidan Sultonni o'ldirish an'anasi davom etdi.

Arslonshoh (1116–1117)

Arslonshoh Shirzodni o'ldirib taxtga o'tirgach, barcha birodarlarini yo'q qilishga urindi. Ularning ba'zilarini qamoqqa tashladi, ba'zilarini esa qatl ettirdi. Ular orasida faqatgina Takinobodagi Bahromshoh unga qarshi kurasha oldi. Biroq u ham bir ozdan so'ng Arslonshohga bas kela olmasligini tushunib, Kirmonga qochdi. Kirmon Saljuqiylaridan Arslonshoh Bahromshoh I ni juda yaxshi kutib oldi. Ammo unga faqat bir oz oltin va hadyalar bera olishini aytib, harbiy yordam masalasida Xuroson maliki Sanjarning huzuriga borishni tavsiya qildi.

O'sha paytda Xuroson Saljuqiy sultoni Muhammad Tapar nomidan hududni boshqarayotgan ukasi Sanjarning idorasi ostida edi. Bahromshoh Marvga, Sanjarning huzuriga borib, undan yordam so'radi. Sanjar uni tinglagach, yordam

berishga qaror qildi. Ikki og'a-inini yarashtirish uchun G'aznaviy sultoni Arslonshohga elchi yuborib, Bahromshohga nisbatan dushmanlik kayfiyatidan voz kechishini so'radi. Biroq Arslonshoh unga quloq solmadi. Shundan so'ng Sanjar G'azna sari yurish uchun tayyorgarlik ko'ra boshladi. Arslonshoh bu vaziyatdan xabar topgach, Sanjarning akasi, Saljuqiy sultoni Muhammad Taparga elchi yuborib, Sanjar ustidan shikoyat qildi. Sulton Muhammad Tapar Sanjarga elchi yuborib, uni G'azna yurishidan qaytarmoqchi bo'ldi. Ammo yuborayotgan elchisiga: "Sen borguningcha agar ukam Sanjar G'azna tomon yo'lga chiqqan bo'lsa, unga hech narsa dema", deb tayinladi. Elchi Xurosonga yetib borganda Sanjarning safarga chiqqanini ko'rib, Muhammad Tapar aytganidek yo'l tutdi. Sanjarga hech narsa demasdan ortiga qaytdi.

Sanjar Bustga yetib kelgach, Abulfazl qo'mondonligidagi Seiston kuchlari ham unga qo'shildi. G'aznaviy Arslonshoh Sanjarning yaqinlashayotganini eshitib, sarosimaga tushdi. Darhol qo'shin to'plab, uni qarshi olishga chiqdi. Saljuqiy kuchlariga nufuzli amirlardan biri — Unar qo'mondonlik qilayotgan edi. Bo'lib o'tgan jangda G'aznaviy kuchlari mag'lubiyatga uchradi. G'azna askarlaridan juda oz qismigina jonini qutqarib, G'aznaga yetib bor oldi. Chorasi qolmagan Arslonshoh Sanjarga bo'ysunishdan o'zga yo'li yo'qligini tushundi. Biroq, shu bilan birga, Amir Unarga xabar yuborib, agar Sanjarni ortga qaytishga ko'ndirsa, unga katta mablag' berishni va'da qildi. Ammo Amir Unar bu taklifni rad etdi.

Amir Unar G'aznaviylarni mag'lub etgach, Sanjar shaxsan harakatga tushib, Arslonshoh ustiga yurdi. Bu safar Arslonshoh Sanjar huzuriga uning singlisi, Saljuqiy malikasi bo'lmish onasi Mahdi Iroqni yubordi. Ikki yuz ming dinar va turli hadyalar bilan Sanjar huzuriga borgan Mahdi Iroq o'g'li Arslonshohdan g'azabda edi. Chunki u isyon qilmagan, itoatsizlik ko'rsatmagan bo'lsalar-da, birodarlarini o'ldirgan, ko'zlariga mil torttirgan yoki zindonga tashlagan edi. Shu sababli, Sanjarning yoniga kelgach, Arslonshoh akalariga nimalar qilganini so'zlab berdi va Sanjarni G'azna tuproqlariga yurishga undadi.

Sanjar G'azna sari ilgarilar ekan, o'zining yaqin odamlaridan birini Arslonshohga elchi qilib yubordi. Biroq Arslonshoh yana bir bor sulh eshigini yopdi. Elchini ushlab, qal'aga qamab qo'ydi. Sanjar G'aznaga kelganida elchini ozod qilgan bo'lsa-da, endi kech edi. Ikki qo'shin Shahrabodda jangga kirdi. Arslonshoh ixtiyorida o'ttiz ming otliq va piyoda askar bor edi. Rivoyatlarga ko'ra, qo'shinda bir yuz yigirma, boshqa bir manbaga ko'ra esa bir yuz oltmishta fil bo'lib, har bir filning ustida to'rttadan askar bor edi. G'aznaviy fillari Sanjar qo'mondonligidagi Saljuqiy qo'shinining markaziga hujum qildi. Markaziy kuchlar fillardan hurkkan otlar tufayli og'ir damlarni boshdan kechirgan bo'lsa-da, Sanjar vaziyatni nazorat ostiga olishga muvaffaq bo'ldi. U kamonchilarga fillarni o'q yomg'iriga tutishni buyurdi va o'ziga qarashli uch ming g'ulom bilan hujumga o'tdi. G'aznaviy qo'shinining asosiy kuchi bo'lgan fillardan bir nechtasi o'ldirilgach, Saljuqiy markaziy kuchlari o'zini tiklab oldi. G'aznaviyar bu safar Seiston kuchlari joylashgan Saljuqiylarning chap qanotiga hujum qildilar. Fillari bu yerda ham qo'rquv va sarosima keltirib chiqardi. O'z askarlarini ruhlantirgan Abulfazl otidan tushib, piyoda ilgariladi va eng ulkan filning old oyoqlari orasiga kirib, filning qorni va ko'kragiga xanjar urdi. Yaralangan fil jon achchig'ida ortiga qochib keta boshladi. Bu holat boshqa fillarning va G'aznaviy qo'shinining tartibi buzilishiga yetarli bo'ldi. Sanjar qo'mondonligidagi markaziy kuchlar hujumga o'tib, ustunlikni qo'lga kiritdilar va qisqa vaqt ichida Saljuqiylar G'aznaviylarni butkul mag'lub etdi.

Sanjar Arslonshohni ukasi Bahromshohning qo'liga topshirdi. Bahromshoh hijriy 512-yil Jumadiyul-oxir oyida (milodiy 1118-yil sentabr-oktyabr) Arslonshohni bo'g'ib o'ldirtirdi va otasining G'aznadagi maqbarasiga dafn qildi.

U vafot etganida 27 yoki 35 yoshda bo'lgani haqida turlicha ma'lumotlar mavjud. Arslonshohning ukasi Shirzodni o'ldirib taxtga chiqqani kabi, o'zining ham boshqa bir ukasi Bahromshoh tomonidan qatl etilishi G'aznaviyar davlatida markaziy hokimiyatning larzaga kelganini va davlat kuchsizlanganini ko'rsatadi. Bundan keyingi jarayonlar esa butunlay Saljuqiylarga tobelik ostida kechdi.

Bahromshoh (1117–1157)

Sulton Sanjar Bahromshohni G'azna taxtiga o'tqazganidan qirq kun o'tib Xurosonga qaytdi. Arslonshoh esa mag'lubiyatdan so'ng yonidagi oz sonli odamlari bilan Hindistonga qochgan edi. Sanjarning Xurosonga qaytganidan xabar topgach, u ham G'aznaga qaytib keldi. Bahromshoh Bomiya chekinib, vaziyatni Sanjarga bildirdi. Sanjar unga yordamchi kuchlar yubordi. Bu orada G'aznaga kirgan Arslonshoh, bir muddat bu yerda turgach, ukasi Bahromshoh ustiga yurdi. Biroq bu vaqtda Sanjarning qo'shini yetib kelgan va Bahromshohga qo'shilgan edi. Arslonshoh ham, uning odamlari ham Saljuqiy qo'shini bilan yana bir bor to'qnashishdan cho'chib, ularga qarshi tura olmadilar. Qochib ketgan Arslonshohni ta'qib qilgan G'aznaviy va Saljuqiy bo'linmalari nihoyat uni qo'lga olishga muvaffaq bo'ldi.

Xurosondan kelgan Sanjar qo'shinining qo'mondoni uni Sanjarning huzuriga olib ketmoqchi bo'lsa-da, Bahromshoh akasining yana bir bor boshiga balo bo'lishidan qo'rqardi. U Saljuqiy qo'mondoniga ko'p miqdorda pul to'lash orqali uni ko'ndirdi. Akasi Arslonshohni topshirib olgan Bahromshoh uni bo'g'ib o'ldirtirdi (1118-yil sentyabr-oktyabr). Aslida g'oyat jasur va iqtidorli hukmdor bo'lgan G'aznaviy Arslonshohning eng katta omadsizligi, Erdog'an Merchil ta'бири bilan aytganda, taqdir uning ro'parasiga o'zidan ham jasurroq va iqtidorliroq shaxsni — Sanjarni chiqargani edi.

Bahromshoh akasi Arslonshohni bartaraf etganidan so'ng, ko'p o'tmay G'aznaviylarning Hindiston voliyi bo'lgan va yaqinda yuz bergan taxt kurashida Arslonshohni qo'llab-quvvatlagan Muhammad Abu Halimning isyoniga duch keldi. Sulton Bahromshoh ulkan qo'shin bilan uning ustiga, Hindiston sari yurdi. Lohur yaqinida bo'lib o'tgan jangda Muhammad Abu Halimni mag'lub etdi (1119-yil 11-yanvar). Asir tushgan Muhammad Abu Halimni afv etib, uni qaytadan Hindiston voliyligiga tayinladi.

Biroq Muhammad Abu Halim Bahromshohning saltanatini tan olmaslikka qat'iy qaror qilgan edi. U sulton Hindistondan ketishi bilan qaytadan isyon

ko'tardi. Bu safar Bhira yaqinidagi Nagorda qal'a qurdirib, turk, arab, fors va hindulardan iborat ulkan qo'shin to'pladi. Bahromshoh Muhammad Abu Halimni jazolash uchun yana bir bor Hindiston tomon yo'l oldi. O'n ming kishidan ortiq qo'shin bilan Hind daryosini kechib o'tgan Bahromshoh, o'sha paytda Multondagi Kikyur degan joyda edi. Isyonchi voliyning qarorgohiga to'satdan bostirib kirgan Bahromshoh, uning ustidan yana bir bor g'alaba qozondi. O'ziga qarshi ikkinchi marta isyon ko'targan Muhammad Abu Halimni bu safar afv etmadi; uni va bitta o'g'lidan tashqari barcha farzandlarini qatl qildirdi. Muhammad Abu Halimning o'rniga Husayn b. Ibrohim al-Alaviyni Hindiston voliyligiga tayinlab, G'aznaga qaytdi (1119).

Bahromshoh o'z taxti uchun minnatdor bo'lgan Xuroson maliki Sanjarning 1118-yilda Saljuqiy sultoni bo'lishidan keyin u bilan tuzilgan shartnomaga sodiq qoldi. Shu sababli Bahromshoh davrida G'aznaviy-Saljuqiy munosabatlari uzoq vaqt muammosiz davom etdi. Biroq 1134-yilga kelib vaziyat o'zgardi. Bahromshoh Sulton Sanjarga to'lashi kerak bo'lgan soliqni yubormadi. Ustiga-ustak, Bahromshohning G'aznadagi yomon boshqaruvi haqidagi shikoyatlar ko'paydi. Shu sababli Sulton Sanjar G'azna sari yurishga qaror qildi (1135-yil avgust-sentyabr).

Bahromshoh G'aznaning uzoqligi sababli Sanjar unga qarshi safarga chiqadi deb o'ylamagan edi. Uning Marvdan harakat boshlab, Bo'stga yaqinlashganini eshitgach, qattiq xavotirga tushdi. Saljuqiy qo'shini Bo'stga yetib kelganida juda sovuq va qorli ob-havoga duch keldi. Askarlarga oziq-ovqat, ulovlarga yem-xashak yetkazish qiyinlashdi. Shunga qaramay, yurish davom etdi. Saljuqiy qo'shiniga qarshi hech qanday tayyorgarligi bo'lmagan Bahromshoh, G'azna tomon ilgarilayotgan Sanjarga elchilar yuborib, uzr so'radi va afv tiladi. Sulton Sanjar uni kechirdi. U maktub yozib, o'zining yaqin odamlaridan bo'lmish Xodim al-Muqarrab Javhar orqali Bahromshohga yubordi va uni o'z itoatini ko'rsatishi uchun huzuriga chaqirdi.

Bahromshoh Sulton Sanjarga itoat etishni, soliqlarni yuborishni va uning huzuriga chiqib xizmat qilishni qabul qildi. U darhol yo'lga chiqib, al-Muqarrab Javhar bilan birga Sulton Sanjarning huzuriga keldi. Biroq Sanjarning qabuliga kiradigan paytda Sultonning yonidagi muhafizlar va olomonni ko'rib qo'rqib ketdi. Sulton uni o'ldirtiradi deb o'ylab, ortiga qaytmoqchi bo'ldi. Al-Muqarrab Javhar bu qilayotgan ishi juda noto'g'ri ekanini aytib, uni fikridan qaytarishga urinsa-da, bunga erisha olmadi. Bahromshoh qochib G'aznaga ketdi. Ammo qo'rquvdan u yerda ham tura olmay, Hindistonga qochdi.

Bahromshoh G'aznani tark etganidan so'ng, shaharga kirib uni egallagan Sulton Sanjar Bahromshohga maktub yuborib, uni afv etganini va G'azna boshqaruvini uning o'ziga qoldirishini bildirdi. Bahromshoh Sulton Sanjardan yana bir bor uzr so'rab, unga nisbatan hurmatsizlik qilishni istamagani, faqat qo'rqqani sababli huzuriga kela olmaganini aytdi. Natijada Sulton Sanjar Xurosonga qaytib ketayotganida (1135-yil noyabr-dekabr), Bahromshoh ham ortga qaytdi va Sanjarning ruxsati bilan yana G'azna taxtiga o'tirdi.

Ushbu voqealardan so'ng Bahromshoh o'sha paytda mintaqaning muhim kuchlaridan biriga aylana boshlagan G'urliylar sulolasi bilan bir qancha to'qnashuvlarni boshidan kechirdi. Gap shundaki, G'aznaviy Bahromshoh o'sha paytda G'ur taxtida yuz bergan saltanat kurashi tufayli G'aznaga qochib kelgan va ayni paytda uning kuyovi bo'lgan G'uriy Qutbiddin Muhammadni zaharlatib o'ldirtirgan edi. Buning ustiga, akasining o'chini olishni istagan Sayfiddin Suriy katta qo'shin bilan harakat boshladi. Buni eshitgan Bahromshoh esa G'azna va Hindiston o'rtasidagi Kirmon shahriga qochdi. Shu tariqa, Sayfiddin Suriy hech qanday jangsiz G'aznaga hokim bo'ldi va bu yerda o'z sultonligini e'lon qildi (1148). Biroq keyinchalik Bahromshoh uni mag'lub etib, G'aznani yana qo'lga kiritishga muvaffaq bo'ldi va Sayfiddin Suriyni o'ldirdi.

Ushbu voqealardan so'ng akalari Malik Qutbiddin Muhammad va Sayfiddin Suriyning qasosini olishni istagan G'uriy Alauddin Husayn Bahromshoh ustiga yurdi. U uchta jangda ham Bahromshohni mag'lub etdi va uni yana bir bor

G'aznani tark etib, Hind tomoniga qochishga majbur qildi (1151). So'ngra G'aznani yetti kecha-yu yetti kunduz davomida yoqib, vayron qildi. Uning g'azabi shunchalik kuchli ediki, G'azna hukmdorlarining maqbaralarini ochtirib, Sulton Mahmud, Mas'ud va Ibrohimdan boshqa barcha G'aznaviy sultonlarining jasadlarini chiqartirdi va suyaklarini yoqib yubordi. Shu sababli unga "Alouddin-i Jahonso'z", ya'ni "dunyoni yoquvchi Alouddin" laqabini berishdi. Alouddin Husayn bir yil G'aznada turgach, ortga qaytdi va G'azna, Qandahor, Garmsir hamda Jiboli G'urdan to'plangan ulkan qo'shin bilan Xuroson sari yurdi. Uni to'xtatish uchun harakat qilgan Sulton Sanjar Avbahda bo'lib o'tgan jangda uni mag'lub etdi (1152). G'uriy Alouddin Husayn qarshisida tura olmay, G'aznani tark etib Hindistonga qochgan Bahromshoh, Sulton Sanjar uni mag'lub etganidan so'ng G'aznaga qaytib keldi (1152).

Shu tariqa G'azna qisqa vaqt ichida yana G'aznaviylar qo'liga o'tdi. Biroq bu bilan ishlar tartibga tushib ketmadi. Zero, bir yil o'tgach (1153) yuz bergan O'g'uz isyoni va Sulton Sanjarining o'g'uzlar tomonidan asir olinishi G'aznaviylarga ham salbiy ta'sir ko'rsatdi. Yuzaga kelgan tartibsizliklar va G'aznaviy Bahromshohning Sanjar yordamidan mahrum bo'lishi G'urliylarning foydasiga ishladi. Ushbu parokandalik davrida yana bir muddat G'aznada hukmronlik qilgan Bahromshoh, Sulton Sanjar bilan bir yilda — 1157-yilda vafot etdi.

Bahromshohning vafoti haqida manbalarda batafsil ma'lumotlar mavjud emas. Hatto o'lim sanasi ham aniq emas. Akasi Arslonshoh bilan kurashi davomida G'aznani bir necha bor egallagani sababli, Bahromshoh saltanatining boshlanishini hijriy 511–512 (milodiy 1117–1119) yillar oralig'iga to'g'ri keladi deb hisoblash lozim. Ushbu sanani asos qilib olib, Juzjoniy bergan ma'lumot bilan birlashtirsak, o'lim sanasini belgilash mumkin bo'ladi. Juzjoniy Bahromshoh davlatni 41 yil boshqarganini xabar beradi. Turli manbalardagi ma'lumotlarni to'plab baholaganimizda, Bahromshohning kamida hijriy 547 (milodiy 1152) yildan oldin vafot etmagani qat'iy bo'lsa-da, katta ehtimol bilan hijriy 552

(milodiy 1157–1158) yilda — ehtimol G‘aznada — vafot etgan. Manbalardagi ma’lumotlarning yetishmasligi sababli, uning qanday va nima sababdan vafot etgani haqida ma’lumot yo‘q.

Xusravshoh (1157–1160)

Bahromshoh vafotidan so‘ng G‘aznaviy taxtiga Xusravshoh o‘tirdi (1157). Bu vaqtda G‘uriylar bir tomondan Saljuqiylar, ikkinchi tomondan G‘aznaviylar boshidan kechirgan inqirozlardan so‘ng muhim kuchga aylangan edilar. Tohariston va Bomiyonni egallaganlaridan so‘ng, ular G‘aznaviylar ustidan kuchli bosim o‘tkazdilar. Qisqa vaqt ichida G‘aznaviy shaharlarini birin-ketin qo‘lga kiritdilar. G‘uriylarga qarshi Bo‘st, Zamindovar va Takinobodni boy bergan Xusravshoh, boshqa tomondan o‘g‘uzlarning Xurosonni istilo etishi qarshisida G‘aznani mudofaa qila olmasligini tushunib, Lohurga chekindi. U G‘aznani tark etganidan so‘ng shahar o‘g‘uzlar qo‘liga o‘tdi. G‘aznadagi tartibsizliklar 1173-yilga qadar davom etdi. Bu sanada G‘uriy sultoni G‘iyosiddin Muhammad ibn Som G‘aznaga yurish qilib, shaharni egalladi.

Ko‘plab shaharlarini boy bergan G‘aznaviylar endilikda Lohurga siqib chiqarilgan kichik bir davlat holatiga tushib qolgan edi. Bu yerda davlatni boshqargan Xusravshoh hijriy 555-yil Rajab oyida (milodiy 1160-yil iyul-avgust oylarida) katta ehtimol bilan Lohurda vafot etdi.

G‘azna saroyida yashagan mashhur shoir Sayyid Hasan G‘aznaviy¹²⁷ning Devonida yozilgan baytlardan anglashilishicha, Xusravshoh xastalanib qolgan va shu sababli Sayyid Hasan sulton uchun ezgu tilaklar bildirgan.¹¹⁹ Baytlardan ma’lum bo‘lishicha, Xusravshohning o‘limi aynan shu kasallik tufayli yuz bermagan va sulton bu xastalikdan xalos bo‘lgan. Sayyid Hasan sultonning tuzalishini quyidagi baytlar bilan ifodalaydi:

¹²⁷ **Sayyid Hasan G‘aznaviy** — XII asrda yashab ijod etgan mashhur fors shoiri, adib va tasavvuf namoyandasi. U G‘aznaviylar saroyida, xususan **Sulton Bahromshoh** va **Sulton Xusravshoh** davrlarida saroy shoiri sifatida faoliyat yuritgan.

Ey baxt! Padishoh xanjari javharidan zang-u gubor butkul ketganining xushxabarini ber.

Bu muborak jon tufayli imperiya ko'z qorachig'i (sulton) uyg'onganidan, ey Xudoyim, senga shukrlar bo'lsin! Allohga shukr!

Marvarid sudvan, oltin toshdan va gul tikandan chiqqanidek, u (sulton) ham darddan qutuldi.

Ey aziz jon! "Hayot qisqa bo'lsa ham, uzun bo'lsa ham sensiz bo'lmayin", deb zamona unga (sultonning joniga) xitob qildi.

Sening rizong tufayli shifo topdi; aks holda, Iso (alayhissalom) qaytadan ko'kdan yerga tushar edi.

Yo Rab! Jahonni himoya qiluvchi podshoh o'z maqomi va sultonligidan o'z qulini eslasa, nima kamayardi?

Sening muborak yuzingni ko'rmagani uchun qadrsizlangan ko'nglim, endi ko'z quvonchi bilan qadrli bo'ldi.

Biroq manbalardagi yetarli ma'lumotlar yo'qligi sababli, boshidan kechirgan kasalligidan tashqari, Xusravshohning qanday va nima sababdan vafot etgani haqida ma'lumotlar mavjud emas.

Xusrav Malik (1160–1186/87)

Xusravshoh vafotidan so'ng G'aznaviy taxtiga uning o'g'li **Xusrav Malik** o'tirdi. U Lohurda taxtga chiqqanida, G'aznaviylar davlatining hukmronligi Shimoliy Hindistonda faqat Lohur va Panjob bilan cheklanib qolgan edi. Xusrav Malik shiddat bilan tanazzulga yuz tutayotgan davlatni qayta oyoqqa turgizishga harakat qilmadi, aksincha, vaqtining ko'p qismini bazmu jamshidlarda, ko'ngilochar o'yinlar bilan o'tkazdi. Shu sababli, qisqa vaqt ichida amirlar va davlat arboblari oldida obro'sini yo'qotdi. Undan yuz o'g'irgan amirlar birin-ketin mustaqil harakat qila boshladilar. Vaziyat shu darajaga yetdiki, Xusrav Malik amirlik va qo'mondonlik lavozimlariga o'z ayollari va xodimlari (oqsoqollarini) tayinlay boshladi.

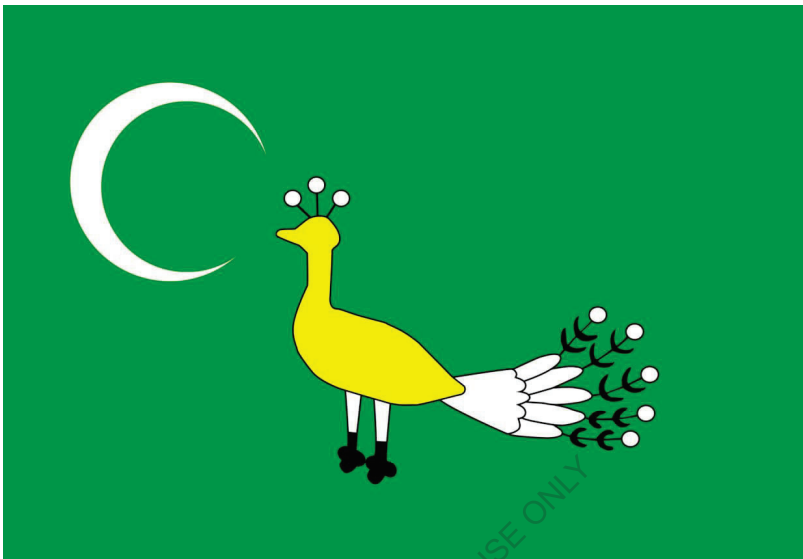
Bu holat uzoq davom etmadi. Zero, 1173-yilda G‘aznani egallagan G‘uriy hukmdori G‘iyosiddin Som bu yerga ukasi Muizziddinni hokim qilib tayinlagan edi. G‘uriy Muizziddin 1180/81-yillarda Lohur ustiga yurdi. Sind daryosini kechib o‘tib, Lohurni qamal qildi. Turk va mahalliy amirlar undan yuz o‘g‘irgan bir sharoitda Xusrav Malikning chorasi qolmagan edi. U Muizziddinga o‘g‘li Malikshohni va bitta filini yuborib, o‘z itoatini bildirdi. Shundan so‘ng qamalni bekor qilib, G‘aznaga qaytgan Muizziddin, G‘uriylarning 1185/86-yillardagi oltinchi Hindiston yurishi davomida yana Lohurga keldi. Shaharni talab, vayron qildi. G‘aznaga qaytayotib, Ravi va Chenab daryolari oralig‘idagi kuchli qabila — gokxarlar yerida joylashgan Sialkot qal‘asini ta‘mirlashni buyurdi va G‘uriy a‘yonlaridan Husayn b. Harmilni ushbu qal‘a mudofaasiga mas‘ul etib tayinladi.

G‘uriy Muizziddinning G‘aznaga qaytganidan foydalangan Xusrav Malik, nihoyat, harakatga tushishga qaror qildi. Gokxar qabilalarining qo‘lloviga tayanib, Sialkot qal‘asini qamal qildi. Biroq natijaga erisha olmay, Lohurga qaytdi. G‘uriy Muizziddin Xusrav Malikning Sialkotni qamal qilganini eshitgach, darhol Lohurga yurdi. Ammo Lohurni Xusrav Malikdan tortib olish uchun bir hiyla ishlatdi. O‘z yonida bo‘lgan Xusrav Malikning o‘g‘li Malikshohni otasining huzuriga yubordi. Biroq o‘z odamlariga shahzodani yaxshilab mast qilishni va Lohurga juda sekin ilgarilashni buyurdi.

Xusrav Malik Muizziddin o‘g‘lini ozod qilganini eshitib, juda sevindi. Vaziyatdan mutlaqo shubhalanmadi. U ko‘ngilxushlikka berilib, barcha ehtiyot choralarini bo‘shashtirdi. G‘uriy Muizziddin yigirma ming kishilik qo‘shini bilan shiddatli harakat qilib, Malikshohdan oldin Lohurga yetib keldi. Xusrav Malik voqealardan xabar topguncha, Muizziddin shaharga kirdi va avval Xusrav Malikni, so‘ngra o‘g‘li Malikshohni asir oldi. Xusrav Malik va o‘g‘li dastlab G‘aznaga, keyin esa G‘uriylar poytaxti Firuzkuhga — G‘uriy sultoni G‘iyosiddin Som huzuriga yuborildi. G‘aznaviylar hukm surgan so‘nggi tuproq bo‘lagi — Lohur esa Multon voliysi sipohsolor Ali Kirmonga iqto sifatida berilib, bevosita G‘uriylarga

bo'ysundirildi. Shu tariqa, G'aznaviylar hukmronligi amalda va rasman nihoyasiga yetdi (1186/1187).

Ibnul-Asirning yozishicha, so'nggi G'aznaviy sultoni Xusrav Malik va o'g'li Firuzkuhga yetib borganlarida, G'uriy saroyida ularni yaxshi kutib olishmadi. G'uriy sultoni G'iyosiddin ular bilan ko'rishishni lozim topmay, darhol hibsga olishni buyurdi. Xusrav Malik G'archistondagi Balarvan qal'asiga, o'g'li Malikshoh esa G'urning Sayfrud qal'asiga qamaldi. Yillar davomida G'uriylar qo'lida asirlikda yashagan Xusrav Malik hijriy 588 (milodiy 1192–1193) yilda asir tutilgan qal'asida o'ldirildi. Ko'p o'tmay, Sayfrud qal'asida asirlikda bo'lgan o'g'li Bahromshohni ham o'ldirishdi. Sulton Xusrav Malik va o'g'lining o'ldirilishi bilan Sabuktegin sulolasidan davlat qurishga qodir hech kim qolmadi va sulola barham topdi. "Ravzatu-s-safo" muallifi aytganidek: "Barcha G'aznaviylar G'uriylar qo'lga tushdi. Hammasi yo'qlik va o'lim sharbatini Totdi. Shu tariqa Sabuktegin sulolasining izi o'chirildi. U shavkatli podshohlardan ushbu hikoyadan boshqa hech narsa qolmadi. Ey basirat sohiblari, ibrat oling!"



G'aznaviylar davlati bayrog'i

GʻAZNAVIYLAR DAVLAT BOSHQARUV TIZIMI

Gʻaznaviyalar davlati va ayniqsa Sulton Mahmud tarix sahnasida muhim bir davrga tamgʻa bosgan. Hindistonda turklarning uzluksiz hukmronligi Gʻaznaviyalar Sulton Mahmud davridan boshlangan. Sulton Mahmud jahon tarixida Chingizxon va keyinroq tarix sahnasiga chiqqan Temur bilan bir qatorda koʻchmanchi Osiyoning eng buyuk sarkardalaridan biri hisoblanadi. Gʻaznaviyalar davlati oʻrta asrlarda tashkil topgan musulmon va turk davlatlari bilan tashkil topishi, davlat tuzumi va idoraviy tizimi jihatidan bir xil xususiyatlarga ega boʻlgan.

X asrda ikki yangi turk sulolasi maydonga chiqdi. Ularning har ikkisi ham turli jihatlardan musulmon-turk davlatchiligi xarakterining shakllanishi va kamol topishida keng taʼsir koʻrsatdi. Ulardan birinchisi 352/963–582/1186 yillarda mavjud boʻlgan Gʻaznaviyalar davlatidir. Klassik islom davlati tipiga mansub boʻlishiga qaramay, Markaziy Osiyo chegaralarida joylashgan bu davlatning ham qoʻshini, ham aholisi maʼlum darajada turkiy edi.

VII–XI asrlarda arablar hukmronligi ostidagi Old Osiyo sivilizatsiyalarining Markaziy Osiyoga bosqini nihoyatda kuchli boʻlganiga qaramay, bu hududlar oxir-oqibat Eron va Old Osiyo xalqlari tomonidan toʻliq eronlashtirilmagan. Aksincha, bu bosqin turklar va moʻgʻullar tomonidan boshlangan yangi bir “vatan istirdodi harakati”ning tobora kengayib borayotgan rivoji qarshisida toʻxtab qolgan va turklarga madaniyat hamda mafkura jihatidan bir xillik berib, ularning ushbu soʻnggi harakatlarining ijobiy natijalar berishiga sabab boʻlgan.

Turk-islom davlatlari tomonidan barpo etilgan siyosiy tuzilmalar endilikda “Dasht eli” emas edi. Ijtimoiy tuzilma, iqtisodiy hayot, boshqaruv va harbiy sohalarda boʻlgani kabi til, adabiyot va sanʼat jihatidan ham turklar yangi hudud va madaniy sharoitlar talab etgan qarashlarga moslashgan, natijada avvalgisidan ancha farqli qiyofaga ega boʻlganlar. Bu sharoitlardan biri — islom dinining dunyoviy faoliyatlarni ham qamrab oluvchi kitobiy din boʻlishi, ikkinchisi esa mahalliy aholining islomiy aqida va muassasalar bilan bir qatorda qadimgi Eron (Sosoniylar) anʼanalarining bir qismini saqlab qolishda davom etganidir.

Turklar o'z siyosatini atrof-muhitning siyosiy, ijtimoiy va madaniy mazmuniga mos ravishda moslashtira oladigan mohir boshqaruvchilar bo'lganlari sababli, o'z hukmronliklari davrida musulmon omma tomonidan odat tusiga kirgan va ularni bezovta qilmaydigan an'ana hamda institutlarga aralashmaganlar. Shu bois ijtimoiy tabaqalanishning davom etishi, xalq tili sifatida fors tilining, Qur'on tili sifatida arab tilining og'zaki va yozma muloqotda qo'llanilishi, adabiyotda hamda diniy-ilmiy asarlarda ushbu tillarning ustuvorligi, turk hukmdorlari tomonidan islomiy ismlar, unvonlar va laqablarning qabul qilinishi, mavjud davlat idoralari nomlari bilan birga saqlab qolinishi, davlatni himoya qilish yo'lida mahalliy unsurlarning ishtirok ettirilishi va islom e'tiqodi hamda ideallarining davlatga hukmron ma'naviy kuch darajasiga ko'tarilishi ushbu turk siyosiy tuzilmalarining asosiy xususiyatlari bo'lgan.

Biroq turk-islom davlatlari to'liq ma'nodagi islom davlati ham emas edi; ular o'rtasidagi farqlar asos va mohiyat darajasida bo'lgani sababli muhim hisoblanadi. Turk-islom davlatining islom davlatidan farq qiladigan jihatlari, ayniqsa, "hukmdorlik tushunchasi, davlatning harbiy xarakteri, jamiyatdagi diniy xulq-atvor, yer-suv munosabatlari va ijtimoiy huquqlar"da namoyon bo'ladi. Islom davlatlarida hukmdorlikning muqaddaslashtirilishi legitimlik sharti sifatida qabul qilingan bo'lib, mamlakatda xalifa nomiga xutba o'qilishi, tangalarda xalifaning ismi zikr etilishi hamda hukmdor boshida soyabon (chatr) ko'tarilishi islomiy jihatdan yangilik sifatida namoyon bo'lgan. Bundan tashqari, turk hukmdori tangrining in'omi bo'lgan "qut" orqali faqat yer yuzidagi insonlarni boshqarish bilan vazifalangan edi. Holbuki, islomiy tasavvurda davlat boshlig'i (xalifa) Allohning elchisi bo'lgan Payg'ambarimizga vakillik qilgani uchun "barcha musulmonlarning boshlig'i" (Amir al-mo'minin) deb ataladi va u insonlarning dunyo va oxiratga oid barcha ishlari bilan birga, koinot tartibining Alloh kalomi — Qur'onning buyruq va taqiqlari (shariat) doirasida boshqarilishiga mas'ul hisoblanadi.

Shundan kelib chiqib, oʻrta asr Islom–Turk davlatlarining ayrimlarida “davlat tili” arabcha, ayrimlarida esa forscha boʻlganligi haqidagi daʼvolarga ortiqcha ahamiyat berish toʻgʻri emas. Chunki faqat soʻnggi asrlarda vujudga kelgan “milliy davlat”lar shakllantirgan “rasmiiy til” tushunchasini oʻrta asrlardan izlash ilmiy jihatdan asosli emas. Oʻsha davrlarda ham yozishmalar, ham ogʻzaki muloqot tilining belgilanishida eng asosiy omil boshqarilayotgan aholi boʻlgan. Eron hududlarida va arab mamlakatlarida boshqaruvni turk tili orqali amalga oshirish imkonsiz edi. Bundan tashqari, bunday qarashlar asosida olib borilgan siyosat, yaʼni mavjud madaniyatni himoya qilish va ragʻbatlantirish (fors sheʼriyati va sanʼati hamda hind sanʼatining qoʻllab-quvvatlanishi) hech qachon milliy gʻoyaga boʻysunish motivi bilan emas, balki bunday faoliyatlar saltanat talablari (levâzim-ı saltanat) sifatida baholangani uchun amalga oshirilganini ham eʼtibordan soqit etmaslik lozim.

Kafesoʻgʻliga koʻra, bir siyosiy tuzilmaning davlat, bir davlatning esa Turk davlati hisoblanishi uchun u quyidagi xususiyatlarga ega boʻlishi zarur: “Davlat” atamasi ikki xil maʼnoni anglatadi. Birinchisi — aniq bir hududga, yaʼni chegaralari xalqaro bitimlar bilan belgilangan yerga ega boʻlib, hech qanday tashqi aralashuvga yoʻl qoʻymasdan, mustaqil boshqaruv olib boradigan siyosiy tashkilotdir. Bu yerda asosiy unsur — istiqloldir. Ikkinchisi esa — asosiy aholisini kelib chiqish, til va eʼtiqod birligi asosida milliy chegaralar doirasida yashovchi siyosiy tuzilmalar tashkil etadi. Bunday tuzilmalarning fuqarolari tarkibida cheklangan miqdorda ozchiliklar ham boʻlishi mumkin. Biroq bu holat ijtimoiy maʼnoda — davlat fuqarolari orasida kelib chiqish, til, din va boshqa farqlarga qaramay manfaatlar mushtarakligini vujudga keltirgan imperiya va beklıklardan farq qiladi.

Tarixda ikki turdagi “davlat” diqqatni tortadi: biri “oʻtroq” tip, ikkinchisi esa “dash” (Koʻchmanchi) tipidir. Bu ikki tip oʻrtasidagi eng katta farq, ular tayangan madaniyatlarning mutlaqo boshqa xarakterga egaligi sababli, davlatning tashkil

topish jarayonida namoyon bo'ladi. Birida yerga bog'liqlik asosiy bo'lsa, ikkinchisida chorvachilik va jangovarlik ustuvor hisoblanadi.

“O'troq davlat” chegaralari torayib yoki kengayib borishiga qaramay, muayyan geografik hududda yagona ijtimoiy-madaniy markaz ta'siri ostida shakllangan yerlarni “mamlakat”ga aylantirish asosida vujudga kelgan. “Dasht davlati” esa bir nechta ijtimoiy-siyosiy birliklar — ya'ni urug', qabila, bodun deb ataluvchi guruhlarning o'zaro chambarchas hamkorligi orqali rivojlangan. Asliy turk davlati “dashtli” tipga mansub bo'lib, oilalar birlashib urug'ni, urug'lar birlashib qabilani, qabilalar birlashib bodunni hosil qilgan, davlat esa ushbu barcha bo'g'inlarni yagona siyosiy tizim doirasida birlashtirgan va boshqargan. Shu sababli Turk davlatining tashkil topishi qanchalik oson bo'lgan bo'lsa, uning parchalanishi ham shunchalik oson kechgan.

Bir siyosiy tuzilmaning “turk” deb e'tirof etilishi uchun uning sulolasi turk kelib chiqishiga mansub bo'lishi va turkligini saqlab qolishi, mamlakatda turk madaniyatining hukmron bo'lishi, turk davlat tushunchasi va boshqaruv tizimining amalda qo'llanilishi zarur. Bu o'rinda ayniqsa madaniyat omilining hal qiluvchi ahamiyatga ega ekanini ta'kidlash lozim. Chunki boshida turk aslidan bo'lgan sulola turgan holda, turk madaniyatini yo'qotib, begonalashib ketgan davlatlar ham tarixda uchraydi.

Turk siyosiy tuzilmalarini bir-biridan ajratib turadigan va ularni mustaqil davlat sifatida e'tirof etishni taqozo etadigan mezonlar asosan uch omilga bog'liqdir. Bular: siyosiy mustaqillik e'lon qilinishi, boshqa bir sulolaning hokimiyat tepasiga kelishi va mamlakat hududining o'zgarishidir. Turk tarixida ba'zan ushbu uch omilning barchasi birgalikda, ba'zan ikkitasi, ba'zan esa faqat bittasi amalga oshgan. Albatta, “mustaqil davlat”ning shakllanishi nuqtaiy nazaridan siyosiy istiqloq e'lon qilinishi birinchi o'rinda turadi.

G'aznaviyalar davlatini boshqa Islom–Turk davlatlari bilan qiyoslagan holda yuzaga keladigan manzarani Kafeso'g'li quyidagicha izohlaydi: Islom madaniyatining turk dasht madaniyati bilan uyg'unlashuvi tabiiy ravishda oson

kechmagan, balki uzoq davom etgan o‘tish bosqichini talab qilgan. Turklarning yakka-yakka yoki kichik oilalar holida xalifalik markazlariga kirib kelishini bir chetga qo‘yadigan bo‘lsak, ilk Islom–Turk siyosiy tuzilmasi bo‘lgan Qoraxoniylar davri ushbu “o‘tish”ning davlat miqyosidagi bosqichini tashkil etadi. Haqiqatan ham Markaziy Osiyoda aholisi deyarli yuz foizga yaqin turk kelib chiqishiga mansub bo‘lgan hududda tashkil topgani sababli, siyosiy, ijtimoiy va huquqiy jihatdan turk xarakteriga ega bo‘lgan bu davlat diniy jihatdan islomni ifodalab, Turk–Islom jamiyati tipiga tomon ko‘prik vazifasini bajargan.

Mazkur rivojlanish Saljuqiylar davrida nihoyasiga yetdi. Avvalgi G‘aznaviylar davlatida esa bunday natijaga erishib bo‘lmadi. Chunki begona etnik-madaniy muhit ustida nozik bir qatlamni tashkil etgan va islom dunyosining chekka hududida faoliyat yuritgan g‘aznaviy hukmdorlar bir tomondan mahalliy unsurlarga tayangan holda ish ko‘rishga majbur bo‘lganlar, ikkinchi tomondan esa ularning siyosati asosan tashqi tomonga — Hindistonga yo‘naltirilgan edi. Bu holat ularni bunday imkoniyatdan mahrum etgan. Holbuki, Saljuqiylar davlati musulmon mamlakatlarning markazida barpo etilgan bo‘lib, uning barcha siyosiy, iqtisodiy va diniy faoliyati bevosita shu hududlarning muammolariga, turk va mahalliy musulmon aholining istak va ehtiyojlarini qondirishga qaratilgan edi. Natijada, ayniqsa so‘z borayotgan “uyg‘unlashuv”ni amalga oshirish orqali Turk–Islom davlat va jamiyatini shakllantirishga muvaffaq bo‘lgan davlat Buyuk Saljuqiylar imperiyasi bo‘ldi.

Turklar Islom sivilizatsiyasi doirasiga kirib, Islomiy Turk davlati barpo etilgach, boshqa ijtimoiy muassasalari kabi huquqiy institutlari ham katta o‘zgarishlarga uchradi. Ular Islomdan avval ancha ishlab chiqilgan va mukammallashgan huquqiy asoslar hamda institutlarni qabul qilib, amaliyotga tatbiq eta boshladilar. Shunga qaramay, Islomdan avvalgi davrga oid ko‘plab unsurlar turklar orasida tabiiy ravishda saqlanib qoldi. Bu unsurlar ayrim hollarda Islomiy pardoz ostida eski mohiyatini saqlab qoldi, ayrim hollarda esa tashqi shaklini saqlagan holda yangi mazmun kasb eta boshladi.

Ko'prulu bu jarayonga adabiy, huquqiy va madaniy boshqa unsurlarni ham qo'shib, G'aznaviylarga xos bir qator xususiyatlarni quyidagicha izohlaydi: "Boshlanishida Somoniylarga qaram davlat sifatida tashkil topgan bo'lsa-da, avvallari asrlar davomida Eftalit imperiyasi hukmronligi ostida qolgan, zich turk unsurlari yashagan hududlarni ham o'ziga qo'shib olish yo'li bilan kengaygan bu imperiyada turk hukumat an'analarning kuchli ta'sirini ko'rish mumkin. Garchi mutaassib sunniylik siyosatini yuritgan va Bag'dod saroyi bilan juda yaqin munosabatlarda bo'lgan bu davlat jamoat muassasalarini Abbosiy-Somoniylar andozasiga ko'ra tartibga solgan bo'lsa-da, harbiy tashkilotda, mansab va lavozim nomlarida, ayniqsa turk qabilalari bilan bo'lgan huquqiy munosabatlarda Ko'k Turk va Eftalit huquqiy an'analarning ta'siri ham seziladi. Ushbu davrga oid arab va fors tillarida yozilgan manbalarda, ko'pincha arabcha va forschaga tarjima qilingan shakllarda bo'lsa ham, qadimgi turk "laqab va unvon"larining qoldiqlarini ko'rish mumkin. Bu manbalarning hozirgacha yetarlicha o'rganilmagan, mazkur jihatdan chuqur tadqiqi to'liq bo'lmasa-da, ma'lum darajada ijobiy natijalar berishi mumkin. Masalan, G'aznaviylar singari turk sarkardalari tomonidan begona hududlarda barpo etilgan davlatlarda ham Islomdan avvalgi turk muassasalariga duch kelinadi. G'aznaviylar tashkilotida, aslida voris bo'lib meros qilib olingan Somoniylar tashkilotiga nisbatan ham ko'proq turk ta'siri ko'zga tashlanadi, bu esa tabiiy holatdir. G'aznaviylarga oid forsiy matnlarda ayrim mansab nomlari boshida keladigan forscha "buzurg" so'zi turk unvonlarida uchraydigan "ulug" atamasining muqobilidir. Xuddi shuningdek, forscha "xaznador" — "ag'achi", "sipohsolor" esa "subashi"ga to'g'ri keladi. Eftalitlardagi 'tigin' kabi qadimgi turk unvonlari G'aznaviylarda ham mavjud. Ushbu davrga oid tarixiy manbalar va adabiy asarlarni sinchiklab o'rganish bu kabi yana ko'plab misollarni keltirib chiqarishi mumkin. G'aznaviy hukmdorlarining, Islomiy siyosat olib borishlariga qaramay, davlat hokimiyatini va qonun chiqarish vakolatlarini doimo amalda qo'llaganliklari, moliyaviy siyosatda fiqhning cheklovchi qoidalariga unchalik amal qilmay, urfiy soliqlar joriy etganliklari,

qozilarning diniy sudlaridan tashqari davlat organlarining urfiy sudlari mavjud bo'lgani, turk qabilalari orasida shar'iy emas, balki urfiy huquq hukmdori bo'lgani — xullas, nazariy Islom huquqi hech qachon joiz deb bilmaydigan ko'plab holatlarning G'aznaviy imperiyasida kuchli tarzda yashab kelgani shubhasizdir. Keyingi islomiy mualliflar tomonidan 'ideal musulmon hukmdori' sifatida tasvirlangan va shariatga rioyati haqida turli afsonalar rivoyat qilingan Sulton Mahmud, shubhasiz, buyuk davlat arbobi va qonun chiqaruvchi bo'lgan. U soliq belgilash va yig'ish masalasida to'liq urfiy yo'l tutgan, davlat hokimiyatini hech qachon diniy qoidalar bilan cheklatmagan, dinni esa faqat o'zining imperiyaviy siyosatiga vosita sifatida qo'llagan. G'aznaviy davlatining rasmiy tarixchilari bo'lishiga qaramay, Utbiy va Bayhaqiy bu kabi holatlarni yozishda hech qanday nojo'ya jihat ko'rmaganlar.”

Ko'pruluning ushbu so'nggi fikrlari umumiy manzara doirasida to'g'ri bo'lsa-da, u go'yo Islom huquqining davlat boshlig'iga bergan qonun chiqarish va ijro etish vakolatlarini e'tibordan chetda qoldirgandek tuyuladi. Shu bois, Sulton Mahmud haqida to'qilgan afsonalarni bir chetga surgan holda, uning shariatga rioya qilishni chin dildan maqsad qilgan hukmdor bo'lganini bemalol aytish mumkin. Bundan tashqari, dinni imperiyaviy siyosatiga vosita sifatida ishlatgan, degan fikrni ham to'liq tasdiqlab bo'lmaydi. Chunki Saljuqiylarda bo'lgani kabi, har bir Islom davlatining xalifa bilan munosabatlarida bir xil unsurlardan foydalangani va buni faqat hurmat ifodasi sifatida amalga oshirgani ayon bo'lib, bu masalalarga keyinroq yana to'xtalib o'tiladi.

Qoraxoniylar singari davlat bo'lgan holda Islomni qabul qilmay, Somoniylar kabi mustahkam va mukammal davlat tashkilotiga ega bo'lgan Islom davlatiga bir muddat xizmat qilgan va ma'lum vaqt unga qaram holda mavjud bo'lgan G'aznaviylar davlati o'rta asr Islom davlatlariga xos bo'lgan davlat, hukumat va hokimiyat haqidagi tasavvurlarni aynan aks ettiradi. Tashkilot nuqtayi nazaridan esa Abbosiylar, Somoniylar va ular orqali Sosoniylar davlat tizimini, shu bilan

birga qadimgi turk (Eftalit, Ko'k Turk va Uyg'ur) an'analarini meros qilib olganini ko'rish mumkin.

Buni quyidagicha ham ifodalash mumkin: Qoraxoniylar, G'aznaviylar va Saljuqiylarning ko'plab huquqiy muassasalari ustida Somoniylar institutlarining ta'siri yaqqol seziladi. Somoniylar esa bu borada bevosita yoki bilvosita Abbosiylar imperiyasining kuchli ta'siri ostida bo'lganlar. Abbosiylarning huquqiy muassasalarida, ayniqsa davlat tashkilotida esa Islom ta'siridan tashqari, qisman to'g'ridan-to'g'ri qabul qilingan, qisman esa Umaviylar orqali o'tgan Vizantiya va nihoyatda kuchli Sosoniy ta'siri ham aniq ko'zga tashlanadi.

G'aznaviylar davlati bilan Saljuqiylar davlati o'rtasida ijtimoiy va siyosiy tuzilma hamda etnik tarkib jihatidan muayyan farqlar mavjud edi. G'aznaviylar Eronning janubi-g'arbiy hududlari va hozirgi Afg'onistonda qadimdan joylashib kelgan ayrim turk qabilalariga tayangan bo'lsalar-da, asosan turk qullaridan tashkil topgan harbiy qismlarga suyanib, Sosoniy–Islom an'analari asosida barpo etilgan davlat bo'lgan. Islom–Turk davlatlarida lavozim va mansab nomlari hamda vazir Nizomulmulkning “Siyosatnoma” asaridan anglashilishicha, hukumat tuzilishi va armiya masalalarida asosan Islom–Eron an'anasini davom ettirgan G'aznaviylar davlati Saljuqiylarga va, shu orqali, undan keyingi barcha Turk–Islom siyosiy tuzilmalariga namuna bo'lib xizmat qilgan.

Xalifa Ma'mun (198/813–201/816) davridan boshlab xalifalikning sharqiy viloyatlariga bir qator voliyilar yuborila boshlagan, keyinchalik esa ular orasida mazkur hududlarni meros yo'li bilan o'z oilalariga ajratgan — dastlab yarim mustaqil, kuchaygan sari esa deyarli to'liq mustaqil bo'lgan — sulolalar, ya'ni hukmdorlar xonadonlari shakllangan. Bularning ayrimlari Xurosonda Tohiriylar, dastlab ularning tobelaridan bo'lgan Somoniylardir. Sharq va shimoldan kelayotgan, hali musulmon bo'lmagan turklarning hujumlariga qarshi turgan, Sayhun ortiga yurishlar qilib, turklar orasida islomning yoyilishiga xizmat qilgan bu ma'rifatli sulola qudratli hukmdorlar va ular tomonidan Abbosiy–Tohiriylar andozalari asosida, mahalliy ehtiyojlar ham inobatga olingan holda barpo etilgan

mustahkam siyosiy, harbiy va ma'muriy tuzilmalar tufayli keyinchalik mustaqil davlat maqomiga erishdi. Safforiylar hukmronligiga barham bergan Somoniy Ismoil Xurosondan tashqari Eronning shimoliy viloyatlarini ham zabt etishga muvaffaq bo'lgan bo'lsa-da, undan keyingi hukmdorlar bu hududlarni saqlab qola olmadilar. Biroq Xuroson va Movarounnahr sharqdan Qoraxoniylar hamda O'g'uz (Saljuqiy) qabilalari, g'arbdan esa G'aznaviylar hujumlari natijasida qulaguniga qadar ushbu sulola tasarrufida qoldi. Geografik joylashuvi va tarixiy xususiyatlariga ko'ra, qadimgi sulolalar tomonidan bevosita boshqarilgan va davlatga muayyan soliq to'lamay, buning o'rniga turli sovg'alar hamda zarurat tug'ilganda harbiy kuchlar yuborib turgan viloyatlar ma'lum darajada muxtor boshqaruvga ega edilar.

Poytaxt Buxoroda markaziy boshqaruv tizimi nihoyatda tartibli edi. Movarounnahr va Xuroson Somoniylar tomonidan barpo etilgan ushbu mustahkam tuzilma tufayli farovonlik va osoyishtalik davrini boshdan kechirdi; sharqqa va Sayhun yuqori oqimidagi mamlakatlarga islom dini hamda madaniyati yoyildi; savdo aloqalari faqat islom mamlakatlari bilan cheklanib qolmay, Boltiqbo'yi va G'arbiy Yevropa mamlakatlarigacha keng rivojlandi; Xorazm esa yirik iqtisodiy faoliyat markaziga aylandi.

O'rta asr islom tarixining umumiy rivojiga na Qoraxoniylar, na G'aznaviylar katta ta'sir ko'rsata olmaganligi tarixiy haqiqatdir. Qoraxoniylar islom olamining sharqiy chekkasida mahalliy davlat sifatida qolgan bo'lsa, turk qullari tomonidan barpo etilgan G'aznaviylar saltanati ham hech qachon turk ko'pchiligiga tayangan, butun dunyoni qamrab olgan imperiya darajasiga yetmagan. Islomni yangi qabul qilgan Qoraxoniylar sharqda jihad bilan mashg'ul bo'lib, islom dunyosini u tomondan kelayotgan bosqinlardan himoya qilganlar. O'zlarini islom xalifasiga bog'liq musulmon amirlar (sarkarda–boshqaruvchilar) sifatida hisoblagan hukmdorlar tomonidan Eron va Xurosonda barpo etilgan G'aznaviylar davlati esa asosan Hindistonga uyushtirilgan yurishlar va fathlar bilan band bo'lgan. Xalifalik

markazida hokimiyatni egallab turgan Buvayhiylar esa zaiflashgan Abbosiy davlatini o'z tasarrufiga olgan shia yo'nalishidagi davlat edi.

Ichki va tashqi turli sabablar tufayli parchalanib ketish xavfi ostida turgan XI asr Yaqin Sharq va Eron hududlarini bu taqdirdan qutqarib qolgan Buyuk Saljuqiylar imperiyasi esa o'zining siyosiy va ma'muriy muassasalarini Somoniylar va G'aznaviylardan olib, rivojlantirib va takomillashtirib, o'zidan keyin kelgan yirik va kichik ko'plab davlatlarga meros qilib qoldirdi. Ayniqsa Buyuk Saljuqiylar va Usmoniylarning tarixiy jarayonda nisbatan qisqa muddat — bir asr ichida — imperiyaga aylana olishlarining asosiy sabablaridan biri sifatida tashkilotchilik ongining mavjudligi alohida ahamiyat kasb etadi. Bu davlatlarning rivojlanishiga ulardan avvalgi turk davlatlari zarur zamin hozirlab bergan. Hukumat tuzilishi va armiya tashkilotida asosan Islom–Eron an'anasini davom ettirgan G'aznaviylar davlati Buyuk Saljuqiylar, Turkiya Saljuqiylari, Usmoniylar va, demakki, keyingi barcha Turk–Islom siyosiy tuzilmalariga nafaqat ma'muriy, balki madaniy jihatdan ham rivojlangan jamiyatlarni meros qilib qoldirgan va ularga namuna bo'lgan.

Ko'pruluning G'aznaviylar davlati haqidagi quyidagi mulohazalari ham diqqatga sazovordir: “Turli xalqlar istiqomat qilgan nihoyatda keng hududda barpo etilgan G'aznaviylar imperiyasi tashkil topish uslubi jihatidan mustahkam va barqaror davlat hisoblanmas edi. Chunki millionlab aholini boshqargan bu davlat aslida son jihatdan juda oz bo'lgan turklardan iborat markaziy kuchga tayangan bo'lib, ularning katta qismini ‘Xalach’ turklari tashkil etardi. Bunday imperiyalarning barchasida bo'lgani kabi, G'ur va Afg'on tog'li qabilalaridan, eronliklardan, hatto Panjob hindlaridan pul evaziga sotib olinib to'plangan aralash, biroq yirik qo'shin turk–xalach qullari bilan birga imperiyaning harbiy kuchini tashkil etgan.

Yerga bog'langan, son jihatdan ko'p va qudratli etnik guruhga tayanmagan barcha saltanatlar singari G'aznaviylar davlati ham o'z mavjudligini faqat favqulodda shaxslar tufayli davom ettira olardi. Ammo bu sulola Mahmuddan

keyin bunday qudratli shaxsni yetishtira olmaganligi sababli, uning vafotidan so'ng keng imperiya asta-sekin qisqara boshladi. Katta o'g'li Mas'ud davrida esa Saljuqiylar xonadoni boshlig'i Tug'rulbek tomonidan juda og'ir mag'lubiyatga uchratilib (428/1036), Xuroson va Eronni Saljuqiylarga boy berdi. Nihoyat, G'urlar tomonidan G'azna zabt etilib yoqib yuborilgach, Zobuliston va Kobul egallangandan hamda O'g'uz ko'chmanchilari Sanjarni mag'lub etib, G'urlarning tog'li hududlaridan tashqari butun mintaqani bosib olganlaridan so'ng, G'aznaviylar poytaxtni Lohurga ko'chirishga va Hind saltanati bilan kifoyalinishga majbur bo'ldilar. Biroq G'urlardan bo'lgan, 596/1173 yilda G'aznani o'g'uzlardan qaytarib olib, Hindiston fathlarini boshlagan Muizzuddin ibn Som tomonidan Panjob tomonidagi ularning hukmronligiga ham yakun yasaldi (583/1187).

To'liq harbiy tashkilotga tayangan va milliy asosga suyanmagan bu Turk saltanati ichkaridan merosxo'rlik nizolari, tashqaridan esa Saljuqiylar va ayniqsa Guriylar kabi kuchli raqiblar bilan kurashishga majbur bo'lgani sababli uzoq umr ko'ra olmadi. Ushbu Turk saltanatining Turk va Islom tarixidagi asosiy roli shimoliy Hindiston fathlariga yo'l ochib, Panjobda Islom uchun mustahkam tayanch nuqtasini vujudga keltirgani va shu tariqa Sulton Muizzuddin tomonidan keyinchalik Hindistonda amalga oshirilgan yirik fathlar uchun puxta zamin hozirlab berganidadir. 196

G'aznaviylar fuqarolari diniy hamda etnik jihatdan aralash bo'lib, hukmron qatlamni tashkil etgan musulmon turklar ozchilikni tashkil etar edi. Islom dunyosining chekka hududida joylashganliklari ularning faoliyatini yanada murakkablashtirgan, tashqi siyosatda esa asosan Hindiston bilan shug'ullanishlariga sabab bo'lgan. Ushbu qiyinchiliklarga ularning mahalliy xarakterga ega bo'lganligini ham qo'shsak, nega ular Turk dunyosida ko'zga tashlanarli darajada keng va mustahkam tashkiliy tuzilma vujudga keltira olmaganliklari oson tushuniladi.

Bu holatni Kaxen (Cahen) quyidagicha izohlaydi: “Sabuktegin sof harbiy davlat faqat doimiy fathlar orqali yashab qolishi mumkinligini yaxshi bilardi. U bu faollikni o‘zi tanlagan yangi yo‘nalishga — Hindistonning chegaraviy hududlariga qaratdi; shu tariqa u bir vaqtning o‘zida ‘g‘ozilar’ga ham yangi vazifalar berish imkoniga ega bo‘ldi. Sebüktegin, boshqa tomondan, Turk Qoraxoniylar davlatining hujumlariga qarshi turishga urinayotgan Somoniylarning og‘ir ahvolidan ham ustalik bilan foydalandi. Xurosonni ularning qo‘lidan tortib olib, shu yo‘l bilan o‘z hukmronligini Eron tomoniga ham yoydi. Islom tarixining eng mashhur hukmdorlaridan biri bo‘lgan uning o‘g‘li Mahmud bu ishni muvaffaqiyat bilan davom ettirib, G‘aznaviylar davlatini musulmon Sharqining o‘sha davrdagi eng muhim siyosiy kuchiga aylantirdi. Somoniylar yo‘q bo‘lib ketgan shimolda esa u hukmronligini Xorazm mintaqasi bilan birga har tomondan Amudaryogacha kengaytirdi. Bu jarayonda u avval Movarounnahrda davlat tuzgan Turk Qoraxoniylari bilan ittifoq tuzdi, biroq keyinchalik ularning sulola ichidagi nizolaridan foydalanib Xorazmni egalladi. Eron platosida Buyiylarga qarshi urush olib borib, Ray va Hamadonni fath etdi. Bu yerda u xalifalikni shia bo‘lgan homiylaridan qutqarishni ko‘zlagan edi. Uning o‘z davrida va keyingi asrlarda katta shuhrat keltirgan, tarixiy jihatdan barqaror ahamiyat kasb etgan faoliyati Hindistondagi fathlaridir. Bu mamlakatda ilgarilash oson bo‘lmadi, u yurish ustiga yurish uyushtirishga majbur bo‘ldi, biroq mintaqadagi brahman va buddaviy davlatlarning parokandaligi hamda harbiy jihatdan sustligi uning ishini osonlashtirdi, ibodatxonalaridan qo‘lga kiritilgan afsonaviy miqdordagi boy o‘ljalar esa bu jarayonni yanada rag‘batlantirdi. Mahmud vafotiga qadar o‘z hukmronligini quyidagi hududlarga yoygan edi: Panjob bilan birga butun Hind vodiysi, Kanaujgacha Gang va Jamna (Yamuna) vodiylari, shuningdek Gujarotgacha bo‘lgan Hind okeani sohillari. Bu jarayonda u bo‘ysundirgan aholiga nisbatan bag‘rikeng siyosat yuritdi. Shu tariqa Hindistonga Islomning yoyilishi tarixi boshlandi. Bu jarayon Yangi davr boshlarida Osiyo qit‘asining janubiy qismining to‘liq bo‘ysundirilishi bilan yakunlandi. Shunga qaramay, hozirgi kungacha XI asr

boshlarida shimolda qo'lga kiritilgan hududlar Islomning mustahkam qal'asi bo'lib qolmoqda. Bu yerlar avvaldan musulmonlarga ma'lum bo'lgan mamlakatlar bo'lib, ularning geografiyasi musulmon hukmronligini mustahkamlash va kengaytirishni osonlashtirgan. Shu bilan birga, G'aznaviyalar ulkan fathlar davlat muvozanatini qanday izdan chiqarishini ham boshdan kechirishga majbur bo'ldilar. Saljuqiylar ularni Eron platosidan siqib chiqarganlarida, ular eng qulay boshpanani Hindistonda topdilar va G'aznadan ham kattaroq bo'lgan bu davlatda XII asr o'rtalariga qadar mavjud bo'ldilar; oxir-oqibat esa o'zlariga qarindosh bo'lgan sulola tomonidan tugatilganlar.

G'aznaviy imperiyasining hukmdorlari va qo'shini turk edi va Eron hududida barpo etilgan ularning davlat tuzumi uzluksiz ravishda Turk Saljuqiylariga o'tdi. Biroq bu yerda muhim bir farq mavjud: Mahmud davlati keyingi Turk davlatlaridan farqli ravishda turk xalq ommasiga tayanmagan; uning qo'shini esa Abbosiylarning turk qo'shini bilan bir xil toifaga kiritilishi mumkin. Boshqaruv institutlari, ayniqsa qadimgi islomiy hududlarda, Somoniylar davridagidek saqlanib qolgan; endilikda Saljuqiylar deb atalishi mumkin bo'lgan ko'plab amaldorlar Mahmud tomonidan tayyorlangan bo'lsa-da, bu yangilik emas edi, aksincha Saljuqiylar ko'p jihatdan eski an'analarni davom ettirdilar. Shunga qaramay, G'azna, albatta, Somoniylar davridagi Buxoro emas edi. Davlatning harbiy xarakteri o'zining muqarrar qat'iyligi bilan namoyon bo'lgan; turklar bilan bir qatorda hindlar, afg'onlar, kurdlar qatnashgan, otlar va tuyalar bilan birga fillar ham ishtirok etgan qo'shin eng qudratli va eng foydali mavqeni egallagan. Boy o'ljalar davlat daromadining qo'shinga iqto' yerlar berish orqali chiqib ketishining oldini olgan. Boshqa tomondan, Mahmud Somoniylardagi bag'rikenglikdan farqli ravishda juda qat'iy sunniy musulmon pozitsiyasini egallagan edi. Biroq u buni amalga oshirar ekan, keyinchalik Saljuqiylar muvaffaqiyatida muhim rol o'ynagan muhitlarning qo'llab-quvvatlashiga tayangan, xalifalik va Abbosiy sunniyligining himoyachisi sifatida maydonga chiqqan va Ray shahridagi shia kutubxonasini vayron qildirgan. Madaniy jihatdan G'azna saroyi Buxoro saroyining an'anasini

davom ettirgan bo'lsa-da, uning erkinlik ruhini namoyon eta olmagan. Shu sababli Ibn Sino Xorazmga, keyin esa Buvayhiylar huzuriga ketgan, Firdavsiy esa Mahmud bilan munosabatlarini uzgan. Shunga qaramay, Mahmud olimlar orasidan Beruniyini o'z huzurida saqlab qolganidan faxrlanishi mumkin; ayniqsa uning Hindiston haqidagi tadqiqotlarini rag'batlantirgan. Turk bo'lishlariga qaramay, turk tilida hech qanday madaniy meros qoldirmagan, Eron hududida kam qo'llanilgan arab tilini ham yetarlicha o'zlashtirmagan bu sulolaning hukmronligi Sharqning yanada keng miqyosda islomlashuviga xizmat qilgan va bu ta'sir Hind mamlakatlarigacha yetib borgan. Mahmud yirik bunyodkor hukmdor bo'lgan va bugun u qurgan inshootlarning juda oz qismi saqlanib qolgan bo'lsa-da, hech bo'lmaganda G'aznada D. Shlyumberger tomonidan aniqlangan Lashkari Bazar majmuasi — ayniqsa uning freskalari tufayli — Islom san'ati va uning taraqqiyotini o'rganish nuqtayi nazaridan nihoyatda katta ahamiyatga egadir.”

G'aznaviylar yollanma jangchilarga tayangan holda Kobulni, 366/977 yilda esa Toharistonni o'z qo'llariga oldilar. G'aznaviylar tomonidan barpo etilgan siyosiy birlik endilikda Eron davlati emas, balki eronlashgan Turk davlati edi. Ular fors tilida she'r yozgan shoirlarni qo'llab-quvvatlagan, fikriy sohada esa Somoniylar qoldirgan merosga egalik qilganlar. G'aznaviylarning eroniylik xususiyatlari qanchalik tashqi ko'rinishda bo'lmasin, Eron ta'siri shimoliy Hindistonga aynan G'aznaviylar vositasida kirib borgan va u yerdan Anatoliyagacha yoyilgan. Eron doston an'anasini qayta jonlantirgan Mahmud G'aznaviy ayni paytda turk an'analariga ham katta ahamiyat bergan bo'lib, ilk islomiy turk she'riyati ham aynan uning davrida vujudga kelgan.

G'aznaviylar Hindistonda yarimorolning deyarli yarmini asta-sekin islom hukmronligi ostiga olgan bo'lsalar-da, ko'plab hududlarda aholiga islom dinini va uning ijtimoiy institutlarini to'liq qabul qildira olmadilar. Islomning keng miqyosda yoyilishiga mo'g'ullar va Temuriylar fathlari sabab bo'ldi. Ushbu istilolar Eron hududlaridan ko'plab odamlarning Kichik Osiyo bilan bir qatorda Hindistonga ko'chib borishiga olib kelganligi bois, Eron musulmonligi shu yo'l

bilan yangi hududlarda mustahkam oʻrnashdi. Bu davrda — mualliflari islomiy muhitga mansub boʻlgan — tarix, sheʼriyat va din sohalaridagi asarlarning tili asosan forscha edi. Shunga qaramay, sanʼat sohasida yaratilgan asarlarning ijodkorlari, jumladan masjidlar va musulmon maqbaralarini barpo etishda ham imkon qadar ota-bobolarining anʼanalariga sodiq qolganlar.

Sulton Mahmud mansab va lavozimlarni asosan Xurosonlik hojalar va mutasarriflarga topshirgan. Buning sababi ularning hanafiy yoki shofiʼiy mazhabiga mansub boʻlganliklaridir. Chunki ushbu ikki toifa bidʼatchi oqimlarga dushman boʻlib, turklarga mos deb hisoblangan. Iroqlik kotiblar esa bidʼatchi mazhablarga mansub boʻlib, turklarning ishlariga aralashganliklari sababli Sulton Mahmud ularga mansab bermagan va shu tariqa Iroqni bidʼatchilardan tozalagan.

Togan fikriga koʻra, ilk musulmon turk sulolalari — Gʻaznaviylar, Qoraxoniylar va Saljuqiylar davrida turklar islomiy tafakkur tarafdori boʻlgan arab va eronlik ziyolilar nazarida davlat ishlarida “naql” (yaʼni shariat) oʻrniga “aql”ni, paygʻambarlar oʻrniga esa yunon donishmandlarini afzal koʻradigan dunyoviy kishilar sifatida tasvirlangan. XII asrda Gʻaznaviylar muhitida yashagan eronlik faylasuf va shoir Hakim Sanʼoyiying fikriga koʻra, “Gʻaznaviy sultonlari zaif va ojiz raiyat ustidan kuchni hukmron qilgan, hukumat markazini goʻyo Iskandar devori singari mustahkamlagan, shariatni bir chetga surib, yaxshilik va yomonlik masalalarida Batlamyus va Galenga ishongan, olim boʻla turib shariatga amal qilmagan, biroq oʻzlarining turk harbiy zodagonlariga asir boʻlib qolgan kishilar edi”. Ushbu faylasuf-shoir, ayniqsa, turklarning “ulus” deb atalgan feodal tizimidan shikoyat qilgan.

Hindistonda barpo etilgan Dehli Turk sultonligi (602/1206–962/1555) ham maʼlum maʼnoda Gʻaznaviylar davlatining davomidir. Gʻaznaviy Mahmudning Hindistonga yurishlari natijasida uning qoʻshiniga afgʻonlar, eronliklar hamda ilgari turk kelib chiqishiga mansub boʻlib, Afgʻonistonga joylashib qolgan xalqlar va koʻplab Markaziy Osiyo turklari qoʻshilgan. Shu sababli Mahmud davri Movarounnahr bilan Hindiston oʻrtasida bir turdagi koʻchish koʻprigiga aylangan.

Natijada ko‘plab olimlar va turk jangchilari Turkistonni tark etib Hindistonga joylasha boshlagan va u yerda katta e‘tibor va hurmatga sazovor bo‘lganlar. Hatto oddiy askar yoki yollanma jangchi bo‘lib turib sultonlik darajasiga ko‘tarilgan shaxslar ham bo‘lgan bo‘lib, Sulton Aybek, Iltutmish va Balaban shular jumlasidandir.

Turklar jismoniy tuzilishi, jangovar qobiliyati va harbiy taktikasi jihatidan hindlarga nisbatan doimo ustun xalq sifatida e‘tirof etilgan va hindlarning turklarga mag‘lub bo‘lishi deyarli an’anaviy holga aylangan. Turklar ushbu ustunliklari hamda Hindistonda islom dinini yoyish maqsadi yo‘lida o‘z ona yurtlarini tark etishdan ham cho‘chimaganlar. Ilxoniylar davrida yashagan olim va davlat arbobi Hamdulloh Qazviniy qiyosiy mulohaza bilan shunday deydi: “Islom sulolalarining aksariyati biror nuqson bilan xastalangan. Umaviylar zindiqlik va xorijiylik, Abbosiylar e‘tizol, Buvayhiylar rofiziylilik bilan, G‘aznaviylar, Xorazmshohlar va boshqa musulmon sulolalari esa asl nasllarining past (qul) bo‘lganligi bilan ayblangan. Holbuki Saljuqiylar barcha bu illatlardan pok, toza va dindor insonlar edilar. Xalqqa mehr-shafqat ko‘rsatish ularning eng muhim fazilatlaridan biridir”, — deya G‘aznaviylarning muayyan jihatiga e‘tibor qaratadi.



Qoraxoniylar hukmdori Eligxonning otida turib, fil mingan Mahmud

Gʻaznaviyga taslim boʻlishi, fors miniatyurasi, 1306–1314-yillar. Rashiduddin Fazlullohning "Jome' ut-tavorix" asariga ishlangan.

G'aznaviylar va boshqaruv tizimi

Shu paytgacha bayon etilgan ko'plab masalalar hamda keyingi mavzular, bizningcha, bu yerda "vassallik" masalasini alohida ko'rib chiqishni taqozo etadi. Biror hukmdorga bog'langan, uning xizmatidagi shaxs vassal (feodal) deb atalganidek, davlatlar huquqida ham bir "kichik" davlatning (vassal davlat) bir "ustun" davlatga (matbu' davlatga) huquqiy jihatdan qaram bo'lishi "vassallik" (feodalizm) deb yuritiladi. G'aznaviylar feodalizmi masalasiga kirishishdan avval, Ko'prulu ta'biri bilan aytganda, "O'rta asr turk–islom feodalizmi" haqida qisqacha to'xtalib o'tish maqsadga muvofiqdir.

Shubhasiz, g'arbiy ma'nodagi feodalizmi turklar tarixiga to'liq tatbiq etish mumkin emas. Biroq tadqiqotchilar islom va turk feodalizmining mavjudligi borasida yakdil fikrga kelganlar. Faqat ushbu feodal tizimning mohiyati, kelib chiqishi va taraqqiyotiga ta'sir etgan omillar haqidagi qarashlar bir-biridan farq qiladi. Von Hammerga ko'ra, turk–islom feodalizmining shakllanishida Eron ta'siri birinchi darajali ahamiyatga ega bo'lgan. C. H. Becker XI asrdan boshlab islom olamida yaqqol ko'zga tashlangan harbiy feodalizm tizimining qanday shakllanganini undan avvalgi davrlarning, ayniqsa Abbosiylar davrining ijtimoiy, iqtisodiy va siyosiy sharoitlari bilan izohlashga harakat qilgan. U, islom huquqi nazariyotchilari, xususan Mavardiy tomonidan bayon etilgan iqto' tizimining taraqqiyotini tarixiy muhit doirasida tahlil qilgach, Buyuk Saljuqiylar imperiyasi tashkil topganidan so'ng bu tizimning Ayyubiylar va Mamluklar davrida qanday qilib harbiy feodalizmga aylanganini ko'rsatib beradi. M. G. Demombynes esa Mamluk feodalizmi bilan g'arb feodalizmi o'rtasidagi farqlar "o'xshashliklardan ancha ko'p" ekanini alohida ta'kidlagan.

C. H. Becker islom feodal tizimini asosan ikki katta davrga bo'ladi. Birinchi davr Buyuk Saljuqiylar imperiyasining barpo etilishi, ya'ni turklarning islom olamida gegemonlikni qo'lga kiritishi bilan yakunlanadi. Ikkinchi davr esa Misrda Fotimiylar davlatining qulashidan, ya'ni Salohiddin davridan boshlanadi. De Slanega ko'ra, saljuqiylar hali Jayhun (Amudaryo)ning shimolida yashab turgan

paytlaridayoq qadimgi germanlar singari feodal urf-odatlariga ega bo'lganlar va Saljuqiylar imperiyasining tashkil topishi bilan bu tizimni Eronga olib kirganlar; keyinchalik u Zangiy va Nuriddin davrida Suriyaga, Salohiddin orqali esa Misrga yoyilgan. M. N. Polyakka ko'ra esa musulmon mamlakatlarida (ayniqsa arab va g'arbiy turk hududlarida) turli davrlarda turli feodal tizimlar mavjud bo'lgan.

Ko'prulu yuqorida zikr etilgan shaxslar va yana bir qator tadqiqotchilarning mazkur masalaga oid qarashlarini umumlashtirib, "bir qarashda ko'zga tashlanadigan ushbu jihatlar islom feodalizmi haqidagi bilimlarimiz nega shunchalik kam va mustahkam emasligini tushuntirishga yetarlidir", deydi va "masalaga qanday yondashish lozimligi" haqida o'z mulohazalarini bildiradi. Shu munosabat bilan u, "G'aznaviylar davriga oid boshqa manbalardan olinadigan ma'lumotlar bilan to'ldirilmaguncha, ya'ni G'aznaviylarda yer mulki va harbiy iqtolar masalasining qanday mohiyat kasb etgani aniqlanmaguncha, bu borada turk-mo'g'ul ta'sirini qabul qilish mumkin emas", deya ta'kidlaydi va davom etadi: "Bularning barchasiga qo'shimcha ravishda, ikkalasi ham turk davlati bo'lishiga qaramay, G'aznaviylar davlati bilan Saljuqiylar davlati o'rtasidagi ijtimoiy va siyosiy tuzilma hamda etnik tarkibdagi farqlarni aslo unutmaslik lozim. G'aznaviylar Eronning janubi-sharqida va hozirgi Afg'oniston hududida ancha ilgari joylashib qolgan ayrim turk qabilalariga tayangan bo'lsalar-da, asosan turk qullardan tashkil topgan harbiy qismlarga suyanib, sasaniy-islom an'analari asosida barpo etilgan davlatdir. Holbuki Saljuqiylar imperiyasi ko'p sonli turk qabilalarining ko'chib kelishi natijasida vujudga kelgan va hech bo'lmaganda dastlabki davrlarda qabila an'analari saqlab qolgan davlat bo'lgan. Ko'chmanchi turk qabilalarini o'troqlashtirish zarurati Saljuqiy hukmdorlari uchun doimo birinchi darajali masala bo'lib kelgan, G'aznaviylar davlatida esa bunday muammo umuman mavjud emas edi."

Yuqorida qayd etilgan da'volarni birma-bir tahlil qilib, ularning kamchilik va xatolarini tanqidiy tarzda ochib bergan Ko'prulu shunday savol qo'yadi: "Islom feodalizmi, turk feodalizmi yoki mo'g'ul feodalizmi haqida, xuddi g'arb

feodalizmi haqida soʻz yuritilgandek gapirish toʻgʻrimi?” U bu savolga javob berishda hech qanday qiyinchilik yoʻqligini taʼkidlab, shunday deydi: “Feodalizm atamasidan qanday mazmun tushunilishiga qarab, islom, turk yoki moʻgʻul feodalizmi haqida gapirish toʻgʻri ham, notoʻgʻri ham boʻlishi mumkin. Shuning uchun, avvalo, biz qoʻllayotgan istilohdan nimani anglashimizni aniq belgilab olish zarur. Agar feodalizm deganda gʻarb oʻrta asr tadqiqotchilari tushungan, gʻarb oʻrta asrlarini tavsiflovchi ijtimoiy-siyosiy tuzum nazarda tutilsa, unda bu tarixiy istilohni boshqa hech bir zamon va makonga tatbiq etmaslik lozim boʻladi...”

Shundan soʻng u feodal atamasining sotsiologlar va boshqa mutaxassislar tomonidan qanday talqin qilinishiga toʻxtalib, “mazmuni yetarlicha aniqlanmagan, chalkash maʼnoli istilohlar bilan oʻynashga aqlimiz yetarli boʻlsin”, deya ogohlantiradi. Oʻrta asr turk va islom jamiyatlarining siyosiy va ijtimoiy tuzilishi haqidagi bilimlarimiz hali yuqorida bayon etilganidek nihoyatda toʻliq boʻlmagan va hatto notoʻgʻri holatda ekan, ularga feodal sifatini berish yoki bermaslik haqidagi bahs tarixiy maʼlumotlarimiz yigʻindisi bilan qiyoslaganda deyarli hech narsani anglatmaydi. Oʻrta asr islom jamiyatlariga feodal yorligʻini yopishtirish yoki yopishtirmaslikdan avval, bu jamiyatlarni obyektiv tarzda tadqiq etish, ularning qanday siyosiy va ijtimoiy sharoitlarda taraqqiy etganini oʻrganish hamda puxta tahlillarga asoslangan qisman umumlashtirishlar qilish zarur, deya xulosa qiladi.

Shundan keyin bunday mavzuni qanday tadqiq etish mumkinligi haqida bir qator dastlabki va metodologik asoslarni sanab oʻtib, “haqiqiy va puxta ilmiy ishning mazmuni hamda metodini bilgan har bir tadqiqotchi feodalizm atamasiga bergan oʻziga xos maʼnosiga koʻra, feodal tuzumga xos deb bilgan muassasalar va ularning oʻxshashlarini muayyan zamon va makonlardagi turk va islom jamiyatlarida izlashi mumkin”, deya tadqiqotchilar uchun yoʻl va metodni koʻrsatib beradi.

Biz ham Ko‘prulu tavsiyalarini tasdiqlab, ularga amal qilgan holda, “turklarning feodal tuzilmalari”ning faqat ayrim jihatlariga qisqacha to‘xtalib o‘tgach, quyida izohlanadigan G‘aznaviy feodalizmining xususiyatlariga o‘tamiz:

1. Turk urug‘lari va davlatlarining feodal tizimi. Turk qabilalarining feodal tizimiga nom berish lozim bo‘lsa, bu tizim turkcha ülüş atamasi bilan ifodalanadi. Yangi vujudga kelgan bir turk davlatida davlatni tashkil etgan urug‘lardan (klanlardan) tortib, davlatni barpo etgan sulola a‘zolarining barchasigacha davlat yerlaridan va mamlakat hududlaridan ulush olish, undan foydalanish huquqiga ega bo‘lishni anglatgan ülüş tizimida yerlar quyidagicha bo‘lingan: bir xil boylarning yashash hududlari bo‘lgan yurtliklar, xonlik sulolasi a‘zolarining injulari (hoss), xonlik sulolasiga xizmat qiluvchi amaldorlar va beklarga otadan qolib, umr bo‘yi foydalanish uchun berilgan yerlar (mukotaalar, kopilar), shuningdek qo‘shinga berilgan cherik yurtlari (timorlar).

a) Turk boylarining yurtliklari. Turklar orasida har bir boy va boylarning urug‘lariga yaylov va qishlov joylarini afsonaviy ajdodlar yoki afsonaviy tarixiy hukmdorlar bergan, degan e‘tiqod mavjud bo‘lgan.

b) Davlat hududiga zo‘rlik bilan qo‘shib olingan yerlar va mamlakatlar hukmdorning shaxsiy mulki hisoblangan. Hukmdor bu yerlarni o‘z farzandlari va sulolaning boshqa a‘zolari o‘rtasida istaganicha taqsimlagan. Bu yerlar inju (hoss) deb atalgan bo‘lib, ularning boshqaruvi inju devoni (devon-i xolisot, devon-i hoss) tomonidan amalga oshirilgan.

c) Davlat va xonlik sulolasi xizmatidagi mansabdorlar hamda oliy qo‘mondonlarga ma‘lum harbiy xizmatlar evaziga otadan o‘g‘ilga o‘tadigan yoki umr bo‘yi foydalanish uchun berilgan yerlar turkcha kapı, mo‘g‘ulcha soyurg‘ol, islom madaniy muhitida esa iqto‘-i tamlik deb atalgan. Abbosiylar davridagi iqto‘ tizimidan va g‘arbdagi fief tizimidan tubdan farq qilgan bu tizim Eronga va Old Osiyoga saljuqiylar orqali kirib kelgan. Shu bois Rim imperiyasidagi *locatio emphyteuticane* davomchisi bo‘lgan Abbosiy iqto‘idan (la ferme) farq qiluvchi turk qopi (Darbor, saroy)tizimi, davlat nomidan soliq yig‘iladigan va undan

yig'uvchi shaxsga ma'lum ulush ajratiladigan iltizomdan tashqari, yerning o'zini ishlashdan ko'ra uning daromadiga tayangan harbiy tizim edi. Bu usul Ko'k turklar davrida bo'lgani kabi, islom davrida G'aznaviylar, Qoraxoniylar, Saljuqiylar va Xorazmshohlar davrida ham qo'llanilgan, barcha mo'g'ul davlatlarida hamda Usmonlilar davrida katta e'tibor bilan tatbiq etilgan.

g) Harbiy iqto' tizimi (timor va ziomat) turklar tomonidan yaratilgan tizimdir. Turk askariga maosh bermasdan, uning hayotini ta'minlashni ko'zda tutgan bu tizim G'ozonxon tomonidan mukammal shaklga keltirilgan. Turklar paydo bo'lishidan avval Movarounnahrda qadimgi musulmon davlatlarida askarlarga maosh berilgani ma'lum.

d) Davlat xizmatida bo'lgan shaxslarga, din olimlari va shayxlarga ehson va sadaqa sifatida berilib, ammo otadan o'g'ilga o'tadigan yerlar islom madaniy muhitida idrorot (sutluk), Ilxoniylar davrida tonluk, Usmonlilar davrida esa arpalik deb atalgan.

2. Abbosiy iqto' tizimining turk hukmronligi natijasida harbiy feodalizmga aylangan davr: turk-islom feodalizmi. Uning asosiy xususiyatlari quyidagicha ifodalanadi:

a) Feodallarning ko'proq shaharlarga joylashishi, yerning feodallar tomonidan bevosita ishlatilmasligi.

b) Hukmdorlar bilan feodallar o'rtasidagi munosabatlar. Turk-islom feodalizmida yurtliklardan tashqari barcha yerlar va mulklar huquqiy jihatdan hukmdorga tegishli hisoblangan. Hukmdor ularni istagan miqdorda, otadan o'g'ilga o'tadigan tarzda, umr bo'yi yoki vaqtincha iqto' qilib berishi mumkin edi. Musulmon turklarda nafaqat yer, balki har qanday daromad manbai ham bir xizmat, ehson yoki sadaqa sifatida iqto' qilinishi mumkin bo'lgan.

c) Turk-islom feodalizmida shaxsni yoki jamoani himoya qilish maqsadi mavjud edi. Natijada turk davlatlarida podshohdan boshlab timorli sipohigacha cho'zilgan ierarxiya shakllangan.

g) Turk–isлом feodalizmida dehqon bilan feodal o‘rtasidagi munosabatlarni tartibga soluvchi umumiy tizim mavjud bo‘lmagan. Bu munosabatlar har bir mamlakatda turli davrlarda turlicha ko‘rinishda namoyan bo‘lgan.

d) Katta dirliklar (iqto‘) muayyan mansabga bog‘liq bo‘lib, mansab tugashi bilan dirlik boshqa feodalga berilgan.

Biz G‘aznaviy feodalizmini — Köymen¹²⁸ qilganidek — davlatning siyosiy tuzilmasi doirasida unga bo‘ysunuvchi davlatlar bilan bo‘lgan munosabatlar nuqtai nazaridan ko‘rib chiqishga harakat qilamiz. “Turk hukmronlik tasavvuriga ko‘ra, davlat boshda turgan sulolaning umumiy mulkidir. Bu xususiy huquq tamoyillarining ommaviy huquq sohasiga ko‘chirilishi va tatbiq etilishi demakdir. Ushbu qarashning tabiiy natijasi sifatida sulola tarkibidagi har bir shahzodaga muayyan yer maydoni berilishi lozim edi. Amaliyotda bu tizim ko‘plab salbiy oqibatlarni keltirib chiqargan. Davlat tarixida doimiy muammo bo‘lib kelgan taxt uchun kurashlar aynan shu tizimning mahsulidir. O‘ziga ishongan har bir shahzoda, oqibatiga rozi bo‘lish sharti bilan, imperatorga qarshi chiqishi mumkin edi.” Köymen Saljuqiylar uchun aytgan bu fikrlarning xuddi shu tarzda G‘aznaviylar uchun ham amal qilganini “Sulton va saltanat haqidagi tasavvur” sarlavhasi ostida keltirilgan ko‘plab misollarda ko‘rish mumkin.

Saljuqiylar imperiyasi singari G‘aznaviylar imperiyasi ham turli davlatlarning birlashuvidan tashkil topgan davlatlar majmuasi edi. Bu turli davlatlar “ustun” davlat bo‘lgan markaziy G‘aznaviy davlatining vasallari hisoblangan. Ushbu vasal davlatlarni — Köymen Saljuqiylar misolida juda chiroyli tarzda amalga oshirgani kabi — G‘aznaviylar davlati uchun ham, hech bo‘lmaganda Sulton Mahmud davri nuqtai nazaridan, bemalol ikki guruhga ajratish mumkin:

a) boshida turk kelib chiqishiga mansub hukmdorlar turgan vasal davlatlar (ilk Saljuqiylar, Ma‘muniylar kabi);

¹²⁸ Mehmet Altay Köymen

b) boshida turk bo'lmagan hukmdorlar turgan vasal davlatlar (Ziyoriylar, Kakuyiylar, Safforiylar kabi).

Matbu (ustun) hukmdor bilan tobe (vassal) hukmdorlar o'rtasida umumiy hukmronlik alomatlari va ramzlari mavjud bo'lgan. Masalan, vassal hukmdor ham taxt, toj, chodir (soyabon), o'ziga xos rangdagi bayroq kabi ramzlarga ega edi. Biroq hukmdor saroyida kuniga besh marta nog'ora chalinar ekan, vassal hukmdor uch marta bilan kifoyalanishga majbur bo'lgan. Vassal davlatlarning markaziy imperiya oldida bir qator majburiyatlari mavjud edi. Imperator zarb ettirgan tangalarda o'z nomi va unvonlaridan tashqari faqat o'sha vaqtda xalifalik taxtida o'tirgan shaxsning nomini zikr ettirgan bo'lsa, vasal hukmdor xalifa nomidan keyin matbu hukmdorning nomi va unvonini, undan so'nggina o'z nomini keltirgan. Xutbada ham ayni shu tartibga rioya qilingan. Bundan tashqari, tobe hukmdor har yili matbu hukmdorga belgilangan miqdorda soliq to'lagan va shu tariqa vasallardan kelgan yillik soliqlar metbu hukmdorning xazinasiga tushgan.

Shuningdek, vassal hukmdor o'g'li va ukasini garov sifatida matbu hukmdorning saroyiga yuborib turgan. Matbu hukmdor harbiy yurishga chiqqanida, vassal hukmdor vasallik maqomiga muvofiq belgilangan miqdorda yordamchi qo'shin bilan imperiya qo'shiniga qo'shilgan.

Boshqa tomondan, matbu hukmdor sababli yoki sababsiz, istagan vaqtda vassal davlat hududiga kirish huquqiga ega bo'lgan. Bunga qarshi ravishda, vassal hukmdor ichki va tashqi ishlarida deyarli erkin bo'lib, uchinchi bir davlat bilan urush olib borishi yoki sulh tuzishi mumkin edi. U boshqa davlatlarga elchilar yuborishi va ulardan elchilar qabul qilishi ham mumkin bo'lgan. Bu borada e'tiborga olinadigan umumiy prinsip metbu hukmdorning huquq va manfaatlariga putur yetkazmaslikdan iborat edi.

Sanab o'tilgan vasallik tamoyillaridan birortasini bajarmagan tobe hukmdor isyonchi hisoblangan va jazolanishi lozim bo'lgan.

Zamona hukmronlik tasavvuriga ko'ra, matbu hukmdorning vasallari qanchalik ko'p bo'lsa, u shunchalik ulug'vor va qudratli sanalgan. Shu sababli

qat'iy zarurat tug'ilmaguncha vasal davlat boshidagi sulola tugatilmagan. Biroq bunday tugatish siyosati ba'zan ikkinchi toifaga mansub davlatlarga nisbatan qo'llanilgan.

Yuqorida umumlashtirib bayon qilingan "kichik davlat" — "ustun davlat" munosabatlariga oid ko'plab misollar mavjud. Biroq G'aznaviylarning Somoniylarga tobe bo'lishiga doir misollar keyingi bo'limda tahlil qilinadiganligi sababli, bu yerda faqat G'aznaviylar vasallari bilan bog'liq baholashlarigina keltirildi.

Hind hukmdori Jaypalni mag'lub etgan Sabuktegin undan ellik fil va ayrim qal'alarni topshirish, har yili ma'lum miqdorda soliq to'lash hamda o'g'li va nabirasini garov sifatida qoldirish sharti bilan sulhni qabul qildi. Bu yerda vassalning urush va sulh masalalarida ega bo'lgan erkinligi yaqqol ko'rinadi, chunki Sabukteginning o'zi Somoniylarning vassali edi. Xuddi shuningdek, vassalning bo'ysundirgan bir davlatni o'z vasali sifatida boshqarishi ham mumkin edi. Masalan, amir Sabuktegin Kusdorning mag'rur voliysini bo'ysundirdi, biroq u uzr so'ragani uchun uni yana o'sha yerda voliylikda qoldirdi, ammo quyidagi shartlarni qo'ydi: har yili belgilangan miqdorda soliq to'laydi, tanga Sabuktegin nomiga zarb qilinadi, xutbada uning nomi o'qiladi.

Vassalni jazolash bilan bog'liq misol sifatida vasallardan Garjiston amiri Shoh Shohning isyon ko'targach, kaltaklanib jazolanishi va qamalgani hamda yana Sulton Mahmudga har yili belgilangan miqdorda soliq to'lashni va'da qilgan Kusdar valisining va'dasida turmagani bois sultonning borib qal'ani egallashi, valining omonlik so'rab iltijo qilishi ortidan uni afv etib, lavozimida qoldirgan holda yig'ilib qolgan pullarni olib qaytishi keltirilishi mumkin.

Sulton Mahmud otasidan qochib, o'z huzuriga panoz izlab kelgan Doru ibn Qobusni xizmatiga qabul qilib, unga izzat-ikrom ko'rsatdi. Bir kuni sultonga nisbatan qilgan hurmatsizligi sababli u kechasi saroydan qochib, Garjiston Shohiga boshpana topdi. Sulton Mahmud Doroni topshirishni talab qilgan tahdidli xabar yuborgach, Shoh Shoh majburan Doroni topshirdi. Oradan bir muddat o'tib,

sultonning g'azabi bosilgach, Doroga Jurjon va Tabariston hokimligini berdi. Uni u yerlarga joylashtirish va yordam ko'rsatish uchun hojib Arslon Jozibni vazifalantirdi.

Sulton Mahmud o'ziga tobe bo'lib turib isyon ko'targan Seiston amiri Xalaf ibn Ahmad va uning o'g'li Tohirni Ispehbed qal'asida qamal qildi. Oxir-oqibat ular sultonga yuz ming qizil tilla hamda yana ko'plab sovg'alar berib, itoatlarini izhor etdilar. Keyinchalik yana qo'zg'olon ko'targan Seiston amiri Xalaf ibn Ahmadni Sulton Mahmud tor-mor etdi, shaharni egallab, uni ukasi Nasrga iqto' qilib berdi. Sulton Mahmud Hindistonga g'azoga yo'l olarkan, matbulariga xat yozib, askar yuborishni talab qildi. Tobe hukmdorlardan Garjiston hokimi Shoh Shohga ham maktub yo'lladi. Biroq u isyon qilib, bu talabga bo'ysunmadi. Shunda Mahmud Shoh Shoh ustiga hojib Altuntosh va Arslon Jozibni yubordi. Ular yo'lga chiqarkan, Garjistonni juda yaxshi bilgan Marv za'imi Abu'l-Hasan Maniyni o'zlari bilan olib ketdilar; u ham ko'plab odamlari bilan ularga qo'shildi va Shoh Shohning mamlakatini egalladilar. Shohning otasi omonlik so'rab iltijo qilgan bo'lsa-da, o'g'li qochib bir qal'aga pano' topdi. Qal'a manjaniq bilan vayron qilindi, askarlar u yerga bostirib kirdilar. Nihoyat Shoh Shoh qo'lga olindi, kaltaklanib jazolandi va qamoqda vafot etdi. Otasi esa o'lguniga qadar Hirotda farovon hayot kechirishiga ruxsat etildi.

Sulton Mahmud 396/1006 yilda Seiston hokimligini (amoratni) Muhammad Abu Hafs Kaloniya berdi. Biroq uning to'rt o'g'lidan har biri sulton saroyida bir yildan navbatma-navbat garov sifatida turishi shart edi. Yana shunga o'xshash bir misol: Sulton Mahmud Xorazmshoh Altuntoshni huzuriga chaqirtirdi. U ham saroyga kelib uch oy turdi. Undan Xoja Ahmad ibn Hasan Maymandiy hamda Xoja Amid Abu Nasr Mishkoniy az-Zuzaniy huzurida "sultonga qarshi chiqmaslik" haqida so'z va qasam oldi. Ikki o'g'lini ham saroyda garov qoldirib, Xorazmga hokim sifatida jo'nab ketdi.

Sulton ba'zan harbiy siyosat taqozosi bilan vasallaridan ham foydalanardi. Masalan, Sulton Mahmud Ray shahrini egallaganida, Daylam hukmdorlarining

avlodidan bo'lib, o'ziga panohtopgan al-Marzubon ibn al-Hasan ibn al-Haramiliyini Musofiriy Ibrohim ibn Marzubonga qarshi yubordi. Akasiga — Sultonu'd-Davlagaqarshi kurashda yengilib, Sulton Mahmud huzuriga panohtopgan Abu'l-Favoris sulton saroyida uch oy mehmon bo'ldi. U juda katta izzatikrom ko'rdi va oxir-oqibat yurtini akasidan qaytarib olish uchun sultondan yordam so'radi. Sulton unga ko'p miqdorda xazina, qurol-aslaha berdi hamdayordamchi sifatida qimmatli olim va kotiblaridan Abu Sa'id Toi'yni uning bilan birgayubordi, shuningdek, usta va mohir askarlarni ham qo'shib berdi. Sulton Mahmud yettinchi Hind yurishiga chiqqanida (400/1010), Narayan mintaqasi rojasi Anandpal G'aznaviyalar yurishini to'xtatish maqsadida yuborgan elchilari orqali sulh so'radi. Quyidagi shartlar asosida kelishuv tuzildi: u jizya va fidya to'laydi, sulton xizmatida bo'lish uchun har yili navbatma-navbat 2000 nafar askar va 30 fil beradi, bu fillar Hindistonga xos qimmatbaho tovarlar bilan yuklangan bo'ladi. Bundan tashqari, har yili belgilangan miqdorda xiroj to'laydi va bu kelishuvni nafaqat o'zi, balki undan keyingi rojalarning ham qabul qilishi shart edi. Sulton bu kelishuvni din va musulmonlarning izzati yo'lida qabul qilgan edi.

Vasallarning askar yuborish majburiyatiga doir yana bir misol shuki, Sulton Mahmud Movarounnahr tomon yo'l olganida, unga birinchi bo'lib butun qo'shini bilan Chag'oniyon amiri qo'shildi, undan so'ng hojib Xorazmshoh Altuntosh ham barcha qo'shini bilan yetib keldi. Sulton Mas'ud davrida ham xuddi shu amaliyot davom etgan. Masalan, u amalga oshiradigan bir yurish uchun atrofdan askar yordami so'rab noma yozilishini buyurgan.

Sulton Mahmud Hindistonda zabt etilgan yerlardan qaytayotganda, u yerlarda hokimlar qoldirardi. Uchinchi Hind yurishidan so'ng Multonni Jaypal avlodlaridan bo'lib, ilgari asir olingan va Islomni qabul qilib, Nivasa Shoh nomini olgan Suhpalga topshirib, G'aznaga qaytdi. Sulton Naradin (Nandana) yurishiga chiqayotganida (405/1014), Ziyoriy Manuchehr unga to'liq qurollangan 2000 nafar askar bergan edi.

Saljuqiylar davlatining boshlig'i Saljuqbek vafotidan so'ng uning o'rniga o'g'li Isroil Arslonbek qabila boshlig'i etib saylandi; bu davrda qabila G'aznaviylarga tobe edi. O'nashish uchun yer izlab yurgan Saljuqiy Isroil yurt so'rab Sulton Mahmud huzuriga kirib, hurmat bajo keltirib yer o'pgan va bu xatti-harakat sultonga ma'qul bo'lganligi, Saljuqiylarning bu davrda G'aznaviylarga tobe bo'lganini ko'rsatuvchi dalil sifatida keltirilishi mumkin.

Sulton Mas'ud davrida ham shunga o'xshash holatlar kuzatiladi. Masalan, Somoniy Mansur ibn Nuh taxtga o'tirgach, Alptegindan itoatini izhor etishni talab qilganidek, G'aznaviy vasallaridan Ziyoriy Anushervon ibn Manuchehr (420–1029/435–1043) ham Sulton Mas'ud taxtga chiqqach, uni tabriklab, yuboradigan mol-mulk evaziga o'z tasarrufidagi yerlarning o'zida qolishini so'radi. Mas'ud bu talabni qabul qildi va unga Xurosondan askar yubordi. Shunday qilib, Ray va Anushervonga qarashli hududlarda Mas'ud nomiga xutba o'qildi. Sulton Mas'ud, bundan avval ham xuddi shunday talab bilan xabar yuborgan Kakuyiy Alou'd-Davla ibn Kakaveyhni (399–1008/433–1041) har yili belgilangan miqdorda xiroj to'lash sharti bilan Isfahon amiri etib tayinladi. Sulton Mas'ud Ziyoriy Doro ibn Manuchehr ibn Qobusning (424–1033/426–1035) xiroj to'lash sharti bilan Jurjon va Tabariston ustidan hokimligini tasdiqlagan edi. U va uning nomidan mamlakatni boshqargan qo'mondoni Abu Kalijor sulton Hindistonga ketganida kelishilgan soliqni to'lamadilar hamda Kakuyiy Alou'd-Davla ibn Kakaveyh va Farhod bilan bog'lanib, isyon qilishga kelishdilar. Keyinchalik sulton Jurjon va Amul-i Tabaristonga hukmronlik o'rnatdi. Doro va Abu Kalijor sultonga xabar yuborib, afv etilishni va mamlakatning o'zlariga qaytarilishini so'radilar. Sulton bunga rozi bo'ldi. Doro va Abu Kalijor to'lashlari lozim bo'lgan xirojni to'ladilar, sulton esa Xurosonga qaytdi.

426/1035 yilda Saljuqiylar bilan tuzilgan kelishuvdan so'ng, Devon-i risolat sohibi Abu Nasr Saljuqiylarga beriladigan "manshur"larni¹²⁹ tayyorladi. Ushbu tayinlov farmoniga ko'ra, Dovudga Dehiston, Tug'rulga Naso, Yabg'uga esa

¹²⁹ "Manshur" (arabcha: منشور) — o'rta asr islom va turkiy davlatlari (G'aznaviylar, Saljuqiylar, Mamluklar va b.) diplomatiyasida qo'llanilgan oliy darajadagi rasmiy davlat hujjati yoki tayinlov farmonidir.

Farova iqto' qilinib, ularning har biriga "Dehqon" unvoni berildi. Sulton bu manshurni tasdiqladi va G'azna sultonining tobelari sifatida ularning har uchalasiga ham hokimlarga berilishi odat bo'lgan xil¹³⁰, ikki uchli qalpoq (bo'rk)¹³¹, bayroq, tikilgan kiyim, shuningdek, turk (o'g'uz) odatiga ko'ra ot, egar-jabduq va oltin kamar tayyorlandi. Bundan tashqari, har biri uchun har xil turdan o'ttizdan bichilmagan kiyim berildi. Bu turdagi sovg'alar G'aznaviy saroyida faqat qoidaga binoan saroy harbiy qo'mondonlari orasidan tayinlangan bosh qo'mondon (salar)ga berilar edi.

Bahrom Shoh 582/1186 yilda G'azna taxtiga o'tirgach, Saljuqlarning, ya'ni Sanjarning yuqori hokimiyatini tan olgan va buning belgisi sifatida tanga ustiga xalifadan keyin uning ismini ham bosdirgan. G'aznaviylar faqat Hindistondagi hukmronliklarida Saljuqlarning ta'siridan uzoq bo'lganligi sababli, Bahrom Shohning bu yerning poytaxti Lahorda bosgan tangalarida Sanjarning nomiga duch kelinmaydi.

Sharqdagi Islom davlatlari orasida Ziyoriyalar (315/927–483/1090),²⁴⁰ Kakuyiyalar (398/1008–513/1119),²⁴¹ Safforiylar (253/867–906/1500),²⁴² Xorazmshohlar (h.ö.322/300–629/1231),²⁴³ Gurlular (583/1187–603/1206)²⁴⁴ va Seljuqlar ma'lum davrlarda G'aznaviylarga tobe bo'lganlar. Abbosiylar o'z hukmronligi ostidagi mamlakatlarni keng viloyatlar shaklida, katta vakolatga ega, ishonchli voliyilarga topshirar edilar. Bu voliyilarning bir qismi markazda qoladi, bir qismi esa o'z vazifa joyiga borardi. Ular viloyatdagi daromadning ortig'ini xalifaga yuborish, uning nomidan xutba o'qitish va tanga bosishdan boshqa markaz bilan aloqalari deyarli bo'lmas edi. Shu sababdan, turli hududlarga tayinlangan bu valilar keyinchalik hilafet markazining zaifligidan foydalangan holda mustaqil harakat qilganlar, masalan, Tuluniylar, Ihshidiylar, Tohiriylar, Ag'labiylar, Somoniylar va boshqalar. Bundan tashqari, mustaqil yoki yarim mustaqil qolgan

¹³⁰ "Xil'at" (arabcha: خلعَة) — o'rta asr islom va turkiy davlatlarida hukmdor tomonidan o'ziga sodiq kishilarga, amaldorlarga yoki vassal hukmdorlarga mukofot, ehtirom va tan olish belgisi sifatida beriladigan faxriy kiyim (to'n).

¹³¹ Ikki bo'lakli kuloh (qalpoq, bo'rk) — o'rta asr turkiy harbiy aristokratiyasi va davlat arboblarining o'ziga xos tannatli bosh kiyimi bo'lib, u G'aznaviylar va Saljuqiylar saroyida martaba hamda unvon ramzi hisoblangan.

valilardan biri komandan yoki vali bo'lgan holda isyon ko'targan va mustaqilligini e'lon qilganlar ham mavjud edi va quyida ko'rilganidek, G'aznaviylar davlati shunday tarzda tashkil topgan.

Ushbu davlatning poydevori dastlab Somoniylarga tobe bo'lgan bir komandan bo'lgan, keyinchalik ulardan ajrab, Hindistonga yo'l olgan Sabuktegin orqali qo'yilgan, so'ngra Mahmud tomonidan katta davlatga aylantirilgan. G'aznaviy amirlari Somoniylarni matbu sifatida ko'rgan, davlat Sulton Mahmudgacha Somoniylarga tobe bo'lib davom etgan, hatto davlat bo'lishdan ko'ra qo'mondonlik va amirlik darajasida qolgan. G'aznaviy amirlari Somoniy hukmdorlariga itoatni izhor qilgan, ulardan ahd va menshur olgan, harbiy yordam so'rashganda yordam ko'rsatgan va hattoki ulardan laqab va unvon olganlar.

Buni ko'rsatadigan juda ko'p materiallar mavjud. Masalan, har bir mamlakatda sultonlar o'zgarganda, tobe va valilar markazga kelib ahdlarini yangilab, itoat izhor qilganlar. Xuddi shunday, Alptegin ba'zi xavotirlari tufayli o'zgargan Somoniy hukmdoriga bormagach, Somoniy Mansur ibn Nuh "Biz mamlakat taxtiga o'tirganimizdan beri, sen dargohga kelmading va ahdni yangilamading" deb xabar yuborib, vasili bo'lgan Alptegindan itoatini izhor qilishini talab qilgan. Boshqa tomondan, Nasiruddin Sabuktegin Somoniy amiri Nuh ibn Mansur yordam so'raganda uning yordamiga borib, uchrashganda Nuhning otining uzengisini o'pib, unga xizmat qilishini aytgan.

Somoniylar davrida Juzjon viloyati Al-i Farig'unga tegishli bo'lib, otadan o'g'lga meros bo'lib o'tardi. Sabuktegin Al-i Farig'undan Abu'l-Horis Ahmad ibn Muhammadning qizini o'g'li Mahmudga, o'z qizini esa uning o'g'li Abu Nasrga bergan edi. Shu sababli ular o'rtasida mustahkam do'stlik yuzaga kelgan. Abu'l-Horis vafot etgach, Sulton Mahmud Juzjon viloyatini uning o'g'li Abu Nasrga berdi.

Somoniy amiri Nuh ibn Mansur, Abu Ali va Foiqni mag'lub etgach, amir Sabukteginga, Nosiru'd-Din (Gardiziyda Nosiru'd-Din va d-Davla) laqabi bilan

Balh, Tohariston, Bomiyon, Gur va Garjiston hukmronligini, o'g'li Mahmudga esa Sayfu'd-Davla laqabi bilan Xuroson sipohsorigini berdi (384/994).

Amir Malik Nuh, Amir Sabuktegin yoki o'g'li Sayfu'd-Davla tomonidan vaziriga suiqasd qilinishidan xavotirlandi. Buni eshitgan Sabuktegin Tusga ketayotgan Nuhning ortidan borib, “o'zida bunday niyat yo'qligini, itoat va sadoqatda xato qilmaganini” aytib, amirdan kafolat oldi. Shundan so'ng Malik Nuh unga izzat va ikrom ko'rsatdi.

Sayfu'd-Davla Mahmud Somoniy Mansurga elchi sifatida Hojja Abu'l-Husayn Hamulfini yuborib, Nishopur manshurining unga berilishini so'radi. Chunki u yer uning mulki bo'lib, u ham uning amrida edi.

Sulton Mahmud, akasi Ismoil bilan bo'lgan kurashini yakunlab ishlarni yo'lga qo'yganidan so'ng, katta bir armiya bilan Balh shahriga yetib keldi. Bu yerda u Somoniy Mansurga bir maktub yuborib, voqealarni tafsilotlari bilan bayon etib, shunday dedi: “Mening otam davlatingizning qo'riqchisi va himoyachisi edi. Uning yo'qligida men otamning o'rnini egallab, taxtingiz xizmatida va sizga qullikda bo'laman. Otangiz Malik Roziyning menga qilgan yaxshiliklarini va uning taxti va tojiga meros bo'lgan sizlarning ko'rsatgan inoyatlaringizni unutmayman. Shularning haqini to'layman, xizmatigingizga tayyorman, sizning do'stlaringizning do'sti, dushmanlaringizning esa dushmaniman.” Shu bilan birga u elchi orqali Balh, Hirot, Termiz va Bust viloyatlarining namunalari (tayinlov farmonini) ham yubordi. Chunki u ham otasining yo'lini davom ettirgan, va o'zini metbûi Somoniylarga qarshi qarzli va bog'langan hisoblagan.

Bularning barchasi Somoniy davlatining qulashiga qadar — ya'ni bu Mahmud davrida sodir bo'lgan — G'aznaviylarning Somoniy matbu ekanliklarini va buning ijrosini xursandchilik bilan bajarganlarini ochiq ifodalaydi. G'aznaviylar mustaqillikni e'lon qilishdan oldin, yuqorida aytib o'tilganidek, Somoniy vasallari bo'lganlar va quyida ko'rilgandek, “amir” deb atalganlar.

“Amir” yoki “mir” lug'aviy ma'noda sulton, farmoni yurishda bo'lgan, qavmida so'zi o'tuvchi, xalifa, sulton va chorvachi ma'nolariga ega. Harf bilan

aniqlangan va aniqlanmagan shakllarda ishlatilgan. Ayniqsa “mo‘min” va “musulmon” so‘zlariga nisbat berib ishlatilgan. Mutlaq ma’noda esa bu atama faqat harbiy komandirlar, hokimlar va qilich egalari xos bo‘lib, “al-ajal”, “al-jalil”, “as-sayyid”, “al-muzaffar” va “al-muayyad” kabi so‘zlar bilan birga ishlatiladi.

Islom davrida “amir” laqabini birinchi marta Halifa Umar ishlatganini bilamiz. G‘aznaviy davrida esa amir:

- a. Padishohlar uchun ishlatilgan,
 - b. Shahzodalar uchun ishlatilgan,
 - c. Butun armiya, viloyat hokimlari va siyosat arboblari uchun ishlatilgan.
- “Amoratu’l-‘asos” kabi hollarda “riyosat” ma’nosida ham ishlatilgan.

Bu atama lug‘aviy maxsuslikmi yoki laqab sifatida ishlatilgani aniq bo‘lmasa-da, manbalarimizning deyarli barchasida bu ishlatilish kuzatiladi. Somoniy hukmdorlari ham “amir” deb atalganlar, ilk G‘aznaviy valilaridan bo‘lgan Somoniy hojibi Alptegin, Abu Is‘hoq va Sabuktegin hamda uning o‘g‘li Mahmud, Somoniy huzurida xizmat qilgan paytlarida ham “amir” deb chaqirilganlar. Sabuktegin va Mahmud mustaqil hukmdor bo‘lganlarida ham ular “amir” sifatida atalishda davom etganlar.

Barcha turk davlatlarida bo‘lgani kabi, G‘aznaviy davrida ham barcha shahzodalar va hukmdorlar a‘zolari ma’lum bir yoshga yetgach, odatda ularga boshqarish uchun topshirilgan hududlarni boshqarish bilan shug‘ullanganlari ma’lum. Sulton Mahmudning akalari Nasr ibn Sabuktegin va hukmdor bo‘lmasdan oldin Ismoil ibn Sebuktegin ham “emir” deb atalganlar. Shahzoda bo‘lgan paytlarida, Mas‘ud, Muhammad va Abdurrashid ham “amir” edilar. Xuddi shunday holat, Mas‘udning o‘g‘illari Mavdud va Majdud uchun ham amal qilgan. Shahzodalarga murojaat qilganlar ularni “shahzoda” deb atashgan, chunki Sulton Mahmudning vaziri Maymandiy Mas‘udga “ey shahzoda” deb murojaat qilgan.

Abbosiy davrida boshqaruvdagi mamlakatlarni keng viloyatlar shaklida ishonchli voliyarga topshirganlar; bu voliyar katta vakolatga ega edilar. Xalifa markazida

yashash majburiyatiga ega bo'lgan voliy o'z o'rniga bir kishini vakil sifatida yuborishi mumkin edi. Bu voliyar o'z hududlarini deyarli mustaqil hukmdor kabi boshqarganlar; bunday voliyliklarga “amorat-i istikfo”¹³² deyilardi. Bu voliyar viloyatlardagi daromadning ortig'ini Xalifaga yuborish, uning nomidan xutba o'qitish va pul zarb etishdan tashqari markaz bilan deyarli aloqaga ega bo'lmagan. Shu natijada, turli hududlarga tayinlangan bu voliyar keyinchalik Xalifa markazining zaifligidan foydalangan holda mustaqil harakat qilishga kirishganlar; Tuluniylar, Ihshidiylar, Tohiriylar, Ag'labiylar, Somoniylar va boshqa shular jumladandir.

Bundan tashqari, Abbosiylar tomonidan tayin qilinmay, qurol va bosqin orqali mavjudligi majburiy ravishda tasdiqlangan amoratlar ham bo'lgan; Xalifa ularning hukumatini, aniqrog'i amoratlarini tasdiqlab, ularga “amiru'l-umaro” va “sulton” nomini bergan. Bunga Buvayhiylar, G'aznaviylar, Saljuqiylar misol bo'ladi.

Istikfo amirlarining hukumatlari Xalifa tomonidan tasdiqlanib, ularga saltanat manshuri, xilat, bayroq va boshqa ramzlar yuborilgan. Buning sababi shundaki, Islom mamlakati va musulmonlarning imomi bo'lgan Xalifa o'zining qonuniy mulki sifatida bu hududlarni berardi; shuning uchun Xalifa o'ziga tegishli bo'lgan yerlarni o'z roziligi bilan topshirgan hisoblanadi. Xalifaning manshuri bo'lmagan holda davlatni boshqarayotgan islom hukmdori esa noqonuniy ravishda shu lavozimga ega bo'lgan deb hisoblanadi va g'osib deb e'tirof etiladi. Bu tartib, keyinchalik ham Abbosiylarning zaif davrlarida amal qilgan va hatto Mamluklar ta'siri ostidagi Misr Abbosiylarida diniy shaklda, ammo cheklangan hududlarda davom etgan. Xuddi shunday tasavvur G'aznaviylar davrida ham mavjud bo'lganini keyinchalik ko'ramiz.

Keng bo'lgan Abbosiy Xalifaligining viloyatlari, vakolat bilan valilarga topshirish shaklida boshlangan bu markazdan mustaqil boshqaruv tizimi, markazning zaifligi natijasida turli hukumatlar shaklida namoyon bo'lgan; shunday

¹³² "Amorat" — hukmronlik/boshqaruv, "istikfo" — kifoya qilmoq yoki o'z-o'zini yetarli darajada idora etmoq ma'nosida.

qilib, dastlab markaziy boshqaruv ostida bo'lgan Islom olami keyinchalik turli Islom davlatlari sifatida o'zini ko'rsatgan. Abbosiylar davrida yuzaga kelgan yangi davlatlar albatta Xalifaning roziligini olgan; garchi davlat tashkilotchisi yangi davlatini boshqa bir davlatning yerini o'z quroli orqali egallab barpo qilgan bo'lsa ham, ushbu hududlarning asosan Xalifaga tegishli hisoblanishi va Xalifaning musulmonlarning imomi sifatida mavqei, shuningdek Xudoning unga Islom mamlakatlarini bergani hamda "Amiru'l-Mo'minin" nomi bilan atalgan Xalifaning Islom olamidagi ma'naviy ta'siridan kelib chiqqan holda, buni bajarish majburiy bo'lgan.

G'aznaviylar Bag'dod xalifasini va uning homiyiligini tan olganlar, chunki Sulton Mahmud Xurosonga hokim bo'lgach, ushbu tuproqlardan Somoniylar nomini o'chirib tashladi. Xalifa Qodir Billohga o'z itoati va taslimiyatini bildirish uchun, o'sha kunga qadar [sobiq xalifa] Toi' lilloh nomi bilan o'qib kelingan xutbani¹³³ mamlakatning barcha minbarlarida uning [Qodir Billoh] nomi bilan o'qittirdi. Xalifa ham unga maktub yozib, o'g'li G'olib Billohni valiahd etib tayinlaganini bildirdi hamda o'z ismi bilan birga o'g'lining ismi ham xutbalarda aytilishini so'radi. Sulton ham hayit va juma xutbalarida xalifa va uning o'g'lining ismini birgalikda o'qittirdi¹³⁴. Ko'prulu bu holatni shunday izohlaydi: "Sulton Mahmud culûsidan boshlab Abbosiy Xalifaligiga katta sodiqlik ko'rsatgan, Qodir Billohdan to'liq saltanat manshuri olgan va mamlakatida Sunniy aqidini targ'ib qilib, Shia e'tiqodini barcha kuch bilan yo'q qilishga harakat qilgan. Ol-i Buvayhga qarshi keskin kurashi, Multon¹³⁵ va Mansura¹³⁶ kabi muhim hududlarda katta mavqe kasb etgan qarmatiy'larga qarshi qat'iy choralar ko'rishi buni

¹³³ Xutba (arabcha: خطبة) — islom diniy va siyosiy an'anasida juma namozi, hayit namozlari hamda maxsus diniy marosimlarda (masalan, nikoh yoki yomg'ir so'rash) minbardan turib o'qiladigan diniy va ijtimoiy-siyosiy murojaatdir.

¹³⁴ O'rta asr musulmon davlatchiligida xutba quyidagi ma'nolarni anglatgan: Agar biror hukmdor o'z nomini xutbaga kiritsa, bu uning o'sha hududda to'laqonli hokim ekanini bildiradi. Tarixiy manbalarda "falonchi o'z nomiga xutba o'qitdi" jumlasini "u mustaqil davlat tuzdi" degan ma'noni anglatadi. Sulton Mahmud G'aznaviy xutbada avval Abbosiy xalifasining ismini, so'ng o'z ismini aytirishi — uning xalifaga ma'naviy jihatdan bo'ysunishini ko'rsatgan.

¹³⁵ Sulton Mahmud davrida bu shahar Qaratiylar (Ismoiliylarning bir tarmog'i) nazorati ostida bo'lgan.

¹³⁶ Sind viloyatining qadimiy poytaxti bo'lib, u ham qarmatiy va ismoiliy ta'siri kuchli bo'lgan hudud hisoblangan. Sulton Mahmud 1025-yilda mashhur Somnat yurishidan qaytayotganda Mansurani egallagan va u yerda o'z hukmronligini o'rnatgan.

ko'rsatadi". G'aznaviyalar Xalifa bilan munosabatlarida Somoniylar an'anasiga sodiq qolganlar. Ularning Abbosiylar bilan munosabatlari va ayniqsa Bag'doddan kelgan elchilarga ko'rsatilgan marosimlar, boshqa davlat vakillariga qilinganlardan ancha farqli va hurmatli bo'lgan.

Manbalarimiz ushbu ma'lumotlarni tasdiqlashini ko'rmoqdamiz: Sulton Mahmud Xuroson boshqaruvi sababli kelisha olmagan Somoniy hukmdori Abu-l-Horis II Mansur Bektuzun va Foiq tomonidan taxtdan tushirilgach, endi hurmat va minnatdorlik saqlash uchun sabablar qolmagani bois, 389/999-yilda Abdulmalik ibn Nuh, Tozan, Foiq va Ibn Simjurni Marv tashqarisida mag'lub etib, Xurosonni qo'lga kiritdi. O'sha vaqtgacha sobiq Abbosiy xalifasi Toi' lilloh (364/974–381/991) nomiga o'qib kelingan xutbani o'sha paytda amalda bo'lgan xalifa Qodir Billoh (381/991–422/1031) nomiga o'qitirdi va bu borada Bag'dodga xalifaga maktub yo'lladi. Xalifalar bilan yozish odatiga ko'ra, kirish (tasdir¹³⁷) qismi bilan ushbu maktubni bizga yetkazgan Sobiy¹³⁸ning ta'kidlashicha, Sulton maktubda mazkur shaxslarni qanday mag'lub etganini so'zlab, agar ma'qul ko'rilsa, xalifa xizmatiga tayyorligini bildirgan. Xalifa ham unga xil'at, toj va bayroq bilan birga manshur, ahd va livo (bayroq) yuborib, "Yamin ud-davla va Amin ul-milla" laqabini hamda 'mamoliki ajam' (Ajam o'lkalari) boshqaruvini berdi.

Keyinchalik to'liq mustaqillikka erishgan Mahmud, Abbosiy Xalifaligidan o'ziga yuborilgan hukmdorlik ramzlaridan foydalangan holda, keng hududlarda umumiy ma'noda Islom dinining, xususan esa Ahl-i Sunnat ta'limotining yagona himoyachisi va qo'riqchisi bo'ldi. Shia Fotimiylar davlatining Abbosiy Xalifaligiga yaqindan tahdid solgan bir davrda u Bag'dodning eng katta tayanch nuqtasi bo'ldi. Darhaqiqat, shu davrda xutba, davlat poytaxtining yonida

¹³⁷ Tasdir (arabcha: تصدير) — rasmiy maktub yoki davlat hujjatining eng yuqori qismida joylashgan tantanali kirish qismidir. Unda odatda Allohga hamdu sanolar, Payg'ambarga salovotlar va maktub yo'llanayotgan shaxsning (bu yerda Xalifaning) ulug'vorligini madh etuvchi yuksak iboralar ishlatilgan. O'sha davr diplomatiyasida (kotiblik san'atida) maktubning "tasdir" qismi qanchalik go'zal va balandparvoz bo'lsa, yuboruvchining qabul qiluvchiga bo'lgan hurmati va sodiqligi shunchalik yuksak baholangan. Sulton Mahmud Xalifaga maktub yozganda aynan shu qoidaga qat'iy amal qilgan.

¹³⁸ Mashhur arab tarixchisi va Abbosiylar devonining nufuzli kotibi Hilol as-Sobiy (vafoti 1056-yil) hisoblanadi.

joylashgan Mosul va Halab kabi shaharlarida Fotimiylar nomidan o'qila boshlagan edi. Shu tariqa Sulton bunday nozik va murakkab vaziyatda Sunniy mazhablarining eng katta himoyachisi bo'ldi. U bu mustahkam e'tiqod va qarashlarni saqlash, rivojlantirish va himoya qilish maqsadida Shialar bilan turli shakllarda, ta'sirli urushlar va sa'y-harakatlarga kirishdi.

Sultan Mahmud 420/1029 yilda Rayni egallab, u yerda musulmonlarga zulm qilgan Botiniy-Rofiziylarni jazoladi va bu voqeani fathnoma orqali Xalifa Qodir Billohga xabar berdi. Ushbu fathnoma arab tilida (betozi¹³⁹) yozilgan edi. Shuningdek, keyinchalik Xalifa Qodir Billoh vafot etib, o'rniga Xalifa Qoim Biamrilloh Hilofatga o'tgach (422/1031), Sulton Mas'uddan bay'at¹⁴⁰ olish maqsadida Faqih Abu Bakr Muhammad ibn Muhammad as-Sulaymoniy at-Tusiyni elchi sifatida yubordi; bu voqea tafsilotlariga keyinchalik to'xtalamiz.

"Sulton Mahmud Bag'dod xalifaligiga hokimlik qildimi yoki uni himoya qildimi?" deb so'ragan Miquel: "Agar Buvayhiylar to'sqinlik qilmaganida, g'arbga qarab yurgan Mahmud buni xalifaga shaxsan o'zi aytishni orzu qilardi va u turkiy qardoshlariga siyosat tamoyillarini ko'rsatib berdiki, bu — Sunniylik va sunniy mazhablaridir", deydi¹⁴¹. Muallif Sultonning umri vafo qilganida yanada ko'p ishlar qilishi mumkinligiga, ammo hech bo'lmaganda, juda ulkan diniy siyosat yuritganiga haqli ravishda ishora qilmoqda.

Abbosiy xalifaligi dunyoviy va diniy boshqaruvni qo'lida tutgan buyuk islom imperiyasi edi. Xalifalik alomatlarini sifatida: uzuk (muhr), xirqa (to'n), aso, tiroz (xalifalik libosi), bayroq, xil'at, nomiga xutba o'qilishi va pul zarb qilinishi, taxt, qora rangli bayroq, sanjoq¹⁴² va navbat (darvoza oldida harbiy orkestri

¹³⁹ "Betozi" (yoki forscha ko'rinishi: به تازی — be-tozi) — o'rta asr forschi manbalarida (masalan, Bayhaqi yoki Gardiziy asarlarida) uchraydigan termin bo'lib, "arab tilida" degan ma'noni anglatadi. Tozi (تازی): Qadimgi fors tilida "arab" degan ma'noni bildiradi. Bu so'z asli arabcha Tayy (mashhur arab qabilasi nomi) so'zidan kelib chiqqan bo'lib, eronliklar barcha arablarni shu nom bilan atashgan. Be (به): Forscha old qo'shimcha bo'lib, o'zbek tilidagi "-da" yoki "-cha" (tilga nisbatan) qo'shimchasiga to'g'ri keladi. Betozi: Ya'ni "arabcha" yoki "arab tilida yozilgan".

¹⁴⁰ Bay'at — yangi xalifa taxtga o'tirganda, islom olamidagi sultonlar va hukmdorlar uning rahnamoligini tan olishlarini tasdiqlovchi rasmiy sadoqat qasamyodidir.

¹⁴¹ Mashhur sharqshunos Andre Miquel

¹⁴² Sanjoq — o'rta asr turkiy-islom davlatlari (G'aznaviylar, Saljuqiylar, Usmonliylar va b.) harbiy va siyosiy an'anasida hokimiyat ramzi hisoblangan katta bayroq yoki tug'dir. "Sanjoq" so'zi qadimgi turkiy tildagi "sanchmoq"

nog'ora chalishi) mavjud edi. Abbosiylar markaziy hokimiyatni yo'qotgach, ularga tobe voliyar avval yarim mustaqil, keyin esa to'la mustaqil bo'lgan bo'lsalar-da, xalifalar islom olamining diniy rahbari bo'lganliklari sababli, ulardan saltanat manshuti, oltin naqshli qora xil'at, dastasiga qimmatbaho toshlar qadalgan qilich, ikkita oltin bilaguzuk, bo'yinga taqiladigan oltin marjon (toqa¹⁴³), oltin egarlangan ot hamda xalifa ismi yozilgan qora bayroq olishga majbur edilar. Xalifa o'zini Islom olamining moddiy va ma'naviy egasi va hukmdori deb bilganligi sababli, o'z hududida joylashgan hukmdorni jismoniy ishlar bo'yicha vakil qilib tayinlagan holda, unga menşur va boshqa hukmdorlik ramzlarini berishi tabiiy hisoblangan. Hatto hukmdor g'osib (qurol va isyon orqali hukmronlik qilgan) bo'lsa ham, bu ramzlarni Xalifadan olish shart edi.

Xalifa ikki xil saltanat manshurini berardi; hukmdor yo Bag'dodga kelib, u yerda manshurini qabul qilardi yoki Bag'dodga kela olmasa, unga maxsus ma'mur orqali Xalifalik omonatlari yuborilardi. Ushbu tashrifot (marosim ashyolari) oltin naqshli qora atlasdan tikilgan jubba (to'n), bo'yinga taqiladigan oltin toqa (tavq), ikkita oltin bilaguzuk, oltin dasta (kabza)li kılch, oltin egarlangan ot va ustiga oq yozuv bilan Xalifaning ismi bitilgan qora bayroqdan iborat edi. Hukmdor o'ziga yuborilgan ushbu amirlik ashyolarini darhol kiyar, qilichni bog'lar, otga minar va sanjoqni (bayroqni) boshi uzra ko'tarib aylanar edi; shu yo'l bilan u o'zining qonuniy (mashru') hukmdor ekanligini e'lon qilgan bo'lardi. Aslida Xalifa ham xalifalik, ham hukmdorlik vakolatiga ega, biroq u o'zining dunyoviy vakolatlarini uning diniy rahnamoligini tan olgan sultonga topshirgan edi.

Hindistonda musulmon turklarning ilgarilashi boshlanishi bilan birga, ushbu xalifalik tushunchasining u yerlarda ham ko'rinishi tabiiy edi. G'aznaviy Mahmud Abbosiy xalifaligining umumbashariy (evrensel) vakolatiga tayanib, kofir diyorlarini birma-bir islomga qo'shish osonroq bo'lishiga ishonar edi. Mahmud

(nayzani yerga sanchish) fe'lidan kelib chiqqan. Dastlab bu nayzaning uchiga bog'langan mato yoki ot dumi (tug') bo'lgan bo'lsa, keyinchalik u davlatning rasmiy ramziga aylangan.

¹⁴³ O'rta asrlarda Bag'dod xalifasi o'zining eng yaqin va eng qudratli noiblariga (sultonlariga) yuborgan bu ashyo oddiy zargarlik buyumi emas edi. U "bo'yinga solingan zanjir" kabi ramziy ma'noga ega bo'lib, hukmdorning xalifaga ma'naviy jihatdan "bog'langanligini" va uning amrlariga itoatkorligini bildirgan.

zarb ettirgan pullar (sikka) ustida o'z ismi bilan birga Xalifaning ismi ham yozilgan edi. Bu an'ana ham G'aznada, ham Lahordagi vorislari tomonidan davom ettirildi. Buning sababi sifatida Mahmud va uning vorislari faqatgina siyosiy maqsadlarni ko'zlaganlarini ilgari surish, albatta, o'ta noto'g'ri bo'ladi. Chunki Xalifa o'z amaliy kuchi va vakolatini yo'qotgan bo'lib, bu jihatdan G'aznaviylar uchun biror xavf tug'dirishi mumkin emas edi; aksincha, Xalifa Mahmud va uning vorislari kabi homiylarga allaqachon muhtoj edi, buni Sultonlarga yuborgan maktublaridagi iboralardan ko'rishimiz mumkin. Bundan tashqari, o'sha davrda an'ana sifatida bajarib kelingan ushbu amaliyotni G'aznaviylar ham qilganini tabiiy qabul qilish kerak. Bular qatorida yana bir muhim jihat shuki, G'aznaviy sultonlari Xalifalarga chindan ham samimiyat bilan bog'langan edilar va buni diniy hissiyotlari talabi sifatida qilganlari shubhasizdir. Aks holda, Hindiston qayerda-yu, Bag'dod qayerda — Xalifaning u yerlarga qo'l cho'zishi imkonsiz edi.

Aziz Ahmad Sulton Mahmudning Abbosiy xalifaligiga tayanishi masalasini quyidagicha baholaydi: 'Sulton Mahmud xalifalik bilan munosabatlarida ham siyosiy, ham diniy e'tiqodlari ta'siri ostida edi. U Xalifa Qodirni tan olish evaziga o'zi fath etgan yerlar va Xurosonning amirligini (boshqaruvini) so'radi. Unga ushbu o'lkaning hokimi bo'lish vakolati berilib, toj va unvonlar in'om etildi. Bundan tashqari, Nishopurda zarb etilgan pullarda o'g'lining ismi ham qayd etiladigan bo'ldi. Shunga qaramay, uning Samarqand ustidagi talablariga keskin qarshilik ko'rsatildi. Xalifaning G'aznaviy Mahmud tomonidan chin dildan qo'llab-quvvatlanishi natijasida uning Erondagi obro'si qayta oshdi. Bu orqali Fotimiyning Eronda tayanch topishlariga yo'l qo'yilmadi'.

Xalifaning Mahmudga bo'lgan ishonchi Sulton Mahmud va uning farzandlariga bergan laqablari (unvonlari) hamda yuborgan maktubidagi 'sen o'zingga kimni xohlasang valiahd qil, sening tanloving bizning tanlovimizdir' degan so'zlari, qilgan g'azotlari uchun unga tashakkur aytib, uni madh etishi bilan yaqqol namoyon bo'ladi.

Sulton Mahmud Hindistonga qilgan har bir safaridan so'ng xalifaga bo'lgan bog'liqligi, sadoqati va samimiyati tufayli yuborgan maktub yoki fathnomalari bilan ham g'alabasini yetkazgan, ham duo va rag'bat kutgan. Shu sababli xalifa ham unga buyuk laqablar va xil'atlar yuborgan. Masalan, 417/1026-yilda o'n oltinchi Hind safari bo'lgan Somnat fathidan so'ng Bag'doddagi oliy devonga maktub yozib, unda uzoq va batafsil tarzda safar va Somnat sanami haqida ma'lumot berdi.

Shunga qaramay, bir muddat xalifa bilan sultonning orasi buzilgani haqida rivoyatlar ham mavjud. Bu rivoyat ikki xil voqea uchun aytiladi. Birinchisiga ko'ra: 'Shohnoma'ni yozgandan so'ng Sulton Mahmuddan kutgan iltifotini ko'rmagan Firdavsiy — Sulton Mahmudga yozgan hajviyasi tufayli — yashirincha G'aznadan qochib, uzoq safardan so'ng Bag'dodga kelib xalifa himoyasiga kirgan. Xalifadan katta izzat-ikrom ko'rgan va xalifa uchun qasida hamda ba'zi iltimoslarga ko'ra 'Yusuf va Zulayho' asarini yozgan. Buni eshitgan Mahmud xalifaga maktub yozib, Firdavsiyni qaytarishni so'rgan.

Ikkinchi rivoyatga ko'ra esa, Sulton xalifaga maktub yozib, undan 'Movarounnahr manshuri'ni (boshqaruv farmoni) so'rgan. Sultonning bu istaklarini qabul qilmagan xalifa bilan sultonning orasi shu tariqa buzilgan.

Qobusnoma'dagi rivoyat ushbu maktub haqida yanada batafsil ma'lumot beradi: Sulton Movarounnahr manshurini so'rab xalifaga noma yubordi. Xalifa javobida: 'Musulmonlar orasida menga itoat qilganlardan ko'ra bo'ysunuvchirog'i yo'q. Men bu ishni ma'qul ko'rmayman', deb rad javobini berdi. Chunki Sulton bu manshur bilan Movarounnahrni o'z tuproqlariga qo'shish uchun qilich yalang'ochlamoqchi edi. Sulton bu javobdan juda g'azablandi va xalifa elchisiga: 'Xalifaga aytki, mening Abu Muslimdan nima kamim bor? Hozir ikki ming fil va ko'p qo'shin bilan borib, xalifalik markazining (doru-l-xilofa) tuprog'ini ularning ustida G'aznaga keltiraman, deb qat'iy tahdid yubordi. Bir muncha vaqt o'tgach, elchi kelganini aytishdi. Sultonning buyrug'i bilan fillar bezatilib, saroyga keltirildi, g'ulomlar saf tortishdi. Sulton taxtiga chiqdi. Elchi huzurga kirib,

sultoniy muhr bilan muhrlangan bir dasta qog'ozni — mansuriy tolamni taqdim etdi. Elchi: Xalifa deyaptiki: Nomangizni o'qidik, so'zingizni eshitdik, javobni ushbu tolam ichiga yozdik, o'qi ko'r, dedi. Nomani devon raisi Xoja Abu Nasr Mushkon ochdi. Ko'rdiki, boshida 'Bismillah' yozilgan, qolgan joyi bom-bo'sh.

Faqat oxirida 'Alif-lom-mim' yozilgan va 'Alhamdulillah' bilan tugagan. Sulton va barcha kotiblar hayron qolishdi. Bu ramzning (siming) ma'nosini topolmay o'yg'a toldilar. Kotiblardan biri Xoja Abu Bakr Kuhistoniy: 'Ey Hukmdor, bu yozilgan 'Alif-lom-mim' emas. Bu uzun qissadir. Zero siz xalifani ikki ming fil bilan tahdid qilgan edingiz. U esa 'Alif-lom-mim', ya'ni 'Alam taro kayfa fa'ala rabbuka bi as-habil fil' (Fil surasi: Robbing fil egalarini nima qilganini ko'rmadingmi?) oyatiga ishora qilib, fillaringizga javob bermoqda', dedi. Sulton o'shanda bu ramzning ma'nosini tushunib, holati o'zgardi, uzoq vaqt o'ziga kelolmadi. Ko'p yig'ladi va islomga munosib tarzda 'uzmoma' yuborib, kechirim so'radi.

Sultonning xalifa bilan orasi buzilishiga oid yana bir rivoyat quyidagichadir: 415/1042 (aslida 1024) yilda Makka yuborilgan Xuroson hojilariga Nishopurning aslzoda oilalaridan — Mikoyil o'g'illaridan Hasanak laqabli Abu Ali Hasan ibn Muhammad (bu zot keyinchalik Sultonning vaziri bo'lgan) amirlik qilar edi.

Hasanak qaytishda cho'l yo'lini xavfli deb bilib, Fotimiyar hududi bo'lgan Suriya va Falastin yo'lini tanladi. Misr Fotimiy xalifasi Zohir uni va boshqa hojilarni iliq kutib olib, sovg'alar va xil'atlar berdi. Abbosiy xalifasi Hasanakka sovg'alar berilishini xush ko'rmadi va buni Sulton Mahmudning rejasi yoki G'aznaviy-Fotimiy yaqinlashuvi deb shubhalandi. Shu sababli Abbosiy xalifasi Hasanakni 'qarmatiy' (shia g'oyasiga moyil) deb ayblab, uning qatl etilishini talab qildi. Mahmud bu da'voni bema'ni deb bildi va qattiq g'azablendi. Biroq Abbosiy xalifasini tinchlantirish uchun Fotimiy xalifasi Hasanakka bergan sovg'a va xil'atlarni elchi bilan Bag'dodga yubordi. Mahmud: 'Men itoatni farz deb biluvchi xizmatningizdaman', deb bu xil'atlarni xalifa devoniga taqdim etdi. Shundan so'ng bu xil'atlar Bobun-Nubiya (Bag'dod darvozalaridan biri) yoqib yuborildi. Ichidan

chiqqan ko'p miqdordagi oltinlar Banu Hoshimning (Payg'ambar avlodlari) kambag'allariga sadaqa sifatida tarqatildi.

O'qimishli va keng bilim sohibi bo'lgan Mahmud o'zining hayoti, xulq-atvori, ayniqsa Hindiston va boshqa hududlarda g'ayridinlar hamda adashgan firqalar bilan murosasiz kurashi orqali Xalifa Qodirning yuksak e'tirofni qozongan edi. Ba'zi kelishmovchiliklarga qaramay, Sulton har doim unga hurmat ko'rsatardi. Zahabiy aytganidek: 'U xalifa shaxsi timsolida butun islomni ko'rar, uning ulug'vorligi qarshisida bosh egar va unga ko'p miqdorda oltin yuborar edi.

Fotimiylarning o'z mazhablariga qilgan da'vatlari keng yoyilgan bir davrda Abbosiy xalifasi Sulton Mahmud kabi qudratli hukmdor himoyasiga muhtoj edi. Fotimiylar ta'sirida hatto Bag'dodga juda yaqin bo'lgan Mosul, Anbor, Madoyin va Kufa kabi shaharlarda ham bir muddat Misr xalifasi nomiga xutba o'qilgan edi.

Fotimiy xalifasi hatto 403/1012-yilda Tahertiy ismli elchini Sulton Mahmudni o'z tomoniga og'dirish uchun yuborishgacha bordi. Biroq Tahertiy o'sha paytda Xurosonda keng tarqalgan Karromiya firqasi raisi Abu Bakr Muhammadning ta'siri bilan sud qilinib, qatl etildi. Sulton xalifaga yozgan maktubida Tahertiy keltirgan xatni yirtib tashlaganini va unga haqoratli muomala qilganini bayon etgan





G'aznaviyalar davlati asoschisi Abu Mansur Sabuktegin maqbarasi (977–997-yillar hukmronlik qilgan) Afg'onistonning G'azna shahri chekkasida joylashgan muhim tarixiy obidadir. Maqbara G'azna shahri markazidan taxminan 3–4 km uzoqlikda, hozirgi kunda shahar atrofidagi tepaliklar yaqinida joylashgan. Obida islom me'morchiligining o'ziga xos namunasi bo'lib, o'ymakorlik naqshlari va kufiy yozuvlari bilan bezatilgan. Unda Qur'on oyatlari (xususan, Mulk va To'ha suralari) va diniy hikmatlar bitilgan.

G'aznaviyalar davlatida hokimiyat

Ko'ymen "O'rta asrlar davlat tashkilotining bir xususiyati"ni juda asosli ravishda quyidagicha ifodalaydi: "Davlat tashkiloti xalq qatlamlariga chuqur kirib bora olmaydi. Demak, davlat hokimiyati vertikal bo'lishdan ko'ra ko'proq gorizontal xususiyatga ega: u keng hududlarga cheksiz darajada yoyilish moyilligiga ega, biroq shu qadar chuqurlasha olmaydi. Aslida davlat o'ziga muhatab sifatida alohida shaxslarni emas, balki ko'proq tashkiliy tuzilmalarni oladi. Zotan, deyarli har bir shaxs bir tariqatga, bir hunarmandlar uyushmasiga yoki — davlatni ham qo'shgan holda — biror muassasaga mansubdir. Shu tariqa davlat tashkilotlangan jamiyat bilan yuzma-yuz turadi.

Boshqa tomondan, davlatning ijro vositasi bo'lgan hukumat tashkiloti ham davlat va jamiyatning mazkur xususiyatlariga muvofiq tarzda barpo etilgan. Shu sababli hukumat tashkiloti unchalik keng ko'lami emas va faqat davlatning asosiy vazifalarini ado etadigan darajada shakllangan. Saroy tashkiloti va saroy hayotiga kelsak, u buncha sodda emas. Ham hashamat va dabdaba, ham qat'iy marosim-qoidalar tizimi, hamda bevosita saroy muassasalari jihatidan nihoyatda murakkab mexanizmi tashkil etadi. Muassasalarning harbiy va siyosiy hodisalarga nisbatan barqarorroq davomiylikka ega ekani ma'lum. Bunga davrning konservativ dunyoqarashi ham qo'shilishi lozim.

Bugungi terminlar bilan aytganda, qonun chiqaruvchi, ijro etuvchi va sud hokimiyatlarining manbai bo'lgan hukmdor boshda turganiga qaramay, davlat tashkilotini asosan bir necha unsur doirasida tahlil qilish zarurligi ravshandir:

1. Hukmdor hamda u yashagan saroy va uning tashkiloti.
2. Vazir boshchiligidagi fuqaroviy (hukumat) tashkiloti.
3. G'ulom tizimi asosida tarbiyalangan turklar egallagan harbiy tashkilot (qo'shin tuzilmasi)."

So'nggi ikki bandeda zikr etilgan hamda ularga qo'shimcha tarzda ko'rsatish mumkin bo'lgan pochta, adliya va ilmiyye kabi boshqa unsurlar batafsil, mustaqil

tadqiqotni talab qilishi shubhasizdir. Shu bois biz faqat birinchi bandni tadqiqot mavzusi sifatida tanlaymiz.

"Sulton" soʻzi lugʻatda bir kimsadan ustun kelish, uni hukmi ostiga olish maʼnolarini anglatuvchi "as-sulata" kalimasidan kelib chiqqan. "Ular (odamlar) ustidan uning hech qanday sultonligi (hukmronligi) yoʻq edi" (Saba surasi, 21-oyat) va boshqa koʻplab oyatlarda bu soʻz "hujjat" va "burhon" (dalil) maʼnolarida qoʻllaniladi. Shu boisdan ham, bu istiloh koʻpincha voliylarga nisbatan ishlatilgan. Amirlarning ushbu kalima bilan ifodalanishiga sabab — raiyatning sultonga itoat etishi zarurligini koʻrsatish yoki ularning yer yuzida Allohning hujjati ekanligi yoxud hujjat va huquqning ular bilan barqaror boʻlishidir. Shuningdek, bu soʻzning qahr va gʻalaba maʼnosidagi "selata" yoki "kunjut yogʻi" maʼnosini beruvchi "selit" soʻzidan olingani haqida ham fikrlar mavjud. Asli oromiy va suryoniy tillaridan kirib kelgan ushbu atama hijriy birinchi asrdan eʼtiboran arab papiruslarida uchraydi. Mazkur matnlardagi "haraju-s sulton" va "baytu mali-s sulton" kabi birikmalarda hukumat, voliy yoki hokimning boshqaruvi nazarda tutilgan. Shu sababli ham, bu kalima "davlat arboblari"ni ifoda etib kelgan.

Sulton unvonining qoʻllanilishiga kelsak; bu soʻz umumiy urfda podshohlarga xos ism boʻlib, qudratli amirni yoki muayyan hududning mustaqil hukmdorini anglatish uchun IV/XI asrdan boshlab qoʻllanila boshlagan unvondir.²⁸⁹ Yoxud "sulton" laqabi Abbosiy davlati vazirlarini ulugʻlash va ularga hurmat koʻrsatish maqsadida xalifaning amri bilan beriladigan unvon boʻlgan. Ibn Xaldun Xalifa ar-Rashid oʻz vaziri Jaʼfar b. Yahyoga "sulton" deb murojaat qilgani haqida maʼlumot beradi. Manbalardagi qoʻllanilishidan umuman olganda, sulton laqabi Bogʻdod va Shom voliylariga nisbatan ishlatilgani anglashiladi. Baʼzan esa bu lafz bilan bevosita Xalifaning oʻzi ham nazarda tutilgan. Albatta, bular majoziy ifodalardir, chunki sulton rasmiy unvon sifatida ilk bor Mahmud Gʻaznaviyga nisbatan qoʻllanilgan; islom tarixida birinchi boʻlib "sulton" laqabini ishlatgan hukmdor u hisoblanadi. Mahmud Gʻaznaviy hijriy IV asr oxirlarida "amiru-l umaro" laqabi oʻrniga "sulton" unvonini qabul qilgan. Ehtimol, oʻsha

davrlarda "amiru-l umaro" unvoni vazir unvoni kabi qadrsizlanib qolgani uchun uni "sulton"ga almashtirishgan bo'lishi mumkin. Ja'far b. Yahyodan keyin ushbu laqabning qo'llanilishi Buvayhiylargacha to'xtab qoldi, biroq keyinchalik Saljuqiylar, Ayyubiylar, Mamlukiylar, Usmonliylar hamda boshqa turkiy, kurd, cherkes va boshqa hukmdorlar tomonidan qo'llanilib, bugungi kungacha yetib keldi. Shu bilan birga, Ibn Xallikon Tabib Roziyning tarjimai holida bergan ma'lumotiga ko'ra, Somoniy hukmdorlari o'z podshohlariga "Sulton-u-s salotin" (Sultonlar sultoni) deb nom berishgan. Somoniylar G'aznaviylardan oldin o'tgan. Shunday ekan, bu laqab avvalroq qo'llanilgan bo'lib chiqadi. Agar sulton laqabining ilgari shu tarzda qo'llanilgani sahih deb hisoblansa, G'aznaviy sultonlariga berilgan bu unvon Somoniylardan o'tgan deb xulosa qilish lozim. Biroq, bu borada turli qarashlar mavjud bo'lsa-da, biz Mahmud G'aznaviyga qadar hech bir hukmdor rasman "sulton" laqabi bilan nomlanmagan deb hisoblaymiz. Balki Somoniylar Islomni qabul qilishdan avvalgi davrlarda ushbu laqabni qo'llagan bo'lishlari mumkin. Shunday qilib, "Islom tarixida sulton laqabini rasman ilk bor qo'lga kiritgan hukmdor Mahmud G'aznaviydir" deyish to'g'ri hisoblanadi.

Kramers sulton laqabining qo'llanilishini shunday baholaydi: "Kalimaning siyosiy iqtidorning g'ayrixosiy vakili ma'nosidan shaxsiy unvon shakliga o'tishi, bosqichlarini kuzatish qiyin bo'lgan bir rivojlanish jarayonini tashkil etadi. Bu jarayon yakunlangach, ba'zi mualliflar ushbu xususda faqat ehtiyotkorlik bilan e'tiborga olinishi mumkin bo'lgan tafsilotlarni keltiradilar. Shu ma'noda Ibn Xaldun, Barmakiylardan Ja'farga davlatda eng qudratli mavqega ega bo'lgani uchun "sulton" deyilganini, keyinchalik esa buyuk Xalifalik da'vogarlarini "amiru-l umaro" va "sulton" kabi laqablar olganini aytadi. Buvayhiylar va G'aznaviylar haqida ham shunday deyiladi. Ibn al-Asir Mahmud G'aznaviy Xalifa Qodirdan "sulton" unvonini olganini qayd etadi.²⁹³ Bu ma'lumot Utbiy tomonidan tasdiqlanmaydi; u Xalifa tomonidan Mahmudga berilgan turli unvonlar orasida bunday laqabni zikr etmaydi. Boshqa tomondan, Utbiyning o'zi Mahmudning

mustaqil hukmdor ekanligini ifodalash uchun uni hamisha "as-Sulton" deb atagani ham haqiqatdir. Lekin Utbiyda "sulton" atamasi, uning ayni laqabni Xalifaga ham berganini hisobga olsak, hali rasmiy unvon ma'nosini kasb etmagan edi. Biroq lug'aviy ma'noda "hukmdorlik" timsoli sifatida qo'llanilishi Mahmud G'aznaviy bilan boshlangan bo'lsa kerak. Bayhaqiyning ham ushbu maqsadda qo'llaganini aytish mumkin. Shu sababli, tangalarida bu unvon ilk bor uchraydigan G'azna hukmdori Ibrohimdir." "Fotimiylar, Buvayhiylar va Saljuqiylarda ham bu unvon uchraydi. Biroq sulton unvonining rasmiy qo'llanilishini Saljuqiylarda ko'ramiz."

Shuningdek, sulton so'zining sinonimlari sifatida "podshoh" va "hukmdor" lafzlari ham ishlatiladi. Podshoh — musulmon hukmdorlarga, ayniqsa, juda keng hududlarga ega imperatorlarga beriladigan unvon sifatida ta'riflanadi.

Hadis adabiyotiga kirgan ushbu kalima xususida: "Sulton yer yuzida Allohning soyasidir (zill), har bir mazlum unga iltijo qiladi", hadisining sharhida ham yuqoridagi fikrlarni ko'ramiz. "As-Sulton zillullohi fil-ard, ya'viy ilayhi kullu mazlumin" lafzi bilan mashhur bo'lgan hadisdagi "sulton" lafzi arab tilida: "sulta (hokimiyat) va nufuz sohibi bo'lgan, aytganini qildiradi oladigan har bir shaxs"ga nisbatan ishlatiladi. Sultonning maxsus istilohiy ma'nosi keyinchalik paydo bo'lgan. Bu Mahmud G'aznaviy bilan boshlanadi. Undan oldin sulton podshohlarning laqablaridan emas edi. Lug'aviy jihatdan — hadisda nazarda tutilgan ma'no ham, shubhasiz, lug'aviy ma'nodir — nufuz sohibi bo'lgan, boshqalarni o'z amriga bo'ysundira oladigan har bir kishi sultondir. Qishloq oqsoqoli ham, jandarma askari ham, o'z irodasini o'tkaza oladigan oila boshlig'i ham, yetim molini, sadaqa va vaqf mulklarini idora qiladigan mutavalli ham... bularning barchasi birer sultondir. Sultonning "zillulloh" (Allohning soyasi) bo'lishi — zulmning bartaraf etilishi nufuz va quvvatga bog'liqligi hamda mazlumning boshi siqilganda shunday saltanat sohibiga panoh istab borishi e'tiboridandir.

Har qanday holatda ham, G'aznaviy sultonlari o'zlarini na fir'avnlr kabi iloh, na islomdan oldingi turk xoqonlari kabi "tangrisimon" deb hisoblamasdilar.

Zero, Islom dinining bunday qarashlarga ruxsat berishi aslo mumkin emas edi. Sunniy mazhabiga e'tiqod qilgan G'aznaviy sultonlari Islom xalifasiga bo'ysunuvchi musulmon amir mavqeida bo'lib, xalifaning oliy hokimiyatini tan olgan holda, barcha sa'y-harakatlarida diniy hukmlar doirasida qolishga, dunyoviy masalalarni shariat ahkomlariga ko'ra yuritishga va xalifalarga bo'lgan samimiy sadoqatlari tufayli ular bilan yaxshi munosabatda bo'lishga intildilar. Shu bois ham ular har doim o'z ortlarida ulkan ma'naviy ko'makni his qilganlar. Sulton Mahmud va Sulton Mas'ud Hindistondan qo'lga kiritilgan o'ljalarning bir qismini Bog'dodga yuborganlar.

Shunga qaramay, ham G'aznaviy sultonlari, ham ushbu davrning boshqa sultonlari "murakkab xarakter"ga ega edilar; ya'ni ular faqat islomiy, hind yoki eroniy xususiyatlar bilan cheklanib qolmaganlar, Mahmud G'aznaviy, Iltutmis va Tug'ulda ilk musulmonlarning demokratik tamoyillari ko'zga tashlanmaydi. Islom xalifasi ilk davrlarda mo'minlar tomonidan saylanardi, iqtidorning manbayi xalq edi, ma'muriy kuch (bevosita) Allohdan olinmasdi. Holbuki, Sosoniy imperatorlari o'zlariga muqaddaslik nisbat berar, taxtga o'tirish huquqini faqat o'zlarida ko'rardilar. Boshqa tomondan, musulmon podshohlari ramziy ma'noda "yer yuzida Allohning soyasi" (zillulloh) edilar va tug'ma muqaddaslikka ega emasdilar. Hamma narsaga qaramay, o'rta asrlar podshohlik muassasalari, asosan, dunyoviy (layik) tuzilmalar edi. Ularning hokimiyat asosi butunlay islomiy qonunlar emas, balki Eron an'analari edi.

G'aznaviy sultonlari ham o'z davrining boshqa sultonlari kabi mutloq hokimiyat sohibi, cheklanmagan hukmdor, Allohning yer yuzidagi soyasi bo'lib, barcha sud, ijro va harbiy ishlarni o'z qo'lida jamlagan yagona vakolatli shaxsdir. U qonun chiqaradi, davlat amaldorlarini lavozimidan ozod etish va tayinlash huquqiga ega, hech kimdan buyruq olmaydi, tavsiyalarga amal qilmasligi mumkin va istagan qarorini qabul qilishda erkindir. Sulton — vazir (xoja-i buzurg), sohibi devoni oriz, sohibi devoni risolat, hojibi buzurg va zarurat tug'ilganda boshqa hojiblar, sipohsolor va boshqa qo'mondonlar, ba'zan esa nadimlar hamda munosib

ko‘rilgan boshqa shaxslardan iborat devon (kengash) bilan maslahatlashgan holda ish yuritsada, muhokama natijasida qabul qilingan qarorga bo‘ysunmaslik vakolatiga ega edi. Xalq sultonga itoat etishi, soliqlarni muntazam to‘lashi lozim, buning evaziga esa sulton ularni o‘g‘ri va qaroqchilardan, shuningdek, tashqi dushmanlardan himoya qilishi kerak edi. Zero, sulton xalqning o‘z ishlari bilan erkin mashg‘ul bo‘lishiga imkon yaratuvchi kafildir.

Shu nuqtayi nazardan, Sulton Mahmudning 396/1006-yilda Qoraxoniylar hujumiga qarshi qurol ko‘tarib kurashgan, biroq mag‘lubiyatga uchrab, davlat mulkiga zarar yetishiga sabab bo‘lgan Balx xalqini quyidagicha koyigani ma‘lum: "Aholining urush bilan nima ishi bor, aholi urushdan nima ham tushunardi? Shu sababli shaharni xarob qildingiz, mening daromad keltiradigan buyuk bir asarim mahv bo‘ldi. Buning uchun sizdan tovon undirishim lozim edi, lekin buni istamaymiz, biroq boshqa bunday qilmang. Agar kuchli bir hukmdor sizga hujum qilsa, sizdan xiroj talab qilsa va sizni himoya qilsa, unga itoat eting, aytganini qiling va o‘zingizni qutqaring". Sulton qo‘shin xizmati uchun haq to‘laydi, hech bir askar yoki sultonning qarindoshi bo‘lsa-da, biror-bir shaxs uning xohish va irodasiga qarshi chiqishga yoki unga muxoliflik qilishga jur‘at eta olmaydi.

"Alloh taolo har bir asr va zamonda xalq orasidan birini tanlab oladi, uni podshohlarga loyiq va maqtovg‘a sazovor fazilatlar bilan bezatadi. Insonlar uning adolati soyasida yashasinlar, omonlikda bo‘lsinlar va doimo davlatning bardavomligini istasinlar deb, dunyo ishlarini va bandalarining huzur-halovatda yashashini unga topshiradi; fasod, tartibsizlik va fitna eshiklarini u orqali yoptiradi; uning haybati va hashamatini bandalarining ko‘ngillari hamda ko‘zlariga joylashtiradi" deb yozgan Nizomulmulkka ko‘ra, hukmdor o‘z qudratini bevosita Tangridan oladi va Tangri nomi bilan saltanat suradi. Shuningdek, Tangri birini hukmdor etib tanlar ekan, uning qaysi irqdan ekanligiga emas, balki faqat hukmdorlik fazilatlariga ega yoki ega emasligiga qaraydi. Bayhaqiy ham shunga o‘xshash fikrlarni quyidagi jumlar bilan ifodalaydi: "Alloh yer yuzida payg‘ambarga, podshohlarga va insonlarga bir quvvat bergandir. Insonlarning

vazifasi esa ushbu tanlangan insonlarga — payg‘ambar va podshohlarga itoat etishdir”.

Julus (Taxtga o‘tirish)- Sultonlarning taxtga chiqishida asosiy omil — quyida ko‘rib chiqishimizdek — saltanat nomzodining ortidagi kuchlar ekanligiga shubha yo‘q. Bu kuchlarning boshida esa "ordu" (qo‘shin) dastagi turadi; ko‘pincha qo‘shin qay bir nomzodga moyillik bildirsa va uni qo‘llab-quvvatlasa, o‘sha shaxs taxtga chiqqani kuzatiladi. Buning sababi saltanat vorisligi bilan bog‘liq qat‘iy va o‘rnashgan qoidaning mavjud emasligi edi. Tabiiyki, qoida bo‘lmagach, o‘sha davrdagi qarashlar ta‘sirida bo‘lgan "tashqi omillar"ning bu jarayonda hal qiluvchi rol o‘ynashi ayondir.

O‘sha davr tushunchalariga ko‘ra, mamlakat (mulk) va raiyat butunlay sultonnikidir. "Alloh podshohlarni barcha insonlardan ustun qilib yaratgan; jahondagilar ularning tobeidirlar, tiriklik va ulug‘likka ular tufayli erishadilar. Podshohlar ularga (fuqarolarga) nisbatan shunday munosabatda bo‘lishlari lozimki, ular hamisha o‘z o‘rinlarini bilsinlar, qullik halqasini quloqlaridan yechmasinlar va itoat kamarlarini bellaridan yechmasinlar. Podshohlar raiyatning yomonlik va yaxshiliklarini unutmasliklari uchun ularni o‘zlariga ko‘rsatib turishlari, har birining darajasi va mavqeiini bilib, jilovni bo‘shatmasliklari, farmonlarga bepisandlik qilmasliklari uchun har birining ishini va ahvolini taftish qilib turishlari lozim", degan qoidani qabul qilgan xalq va ularning muhatabi bo‘lgan sultonlar an‘anadan kelayotgan tajribalarni yashatib kelishgan.

Ushbu an‘anaga ko‘ra, turk xoqoni o‘z fitratidagi "tangri vergisi"ga (ilohiy ne‘matga) bog‘liq edi. Insonning yaratilishidan qutli (muqaddas) bo‘lishi o‘rtasida uzviy bog‘liqlik bor edi. Tashqi ta‘sirlardan xoli bo‘lgan Ko‘kturk bitigtoshlarida ham bu yaqqol ko‘rinadi. "Qut" — Tangrining bevosita o‘zi tomonidan berilgan davlat va ulug‘vorlik tushunchasidir. "Turk xoqonlarining muqaddasligini faqat 'qut' va qutli bo‘lish doirasida o‘rganish to‘g‘ri emas. Muqaddaslik — turk tafakkur tizimining faqat bir qismidir. Xoqon Tangri unga buyruq, kuch va ruxsat bergani uchun, quti borligi uchun, tolei va qismati balandligi uchun, g‘alaba qozongani va

fazilati (erdemi) bo'lgani uchun muvaffaqiyat va ulug'likka erishardi. Qutni saqlab qolish uchun esa 'bilga' (dono) bo'lish shart edi. Turklar bunga yana 'alplik', ya'ni bahodirlik va qo'mondonlik qobiliyatini ham qo'shishgan. Turklarda xoqon uchun faqat alp va jahongir bo'lish kifoya qilmasdi, u 'Alp-erdem' bo'lishi lozim edi. Fazilatsiz (erdemsiz) jahongirning nima keragi bor?" degan tushunchani turk davlatchilik an'analaridan olib kelgan G'aznaviylar, bunga "zolim hukmdorga haq gapni aytish jihoddir" degan nazariya bilan "zolim hukmdor anarxiyadan yaxshiroqdir" degan amaliyotni qabul qilgan islomiy an'anani ham qo'shgan edilar.

Sulton Mas'udni taxtga chiqarmoqchi bo'lgan qo'mondonlarning unga yuborgan maktubidagi quyidagi ifodalar o'sha davr qarashlarini yanada yaqqolroq namoyon etadi: "Sultonni payg'ambar xalifasining xalifasi deb tan olamiz va unga bay'at hamda itoat qilishni farz deb bilamiz... Amir Muhammad davlat daraxtining tanasidan bir shox edi, u daraxtning har bir shoxi imkon qadar mustahkam, barq urgan va meva berish qobiliyatiga egadir. Ushbu xonadonning xizmatchilari va mansublaridan birortasining daraxt shoxlari o'rnida bo'lgan shahzodalar haqida yomon gapirishi aslo durust emas. Zero, ulardan biri haqida yomon so'z aytish, ularning asllari — otalari haqida yomon gapirish bilan barobardir". Xulosa qilib aytganda, ushbu xislatlarga ega bo'lgan insonning taxtga o'tirishga loyiqroq ekanini qabul qilish tabiiy bo'lib, hukmdor nomzodining saltanat taxtiga o'tirishiga "julus" deyiladi.

Saltanatning otadan o'g'ilga vorislik yo'li bilan o'tishi Ko'kturk oila va davlat an'anasining asosi edi. Barcha turkiy davlatlarda kuzatiladigan ushbu an'ana Usmonliylarga qadar davom etganini bemalol ko'rishimiz mumkin. Bu an'ananing natijasi o'laroq, "davlat, xalq va davlat hududlarining sulola a'zolarining umumiy mulki bo'lishi" tamoyili G'aznaviylarda ham yaqqol ko'rinadi. Biroq, yuqorida aytganimizdek, bu jarayonning qanday amalga oshishi borasida qat'iy qoidalar mavjud emas edi. Garchi — quyida ko'rilishi kabi — ham Mahmud, ham Mas'udning "yoshi kattalik" jihatidan "saltanatga haqliroq" ekani haqidagi

da'volari bo'lsa-da, voqealar rivoji bu holat o'rnashgan bir qoida emasligini ko'rsatadi.

Sayfuddin Mahmud ukasi Ismoilga Abul Hasan Hamuliy orqali elchi yuborar ekan, unga shunday deydi: "Birodarim, bugun jahon ichra menga sendan ko'ra qadrliroq, sendan ko'ra mo'tabarroq hech kim yo'q. Sen men uchun shirin jonimdan, ko'zim nuridan ham azizroqsan. Hukm, farmon, xazina — xullas, nimaniki orzu qilsang, sendan darig' tutmayman. Biroq bilasanki, mulkni qo'lda tutishda, davlatni barqaror qilishda yoshi ulug'roq bo'lish, hayotiy tajriba orttirish, sinovlardan o'tish, askarning qadrini bilish, sardorlikning nozik jihatlaridan voqif bo'lish hamda fotihlik odobini o'zlashtirgan bo'lish lozimdir. Agar sening davlat ishlarini uddalashga, bu ishning uddasidan chiqishga iqtidoring borligini bilganimda, senga hammadan avval o'zim itoat qilgan bo'lardim. Otam sening haqingda vasiyat qilgan bo'lsa, bunga o'sha vaqtda mening olisda bo'lganim sababdir. Shu bois, marhum otam mamlakatda fitna chiqmasligi uchun darhol seni nomzod qilib ko'rsatgan. Hikmatga muvofiq bo'lgani shuki, ishni chuqur o'ylab, to'g'ri qaror qabul qilgin. Endi sendan ikki narsani iltimos qilaman. Birinchisi — otamdan qolgan molda mening ham hissam bor, shariat menga ham ulush beradi. Shu sababli mening hissamni berishing kerak. Ikkinchisi — saodatimiz yuksalgan maskan, davlatimiz asosi va markazi bo'lgan G'azna shahrini menga qoldirgin, men esa uning evaziga senga Balx viloyatini ajratib beray yoki Xuroson mulki va 'amiru-l jayshlik' (qo'shin qo'mondonligi)ni senga topshiray".³²²

Biroq, boshiga tushadigan kulfat va mashaqqat iqbolining etagidan tortgani bois, Amir Ismoil bu oqilona taklifni qabul qilmadi va xazinani sovrishda davom etdi. Ikki aka-uka orasini isloh qilish, ularni birodarlik huquqiga rioya ettirish va ko'ngillarga o'rnashgan gina-qudurat tikanini muloyimlik bilan sug'urib olish uchun Juzjon voliyi Abul Horis Farig'uniy o'rtaga tushdi. U "ota-ona farzandlari bir-biri bilan ko'rishgan sari mehrlari ortadi" degan tamoyilni ilgari surib, ularning har biriga alohida nasihat qildi: "Men shunday chora o'yladim: har ikkingiz turgan joyingizdan qo'zg'aling, bir yerda birlashing, o'zaro ko'rishib, shikoyatingiz

sababi nima bo'lsa, ko'nglingizdan nima o'tayotgan bo'lsa, dilingiz nima istasa bir-biringizga ayting. Shon-sharafingizga, mamlakat salomatligiga putur yetkazadigan, dushmanlarni quvontiradigan ishlardan uzoq bo'ling". Sayfuddin Mahmud buni qabul qildi, biroq Amir Ismoil akasiga merosdan ulush berishga rozi bo'lmagani kabi, qo'rquv tufayli uchrashuvni ham rad etdi. Mahmud urushdan bo'lak chora qolmaganini tushunsa-da, jang qilishni istamasdi. Chunki u ham bunday ishni yoqtirmasdi, ham qarshisidagi o'z jigarbandi edi. Ammo "oxirgi chora — olov bilan dog'lashdir; ilon chaqqan qo'lning zahri boshqa a'zolarga tarqalmasligi uchun o'sha qo'l kesiladi, chirigan tish esa sug'urib tashlanadi" degan qarorga kelgach, qo'shini bilan yo'lga chiqdi. Hirotda ukasiga yana maktub yozib, ham va'da, ham ogohlantirish berdi, biroq yana natija bo'lmadi. Sayfuddin Mahmud amakisi Bug'rachuk va kichik ukasi Abu Nasrni ham o'z tomoniga og'dirib, Ismoilga qarshi urush ochdi.

Yuqoridagi voqeani, ifodalarning ta'sirini yaxshiroq his qilish uchun "Vafayot" asaridan ham iqtibos keltirishni lozim topdik: "Sulton Mahmud otasi valiahd etib tayinlagan ukasi Ismoilga shunday yozdi: 'Otamning seni valiahd qilish tanlashiga sabab sening G'aznada, mening esa u yerdan uzoqda — Balxda bo'lganimdir. Asl maqsad esa meros yo'li bilan mulkni bo'lishimizdir. Sen G'aznada, men esa Xurosonda qo'nim topaylik, ishlarni boshqaraylik, maslahatda ittifoq bo'laylikki, oramizda dushmanlik chiqmasin. Agar odamlar oldida ixtilofimiz zohir bo'lsa, hurmatimiz kamayadi'. Ismoil bunga ko'nishdan bosh tortdi. U yumshoq va bo'shang odam bo'lgani sababli, unga qarshi qo'shin isyon ko'tardi va mol-mulk talab qildi. U esa ularni rozi qilish uchun xazinani tugatdi". Ko'rib turganimizdek, dastlabki pallada julus (taxtga o'tirish) vasiyat orqali amalga oshadi. Kimning foydasiga vasiyat qilingan bo'lsa, dastlab taxtga o'sha chiqadi, ya'ni bay'at unga qilinadi.

Shunga o'xshash holatga Sulton Mahmudning farzandlari orasida ham guvoh bo'lamiz: Sulton Mahmud vafot etgach, to'ng'ich o'g'li Amir Mas'ud Isfahonda, Amir Muhammad esa Juzjononda edi. Ularning qarindoshlaridan biri

Hojib Ali b. El-Arslon siyosiy ishlarni nazoratga oldi, saltanat ishlarini tartibga soldi va hech kimning boshqasiga tajovuz qilishiga yo'l qo'ymadi. U G'aznani qoplon bilan qo'zi birga yura oladigan darajadagi tinch maskanga aylantirdi. So'ngra xabar yuborib, Amir Muhammadni keltirtirdi va otasining o'rniga taxtga o'tqazdi. Muhammad hududlarning daftar va qaydnomalarini ko'zdan kechirishni buyurdi. Qayerda xiroj tufayli vayronalik bo'lsa va aholi zarar ko'rayotgan bo'lsa, o'sha soliqni tekshirib, raiyat bilan kelishdi. Xazinalar eshigini ochishga amr qildi. Quyidan yuqorigacha — tanish-notanish barchaga xil'at va ehsonlar ulashdi. Amakisi Abu Yusufga sipohsolorlik unvoni bilan birga ko'p mol-mulk va hadyalar berdi. Abu Sahl Ahmad b. Hasan Hamduyni vazir etib tayinladi; narx-navo tushdi va savdo faoliyati jonlandi.

Sulton Mas'ud ukasi Muhammadning taxtga o'tirganini eshitgach, Xurosonga yo'l oldi va ukasiga maktub yozib, otasi unga vasiyat qilgan yerlarda ko'zi yo'qligini, Tabaristonda fath etgan hududlari, Jibol, Isfaxon va boshqa ba'zi shaharlar o'ziga yetishini bildirdi. Shuningdek, undan ushbu yerlar uchun rozilik berishini va xutbada ismi ukasidan oldin zikr qilinishini so'radi. Biroq Muhammad buni qabul qilmadi. Shunga qaramay, xalq va davlat ayonlarining mehri Mas'udga tomon edi. Ikki qo'shin urushga qaror qilganida, askarlarning bir qismi yoshi kattaligi va jasorati tufayli Mas'udni yoqlab chiqdi. Zero, Mas'ud qo'shinlarni boshqarishga va o'lkalarni fath etishga o'rgangan edi. Ba'zilar esa uning kuchli va qat'iyatli shaxsiyati oldida haybatida edilar. Qo'mondonlardan Ayoq g'ulomlardan bay'at oldi va barchasi Amir Mas'ud tarafga o'tib, qasamyod qildilar.

Qo'mondonlardan Ali Doya ham ularga qo'shildi. Ularning barchasi Nishopurda Amir Mas'udga ittoat bildirdilar. Bundan jasorat olgan Mas'ud raiyatning murojaatlarini qabul qilib, ularni tingladi. Bir necha kundan keyin esa Xalifa Qodir Billohdan quyidagi maktub keldi: "Sulton Mahmudning vafotidan so'ng Xuroson tomon harakat qilganingizni bildirgan maktubingiz orqali; so'ralgan ahdnoma, bayroq va hokazolarni hamda Sulton Mahmudning valiahdi bo'lganingiz munosabati bilan lozim topilgan sifat va laqablarning berilishini Amirul mo'minin

amr etdilar. Ushbu maktub bilan Ray, Jibol va Isfaxon viloyatlaridan zabt etgan yerlaringiz sizga berilgani va katta tartibsizliklar chiqmasligi uchun darhol Xurosonga borishingiz kerakligi bildirilmoqda. So'ralgan ahdnoma va bayroq elchining ortidan yuborilmoqda". Boshqa tomondan, yo'lda davlat arboblari akasi bilan urushish uchun yo'lga chiqqan Muhammadni: "Qo'shin Mas'ud tarafida, qarshilik ko'rsatish foyda bermaydi, kelishuv yaxshiroq", deya ishontirishga urindilar. Muhammad ham askarlarning Mas'ud tomonga og'ib ketganini ko'rgach, urushishdan ma'no yo'qligini anglab, rozi bo'ldi. Shundan so'ng uni Ruhhaj qal'asiga olib borib, o'sha yerda saqladilar, so'ngra Amir Mas'ud huzuriga yo'l oldilar. Boshqa bir rivoyatga ko'ra esa, Tekinobodga kelgan Muhammadning qo'shini o'sha yerda isyon ko'tarib, Muhammadni hibsga olganlar va Mas'udga maktub yozib vaziyatni xabar qilganlar.

Mas'udning taxtga chiqishi har bir sulton kabi shodiyona va quvonch bilan kutib olindi. Qo'shin va qo'mondonlar dastagini olgan Mas'ud, Bayhaqda uni kutib olgan armiyaga muhtasham harbiy parad o'tkazganidan so'ng Nishopurga yo'l oldi. Bu yerda butun aholi uni kutib olishga chiqdi, juda porloq marosim bo'lib o'tdi. Xil'atlar kiygizildi, ehsonlar ulashildi, mahbuslarga afv e'lon qilinib, adolat o'rnatildi.

Bu yerda ko'rinib turibdiki, taxtga o'tirish marosimi (julus) albatta G'aznada o'tkazilishi shart emas edi, poytaxtdan tashqaridagi har qanday shaharda ham o'tkazilishi mumkin edi. Shunga o'xshash voqea keyingi davrlarda ham takrorlangan: Sulton Mas'udning o'g'li Mavdud amakisi Muhammadga qarshi otasining intiqomini olish uchun jangga chiqdi. Kechgacha davom etgan jangdan so'ng qo'shin chekingach, Amir Mavdud vazir va qo'mondonlarini to'plab maslahat qildi. So'ngra o'sha vaqtgacha hech bir ishga aralashmagan amakisi Abdurrashidga xabar yuborib: "Agar bu ishga kirmasangiz yoki yonimga kelib meni qo'llamasangiz, hech bo'lmasa o'sha yerda qoling va jangga kirmang; shunda men dushmanlarimni mag'lub etib, haqli bo'lgan narsamni talab qilay, buning uchun sizdan minnatdor bo'laman. Agar maqsadinga erishsam, shuhrat meniki,

barcha yumush (shug'1) va farmon sizniki bo'ladi. O'shanda men ham sizning amringizdagi bir kishi bo'laman", deb qat'iy qasamyodlar qildi va shubhasiz kafolatlar berdi: "Otam Amir-i shahid (rahmatulloh) nomi bilan so'z beramanki, uning farzandlariga ham yomonlik qilmayman". Abdurrashid ham aralashmaslikka so'z berdi. Katta jangdan so'ng Amir Muhammad va uning bolalari qo'lga olinib, asir qilindi.

Sulton Mavdud kasallanib G'aznada vafot etgach, o'rniga o'g'li Mas'ud II o'tirdi. Besh kundan keyin xalq uni qoldirib, o'rniga amakisi Ali ibn Mas'udni qo'llab-quvvatladi. Avvalroq Mavdud taxtga chiqqanida amakisi Abdurrashidni hibsga olib, Bust yo'lidagi Maydin qal'asiga qamatgan edi. Mavdud vafot etganida uning vaziri ushbu qal'aga yaqin yerda edi. Abdurrashid qal'adan tushib, askarlar yoniga keldi va ularni o'ziga itoatga chaqirdi. Ular ham qabul qilib, Abdurrashid bilan birga G'aznaga qaytdilar. G'aznaga yaqinlashganlarida Ali ibn Mas'ud qochib ketdi va shu tariqa Abdurrashid G'aznaga hokim bo'lib taxtga o'tirdi.

Farruxzod taxtga chiqqach, ukasi Ibrohimni Barg'and qal'asidan Noy qal'asiga keltirdi. Keyinchalik Farruxzod vafot etgach, davlat ayonlari Ibrohim nomzodida to'xtaldilar va uni qal'adan keltirib taxtga o'tqazdilar. Ko'rinib turibdiki, Ali, Abdurrashid va Farruxzodning taxtga chiqishida davlat arboblari, ayniqsa vazirning ta'siri katta bo'lgan. Ibn al-Asir Bahromshohning taxtga chiqishini shunday tasvirlaydi: "G'aznaviy sultoni Mas'ud III vafot etgach (509/1115), o'rniga o'g'li Sherzod o'tirdi. Uning qisqa muddatli hukmronligidan so'ng boshqa o'g'li Arslonshoh sulton bo'ldi (510/1116). Arslonshoh taxtga chiqqach, aka-ukalarini hibsga oldi. Taxt kurashlariga aralashgan III Mas'udning yana bir o'g'li Bahromshoh Arslonshoh qo'shinlaridan mag'lub bo'lgach, avval Sistonga, so'ng yordam so'rab Kirmonga qochdi. Saljuqiy Melik Arslon Bahromshohni juda yaxshi kutib oldi va unga ko'p oltin hamda tasavvur qilib bo'lmas hadyalar berdi. Biroq yordam masalasida boshqa bir hukmdorni — Sanjarni tavsiya qildi. So'ng o'z amirlaridan birini Bahromshoh xizmatiga qo'shib, yordam so'rash uchun Sanjar huzuriga yubordi. Sanjar ham Arslonshohga elchi

yuborib, 'ukasining haqqini rioya qilishini' so'radi; lekin Arslonshoh Sanjarning so'zlariga quloq solmadi. Shundan so'ng Sanjar Bahromshohni taxtga chiqarish uchun tayyorgarlik ko'rdi. Jangda Arslonshoh yengildi va Bahromshoh taxtga chiqib, Sanjar bilan shunday kelishuv tuzdi: 'Bahromshoh otasi Mahmudning taxtida yakka o'zi o'tiradi, G'aznada xutba navbat bilan Xalifa, Saljuqiy sultoni Muhammad, Melik Sanjar va ulardan keyin Bahromshoh nomiga o'qiladi'.

G'aznaga kirayotganlarida Sanjar ot ustida, Bahromshoh esa uning oldida piyoda yurib borardi. Mahmud ibn Sebukteginning taxti keltirildi va Bahromshoh uning ustiga chiqib o'tirdi. Sanjar so'ngra ortiga qaytdi. Xutbada Sanjar 'malik', Bahromshoh esa ota-bobolari an'anasiga ko'ra 'sulton' unvoni bilan zikr etilardi. Bunday g'alati voqea ilgari eshitilmagan edi". Bu yerda esa taxtga chiqish (julus) xorijiy davlat sultonining yordami bilan amalga oshganini ko'ramiz.

Xulosa qilib aytganda, ushbu misollarda ko'ringanidek, ba'zan bir vaqtning o'zida ikki valiahd saltanat da'vosi bilan chiqqan; ba'zan masala qurol va urush bilan hal etilgan, ba'zan esa xalq, qo'shin va ayniqsa vazir boshchiligidagi saroy a'yonlarining dastagini olgan valiahd taxtga o'tirgan. G'aznaviylar saroyi va davlati ichida yuz bergan saltanat kurashlari jarayonida Xalifa hech qanday aralashuvda bo'lmas, kuzatuvchi bo'lib qolardi, biroq uning ismi xutbalarda hamon zikr etilishda davom etardi.

Valiahdlik - Hukmdorning o'rniga o'tadigan nomzodni belgilashni ifoda etuvchi valiahdlik instituti — quyida ko'rib chiqishimizdek — sahro (dasht) davridan beri otadan o'g'ilga, agar o'g'il kichik bo'lsa, akadan ukaga o'tish shaklida mavjud edi. Biroq eng qadimgi davrlardan boshlab turkiy davlatlarda taxtni sulolaning muayyan bir a'zosiga o'tkazadigan qat'iy bir an'ana shakllanmagan edi. Vaqti-vaqti bilan ba'zi tamoyillar (masalan, valiahd tayinlash, katta yoki kichik o'g'illarni afzal ko'rish va oldindan va'da olish kabi) mavjud bo'lgan. Bu holat G'aznaviylar va Saljuqiylarda ham kuzatiladi. Shunga qaramay, sulola a'zolari oiladan o'tgan "qut"ning o'zlarida ham mavjudligi va o'lka sulolaning umumiy mulki ekanligi haqidagi tushuncha bilan, vaqti-vaqti bilan

hokimiyatni qoʻlga olish gʻarazida belgilangan valiahdga qarshi — oqibatlariga chidash va masʼuliyatni shaxsan zimmasiga olish sharti bilan — kurashga kirishardilar. Tabiiyki, bu kurashlar davlat ichida notinchliklarga yoʻl ochar va davlatning parokanda boʻlishiga sabab boʻlardi. Yakunda esa kuch va qudrati bilan taxtga ega boʻlgan sulola aʼzosi atrofida jiplashilardi.

Maʼlumki, oʻrta asr turk-islom davlatlarida xalqning oʻzini idora qiladigan sulolani tanlash vakolati yoʻq edi. Biroq buni hokimiyatni yangi qurgan sulolalarda maʼlum bir xislatlar qidirilmasligi deb tushunmaslik lozim. Aksincha, har bir sulola oʻz hokimiyatining xalq tomonidan oson qabul qilinishini va tan olinishini istardiki, buning quyida zikr etiladigan koʻplab alomatleri bor.

"Hayot va davlat protokoli" hisoblangan turk toʻrasida "vorislik tartibi" ham mavjud edi. Ikkinchi Koʻkturk davlatini barpo etgan Elterish yoki Qutlugʻ xoqon edi. U vafot etgach, toʻraga koʻra Elterish xoqonning farzandlari taxtga chiqishi lozim edi. Ammo farzandlarining yoshi kichik edi. Shunda toʻraga muvofiq Elterish xoqonning ukasi Qopogʻon xoqon taxtga oʻtirdi. Koʻkturk sulolasi ichida bunday vaziyatlarda vafot etgan xoqonlarning oʻrniga akalari yoki ukalari oʻtganini koʻp koʻramiz. Shu bois oʻsha toʻraga koʻra, "amakim xoqon taxtga oʻtirdi", deyilardi. Bu yerdagi "oʻsha toʻra uzra" soʻzi juda muhimdir. Demak, xoqonlarning taxtga chiqishini belgilaydigan va yozma yoki yozilmagan shaklda maʼlum boʻlgan bir toʻra mavjud edi. Toʻra — davlatning qurilish tartibi va faoliyat yuritish usuli edi va barcha musulmon turk davlatlarida ushbu toʻraning turli izlarini topish mumkin edi.

Uygʻurlarning qadimgi davrlarida xalq oʻzlari bilimdon (bilga) deb bilgan kishini boshliq qilib saylar edi. Xunlar va Koʻkturklarda taxtga chiqish va xoqon saylash faqat "buyuk qurultoy" orqali amalga oshirilardi. Koʻkturklarda Ishbara xoqonning saylanishi munosabati bilan davlat markazidagi (poytaxtdagi) vazirlar va generallar qurultoyi haqida soʻz boradi. Chingizxon davlati esa Chingizxon qonini tashuvchi aslzodalar va aristokratlar davlati edi. Shu bois suloladan boʻlmagan shaxs qurultoyga kira olmasdi. Xunlarda esa saylov qurultoyiga urugʻ

beklari, toy (tantana)ga esa xalq ham qatnasha olardi. Anglashilishicha, turklar (boshqaruvda) nisbatan demokratikroq bo'lganlar.

G'aznaviy'larga kelsak; Somoniy hukmdori Mansur ibn Nuhning Xuroson sohibi jayshi (qo'shin qo'mondoni) bo'lgan Abu Is'hoq ibn Alptegin jang maydonida kutilmaganda vafot etgach, o'rniga o'tadigan farzandi bo'lmagani uchun Abu Is'hoqning atrofidagi tajribali (pishqadam) g'ulomlari, yordamchilari, askarlari, ozod qilingan va qilinmagan qullari to'planib, oralaridan munosib bir sardor saylashni muhokama qildilar. Sabukteginidan ko'ra loyiqroq kishini topa olmagach, uni amir sifatida qutladilar va unga so'z berib, Alpteginning o'rniga o'tqazdilar. Sochqi sifatida oltin va kumush sochdilar. Uni saylashlariga sabab qilib uning aqlli, dindor, muruvvatli va o'ta saxovatli ekanini ko'rsatdilar.

Ko'rinib turibdiki, Sabuktegin davlat arboblari, qo'shin va raiyatning ittifoqi, roziligi va ixtiyori bilan saylangan, barchalari unga bay'at qilib taxtga chiqqanlar.

Amir Sabuktegin valiahd sifatida o'g'li Ismoilni tayinlagach, ulug'lar va ayonlar ham unga (Ismoilga) itoat qilib, hurmat bilan bo'yin egishlariga va'da berdilar. Vafotidan keyin esa yuqori martabali hojiblar va qo'mondonlar to'planib, Ismoilga bay'at qildilar. Barcha turkiy davlatlarda an'ana bo'lganidek, o'lkaning viloyat va shaharlarini shahzodalar hamda sultonning amakisi kabi sulola a'zolari boshqarardi. Bu vaqtda Sabukteginning ukasi Bug'rachuk Hirot voliyi, o'g'li Abu-l Muzaffar Nasr esa Bust amiri edi. Mahmudning ukasi Nasr va amakisi Bug'rachuk saltanat kurashida Mahmud tomonida turgan edilar.

Mavzuni yanada oydinlashtirish maqsadida, yuqorida bayon qilingan Sulton Mahmudning taxtga da'vogarlik qilayotganida ukasiga yozgan maktubini bu yerda ham eslatib o'tish o'rinli bo'ladi. Sulton Mahmudga kelsak, u ham avval 406/1015 (yoki 408/1017) yilda Mas'udni valiahd deb e'lon qilgan edi. 407/1016 yilda Xorazm ishini hal qilib Balxga qaytgach, Hirotni o'g'li Amir Mas'udga bergan va Abu Suhayl Muhammad ibn Husayn Ro'zaniyni unga vakil qilib birga yuborgan edi. O'g'li Muhammadni ham uylantirib, unga Go'zgonon viloyatini bergan va

Abu Muhammad ibn al-Hasan ibn Mihron yoki Abu Bakr Kuhistoniyini unga vazir etib tanlagan edi. Mas'ud Hirot voliyi bo'lganida otasining buyrug'i bilan G'urga safar qilib (411/1020) bu hududning shimoli-g'arbini itoat ostiga olgan, keyinchalik esa otasining nazaridan qolgan edi. Otasi uni valiahdlikdan tushirib, Multonga yuborib qamatgan, biroq ko'p o'tmay u yana e'tibor qozonib, Hirot voliyiligiga qaytarilgan. 420/1029 yilda Ray va Isfaxon qo'lga kiritilgach, bu viloyat Mas'udga topshirilgan. Amir Mas'ud otasi vafot etgan vaqtda Isfaxon va Ray voliyi (mutavallisi) edi. Sulton Mahmud o'limi yaqinlashganda (421/1030) davlat arboblari Muhammadni valiahd etib tayinlaganini aytdi. Muhammad bu vaqtda Balxda (yoki Juzjononda) edi. Sulton Mahmud vafot etgach, davlat arkonlari vasiyatga ko'ra kichik o'g'li Muhammadni keltirib, xutba, tanga va hukmdorlik e'lonini uning nomiga qildilar va unga bay'at qildilar. Shu tariqa Nishopurdan to Hindistonning chekka hududlarigacha hamma yerda Muhammad nomi bilan xutba o'qildi.

Rashiduddin Sulton Mahmud va uning o'g'illari o'rtasida quyidagicha suhbat bo'lib o'tganini yozadi: "Sulton Mahmudning vafoti yaqinlashganda, to'ng'ich o'g'li Muhammad va kichik o'g'li Mas'ud uning yonida edilar. Muhammadga: 'Agar o'lim boshimga kelsa, mendan keyin qanday muhim ishlar bilan mashg'ul bo'lasan?' deb so'radi. U: 'Ro'za tutaman, namoz o'qiyman, sadaqa beraman va otamning qabrini ziyorat qilib turaman. Qur'on oqib, savobini senga yo'llayman', dedi. Xuddi shu savolni Mas'udga berganda, u: 'Qilichni qo'limga olaman, sening g'animlaringni tuproqqa ko'maman, g'azo va fathlarni davom ettiraman. Odamlarni g'azotlari evaziga hajga yuboraman va savobini senga bag'ishlayman', dedi. Mahmud: 'Ukangga nima qilasan?' deganda, u: 'Sen akang bilan nima qilgan bo'lsang, shuni', deb javob berdi. Mahmud g'azablendi; saltanat (mulk) Muhammadga qolsin deb, Mas'udni Xurosondan Iroqqa yubordi. Iroq o'lkalari unga berilganda, Mas'ud: 'Iroq boshqaruvini menga shu tarzda beryapsanki, uning (Xurosonning) moli o'zgarishsiz qolsin va xalq qashshoqlashsin. Aslida men sen bilan birga Xurosonga kelishim kerak edi', dedi.

Keyinchalik Mahmud uning ko'nglini ovlab, ko'ndirdi va unga o'n yetti ming askar berdi. Mas'ud shu tariqa Ray shahri va Iroq poytaxtiga (doru-l mulk-i Iroq) o'rnashishga rozi bo'ldi. Mahmud undan 'vafotidan keyin ukasiga hujum qilmaslikka va'da berishini' so'radi. U esa: 'Men bu ishni faqat sen mendan nafratlansanggina qilaman', dedi. Mahmud: 'Buni nima uchun qilasan, ey o'g'lim?' deganida, Mas'ud: 'Agar men sening o'g'ling bo'lsam, menga ham Xurosonda, mol va mulkda haq bordir', dedi. Sulton: 'Ukang sening haqingni senga yetkazadi. Menga u bilan jang qilmasligingga, unga dushmanlik ko'rsatmasligingga va u bilan kurashmasligingga qasamyod qil', deb amr etdi. U esa: 'Agar u kelib mening haqimni bersa, nega qasamyod qilmayin, aks holda u G'aznada, men Rayda bo'lsak qanday qasam ichaman', deb javob qaytardi. Mas'udning otasi bilan bu tarzda mulqoti ancha surbetlarcha edi". Ushbu suhbat valiahdlik va bu borada va'da olish masalasining yana bir jihatini ifodalaydi.

Sulton Mahmud Iroqni fath etgach, bu yerning taxtini ham Mas'udga berdi. Hirot va Xuroson ham Mas'udga bo'ysunardi, Mas'ud Isfaxonda taxtga o'tirgach (voliy sifatida), Ray, Qazvin, Hamadon, Daylam va Tarum viloyatlarini butunlay egalladi. Sulton Mahmud hayotligida Xuroson, Iroq, Xorazm, Gurgan va unga qarashli hududlarni Sulton Mas'udga; G'azna, Qobul va Hindistonni esa Sulton Muhammadga berishni vasiyat qilgan edi va shunday ham amalga oshirildi.

Sulton Mahmud ukasi Nasrgacha Sistonni fath etgandan so'ng (445/999), ushbu viloyat voliyligini (viloyat-i Sijiston) berdi va Xuroson viloyati hamda amirligini (amorat-i Xuroson) ham unga qo'shib, poytaxt Balxga qaytdi. Sulton Mas'ud davriga kelib; 427/1036-yilda o'g'li Amir Mavdudga nog'ora va bayroq berib, uni Balxga yubordi. Dandanakan mag'lubiyatidan (432/1040) keyin ham Balx amirligini (amir-i Balx) unga topshirib, vazir Xoja Ahmad b. Muhammad b. Abdussamadni ham u bilan birga Balxga jo'natdi. Hojib Erteginni uning hojibi (hojib-i o) etib tayinladi va u bilan birga 4000 suvoriyni yubordi. 427/1036-yil oxirlariga yaqin Hindistonga safar qilib, Hansi va Sonepat qal'alarini egalladi va o'g'li Majdudga Lohur viloyatini berib, uni hamrohlari bilan birga Lohurga;

Mavdudni esa Tekinobod va Balxga (amorat-i Balx) yubordi. Sulton Mas'udning valiahdi esa avval kichik o'g'li Said edi. Uning bevaqt vafotidan so'ng Mavdud valiahd bo'ldi.

Sulton Mavdud vafot etgach, uning vasiyati borligi da'vo qilinib, o'g'li Mas'udni saltanatga o'tqazgan davlat arkonlari, uni ham yoshi kichik bo'lgani sababli taxtdan tushirib, o'rniga ittifoq bilan amakisi Alini keltirdilar. Bu yerda ham sultonni tayinlash roli davlat ayonlarining zimmasida bo'ldi. Ba'zan esa sultonni nomzodlarning hech qanday kurashi va aralashuvisiz mamlakat va davlatning peshvolari saylar edilar. Buni Sulton Farruxzodning mamlakat va davlat ayonlari (akobir-i mamlakat-u mulk) hamda hojiblar tomonidan taxtga o'tqazilishida ko'ramiz. Avvalroq Ibrohimni tanlagan edilar, biroq uni zaif ko'rgach, Farruxzodni tanladilar. G'osib (bosqinchi) Tug'ul o'ldirilgach, Hojib Xirxiz shahar ayonlari va buyuk qo'mondonlarni to'plab, ularga: "Diyonat va omonatga xilof ish tutilishidan kelib chiqqan voqealardan xabardorsiz. Men hukmdor emasman, hukmdorga tobe bo'laman. Davlat hukmdorsiz, rahbarsiz bo'lmaydi, albatta bir rahnamo topish lozim. Bu borada nima deb o'ylaysiz, kimni saylamoqchisiz?" dedi. Ular esa Farruxzod ibn Mas'ud ibn Mahmudni tavsiya qildilar. Bir qal'ada bandi bo'lgan Farruxzod keltirilib, "doru-l amora"ga (hukmdor qarorgohiga) o'tqazildi. Xirxiz ham davlat ishlarini idora qilish uchun uning yonida qoldi. Buni eshitgan Saljuqiylar G'aznaga hujum qildilar, biroq Xirxiz ularni chekintirib, mollarini g'animat oldi. Farruxzod esa ukasi Ibrohimni valiahd etib tayinladi; yoki boshqa bir rivoyatga ko'ra, Sulton Abdurrashid va uning farzandlari o'ldirilib, ortda faqat ikki shahzoda qolgach, mamlakat va davlat ayonlari hamda hojiblar podshohlik tadbirini o'yladilar. Bu shahzodalar orasidan avval Ibrohimni tanladilar, ammo uni ojiz deb bilib, Farruxzodni taxtga chiqardilar. Sherzod otasi Mas'ud III ning vasiyati asosida, Xusravshoh ham otasining vasiyati bilan sulton bo'ldi.

Julus baxshishi- Podshohning vafoti yoki taxtdan tushirilishi (xal'i) natijasida saylangan yangi hukmdor tomonidan askarlar va amaldorlarga

beriladigan in'omning nomidir. G'aznaviyalarda sultonlar hokimiyat tepasiga kelganlarida askarlarga pul tarqatish odati bor edi. Bu — hukmdorlarning o'zlarining asosiy tayanchi bo'lgan qo'shinni mamnun qilish uchun mablag' ulashishlari yoki ularning maoshlarini oshirishlaridir. Ayniqsa, saltanat vorisligi tamoyili qat'iy belgilanmagan va taxtga da'vogarlik qilishi mumkin bo'lgan ko'plab shaxslar mavjud bo'lgan davrlarda, yangi hukmdorning bunday vositalarga murojaat qilishi zarurat edi. Sabuktegin vafot etib, Amir Ismoil taxtga chiqqach, qo'shin uning bo'shang tabiatini va davlat arbobiga xos bo'lmagan xarakterini bilganlari sababli, unga qarshi bosh ko'tara boshladilar; o'z martabalaridan yuqori lavozimlarni, maoshlarining ko'paytirilishini va bay'at pulini — julus baxshishini (*mol-i bay'at*) talab qila boshladilar. Ismoil ham irodasi zaifligi tufayli xazina eshiklarini ochib, bor mablag'ni sarflab yubordi.

Sulton Mahmud vafot etgach, mamlakatning nufuzli Mahmudiy tarafdorlari (*Mahmudiyon*) o'sha vaqtda Balxda bo'lgan Sulton Muhammadga otasining vafoti va vasiyatini xabar qildilar. U darhol G'aznaga keldi, butun qo'shin unga itoat bildirdi va uni otasining taxtiga o'tqazdilar. Shundan so'ng u askarlarga julus baxshishi va qimmatbaho xil'atlar tarqatdi. Sulton Mavdud otasi Mas'udning intiqomini olib, taxtga chiqqach, suyunchisiga bir qishloq va bir rabot barpo ettirdi. Unga Fathobod deb nom berdi.

Sultonda izlangan fazilatlar-Har bir davrda xalifalar, davlat arboblari, hatto davlat amaldorlarining ham muayyan fazilatlariga ega bo'lishi va ma'lum xususiyatlar bilan qurollanishi talab etilgan. Buni ta'minlash uchun saroylarda maktablar tashkil etilgan, taxtga nomzod shahzodalar uchun bilim beruvchi va tarbiyalovchi ustozlar tayinlangan. G'aznaviy shahzodalari — quyida ko'rib chiqishimizdek — nafaqat bolalik va yoshlik yillarida lala (atabeg) nazorati ostida tarbiya topganlar, balki viloyatlarda hokimlik qilib boshqaruvni, urushlarda ishtirok etib esa jangovar mahoratni o'rganganlar. Biz ham ham manbalarimizda, ham adabiy merosimizda "siyosatnoma" deb ataluvchi asarlarda sultonlarga berilgan o'g'itlarni G'aznaviy sultonlari misolida qidirdik va ularning ushbu

xislatlar bilan yo'g'rilganini ko'rsatib berishga harakat qildik. Zero, bu fazilatlar umuman har bir insonda, xususan, o'zgalar mas'uliyatini zimmasiga olgan rahbarlarda bo'lishi lozim bo'lgan xususiyatlardir. Shuningdek, klassik manbalarimizda yana bir boshqaruvchi bo'lgan Xalifaga oid fazilatlar sanab o'tilgan bo'lib, bu xislatlarning bir qismi sultonlarda ham bo'lishi zarurligi ayon. Ular orasida sanalgan erkak bo'lish, balog'atga yetganlik, sog'lom bo'lish kabi bir qator talablar sultonlar uchun ikkinchi darajalidir, chunki sultonlarda asosiysi sulolaga mansublik va yuqorida ta'kidlaganimizdek, uning taxtga chiqishiga ta'sir etuvchi omillardir.

1. Aqli va bilimli bo'lishi

Mahmud barcha saltanat choralari otasidan o'rgangan edi, u oq-qorani tanigan (savodli) edi. Doimo podshohlarga oid xabarlarini tinglashni yoqtirardi. Shu sababli tarixdan to'g'ri xulosalar chiqargan, davlat boshqaruvidagi xatolarga imkon qadar yo'l qo'ymagan va hamisha ma'qul hamda munosib xulq-atvorni o'ziga shior qilgan. Otasi ham bu borada unga kerakli o'gitlarni bergan va Mahmud ham aqlini ishlatib, u o'gitlarga amal qilgan: "Siyosatga taalluqli hech bir ishda beparvolik qilma, adolat va shariat yo'lidan chiqma. Qilich kerak bo'lgan joyda qamchini, qamchi kerak bo'lgan joyda esa qilichni ishga solma". Sabukteginning bu so'zlari davlat ishlarida hamisha qat'iy rioya qilinishi lozim bo'lgan o'gitlar ekanligi shubhasizdir. "Bir ishni noloyiq kimsaga topshirma. Chunki insonlarning qobiliyatlari turlichadir. Masalan, vazirlik qobiliyati bor kishiga farroshlikni buyursang, unga zulm qilgan bo'lasan, agar farroshga vazirlik bersang, yana zulm qilgan bo'lasan. Har kimning qobiliyatini o'lcha, munosib ishga tayinla va ishni mahorat hamda loyqlikka qarab topshir. Aytaylik, birisi vazirning o'g'li bo'lsa-yu, lekin unda vazirga xos aql bo'lmasa, 'falonchining o'g'li vazir-ku' deb uni ham vazir etib tayinlama; agar bir eshakboqarning o'g'lida vazirga xos aql bo'lsa, unga vazirlikni ber. Qara, aslzoda kishi mahoratli bo'lsa, unga ustunlik ber. Chunki ularda ham nasl-nasab, ham mahorat jam bo'ladi. Agar biror kishi mahoratli bo'lsa-yu, lekin aslzoda bo'lmasa, uni tarbiya qilki, darajama-daraja aslzoda bo'lib

yetishsin. Faqat mahoratiga yarasha ish buyur. Rahbarlarning yetishib chiqishini mustahkam poydevorga qur".

2. Jasur va qahramon bo'lishi

Amir Sabuktegin otasining juda baquvvat bo'lganini, qabilasidagi yoshlar unga bo'ysunganini, kurash va chavandozlikda shuhrat qozonganini, o'zi ham qahramonligi, mardligi va jasorati bilan Alpteginning nazariga tushganini hamda berilgan har bir ishni uddalaganini aytish bilan o'g'li Mahmudning ham o'zlari kabi bo'lishini istamoqda. Chunki moddiy ma'noda bo'lsin yoki boshqa jihatdan bo'lsin, jasoratning barcha qurollardan ustunligi ma'lumdir. Jasur bo'lmagan insonlar qo'llaridagi imkoniyatlardan ham foydalanishga ojiz qoladilar.

3. To'g'ri va fazilatli bo'lishi

Alpteginning quyidagi rivoyatda namuna sifatida ko'rsatgan xulqi uning fazilati va to'g'riligiga eng yaxshi misol bo'ladi deb o'ylaymiz: Xuroson amiri Nuh ibn Nasr Buxoroda vafot etgach, ayonlar va xos amirlar Alpteginga xabar yuborib: "Nuhning biri 30, biri esa 16 yoshli ikki o'g'li bor; qaysinisini podshoh qilib keltiraylik?" dedilar. U esa: "Har ikkisi ham taxt va saltanatga loyiqdir. Ikkisi ham xojalarimizning farzandlaridir. Ammo vafot etgan malikning ukasi pishgan, zamonaning issiq-sovug'ini totgan, hamma bilan yaxshi tanish, har birining qudrati va mavqecini yaxshi biladi, hammaga munosib hurmat ko'rsatadi. Malikning o'g'li esa yoshdir, dunyo ko'rmagan, qo'shin a'zolarini jilovlay olmasligidan qo'rqaman; podshohlik va saltanat ishini bilmaydi. Malikning ukasini taxtga o'tqazishlari ma'qulroq bo'ladi", deb javob yo'lladi. Holbuki, Alpteginning butun Xurosonni egallashga va hatto Somoniylarni ham ag'darishga kuchi yetishini manbalarimiz tasdiqlaydi. Shunga qaramay, u o'z xo'jayinlariga nisbatan sodiq va durust (to'g'ri so'z) yo'l tutgan. Hatto Sulton Mahmud ham, Xuroson boshqaruvi sababli kelisha olmagan hukmdori Somoniy Abul-Horis II Mansurni bevosita o'zi yo'q qilishga ko'ngli rozilik bermagan va u Bektuzun hamda Foiq tomonidan taxtdan tushirilgach, hurmat va minnatdorchilik bildirishga sabab qolmagani uchun 389/999 yilda Xurosonni egallagan. Ibn al-Asir Sabukteginni xayrli, odil,

to'laqonli muruvvat sohibi, so'zida turuvchi va va'dasidan qaytmaydigan inson sifatida ta'riflaydi.

4. Baxil bo'lmaslik va qo'li ochiq bo'lishi

Otasining o'zi amal qilgan va o'g'liga ham nasihat qilgan quyidagi jumalari mavzuni yetarlicha yoritadi: "Albatta saxovat va juvonnardlikni odat qilishing lozim. Baxil hukmdor har bir san'atda usta bo'lsa-da, baribir hech bir ishga yaramaydi. Xasis hech qachon shuhrat qozona olmaydi. Insonlar shuhrat va nomni saxovat bilan qo'lga kiritadilar". Nizomulmulik hikoya qilgan ushbu rivoyatda ham shunga o'xshash o'g'itlar bor: "...Mahmud vaziri Shamsu-l Kufot Ahmadga: 'Yuzim ko'rimsiz bo'lgani uchun xalqning meni sevmasligidan qo'rqaman. Xalq podshohlar qanchalik ko'p bo'lsa, chiroyli yuzni yaxshi ko'radi', dedi. Vazir esa: 'Ey xoja, xalq seni sevishi uchun bir ish qilki, ayol-erkak, avom-u xos hamma seni jonidan ortiq sevsin. Sening amring bilan o'zlarini olovga ham, suvga ham otsinlar', dedi. Mahmud: 'Nima qilay?' degach, vazir: 'Oltinni dushman deb bilki, butun olam seni do'st bilsin', deb javob berdi. Bu so'z Mahmudga yoqib tushdi va 'Bu so'zning ostida ko'p foydalar bor' deb, ato va ehson qo'lini ochdi".

5. Yumshoq ko'ngilli, kamtar va ehtiyotkor bo'lishi

Sabukteginning o'g'liga: *"Yigit kishilarga yaxshi muomala qil va ularning ko'nglini ovla (erkala)ki, senga nisbatan mehribon bo'lsinlar. Shunday yo'l tutsang, ishing tushgan vaqtda, agar erta tongda buyruq bersang, qo'shinning barchasi tushlik vaqtigacha barcha qurol-yarog' va anjomlari bilan otlangan bo'ladilar"* — degan so'zlari sultonlarning ushbu fazilatini yaqqol namoyon etadi.

Sulton Mahmud ukasi bilan bo'lgan kurashda g'alaba qozongach, ehtiyotkorlik bilan harakat qilib, ukasini o'zining bir necha soqchilariga topshirdi. Chunki u "ikki qilich bir qinga sig'masligini", "shaxmat taxtasida ikki shoh bo'lmasligini" va "bir podada ikki sarajin (erkak hayvon) turmasligini" juda yaxshi anglar edi. Shuningdek, Sebuktegin o'g'liga: *"Mamlakat idorasida g'ofil bo'lma!"* — deya ogohlantirib, shikoyatlarni diqqat va ehtiyotkorlik bilan o'rganishni, yillar davomida amildorlik qilgan insonlar bir zumda ayblanib qolishi

mumkinligini, holbuki asl aybdorlar quyi darajadagi xizmatchilar bo'lishi ehtimolini uqtiradi.

6. Hushyor bo'lishi, e'tiborsizlikka yo'l qo'ymasligi

Sabukteginning quyidagi o'g'itlari buni ifodalash uchun yetarli deb hisoblaymiz: *"Ikki-uch yil amildorlik qilganlarning ahvolini so'ra va hisobini ol. Uning xalqdan nohaq olgani aniqlangan narsani tortib ol va haq egasiga qaytar. Bu molni aslo xazinaga qo'shma". "O'z do'sting va dushmaningni tanishing lozim; inson tabiatidan voqif bo'lish to'la hushyorlik va mukammal bilim talab qiladi. Bunga tajriba orqali erishiladi, shunda ularga jazo va mukofot berganingda har birining xarakterini tushunib olasan". "Isrofnini ma'qul ko'rib, butun xazinani behuda sovurma. Baxshishni haqqoniy va o'z vaqtida ber, haqdorga yetkaz. In'om va ehsonni noloyiq kimsalarga berma, aks holda javohirni cho'chqaning bo'yniga marjon qilib taqqan bo'lasan. Huzuringda vaysaqi va foydasiz so'zlovchilarni tutma; ularning gaplariga aslo iltifot qilma. Zero, podshohlik sirlari ko'proq hazilkash va vaysaqi odamlar orqali tashqariga sizib chiqadi, dushmanlar o'lka sirlaridan voqif bo'ladilar va bundan ko'p yomonliklar tug'iladi". Nizomulmulk bizga Sulton Mahmudning har yerga sohib-i baridlar (pochta va aloqa xizmatchilari) hamda ayg'oqchilar tayinlab, o'lkaning har bir burchagidan xabardor bo'lib turganini ma'lum qiladi.*

7. Sabrli, afv etuvchi va marhamatli bo'lishi, zolim bo'lmasligi

Sulton Mahmudning fikricha, podshoh jon olish masalasida nihoyatda ehtiyotkor bo'lishi, osonlikcha qon to'kmasligi lozim. Chunki aqlli podshoh insonlardan olgan narsasini qaytarib bera olishi, biror narsani talofat qilsa, o'rniga boshqasini qo'yishi mumkin, biroq inson joni bunday emas. *"Amildorni birinchi gunohidayoq ishdan bo'shatma va uni qayta o'z vazifasiga yubor. Zero, ko'p insonlar bunday muomala bilan yumshab, hushyor tortadilar. Shundan so'ng tillari va qalamlari to'g'rilanadi. Ishlarni yana bir bor chigallashtirganlarni esa ishdan chetlat va ularga aslo yumush topshirma. Chunki ulardan hech qachon*

xayr kelmaydi", — degan S buktegin ishdan bo'shatish va jazolash masalasida kechirimlilik va shoshmaslikni asos qilib oladi.

Quyidagi so'zlar bugungi kunda ham amal qilinishi lozim bo'lgan o'gitlardir: *"Saxovatli va marhamatli bo'lishing lozim, sening afving g'azabingdan ustun bo'lsinki, insonlar senga intilsinlar. O'g'ling bo'lsa-da, sening hukmronligingga ko'z tikkan va seni hukmdorlikdan bezdirishni qasd qilgan kimsalar bilan xalqning moliga qo'l cho'zganlarning ildizini qurit, ularni o'ldir va molni yana egalariiga qaytar. Qolgan gunohkorlarni esa qilmishiga yarasha jazolagin. Afv etish har narsadan ustundir va Allohning sifatlaridan biridir. Agar bir aybdorni kechirsang, Alloh ham senga bir yaxshilik ato etadi"*. Bu so'zlar saltanat kurashlari nima uchun shunchalik shiddatli va keskin bo'lganini anglatish jihatidan, bevosita bir hukmdorning iqrori sifatida g'oyat muhimdir. Demak, taxtga ko'z tikkan aka-uka yoki o'g'il bo'lsa ham, u bilan jiddiy kurashiladi va zarurat tug'ilsa, qatl etiladi.

Shuningdek: *"Sening eng muhim ishing halol yo'l bilan mol to'plashdir. Men senga 'xalqning molini tortib ol yoki musodara qil' demayman. Zulm va nohaqlik bilan biror molni olib xazinangga qo'ysang, dunyo va oxirat dushmani o'zing bo'lasan. Lekin 'xalq berishi kerak bo'lgan va hukmdorning haqi bo'lgan molni bersalar, olma ham demayman. Devonning haqi ekanini bilgan molingni xushnudlik bilan olishing va xazinaga qo'yishing lozim"*, — deya zulmdan uzoq va adolatli rahbarlikni tavsiya qiladi. Qolaversa, yuqorida Sulton Mahmud va Mas'udning isyonkor tobelariga nisbatan naqadar marhamatli va lutfkor munosabatda bo'lganlarini ko'rib o'tgan edik.

8. Siyosatda mohir bo'lishi

Sulton Mahmudning siyosatda yuksak mahorat sohibi bo'lganini ifodalash jihatidan quyidagi rivoyat juda qiziqarlidir: "Sulton Mahmud Buyayhiy Majdudavlaning saltanat noibasi bo'lgan onasidan boj va xiroj talab qildi va unga: 'Alloh taolo meni insonlar orasidan tanlab podshoh etdi. Iqbol va davlat tojini mening muborak boshimga qo'ydi. Hind va Eron aholisining aksariyati menga

bo'ysundi. Sen ham o'g'lingni yuborgin, u mening huzurimda yashasin. Boj va xirojni qabul qil. Aks holda, senga qarshi ikki mingta qudratli jangovar fil yuboraman, ular Ray tuproqlarini G'aznaga ko'chirib keladilar', deb yozdi.

Sayyida (ona) elchiga ikrom ko'rsatdi va maktubga javoban shunday dedi: 'Sulton Mahmud g'oziy va davlat sohibidir. Eron va Hind mamlakatlarining ko'p qismi uning qo'lidir. Biroq erim Faxrudavla hayot bo'lgan o'n ikki yil davomida Sulton Mahmudning bizga hujum qilishidan va dushmanlik qilishidan qo'rqardim. Endi esa erim Tangri jannatiga qovushdi va u xavotirim ham qolmadi. Chunki Sulton Mahmud buyuk bir podshoh, sharafli va haybatli kimsadir. U bir kekxa ayolga qarshi qo'shin tortmaydi. Mabodo qo'shin yuborib urushsa, shubhasiz, men ham unga qarshi chiqaman. Agar g'alaba meniki bo'lsa, qiyomatgacha shon-sharaf meniki bo'ladi. Bordiyu u g'alaba qozonsa, u holda 'bir kekxa ayolni mag'lub etdi' deb, butun mamlakatga g'alaba xabarlarini (fatxonmalar) yuboradilar. Men Sulton Mahmudning aqli va fazilatli inson ekanini bilaman. U aslo bunday ishga jur'at etmaydi. Men shu jihatdan xotirjam bo'lib, o'rom to'shagida uxlamodaman'.

Sulton Mahmudning elchisi bu xabarni sultonga yetkazdi. Sulton Sayyidaning aqli va zakovatiga qoyil qoldi va: 'Biz hazillashmoqchi edik, biroq bu ayol aql, zakovat va uzoqni ko'ra bilish borasida erkaklardan ustun ekan', dedi. Sulton Mahmud Sayyida hayot ekan, Faxrudavlaning mamlakatiga hujum qilmadi".

Sulton Ibrohimning: "Agar bobom Mahmudning vafotidan keyin otam Mas'udning o'rmida men bo'lganimda, o'lkamizning eng kichik burchagi ham bizdan ayrilmas edi. Ammo hozir ularning qo'lidan ketgan yerlarni qaytarib olishga ojizman, chunki u yerlarni ulkan qo'shinlarga va keng hududlarga ega hukmdorlar istilo qildi", deb o'kinishi, 40 yil saltanat surgan sultonning tajribasi o'laroq, boshqaruvda ma'lum mahoratlar qozonganining ifodasidir.

9. Qo'shinning ahvolidan xabardor bo'lishi

"Qo'shin va askarning ahvolidan, qurol-yarog'idan, maosh va oziq-ovqatidan xabardor bo'l. Qo'shin ro'yxati (jarida-i arz) 'Qul huvallahu' surasidek

yodingda bo'lishi, o'z qo'shiningning barchasini tanishning va ismlarini bilishning lozim. Har bir askar o'z holati, nasli va qiyofasi bilan sening yodingda bo'lishi kerak. Har bir qavmning fe'l-atvori va fitratini o'rganishing lozim". Bu kabi o'g'itlar qo'shin va askarning holatini juda yaxshi bilish zarurligini ko'rsatadi. Sebuketgin va Mahmudning harbiy qobiliyatlari yuksak bo'lgani, harbiy muvaffaqiyatlari ham askarlik va harbiy ishni chuqur bilishlaridan kelib chiqqani ayondir.

10. Taqvodor va shirinso'z bo'lishi

Sabukteginga ko'ra: "Podshohlik xatarli ishdur va har lahzada jon xavfi mavjuddir. Shuning uchun Allohdan qo'rqishing lozim. Sen Allohdan qo'rqan vaqtingda, bandalar va qo'l ostingdagi aholi ham sendan haybatlanadilar. Dindor bo'lishing kerak, zero dindor bo'lmagan podshoh va amirga hurmat qilinmaydi va u kishi haybatli ko'rinmaydi. Bilgilki, hukmronlik ko'pincha xazinaning to'laligi bilan mumkindir. Agar xazinangda mol bo'lmasa, hech kim senga itoat etmaydi, dindor va aqlli kishilar sen bilan bo'lmaguncha esa mol to'planmaydi". Shuningdek, sultonlarning xalqni so'z va mol bilan o'ziga mehrli qilishi yaxshi bir yo'l deb ko'rilishi, ayni damda xalq ko'nglini og'ritmaslikka, aksincha, ularning qalbini zabt etishga intiluvchi taqvodor sultonlardan bizni xabardor qiladi.

11. Mag'rur va kibrli bo'lmasligi, mehmondo'st bo'lishi

"Podshohning eng ashaddiy dushmani o'ziga bino qo'yish (manmanlik) va mustabidlik (yakkahokimlik) ekanini bilgin. Har qanday ishda sadoqati sinalgan, do'st kishilarning maslahatini ol va o'sha xususda o'z aqling bilan qaror chiqar. Sen bilan teng darajadagi g'animlaringga nisbatan lutfkor bo'l va ular bilan xushmuomala bo'lgin. Ammo ular sendan ustun bo'lsa, u holda qilichga murojaat qilishdan o'zga chora yo'qdir". Sultonlarning kengashishi va istishora qilishda tutadigan yo'lini ko'rsatuvchi ushbu o'g'itlar demokratiya namunasi bo'lish bilan birga, davlatlararo do'stlik va dushmanlik muvozanati qanday saqlanishi borasida ham yo'lchi yulduzdur.

Amir Sebuktegin otasining mehmondo'stligini o'g'li Mahmudga namuna qilib so'zlar ekan: "Otam mehmonni sevardi, uyiga har kuni mehmon kelardi..." — deya mehmondo'stlikning milliy urf-odatlaridagi o'zni, ahamiyati va go'zalligiga ishora qiladi.

12. Nafsig'a hokim bo'lishi, haromdan saqlanishi

Sabuktegin: "Fazilat sohibi bo'lish yuksak himmatga muhtojdir. Zero, agar yuksak himmat bo'lmasa, bu fazilatlar yuzaga chiqmaydi. Inson ichidagi himmat yuksalishga moyil bo'lgan olov kabidir; o'yin-kulgi, lazzat va shahvat esa pasayishga moyil bo'lgan tuproq mijozida ham topiladi", — degan so'zlari bilan o'g'liga himmat ko'rsatib, olov va shamol kabi yuksalishni tavsiya etadi. Chunki yuksak bo'lgan narsa egilmaydi va ezilmaydi. Tuproq esa ezilish, oyoqosti bo'lish va past tuyg'ular ortidan quvish natijasi o'laroq quyilikni (pastlikni) timsollaydi.

"Katta gunoh qilma, agar o'zing gunohkor bo'lsang, xalqni axloqsizligi va gunohkorligi uchun jazolay olmayсан. Hech qachon zulmni ma'qul ko'rma. Agar biror kimsa mansabga erishish uchun mablag' keltirsa va buni xazina manfaatiga deb aytsa, bunga aslo yo'l qo'yma, chunki bu mol uning uyidan chiqqan emas. Agar o'ziniki bo'lganida bu ishni qilmasdi. Bilgilki, keyinchalik u buni xalqdan undirib oladi, xalq kambag'allashgani sababli viloyat xarob bo'ladi; yomon nom sening zimmangda, boylik esa g'osibning (tortib oluvchining) qo'lida qoladi".

"Ammo haromga qo'l uzatmasang, yomon ahvolga tushmayсан", — deya bir otaning o'g'li uchun bera oladigan eng go'zal o'gitlarini beradi va yo'l ko'rsatadi, ayni damda o'zining ideal shaxsiyati bilan unga namuna bo'ladi.

13. Qilichni qo'ldan chiqarmasligi

Quyidagi rivoyat bunga misoldir: Sulton Mahmud xastaligi vaqtida, dam olish haqidagi tavsiyalarga qaramay, ertalabdan kechgacha xalq bilan birga o'tirar va dam olishni maslahat berganlarga: "Amirlikdan voz kechishimni istaysizmi?" derdi. Betobligida ham yotmasdan, suyanib o'tirdi va shu holatda vafot etdi. Bu sultonlarning o'lguniga qadar taxtda qolishlariga yorqin bir misoldir.

Sultonning vazifalari

1. Mamlakatni tartibga solish va idora etish orqali millatga xizmat qilish

Sulton Mahmud Xorazmshoh Abul-Abbos Ma'munga yozgan maktubida: "...U yerda (Xorazmda) hukumat o'z ijrooti borasida to'la ma'noda ojizlik va zaiflik ichida ekanini, davlat ayonlari va ulug'lari hukmdor farmoniga bo'ysunishi lozim bo'lgani holda, unga 'shuni qil, buni qilma' deyishga jur'at etayotganini, bunday podshohning o'z mulkida mutloq tasarrufi bo'lishi mumkin emasligini, shu bois bunday qavmni qo'shin bilan tarbiyalash zarurligini, bu ish uchun qo'shin hozirlab, ham o'sha qavmga, ham g'aflatdagi amirga amirlik qanday qilinishini ko'rsatib qo'yishini, zero ojiz odam amirlik qila olmasligini..." bayon qilishi sultonlarning mamlakat boshqaruvi va iqtidorigiga bergan ahamiyatini ko'rsatish jihatidan muhimdir.

Sabukteginning quyidagi o'g'itlari ham mamlakat ishlarini tartibga solishga qaratilgan: "Davlat senga o'tganidan so'ng, barcha kishilarni itoatda saqlagin. Ular baxtsizlik sababchisi sen emasligingni bilsalar-da, hasad qilishdan to'xtamaydilar. Ularga nisbatan hushyor va uyg'og' bo'lishing, ularni hamisha umidsiz (seni yenga olmasliklariga ishongan) holatda tutishing va o'z siringni ulardan yashirishing lozim. Bilgilki, vaqt kelib do'st dushmanga aylanadi, biroq dushman aslo do'st bo'lmaydi. O'z qarindoshlaring va og'a-iningdan ham g'ofil bo'lma, zero buzg'unchi odamlar har doim ularni sening hukmdorligingni qo'lga kiritish uchun qayraydilar. Yaqinlaring va qarindoshlaringni sevishing, kichiklarga shafqatli, kattalarga esa hurmat bilan muomala qilishing lozim. Ammo sening hukmdorligingga tamah qilgan kimsaga aslo mehr ko'rsatma, uni noumid va chorasiz qoldir. Nazorat va qamoqxona ularga kifoya qilar ekan, qilich ishlatmagin. Agar hibis etish foyda bermasligini tushunsang, o'shanda (qilich ishlatishda) uzrli bo'lasan. Mamlakatning har bir go'shasiga ayg'oqchilar va xabarchilar tayinlaginki, ular kecha-yu kunduz vaziyatdan seni xabardor qilib tursinlar. Zero, podshohlarning boshiga keladigan har bir xaroblik g'aflat va e'tiborsizlikdan keladi. O'lkaning kirim va chiqimidan voqif bo'lgin. Kotiblar va

vazirlarning ahvolidan ham bexabar qolma. Chunki vaqt kelib kotiblar xiyonat qiladilar, amildorlar bilan til biriktirib mol o'g'irleydilar, vaqti-vaqti bilan ularni nazorat qilib turishing lozim".

Abu Kalijar Sulton Mas'udning Kirmonni egallagani uchun unga elchi yuborib ta'na qilganida, Mas'ud: "...Xalifa egasiz va qarovsiz qolgan viloyatni ko'rganimizda, uni egallashimiz uchun manshur (farmon) yuborgandir" deb javob berishi ham muntazam idoraga berilgan e'tiborning ifodasidir.

2. Adolatni tatbiq etish, xalqni va haqni himoya qilish

"Falonchi falonchining o'g'lidir, dema va otasining xotiri uchun Allohning (xalqning) molini isrof qilma. Loyiq bo'lganning haqini ber. Masalan, bir kishining iqtosi (mulki) bo'lsa-yu, u noloyiq farzand qoldirib vafot etsa yoki farzandi boy bo'lib, sultonning iqtosiga muhtoj bo'lmasa, bu iqtoga haqiqiy muhtojlar turganda, sen uni otasining hurmati uchun o'sha noloyiq bolaga bersang, Tangrining molini isrof qilgan bo'lasan. Molni o'lkang manfaati uchun mehnat qilayotganlarga in'om et", — degan Sabuktegin iqto'lar va amaldorlarni tayinlashda loyqlik va adolat mezonini qidiradi.

Sulton Mas'ud bir kuni Gurgan tomon ketayotganida, yo'lda bir mazlum uning huzuriga kelib, bir mavlozodaning (ozod qilingan qulning o'g'li) qo'yini tortib olganidan shikoyat qiladi. Sulton mavlazodani topdirib, so'roq qilgach, uning maoshli amaldor ekanini bilib, uni osishga buyuradi va bor mol-mulkini qo'y egasiga beradi. Shunga o'xshash adolatli munosabat Sabuktegin faoliyatida ham kuzatilgan.

3. Davlat boshqaruvida ishni o'z ahliga topshirish

Sulton Ibrohimning yuqorida keltirilgan: "Agar bobom Mahmudning vafotidan keyin otam Mas'udning o'rnida men bo'lganimda, o'lkamizning eng kichik burchagi ham bizdan ayrilmas edi. Ammo hozir ularning qo'lidan ketgan yerlarni qaytarib olishga ojizman, chunki u yerlarni ulkan qo'shinlarga va keng hududlarga ega hukmdorlar istilo qildi" — degan so'zlari hamda Sabukteginning quyidagi o'g'itlari ularning boshqaruvda naqadar sinchkov bo'lganliklarini

ko'rsatadi: "Muomalat, bozor, narx-navo va oldi-sotdidan xabardor bo'l hamda bozorga to'g'riligi bilan tanilgan ishonchli odamlarni tayinla. Bugun qo'l ostingdagilar nimaiki qilsalar, darhol sening oldingga keladi, uni so'roq qilishing lozim. Sen ham qiyomatda har qanday holatda Tangri huzurida turasan va U sendan hisob so'raydi. Agar tun yarimida sening mamlakatingda biror jon och uxlasa, Tangri sening jazongni beradi". "Bir ishni noloyiq kimsaga topshirma. Chunki insonlarning qobiliyatlari turlichadir. Shundayki, vazirlik qobiliyati bor kishiga farroshlikni buyursang, unga zulm qilgan bo'lasan va agar farroshga vazirlik bersang, yana zulm qilgan bo'lasan. Har kimning qobiliyatini o'lcha, munosib ishga tayinla va ishni mahorat hamda loyqlikka qarab topshir. Aytaylik, birisi vazirning o'g'li bo'lsa-yu, lekin unda vazirga xos aql bo'lmasa, 'falanchining o'g'li vazir' deb uni ham tayinlama; agar bir eshakboqarning o'g'lida vazirga xos aql bo'lsa, unga vazirlikni ber. Qara, aslzoda kishi mahoratli bo'lsa, unga ko'proq ustunlik ber. Chunki ularda ham nasl-nasab, ham mahorat jam bo'ladi. Agar biror kishi mahoratli bo'lsa-yu, lekin aslzoda bo'lmasa, uni tarbiya qilki, darajama-daraja aslzoda bo'lib yetishsin. Faqat mahoratiga yarasha ish buyur. Rahbarlarning yetishib chiqishini mustahkam poydevorga qur". Sultonlarning vazir tanlashda va boshqa tayinlovlarda ko'rsatgan sinchkovligi buni yaqqol ifodalaydi.

Nizomulmuluk Sulton Mahmud amaldorlarni tayinlashda hanafiy yoki shofe'iy mazhabida bo'lganliklari uchun xurosonliklarni afzal ko'rganini, ular rofiziylar, xorijiylar va botiniylarning dushmani bo'lib, turklar bilan hamjihatlikda ish yuritganlarini xabar qiladi.

4. Olimlarni himoya qilish

G'aznaviy sultonlarining ilm va olimlarni himoya qilishni o'zlariga shior qilib olganliklari saroylarida panohtopgan olim va shoirlardan ma'lumdur. Davlatshoh va Shibliy No'moniyning G'aznaviy shoirlariga katta o'rin berganligi hamda ko'plab tarixiy va adabiy asarlarda ushbu shoirlarning she'rlari keltirilganligi bizga bu borada aniq tasavvur beradi. Sulton Mas'udning juda

mahoratli xattot bo'lganligi, "Kalila va Dimna"ning Bahromshoh nomiga yozilgani yoki tarjima qilingani hamda Sulton Mahmudning bir necha ilm sohalarida asarlari bo'lib, "at-Tafrid" nomli fiqh kitobini ta'lif etgani va Beruniy kabi buyuk olimning G'azna saroyida faoliyat yuritgani ma'lumdur.

5. Qo'mondonlik va harbiy qudrat bilan fathlar qilish

"Mahorat va qahramonlik talab qiladigan ishlar uchun jasorati yo'q insonlarni huzuringda tutma". "Urushlarda uzoq o'ylashing lozim, chunki urush savdo kabi — yo muvaffaqiyat qozoniladi, yo yo'q. Shu bois avval masalani diqqat bilan o'ylab ko'rish kerak va agar do'stona kelishuv imkoni bo'lsa, kofirlar bilan urushdan tashqari, jangga moyillik ko'rsatmaslik lozim", — kabi qarashlar bizni harbiy qo'mondonlik mas'uliyatini chuqur anglagan sultonlar bilan yuzlashtiradi.

6. Maslahat (Istishora) qilish

Davlatlar kengashlarda o'tkazilgan maslahatlar va qabul qilingan qarorlarning ijrosi bilan boshqariladi. Shu sababli, majlissiz (kengashsiz) davlatni tasavvur qilib bo'lmaydi. G'aznaviylar davlati ham bir necha devonlardan tashkil topgan hukumat hamda ushbu hukumat rahbari bo'lgan vazir, devon boshliqlari, qo'mondonlar va hojiblardan iborat kengashda qabul qilingan qarorlar orqali idora qilingan.

7. Soliqlarni muntazam ravishda yig'ish

Keyinchalik ham ko'rib chiqishimizdek, sultonlarning o'z tobelaridan xiroj olishlari ularning hukmronligining isbotidir. Zero, soliq va xiroj to'lamagan tobe' yoki bo'ysunuvchi davlat isyon qilgan hisoblanadi.

Sultonning raiyat ustidagi haqlari

Yuqorida keltirilgan misollar ushbu sarlavhalar uchun ham amal qilishini hisobga olsak, ayni ifodalarni takrorlashga hojat yo'qligi anglashiladi.

1. Xalqning hukmdor amrlariga hurmat ko'rsatishi va bu amr nima bo'lishidan qat'i nazar, uni darhol bajarishi

Sulton Mahmudning Xorazmshoh Abul-Abbos Ma'munga yozgan va yuqorida zikr etilgan maktubi bunga yorqin misoldir. Shuningdek, Sulton Mahmud 396/1006-yilda Qoraxoniylar hujumiga qarshi qurol ko'tarib kurashgan, biroq mag'lub bo'lib, davlatning ayrim mulklariga zarar yetishiga sabab bo'lgan Balx xalqini quyidagicha koyigani ma'lum: *"Aholining urush bilan nima ishi bor, aholi urushdan nima ham tushunardi? Shu sababli shaharni xarob qildingiz, mening daromad keltiradigan buyuk bir asarim mahv bo'ldi. Buning uchun sizdan tovon undirishim lozim edi, lekin buni istamaymiz, biroq boshqa bunday qilmang. Agar kuchli bir hukmdor sizga hujum qilsa, sizdan xiroj talab qilsa va sizni himoya qilsa, unga itoat eting, aytganini qiling va o'zingizni qutqaring"*. Ushbu rivoyat ham sultonlarning xalq itoati borasidagi talablarini ifodalovchi bir namunadir. Bundan tashqari, Sebuktegin va Mahmud Somoniylarga tobe bo'lgan vaqtlarda "xo'jayinlariga itoat etish" masalasida naqadar sinchkov bo'lganliklariga oid misollarni yuqorida keltirib o'tgan edik.

2. Soliqlarning o'z vaqtida to'lanishi

Xalq sultonga itoat etishi, soliqlarni muntazam to'lab borishi lozim. Buning evaziga esa sulton ularni o'g'ri va qaroqchilardan, shuningdek, mamlakatga tahdid soluvchi tashqi dushmanlardan himoya qilishi shart.

3. Fuqarolarning o'z hukmdorining do'stiga do'st, dushmaniga dushman bo'lishi

Davlatga tobe bo'lish, unga hurmat ko'rsatish va uni himoya qilishning ma'nosi aynan shudir. Buning aksi vatan xoinligi va davlat dushmanligi hisoblanadi. Sulton Mahmudning Somoniylarga tobe ekanini bayon qilgan ifodalari bu borada nihoyatda e'tiborga molikdir: u ukasi Ismoil bilan bo'lgan kurashni tugatib, ishlarni tartibga solgach, ulkan qo'shin bilan Balx shahriga keldi. Bu yerda Somoniy Abul-Horis Mansurga maktub yo'llab, ukasi bilan bog'liq masalalarni qanday hal qilgani va natija xayrli yakunlanganini tushuntirgach, shunday dedi: *"Otam davlatingizning qo'riqchisi va homiysi edi. Uning yo'qligida taxtingiz xizmatida va sizga qullikda otamning o'rnini bosaman. Otangiz Melik*

Roziyning men haqimda qilgan yaxshiliklarini va uning taxtu tojiga voris bo'lgan sizlarning ko'rsatgan lutf-u karamingizni aslo unuta olmayman. Bularning haqini (xizmatim bilan) ado etaman. Xizmatigingizga tayyor, do'stlaringizning do'sti va dushmanlaringizning dushmaniman".

Raiyatning sulton ustidagi haqlari

Yuqorida keltirilgan misollar ushbu bo'lim uchun ham amal qiladi.

1. Pul qadrini saqlashi

Hayot kechirish va turmush ehtiyojlariga javob bera olish, natijada dunyoviy xotirjamlik, baxt va farovonlikka erishish moddiy kuchga bog'liq bo'lib, bularning barchasi pulga tayanadi. Shu bois, rahbarlarning har doim pulning xarid qobiliyati va muomaladagi holatiga mudofaa kabi muhim masala sifatida qarashlari zarur bo'lgan. G'aznaviy sultonlariga oid bu borada aniq bir misol uchratmagan bo'lsakda, ularning pul masalasiga nihoyatda sinchkovlik bilan yondashganlari ehtimoldan xoli emas.

2. Xalqni odil qonunlar bilan idora etishi, zo'ravonlik va zulmga yo'l qo'ymasligi

"O'z devoni mazolimingda o'tir va bu ishda ehtiyotkor bo'l. Zero, zulm qilgan shunday kimsalar borki, sening huzuringda o'zlarini dunyodagi eng mazlum odamdek ko'rsatadilar. Ularning ohu faryodlarini chuqur o'rganib chiqki, xatolikka yo'l qo'yilmasin, aks holda qiyomatda gunohkor bo'lasan", — degan so'zlarga quloq tutgan G'aznaviy sultonlari hamisha mazolim (shikoyatlar ko'riladigan oliy sud) kengashlarida o'tirganlar va xalqning muammolari bilan shaxsan shug'ullanganlar.

3. Barcha yo'llar xavfsizligini ta'minlab, yo'lto'sar va qaroqchilardan tozalashi

"Yo'llarni omon saqlagin, zero bu juda muhim ishdir va bilib qo'yki, sahroda savdogardan o'g'irlangan har bir mol sening xazinangdan ketgan hisoblanadi. O'g'rini o'ldirib, molni haq egasiga qaytarmaguningcha uxlamagin. Aks holda, Alloh qiyomat kuni sendan buning hisobini so'rashini bilgin", — degan



o'g'itlarga amal qilinganligi sabablidirki, ayniqsa Sulton Mahmud zamonida mamlakatda osoyishtalik, xavfsizlik va barqarorlik hukm surganini kuzatamiz.



Sulton Mahmud Gʻaznaviyning maqbarasi Afgʻonistonning Gʻazna shahridan taxminan 4 km shimoli-sharqda, Ravza (yoki Rawza) qishlogʻida joylashgan. Sulton Mahmud 1030-yil 30-aprelda vafot etgan va oʻsha kuni kechqurun ushbu yerga dafn etilgan. Maqbara binosi uning oʻlimidan koʻp oʻtmay, ehtimol oʻgʻli Masʻud I tomonidan bunyod etilgan. Bino Gʻaznaviy davri islom meʼmorchiligining yorqin namunasi boʻlib, murakkab oʻymakorlik naqshlari va arab tilidagi kufiy xatida bitilgan yozuvlar bilan bezatilgan. Maqbara kirish qismida uzoq vaqt davomida Hindistondagi Somnath ibodatxonasidan keltirilgan deb ishonilgan mashhur sandal daraxtidan ishlangan darvozalar turgan. Biroq, 1842-yilda inglizlar tomonidan Hindistonga olib ketilgan bu darvozalar keyinchalik mahalliy gʻaznaviy hunarmandlar tomonidan yasalgan nusxalar ekanligi aniqlangan. Gʻaznaviy inshootlarining aksariyati keyinchalik Gʻuriylar tomonidan vayron qilingan boʻlsa-da, Sulton Mahmudning maqbarasi saqlanib qolgan kam sonli yodgorliklardan biridir. Ichkarida Sultonning oʻyma naqshli marmar qabri (senotaf) joylashgan boʻlib, u epigrafik tasmlar va oʻsimliksimon naqshlar bilan bezatilgan.

HOKIMIYAT ALOMATLARI

Abbosiy xalifaligi ham jismoniy, ham ruhoniy boshqaruvni o'z qo'lida tutgan buyuk Islom imperiyasi edi. Bu imperiyaning asosiy tuzilmalari sifatida Xalifa va uning devon hay'atidan tashqari, adliya, harbiy, ma'muriy va boshqa tashkilotlari mavjud edi. Xalifalik arkonlari va amirlari o'z daraja va mavqelariga ko'ra, ularga iqto sifatida berilgan muqatalarga (yerlarga) ega edilar. Turklar tomonidan Islom dinining davlat miqyosida rasman qabul qilinishi aynan shu davrga to'g'ri keladi va Islomiylikni davlat dini sifatida rasman qabul qilgan ilk turkiy davlat Qoraxoniylardir. Qoraxoniylar davrida turk davlatchilik tuzilmasida bir qator istilohiy (atamaviy) o'zgarishlar va yangiliklar yuz berdi. Abbosiy xalifalarining "ruhoniy hokimiyatini" tan olgan Islom davlatlarida kuzatilgan yangiliklar va buni ko'rsatuvchi alomatlar juda oz va ahamiyatsiz bo'lib, ular haqiqiy va amaliy emas, balki ko'proq ramziy xarakterga ega edi. Taxtga o'tirgan har bir yangi hukmdorga Islom davlatida qonuniylik (mashruiyat) sharti sifatida hukmdorlikning Xalifa tomonidan tasdiqlanganini ifodalovchi manshur yuborilishi, hukmdor boshi uzra "chatr" (soyabon) tutilishi hamda — Abbosiylarning rasmiy rangi sifatida — qora bayroq va qora xil'at yuborilishi go'yoki bu hokimiyat Xalifa tomonidan berilganining ifodasi edi. Hukmdorga rasmiy unvonlar in'om etilar, bunga javoban esa xutbalarda va zarb etilgan tangalarda Xalifaning ismi zikr qilinishi orqali uning oliy hukmdor (matbu') ekanligi e'tirof etilardi. Islomni ilk bor qabul qilgan Satuq Bug'roxon (Abdulkarim)dan boshlab, xonlar musulmoncha ism va laqablar ola boshlaganlar. Mana shunday siyosiy tuzilmalar ichida, Islom olamining sharqida tashkil topgan Somoniylar davlati va Hindistonning islomlashuvida asosiy omil bo'lgan G'aznaviylar davlati birinchi darajali ahamiyat kasb etadi. Chunki davlat tashkiloti va ma'muriy tuzilishini Abbosiylardan iqtibos (olish) va taqlid yo'li bilan vujudga keltirgan bu davlatlar, keyinchalik Buyuk Saljuqiylar imperiyasi institutlarining shakllanishida huquqiy va ijtimoiy jihatdan odat namuna vazifasini o'tagan.

Qoraxoniylar davlatida hukmronlik, mohiyatan, "Sahro o'lkasi" qonuniylik tamoyillariga tayanardi. "Qutadg'u bilig" asari bu xususni ochiq-oydin ko'rsatib beradi. Mazkur asarda mashruiyat (qonuniylik) qadimgi turkiy "qut" va "to'ra" tushunchalariga asoslangan. Ko'proq mahalliy Islom davlatiga o'xshash G'aznaviylarda esa hukmdorlik ham turk, ham eroniy va ham Islom davlati xususiyatlarini o'zida mujassam etgandek ko'rinadi.

Hukmdorlik alomatlarini deb qabul qilingan belgilarni Ko'ymen va ba'zi tadqiqotchilar moddiy va ma'naviy alomatlar sifatida guruhlaganlar. Chamasi, bu yerda mazkur alomatlarining zohiriy jihatlari inobatga olinib, shunday taqsimot ma'qul ko'rilgan. Bizningcha, bu alomatlarini "turk davlatchilik an'anasida avvaldan mavjud bo'lgan" va "Islom davlati bo'lgandan keyingi" alomatlar deb ajratish — quyida ko'rilishi kabi — munosibroqdir.

Xalifa deb ataluvchi va deyarli butun Islom olamining hukmdori hisoblangan shaxs uchun xalifalik alomati sifatida: uzuk, xirqa, aso, xil'at, bayroq, xalifa nomiga xutba o'qilishi va pul (tanga) kesilishi, sarir, taxt, kursi, sanjoq va navbat, ya'ni darvozasi oldida harbiy orkestr (bando) chalinishi kabi belgilar ko'zga tashlanadi. Abbosiylar davlati zaiflashib, markaziy hokimiyatni yo'qotgach, ularga tobe bo'lgan va "amirul umaro" deb atalgan voliyilar dastlab yarim mustaqil, keyinchalik esa butunlay mustaqil bo'lib olgan bo'lsalar-da, xalifalarning Islom olami ustidagi ma'naviy nufuziga qarshi chiqqan olmaganlar. O'z davlatlarini "qonuniy" deb tan oldirish uchun (chunki xalifalik jismoniy idorani qo'lda tutib turardi) xalifalardan manshur, qilich, ikki oltin bilaguzuk, oltin toqa(marjon), oltin egarlangan ot va qora bayroq olishga majbur edilar.

Xalifa o'zini Islom olamining moddiy va ma'naviy sohibi hamda hakimi deb hisoblagani uchun, o'ziga tegishli hududdagi hukmdorni dunyoviy ishlar bo'yicha o'z vakili etib tayinlashi munosabati bilan unga ruxsat beruvchi manshur va boshqa hukmdorlik alomatlarini topshirishi tabiiy hol edi. Hukmdor g'osib (hokimiyatni kuch va isyon bilan egallagan) bo'lsa ham, xalifadan bu omonatlarni olishi zarur edi. Bular davlat va saltanatning fuqarolar nazarida huquqiy asosga ega bo'lishi

uchun kerak bo'lib, hukmdor va davlatning obro'yi bunga bog'liq edi. Xalifa ikki turdagi saltanat manshurini berardi: yo hukmdor Bag'dodga kelib, u yerda manshurini olardi, yoki Bog'dodga kela olmasa, unga maxsus vakil orqali xalifadan saltanat omonatlari yuborilardi. Hukmdor o'ziga yuborilgan bu amirlik ashyolarini darhol kiyib, qilich taqib, otga minar va boshida sanjoq ko'targan holda aylanardi; shu tariqa o'zining qonuniy hukmdor ekanligini e'lon qilardi.

Islom olamida xalifalik va hukmdorlar uchun yuqorida zikr etilgan bir qator alomatlar mavjud bo'lganidek, turklarning ham o'z davlatlari uchun ma'lum alomatlari bor edi. Ular quyidagilardir: O'rta Osiyodagi turli turkiy davlatlarga xos, muayyan muqaddas va qutli joylar deb hisoblangan poytaxt — "qutli poytaxt" davlat va millatning ramzi edi va "abadiy davlat"ga ega bo'lish faqat poytaxt boshqaruvi bilan imkonli edi. Yana bir alomat — turk xoqonlari yangi egallagan o'lkalari va chegaralarida "hokimiyat ramzi" sifatida o'z saroylarini qurdirardilar; saroy va uning ichidagi taxt davlatning oliy hokimiyati timsoli edi. Boshqa bir alomat esa o'tov, ya'ni hukmdor chodiri hamda chodirga tikilgan tug' va bayroqlardir. Tug' — "davlat" va "mustaqillik" ramzi bo'lib, davlat ichidagi tabaqalanishni, har kimning rutbasi va vazifasini ko'rsatib turuvchi o'ziga xos "jonli farmon" edi. Tug' ko'proq rasmiy xarakterga ega bo'lsa, bayroq turklarda o'z ildizini din va mifologiyadan olardi. Shuningdek, qadimgi turk xoqonlarining "xoqonlik davrlari" ham taxt ramzi bilan anglashilardi. Shuningdek, tug', nog'ora va bayroq — tayinlov va mustaqillik belgilaridan edi. Nihoyat, kam qo'llanilgan bo'lsa-da, hukmdorlik toji ham turklarning muqaddas davlat ramzlaridan sanalgan.

Hukmdorlik alomatlari sifatida yuqorida zikr etganlarimiz va bu alomatlarni to'ldiruvchi unsur sifatida ko'radiganimiz ba'zi belgilarni sanab o'tgach, ularning tavsifi va misollari tahliliga o'tishimiz mumkin:

1. Unvon va laqablar
2. Tanga (Sikka)
3. Xutba - Xiroj
4. Xil'at - Tiroz

5. Manshur - Ahd (Shartnoma)
6. Bayroq - Tug‘
7. Chatr (Soyabon)
8. Poytaxt
9. Saroy - O‘tov
10. Taxt - Toj
11. Navbat (Harbiy musiqa)
12. Uzuk
13. G‘oshiya (Egar yopinchi‘i)
14. Oltin kamar, oltin to‘qa (marjon), oltin dastali qilich, oltin egarlangan ot.

Unvon va laqablar-Ko‘pligi "alqob" bo‘lgan laqab kalimasi lug‘atda borliqning o‘zi bilan nomlanmagan ismi bo‘lib, "laqqaba" va "talaqqaba" fe‘llari bilan qo‘llaniladi. Grammatikada esa; ism, kunya va laqab deb uchga bo‘linadigan atoqli otlarning (*alam ismlar*) bir qismi sifatida, laqablangan kishining ulug‘lanishi yoki tahqirlanishini ifodalovchi ismdir. Albatta, bu uning asl qo‘yilish mohiyatiga ko‘radir va bu ism shunchaki oddiy maxsus ism sifatida ishlatilmagan bo‘lishi kerak. Laqab shaxsning maqtovi yoki mazammatini (aybini) ifodalash sharti bilan ismdan keyin qo‘llaniladi, biroq bu shartlarni tashisa-da, agar bu qo‘llanilish bevosita shaxsning o‘ziga dalolat qilsa (ya‘ni ismga aylanib ketse), laqab bo‘la olmaydi. Laqab bir yoki bir necha so‘zdan iborat murakkab birikma bo‘lishi ham mumkin, lekin bu na tarix, na semantika (ma‘noshunoslik) bilan bog‘liqdir. Islom jamiyatining rivojlanishi va murakkablashib borishi bilan imtiyoz bildiruvchi laqablar ham g‘oyat uzun va bezakli tus ola boshlagan.

Bosvort ham ensiklopediyadagi maqolasida, ham ushbu mavzu uchun muhim bo‘lgan boshqa bir tadqiqotida Islomdan oldingi va keyingi davrlarda, Islom yoyilgan hududlarda, xususan, Eron, Arab va Rim jamiyatlarida laqabning qo‘llanilishi haqida keng ma‘lumot beradi. Shuningdek, laqablarga batafsil to‘xtalgan Qalqashandiy ism, kunya va laqablar uchun mustaqil bir bob ajratadi va shunday deydi: "...*Kotiblarning istilohida laqab; ularning maktublar boshida*

birlik shaklida keltirgan, maqtozni ifodalovchi 'al-amir', 'al-amiri' va 'al-ajal' kabi lafzlardir. Sifat esa; kotiblarning birikma tarzida keltirgan, maqtozni ifodalovchi 'sayfu amiril mo'amin' va 'zohiril muluk vas-salotin' kabi lafzlardir...".

Maqtoiv ifodalovchi laqab va sifatlarning barcha davrlarda davlat arboblari va xalq ulug'lari uchun qo'llanilishi odatiy hol bo'lgan, masalan: "Xalil", "Kalim" va "Masih" kabi payg'ambarlik laqablari... Johiliyat arablari orasida ham laqablardan foydalanilgan, chunonchi: "zu-l manor" va "zu nuvos" kabi... Islom ulug'lari, sahobalar, xalifalar, vazirlar va boshqalar uchun ham turli laqablar qo'llanilib kelingan.

Xalifalarga kelsak; Umaviylardan birortasi laqab ishlatmagan. Abbosiylardan Ibrohim ibn Muhammad o'ziga bay'at qilinganida "Imom" laqabini olgan va bu an'ana keyinchalik boshqa o'lkalarda ham davom etib, bugungi kungacha yetib kelgan. Keyinchalik xalifalarning laqablari ko'paygani kabi, Abbosiylar davlatidan keyin kelgan boshqa davlatlarda vazirlarga va harbiy amaldorlarga ham laqablar berila boshlangan... "Ad-davla" so'ziga izofa qilib (biriktirib) ilk bor laqablangan shaxs Muqtafiy Billoh zamonida Abul Husayn ibn al-Qosim ibn Ubaydulloh bo'lib, u "valiyyud-davla" laqabini olgan. Bu holat Buvayhiylar bilan davom etgan... "Ad-davla" so'zi bilan laqab berish Qodir Billoh zamonigacha davom etdi va uning davrida "ad-din" so'ziga izofatli laqablar boshlandi. "Ad-din" so'zi bilan ilk bor laqablangan shaxs Abu Nasr Bahoud-davla b. Adu-d-davla b. Buvayh bo'lib, uning "Bahoud-davla" laqabiga "Nizomud-din" laqabi qo'shilgan... Xuddi shunday laqab berish uslubi Fotimiylar va Ayyubiylar davlatlarida ham davom etgan... Qalqashandiy o'z maqolasida "arbob-i suyuf" (qilich egalari) deb atagan amaldorlardan xalifa, malik, sulton, vazir, amir, hojib va sohibush-shurta (politsiya boshlig'i) hamda ularning laqablari haqida ma'lumot beradi. So'ngra "arbob-i aqlom" (qalam egalari) sifatida qozon, muhtasib, kotib, sohibul-mazolim va sohibus-salot kabi mansabdorlarning laqablari, "keyinchalik paydo bo'lgan arabcha yoki ajamcha laqablar" va "murakkab laqablar" haqida so'z

yuritadi. Shuningdek, turli shaxslarga oid laqablarni qayd etib, kotiblarga bu laqablarni qanday yozish kerakligi haqida ko'rsatmalar beradi...

Islom va turk dunyosining hukumat markazlariga yoki muhim va go'zal shaharlariga ham laqab berish mualliflar tomonidan diqqat bilan qo'llanilgan yo'l bo'lgan. Masalan: Bag'dodga "Dorus-Salom", Halabga "ash-Shahbo"... kabi.

Nizomulmulk o'z asarining XLI faslida; mamlakatlar boshiga har davrda turli kulfatlar kelishi, boshqaruv noloyiq qo'llarga o'tishi, aslsiz kimsalar o'zlariga podshoh va vazir laqablarini berishi va bunda haddan oshishlari mumkinligini aytib, laqablar iyerarxiyasi haqida so'z yuritadi. Shuningdek, ushbu fasl ichida "Laqablar va ularning tartibiga doir" deb nomlangan mustaqil bo'limda; laqablarning ko'payib ketganini, har bir kishining rutbasi va darajasini saqlash mamlakat sharafidan ekanini shikoyatlar bilan birga misollar orqali uzoq hikoya qiladi va qaysi davlat lavozimida qaysi laqablarni qo'llash munosib bo'lishini zikr etadi.

Mavzuga doir uslubni belgilab bergan Nizomulmulk, aynan shu yerda bir rivoyatni keltiradi. Bu rivoyat G'aznaviy sultonlarining laqablarga bergan ahamiyatini ko'rsatish va ularni hokimiyat alomati sifatida qabul qilganlarini ochib berish jihatidan muhimdir: "Sulton Mahmud sultonlikni qo'lga kiritgach, Bog'doddagi mo'minlar amiri Qodir Billohdan o'zi uchun laqab so'radi. Unga "Yaminud-davla" laqabini berdilar va yubordilar. Mahmud Nim-Ro'z, Xuroson, Hindistondagi shuncha shahar va viloyatlarni egallab, Iroq Ko'histoniga kelib, Ray, Isfaxon, Hamadon va Tabaristonni bo'ysundirgach, mo'minlar amiri Qodir Billohga yana ko'plab hadyalar bilan elchi yuborib, hurmat bajo keltirdi; undan laqablarining ko'paytirilishini so'radi. Xalifa uning bu taklifini qabul qilmadi. Mahmud shundan so'ng doru-l xilofaga hadyalar bilan yana ikki marta elchi yubordi, ammo hech qanday natija bo'lmadi.

Samarqand xoniga doru-l xilofadan (xalifalik markazidan) quyidagi uchta laqab berilgan edi: Zohirud-davla, Mu'inu xalifatilloh, Maliku-sh sharq vas-Sin. Mahmud buni rashk qildi va doru-l xilofaga yana bir bor elchi yuborib, shunday

dedi: "Butun Hindiston, Xuroson va Iroq menga taslim bo'ldi, butun butparast o'lkalarida Islomni ulug'lash uchun shuncha fathlar qildim. Movarounnahrni Chin va Machin chegarasigacha oldim. Sening nomingdan qilich chopypapman. Bugun menga itoat etuvchilardan va men taxtga o'tqazganlarimdan bo'lgan Xoqonga uchta laqab berildi. Men kabi sadoqatli qulingga (bandangga) esa birorta ham yangi laqab bermayapsan".

Xalifadan shunday javob keldi: "Laqab bir odam uchun shunday sharafki, u bilan o'sha kishining e'tibori ortadi. Dunyo uni shu laqab bilan taniydi. Insonning ismi bo'ladi — uni ota-onasi qo'yadi; kunyasi bo'ladi — uni o'zi qo'yadi; va laqabi bo'ladi — uni podshoh beradi. Shu uchtadan ortig'i ortiqcha va kulgili bo'ladi. Hech bir aqlli odam kulgili bo'lishni o'ziga ravo ko'rmaydi. Inson go'dakligida uni 'kindik ismi' bilan chaqiradilar, bu ota-onaning xohishi bilan bo'ladi. Odam bo'lib, yaxshini yomondan ajratadigan darajaga yetgach, aqli va bilimi bilan o'ziga bir kunya oladi. Arablarda 'kunya olish ishtiyoq bilan birga boradi' degan gap bor. So'ngra odamlar uni sharaflash uchun shu kunya bilan chaqiradilar. Keyinroq mulk va millat ishlarida layoqat va mahorat ko'rsatgach, podshoh yoki Xalifa, tengdoshlari orasida ajralib turishi va ulardan ustun bo'lishi uchun sharaf belgisi sifatida bir laqab ehson qiladi. Xoh podshoh, xoh Xalifa bergan bo'lsin, odamlar uni o'sha ulug' nomi bilan chaqiradilar. Bu uchtadan tashqari olingan har qanday laqab keraksizdir. Xoqon esa johil va turkdir; u chekka bir hududning hukmdori. Uning iltimosini johilligi va ko'nglini ko'tarish uchun bajardik. Sen esa har qanday ilmdan xabardorsan va menga yaqinsan. Sening haqingdagi niyatimiz johillar qiladigan oddiy yozuvlardan ko'ra xayrliroqdir".

Mahmud bu javobdan xafa bo'ldi... Bir muncha vaqt o'tgach, Xalifa Sulton Mahmudga laqab berishni munosib ko'rganida, bosh hojibga: "Hoziroq Mahmudning elchisini huzuringga chorla, unga do'stlik ko'rsat; biz amr etgan xil'at, bayroq (liva), ahdnoma va laqabni tayyorla va uni mamnuniyat bilan jo'nat..." deya vazirga buyurdi. Mahmudning barcha xayrli xizmatlari va sa'y-

harakatlari evaziga unga Aminu-l milla laqabini qo'shib berdilar. Umrining oxirigacha Mahmudning laqabi Yaminud-davla va Aminu-l milla bo'lib qoldi.

"Laqablar uni tashuvchi insonga munosib bo'lishi lozim" deb hisoblagan vazir (Nizomulmuluk) — tug'royi, mustavfiy, qozi, imom, din olimi, sipohsolor, amir, iqto sohibi, amaldor kabi barcha mutasaddilarga berilishi munosib bo'lgan laqablarni sanab o'tadi: "Turk amirlarining xojalarga xos laqablarni o'zlariga taqib olishlari aslo odat bo'lmagan. 'Din' va 'Islom' so'zlari qatnashgan laqablar olimlarga; 'davlat' va 'mulk' so'zlari qatnashgan laqablar esa xojalarga xosdir. Kimda-kim bundan tashqari o'z laqabida din va islom kalimalarini ishlatsa, ruxsat bermasinlar, ishlatganlarni esa boshqalarga ibrat bo'lishi uchun jazolasinlar", deydi. Chunki laqab olishdan maqsad — kishining o'sha nom bilan tanilishidir. Shunday qilib, kattalarning darajasi kichiklardan, xos tabaqa esa ommadan ajratib olinadi.

"Podshoh odil va hushyor bo'lishi, ishlarni o'rganishi, o'tmishdagilarning odat va to'ralarini surishtirishi lozim. Uning mahoratli va odatni biladigan vaziri bo'lishi kerak. Barcha ishlarni tartibga solish, hamma laqablarni o'z tizimiga tushirish uchun qat'iy fikri, o'tkir qilichi bilan yangiliklar kiritishi va yomon usullarni yo'qotishi lozim". Nizomulmulukning ushbu qoidalari G'aznaviyalar uchun ham amal qilganiga shubha yo'q.

Ibn Xaldun esa "bu turdagi unvon va laqablar Islom dunyosiga ko'proq xalifalikning hukmdorlik (monarxiya) shakliga o'tganidan keyin kirib kelganini" aytib, xalifa ustidan hukmdorlik o'rnatganlarga "Amiru-l umaro" yoki "Sulton" nomi berilganini ta'kidlaydi. "Mujmalut-tavorix" asarining yigirma birinchi bobi "Ajam, Sharq o'lkalari, ba'zi Hind va G'arb o'lkalari podshohlari hamda Rasululloh (s.a.v.)dan keyingi xalifa va sultonlarning laqablari haqida"dir. Muallif bu yerda Hindiston qit'asi podshohlarining laqab va kunyalarini alohida beradi: Qanavj podshohlariga Ray, Kashmir podshohlariga Jaybol, Hindistonning barcha hududlariga hukmi o'tgan buyuk podshohlariga Mihroj yoki Jandal, Qobul va Sind podshohlariga Rutbil (Zanbil), G'archiston podshohlariga Shor va Bomiyon

podshohlariga Shin (Shir) deyilganini qayd etadi. Shu bilan birga, Gʻaznaviy sultonlarining laqablari, kunyalari va tavqellarini jadval shaklida keltiradi. Laqablarga har davrda tarixchilar tomonidan katta ahamiyat berilgan. Masalan, ilk ensiklopedik lugʻat mualliflaridan biri Xorazmiy ham oʻz asarining "Tarix" bobida turli hudud maliklari va laqablariga alohida toʻxtaladi. Qalqashandiy esa xalifalar ishlatgan laqablar haqida batafsilroq maʼlumot beradi.

Gʻaznaviy sultonlari olgan unvon va laqablarga kelsak, Gʻaznaviylar, Saljuqiylar, Xorazmshohlar kabi yirik musulmon turk sulolalarida koʻplab qadimgi turkiy unvonlar ishlatilgani haqiqatdir. Somoniylarning Xuroson sipohsalori va Sebukteginning xoʻjayini Alpteginning biror laqabi boʻlgani haqida maʼlumot yoʻqligi kabi, bu borada yordam beradigan tangalar ham mavjud emas. Somoniy amiri Roziy Nuh b. Mansur, Amir Sabukteginga "Nosirud-din" laqabi bilan Balx, Toxariston, Bomiyon, Gʻur va Gʻarchiston boshqaruvini berdi; oʻgʻli Mahmudga esa "Sayfud-davla" laqabi bilan Xuroson sipohsalorligini topshirdi (384/994). Shu sababli barcha mualliflarda Sebuktegin "Nosiruddin", Mahmud esa, ayniqsa shahzodalik davrida, "Sayfuddavla" laqabi bilan atalgani kuzatiladi. Beruniy Sabukteginning laqabi avvalboshda "Muʼinud-davla" boʻlganini ham zikr etadi.

Nizomulmulk ham "Nosiruddin" laqabi Sabukteginga (notoʻgʻri ravishda) Xalifa tomonidan berilganini aytadi. Bosvortning (fikricha, Sabuktegin unvonining asl shakli ehtimol "Nosirud-davla" boʻlgan; laqabning ikkinchi qismi — "din" boʻlagi esa uning vafotidan soʻng yoki hayotligida xalq orasida keng tarqalgani sababli qoʻshilgan. U laqabdagi bu oʻzgarish Sabukteginning jihad ishlarini yuksaltirishdagi rolini aks ettirishini qoʻshimcha qiladi. Shuningdek, Bayhaqiy qoʻllagan "amir-i odil" (odil amir) soʻzini ham bunga dalil sifatida keltiradi. Hatto Nizomulmulk unga bu laqabning berilishini otasining shon-shuhrati aksi deb biladi.

Sulton Mahmud Somoniylar idorasiga chek qoʻyib, Xurosonni egalladi. Ukasi Nasrni u yerga voliy etib tayinladi. Soʻngra Bagʻdodga elchi yuborib, Somoniy Abdulmalik ustidan qozonilgan gʻalabani Abbosiy xalifasi Qodir

Billohga (381/991–423/1031) ma'lum qildi. Somoniylar tomonidan xalifa sifatida tan olinmagan Qodir Mahmudning elchisini mammuniyat bilan kutib oldi. Xalifa unga shu vaqtga qadar hech bir sultonga yuborilmagan g'oyat nafis va go'zal xil'at yo'llab, "Yaminud-davla va Aminu-l milla" laqabini berdi.

Ayni holat Gardiziya quyidagicha bayon etilgan: "Amir Mahmud Marvni fath etib, Xuroson amiri bo'lgach, Balxga keldi. U yerda ekanligida Xalifa Qodir Billohning elchisi Xuroson manshuri (ahdi), bayrog'i (liva), xil'ati va toji bilan Bag'doddan keldi. Unga 'Yaminud-davla va Aminu-l milla Abul-Qosim Mahmud Valiyyu amiril mo'minin' laqabi berildi". Davlatshoh Sulton Mahmudning "Sulton Yaminud-davla Valiyyu amiril mo'minin" laqabini olishi haqida "Toju-sh shuyux" asaridan quyidagi qiziqarli naqlini keltiradi: "Sulton Mahmud G'azna va Xurosonni egallagan vaqtda doru-l xilofadan bir laqab bilan sharaflanishni istadi.

Imom Abu Mansur Saalibiyni bunday laqabni olish uchun doru-l xilofaga elchi qilib yubordi. Imom bu muhim masala uchun u yerda bir yil qoldi, ammo hech narsaga erisha olmadi. Nihoyat, Xalifaga masalani shunday arz qildi: 'Sulton Mahmud bugun shavkat va azamat sohibi bo'lgan podshohdir; din bayroqlarini yuksaltirish uchun mehnat qilmoqda. Minglab butxonalar uning sa'y-harakati bilan masjidga aylandi va minglab kofirlar Islom bilan sharaflandi. Bunday dindor, mujohid va g'oziyini laqabdan mahrum qilish to'g'ri emas. Xalifa imomning bu so'zidan so'ng o'ylarga toldi va shunday javob berdi: 'Bu odam bir qulning o'g'lidir. Unga sultonlarga xos laqablardan birini berish qanday qilib mumkin bo'ladi? Shunday bo'lsa-da, u shavkat va qudrat sohibi bo'lgan buyuk odamdir. Uning isyon ko'tarishidan ham qo'rqiladi'. Shundan so'ng Xalifa o'z odamlari bilan maslahatlashdi. Ham mazammatni (past ko'rishni), ham maqto'vni o'z ichiga oladigan bir laqab berishga ittifoq qildilar va 'Sulton Yaminud-davla Valiyyu amiril mo'minin' tarzida laqab yozdilar. 'Valiy' so'zi lug'atda ham do'stga, ham qulga nisbatan aytiladi. Binobarin, bu so'z ham mazammat, ham maqto'v ma'nosida bo'lishi mumkin edi. Manshur doru-l xilofadan ushbu laqab bilan chiqqach, Imom Abu Mansur buni sultonga taqdim etdi. Sulton o'zining zakovati

va farosati bilan bu unvondagi 'valiy' so'zining ikkinchi (past) ma'nosini sezib, xalifalik mahkamasiga darhol yuz ming dirham yubordi va Xalifaga shunday deb yozdi: 'Mahmud o'ttiz yildan beri umrini Muhammad Mustafo xonadonining shariatiga hurmati tufayli kofirlar bilan urushda o'tkazdi. Bugun u bir 'alif'ni (ya'ni 'val'ni 'vol' deb o'qitadigan alif harfini) yuz ming dirhamga sotib olmoqchi. Muruvvat va futuvvat daraxtining mevasi bo'lgan Xalifa agar shu bir harfni yuz ming dirhamga sotmasa va mushkulot ko'rsatsa, buyuk muruvvatsizlik qilgan bo'ladi'. Sultonning elchisi bu mablag' va maktub bilan doru-l xilofaga kelgach, u yerdagi olim va fozillar Xalifaga: 'Mahmud sotib olishni istagan harf — 'valiy' so'ziga qo'shilib, uni 'Voli-i amir-i mo'minin' shakliga keltiradigan alifdir. Shu tariqa u 'Valiyy-i amir-i mo'minin' (mo'minlar amirining do'sti/quli) o'rninga 'Voli-i amir-i mo'minin' (mo'minlar amirining voliyi/hokimi) laqabiga ega bo'lishni va so'zdagi kamsituvchi ikkinchi ma'noni yo'qotishni istamoqda', dedilar. Xalifa Sultonning bu fazli va farosatiga qoyil qoldi. Shundan so'ng ko'p yillar davomida doru-l xilofadan chiqqan barcha farmon va manshurlar faqat 'voli' laqabi bilan yozildi".

Bunga o'xshash biroz boshqacharoq rivoyat, avval zikr etganimizdek, "Siyosatnoma"da ham uchraydi. Sulton bu laqab va alomatlarni qabul qilgach, o'z bo'yiga moslab to'qilgan xil'atni kiydi, tojni boshiga qo'ydi va saltanat taxtiga o'tirdi. Xuroson amirlari va atrofdagi ulug'lar uning majlisida saf tortib, xizmatga shay ekanliklarini bildirdilar. Sulton xos va avom barchani huzuriga qabul qildi, har biriga izzat-ikrom ko'rsatib, qimmatbaho xil'atlar ulashdi. Shu tariqa podshohlik hukmi muqim bo'lgan Mahmudga hamma itoat qilishga qaror qildi va Xuroson viloyatining idorasi uning tartibi ostiga kirdi. U ham har yili Hindistonga g'azotga borishni o'ziga nazr (ahd) qildi (390/999). Bular Xalifaning asosiy tayanchi hamda sunniylikning haqiqiy himoyachisi va homiysi sifatida Sulton Mahmudning rolini yanada yuksaltiradi.

Sulton Mahmud Vayhand rojasi Jaypolga qarshi Peshovar tomonga qilgan ikkinchi Hindiston yurishi qaytishida (392/1002) "G'oziy" laqabini oldi. Sulton

Mahmudni "G'oziy" laqabi bilan zikr etuvchi ko'plab tarixchilar mavjud. Bosvort rasmiy solnoma va tangalarda "G'oziy" laqabi uchramasligini, bu unvonning rasmiy maqomda qo'llanilmagani bilan izohlaydi; shoirlar tomonidan ushbu unvonning ishlatilishini esa qasidaviy va she'riy uslubdagi qo'llanish deb hisoblaydi.

Sulton Mahmud Nandana rajasi Trilojanpolga qarshi Nandana va Kashmirga uyushtirgan to'qqizinchi Hindiston yurishi yakunida (405/1014) "Nizomuddin" va "Nosirul-Haq" laqablarini oldi. Sulton Mahmud Somnat yurishidan qaytganidan so'ng (417/1026), Xalifa Qodir Billohdan Xuroson, Hindiston, Nimro'z va Xorazm manshuri (ahdi) va bayrog'i (livasi) bilan birga maktub keldi. Xalifa Amir Mahmud va uning farzandlariga yangi laqablar ehson qildi: Mahmudga "Kahfud-Davla val-Islom", o'g'li Amir Mas'udga "Shihobud-Davla va Jamolul-Milla", Amir Muhammadga "Jalolud-Davla va Jamolul-Milla" hamda Sulton Mahmudning ukasi Amir Yusufga "Adudud-Davla va Muayyadul-Milla" laqablarini berdi. Shuningdek, xalifa "o'zi istagan kishini valiahd etib tanlashi mumkinligini, sultonning tanlovi xalifaning tanlovi ekanligini" bildirdi. Bundan tashqari, u amalga oshirgan g'azotlari uchun sultonga madhlar aytdi va minnatdorchilik bildirdi. Ushbu unvonlarni topshirish marosimi Balx shahrida bo'lib o'tdi.

"Sulton" laqabi haqida yuqorida aytilganlarga qo'shimcha ravishda: deyarli barcha mualliflar Sulton Mahmud uchun, ba'zan boshqa hukmdorlar uchun ham "sulton" yoki umuman barchasi uchun "amir" laqabini qo'llaganlarini qayd etish joiz.

Tarixchilar kabi shoirlar ham bu laqablarni tez-tez ishlatib turganlar: "Nosirud-Din", "Yaminud-Davla", "Yaminud-Davla va Aminul-Milla", "Yaminud-Davla vad-Din", "Yaminud-Davla val-Milla", "Valiyyu Amiril-Mo'minin". Ibn Kasir esa Sulton Mahmud haqida "al-Malikul-Kabir, al-Mujohid, al-Mag'oziy, Fotihu Bilodil-Hind" laqablari bilan so'z yuritadi.

Oydin Sayili Nizomiy Aruziyning "Chahor maqola" asarida Ibn Sino va Abu Sahl Masihiyning Sulton Mahmuddan qochishi haqida hikoya qilingan rivoyat to'qima bo'lishi kerakligini izohlaganidan so'ng: "Ibn Sinoning G'aznaviy Mahmud ismini hurmat bilan tilga olgani va hayotining yetuk yillarida, undan olisda bo'lganida, ya'ni Aloudavla huzuriga kelmasdan oldin Sulton Mahmud haqida 'Aminul-Milla', 'Muzaffar' va 'Mug'allib' laqablari, sifatleri va unvonlari bilan so'z ochgan bo'lishi diqqatga sazovordir. Bu holat Nizomiy Aruziyning Ibn Sino va G'aznaviy Mahmud haqidagi hikoyasi asotir ekanligi ehtimolini kuchaytiradi", — deya sultonning ba'zi laqablarini sanab o'tadi.

Sulton Mahmudning ukasi Amir Yusuf ibn Sabukteginning laqabi yuqorida qayd etilganidek, Xalifa tomonidan berilgan bo'lib, "Adudud-Davla va Muayyadul-Milla"dir. Sulton Muhammad b. Mahmudning laqabi ham Xalifa tomonidan berilgan bo'lib, "Jalolud-Davla va Jamolul-Milla"dir. Shuningdek, "Imodud-Davla" laqabi ham tilga olinadi. Muhammadga nisbatan boshqa bir davrda berilgan o'zga laqablar haqida ma'lumotlar uchramaydi. Sulton Mas'ud b. Mahmudning laqabi ham Xalifa tomonidan in'om etilgan bo'lib, "Shihobud-Davla va Jamolul-Milla"dir. Otasining o'ldirilganini eshitgan Sulton Mavdud b. Mas'ud atasining qotili bo'lgan amakivachchasi Ahmad haqida: "...Shubhasiz, u ulkan gunohga qo'l urdi va Mo'minlar Amirining 'Sayyidul-Muluk vas-Salotin' unvonini bergan otam kabi hukmdorning qonini to'kdi...", — degan rivoyati bizni shunday unvon mavjudligidan ham xabardor qiladi.

Gardiziy Sulton Mas'udga bag'ishlangan qismda uning laqablarini "Nosir Dinilloh", "Hofiz Ibodilloh" (Hofiz G'iyorilloh), "Zohir Xalifatilloh" deb ko'rsatadi. Bayhaqiy esa "Nosir Dinilloh", "al-Hofiz Liibodilloh", "al-Muntaqim min A'doilloh", "Zohir Xalifatilloh", "Zohir Xalifatillohi Amiril-Mo'minin", "Mavlo-i Amiril-Mo'minin", "Hofiz Bilodilloh", "Nosir-i Din" va "Yaminud-Davla vad-Din" deb sanaydi. Ibn Xallikon bo'lsa: "Xalifa Qodir Billoh Sulton Mas'udga 'Nosir Lidinilloh' laqabini berib, u bilan birga xil'at yuborganini va u kishini qo'llab-quvvatlaganini", — zikr etadi. Mas'udning laqabini "Nosirud-

Davla", "Shihobud-Davla" va "Yaminul-Mamlakat" shaklida keltirgan tarixchilar ham mavjud.

Sulton Mavdudning laqablariga kelsak, Gardiziy asarining Mavdudga bag'ishlangan qismida "Shihobud-davla va-d-din" hamda "Qutbul-milla" unvonlari keltirilgan. Ko'plab tarixchilar "Shihobud-davla" laqabini qayd etgan bo'lsalar-da, manbalarda ushbu unvonning "Qutbul-milla va Shihobud-davla" shaklidagi ko'rinishiga ham duch kelish mumkin. Sulton Mavdudga tegishli bo'lgan, zarb etilgan joyi va sanasi noma'lum oltin tangada uning ismi bilan birga "Shihobud-davla va Faxrul-umma" laqablari o'rin olgan. Shuningdek, bir nechta tangalarda "Shihobud-davla va Qutbul-milla" hamda "Shihobud-davla va Qutbud-din" unvonlari uchraydi.

Sulton Ali b. Mas'udning laqabi sifatida faqatgina "Bahoud-davla" unvoni qayd etilgan. Sulton Abdurashid b. Mahmudga kelsak, "al-Komil" asarida uning "Shamsu dinilloh, Sayfud-davla" yoki "Jamolud-davla" laqablaridan biri bilan sharaflangani zikr qilinadi. Gardiziyda esa "Sultoni Muazzam", "Izzud-davla va Zaynul-milla", "Sayfulloh", "Muizzu dinilloh" hamda "Majdud-davla", "Bahoud-davla" va "Zaynul-milla" laqablari keltirilgan. Abdurashid va Xalifa Qoim bi-Amrilloh nomi bilan hijriy 441 (milodiy 1049) yilda G'aznada zarb qilingan kumush tangada ham Abdurashidning "Izzud-davla va Zaynul-milla" unvonlari mavjudligi kuzatiladi.

Sulton Farruxzod ibn Mas'udning laqablari esa "Sultoni Muazzam", "Sultoni Buzurg", "Sultoni Odil", "Amiri Hamid" va "Jamolud-davla" sifatida ko'rsatilgan. Hijriy 44? (milodiy 105?) yillarda G'aznada zarb etilgan oltin tangada Farruxzodning "Jamolud-davla va Kamolul-milla" unvonlari bitilgan.

Sulton Ibrohim b. Mas'udning laqablari sifatida "al-Malikul-Muayyad", "Roziyud-din", "Zahirud-davla", "Nosirul-milla", "Sayyidus-salotin" hamda "Sultoni Muazzam", "Valiyyun-ni'am" kabi unvonlar keltiriladi. Ibrohim nomi bilan zarb etilgan, joyi va sanasi aniq bo'lmagan bir qancha tangalarda Xalifa Qoim bi-Amrillohning ismi bilan bir qatorda Ibrohimning "Nosirud-davla",

"Nosirud-davla va Zahirul-milla", "Zahirud-davla va Nosirul-milla", "Zahirud-davla al-Malik Ibrohim Nosiriy", "Sultonul-A'zam Qohirul-muluk Sayyidus-salotin", "Hofiz as-Sultonul-A'zam" va "Sayfus-Sultonil-A'zam" laqablari aks etgan.

Sulton Mas'ud III ibn Ibrohimning laqablari manbalarda "Jalolud-din", "Jalolud-davla", "Aloud-davla", "Aloud-din" va "al-Karim" shaklida uchraydi. Mas'ud III nomiga zarb etilgan turli tangalarda Xalifa Mustazhir Billoh bilan birga "as-Sultonul-Odil Mavlas-salotin Nizomud-din", yana birida "Aloud-davla", boshqasida esa "as-Sultonul-A'zam Malikul-Islom" laqablari qayd etilgan. Sulton Sherzod b. Mas'ud III ning laqablari "Adudud-davla" va "Kamolud-davla" sifatida zikr etiladi.

Sulton Arslonshoh ibn Mas'ud III ning unvoni "Sultonud-davla" deb ko'rsatilgan. Arslonshoh nomidan zarb qilingan turli tangalarda Xalifa Mustazhir Billohning ismi bilan bir qatorda "Sultonud-davla Malik" laqablari ham ko'zga tashlanadi.

Bahromshoh nomidan zarb etilgan tangalarda Xalifa Mustarshid Billoh va Adudud-davla Sanjarning ismlari bilan birga Bahromshohning "as-Sultonul-A'zam Yaminud-davla" laqablari o'rin olgan. Bahromshoh 582/1186-yilda G'azna taxtiga o'tirgach, Saljuqiylar, aniqrog'i Sanjarning oliy hukmronligini tan olgan va buning ramzi sifatida tangalarda xalifa ismidan keyin uning ismini ham zarb ettirgan. G'aznaviylar faqatgina Hindistondagi hududlarida Saljuqiylar ta'siridan xoli bo'lganliklari sababli, Bahromshoh tomonidan ushbu hududning markazi Lohurda zarb ettirilgan tangalarda Sanjarning ismiga duch kelinmaydi.

Sulton Bahromshoh ibn Mas'ud III ning laqablari sifatida shuningdek, "Yaminud-davla", "Yaminud-davla va-d-din", "Muizzud-davla", "Muinud-davla", "Faxrul-muluk" va yanada mukammalroq shaklda "Sultoni Bani Odam", "Moliki Rikobi Umam", "Sayyidi Muluki Arab va Ajam", "Yaminud-davla va Aminul-milla" hamda "Aloud-davla" sanab o'tilgan.

Sulton Xusravshoh b. Bahromshohning laqablari sifatida "Yaminud-davla va-d-din", "Muizzud-davla, Sultoni Halim", "Nizomud-din" va "Zahirud-davla" unvonlari qo'llanilgan.

Sulton Xusrav Malik ibn Xusravshohning laqabi "Tojud-davla, Sultoni Halim"⁵⁴⁶ deb zikr qilingan. Xusrav Malik nomiga zarb etilgan tangalarda esa "as-Sultonul-A'zam Sirojud-davla", boshqasida esa "Tojud-davla" laqablari uchraydi. Tangalarda ham laqablar qo'llanilganligi sobit bir haqiqat bo'lsa-da, biz tangalar uchun alohida sarlavha ochganimiz sababli, u yerdagi laqablarga zarurat tug'ilganda tegishli o'rinda to'xtalib o'tishni ma'qul ko'rdik.

Tangalar (Sikka)- Taxtga chiqqan har bir hukmdorning dastlabki harakatlaridan biri mustaqillik belgisi sifatida o'z nomidan pul zarb ettirish edi. Shu bilan birga, islomiy qonuniylik (legitimlik) talabiga binoan, tangada hukmdorning o'z ismi, unvon va laqablaridan avval davr xalifasining nomi zikr etilardi. Boshqa tarafdin — quyida batafsil to'xtalib o'tilganidek — vassal hukmdorlar ham tangalarda avval xalifaning, so'ngra o'zi bo'ysungan (matbu) hukmdorning ismi, unvon va laqablarini, eng oxirida esa — agar vassallik maqomi ruxsat bersa — o'z ismi va unvonlarini qayd etishga majbur edilar.

Sikka — oltin, kumush yoki mis yuzasiga tamg'a yoxud naqsh tushirish uchun tayyorlangan temir qolip, shuningdek, metallga bosilgan tamg'a va shu yo'l bilan tayyorlangan metall pul demakdir. Oxirgi ma'noda uning ko'plik shakli sifatida "shunday tamg'a bilan muhrlangan" ma'nosini anglatuvchi "maskuk" so'zining ko'pligi — maskukot atamasi qo'llaniladi. Sikka davlat tamg'asi bilan muhrlangan, muomalada qulay bo'lgan metall to'lov vositasidir.

Tanga zarb qilinadigan joy zarbxona (*doru-z-zarb*) deb atalgan va bu yerlar hukumatning doimiy nazoratida bo'lgan. Zarbxonasi bo'lmagan davlat mavjud emas. Shu sababli islom davlatlari o'z poytaxtlarida yoki bir nechta yirik shaharlarida zarbxonalar barpo etganlar. Bu muassasa davlatning muhim va zaruriy idoralaridan biri sanalgan; zero, muomaladagi pullarning qalbakilaridan ajratilishi aynan shu yerda amalga oshirilgan.

Tarix davomida podshohlar o'z tamg'alariga ega bo'lib, ularga xos tasvirlar va naqshlar tushirganlar. Islomdan avvalgi arablar esa Eron, Rim, Vizantiya va Janubiy Arabiston tangalaridan foydalanganlar; oltin pulni dinor, kumushni dirham, misni esa fals deb ataganlar. Islom davrida ilk bor Xalifa Umar (r.a.) zamonida tanga zarb qilingan va bu an'ana keyingi davrlarda ham davom etgan.

Sulton Mahmud bilan boshlangan G'aznaviy turklari, G'ur turklari va Hindistonda hukmronlik qilgan boshqa davlatlarning pullarida yulduz, oy va ba'zan buqa tasvirlari uchraydi. Fuad Ko'pruluning islom pullarida, xususan, "fulus" deb atalgan mis tangalarda uchraydigan ot, fil, quyon, buqa kabi tasvirlar hamda oy va yarim oy kabi shakllar haqidagi fikricha: "Bu shakllar ilk davrlardan beri mavjud bo'lib, turli islom davlatlari pullarida uchraydigan ushbu tasvirlarning kelib chiqishini alohida-alohida tadqiq etish lozim. Zero, ba'zi shakllar bevosita o'sha pulni zarb ettirgan davlat yoki hukmdorning emblemasi bo'lmay, balki muayyan geografik hududlarda ilgari hukmronlik qilgan davlatlarning pul tizimidan meros bo'lib o'tgan bo'lishi mumkin. Masalan, brahmanizm diniga e'tiqod qilgan qadimgi Qobul hukmdorlarining tangalaridagi Siva ho'kizi tasviri musulmon va mutaassib sunniy bo'lgan G'aznaviy sultonlarining tangalarida ham saqlanib qolgan."

G'aznaviy tangalari bo'yicha tadqiqot olib borgan E. Tomasning fikriga ko'ra, ushbu davlat yangi zabt etilgan hududlarda qadimdan mavjud bo'lgan pul tizimi va ramzlarini saqlab qolgan va davom ettirgan. Nafaqat G'aznaviyylarga xos bo'lgan bu konservativizm iqtisodiy, moliyaviy, texnik zaruriyatlar hamda xalqning ko'nikmalarini buzmaslik kabi psixologik omillar bilan izohlanadi.

G'aznaviy hukmdorlarining ham pul zarb qilish an'anasiga qat'iy amal qilganliklari kuzatiladi. Bu borada boy materialga ega ekanligimiz G'aznaviy sultonlarining laqablari, saltanat sanalari va davrlari haqida bizga muhim ma'lumotlar beradi. G'aznaviy Mahmud va undan keyingi sultonlar o'z tangalarida "amir" yoki "sayyid" kabi unvonlarini qo'llaganlar.

Eron chegaralari va undan tashqariga yoyilgan Gʻaznaviyalarda pul zarbi keng koʻlamli va murakkab tuzilishga ega. Imperiyaning turli mintaqalarida tanga namunalari farqlanadi. Ilk tangalar IV/X asr oʻrtalarida Somoniy saroyi xizmatida boʻlgan Alpteginga tegishlidir. Undan soʻng Sabuktegin, uning oʻgʻillari, nabirasi Masʻud va keyingi hukmdorlar Eronning koʻplab zarbxonalarida katta miqdorda dinor va dirhamlarni muomalaga chiqardilar. Saljuqiylarning yuksalishi Gʻaznaviyalar hukmronligiga va bu hududdagi pul zarbiga chek qoʻygach, tangalar keyingi sultonlar tomonidan sulola tanazzuliga qadar (582/1186) sharqiy oʻlkalarda zarb etildi.

Erondagi asosiy zarbxonalar quyidagilar: Seiston (Sijiston), Gʻazna va Farvon; Sugʻdda — Karminiya; Movarounnahrda (Badaxshon) — Valvalij; Xurosonda — Andaroba, Bomiyon, Balx, Juzjon, Nishobur va Hirot; Forsda — Fasa; Jibolda — Isfahon va Ray. S. L. Poole kolleksiyasida Gʻaznaviyalarga oid 139 ta, Ahmad Tavhidning katalogida 19 ta, Ahmad Ziyoning taqvimida esa 16 ta tanga mavjud. Ushbu yodgorliklar sultonlarning laqablari va hukmronlik yillari haqida aniq maʼlumot beradi.

Somoniy Mansur ibn Nuh ismi bilan Farvonda zarb etilgan 365/975-yilgi mis tanga Alpteginga tegishli. Shuningdek, ushbu hududda 380/990, 383/993, 385/995 va 387/997-yillarda zarb etilgan kumush tangalarda Xalifa Toiʻ lilloh, Nuh II ibn Mansur va Sabuktegin ismlari uchraydi. Bir qismi oʻchib ketgan kumush tangada Mansur b. Nuh va Amir Ismoil nomi qayd etilgan. Ushbu tangalarda Alptegin, Sabuktegin va Ismoilga tegishli biror laqab mavjud emas.

Gʻaznaviy Mahmudning "Sayfud-davla" unvoni Nishopurda 384/994, 385/995 va 386/996-yillarda zarb qilingan tangalarida uchraydi. Bu tangalarning old tomonida Somoniy Nuh II ibn Mansur nomi, orqa tomonida esa "Sayfud-davla" Mahmud nomi bilan birga diagonal shakldagi qilich tasviri bor. 387/997-yilgi dinarning orqa betida Mahmud ismi va vertikal qilich, old betida esa Somoniy malikining ismi "al-Malikul-Mansur" unvoni bilan bitilgan. Gʻaznaviy Mahmudning "Sulton" unvoni tangalarda uchramaydi; bu unvon Gʻaznaviy

tangalari orasida ilk bor Sulton Ibrohim davrida paydo bo'lgan. "Sulton" unvonining doimiy ravishda ishlatilishi Buyuk Saljuqiylar davridan boshlangan.

S. L. Poole kolleksiyasida Sulton Mahmud davriga oid 60 dona tanga mavjud bo'lib, ularning 13 tasi oltin, 43 tasi kumush va 4 tasi misdan iborat. Muallif ushbu kumush tangalarni turli turkumlarga ajratgan bo'lib, ular haqida quyida to'xtalib o'tiladi. Ushbu yodgorliklar orasida — yuqorida ta'kidlanganidek — eng qadimiysi sanalgan, hijriy 384 (milodiy 994) yilda Nishoburda zarb etilgan oltin tangada Xalifa at-Toi' lilloh, Somoniy hukmdori al-Malikul-Mansur Nuh ibn Mansur hamda al-Valiy "Sayfud-davla" (Mahmud) ism va laqablari qayd etilgan. Hijriy 385 (995) yilda Nishoburda zarb qilingan oltin tangada esa xalifa va Somoniy hukmdori bilan birga Mahmudning "Sayfud-davla" (al-Valiy) laqabi mavjud bo'lib, uning old tomonida qilich tasviri aks etgan. Xuddi shunday, Nishoburda 389/998, 390/999, 391/1000 va 392/1001-yillarda zarb etilgan oltin tangalarda Xalifa al-Qodir Billoh hamda "al-Amirus-Sayyid Yaminud-davla va Aminul-milla Abul-Qosim Valiyyu Amiri-l-Mo'minin" laqablari bitilgan. 395/1004-yilgi bir necha Hirot tangalarida esa Sulton Mahmud ismi bilan birga "Yaminud-davla va Aminul-milla Abul-Qosim" unvonlari uchraydi. 399/1008 va 401/1010-yillarga oid Nishobur va Hirot tangalarida Sulton Mahmudning ismi "Yaminud-davla va Aminul-milla Abul-Qosim Yaminiy" shaklida berilgan bo'lib, xalifa bilan birga valiahd al-G'olib Billohning ismi ham qayd etilgan. Shuningdek, 404/1013-yilda Kabala (Jibol?) va 418/1027-yilda G'aznada Sulton Mahmud nomi bilan zarb etilgan oltin tangalar ham mavjud.

Kumush tangalar quyidagi guruhlariga bo'lingan:

I guruh: Somoniy hukmdori Mansur ibn Nuh ismi bilan birga Xalifa Toi' lilloh va Sayfud-davla Mahmudning ismlari o'rin olgan, ammo zarb qilingan joyi va sanasi o'chib ketgan tanga.

II guruh: Faqat G'aznaviy Mahmudga tegishli bo'lib, yuqoridagi laqablarni o'z ichiga olgan tanga.

III guruh: "Yaminiylar" sarlavhasi ostida berilgan bo'lib, aksariyati o'chib ketgan, biroq ba'zilar "Yaminiy" so'zi bilan bezatilgan.

IV guruh: Keng hajmli kumush tangalar bo'lib, Balx va Valvalijda zarb etilgan. Ularda boshqa unvonlarga qo'shimcha ravishda "Nizomud-din" laqabi ham mavjud. Shuningdek, Balxda 426/1034-yil muharram oyida zarb etilgan tangada ham "Nizomud-din" laqabi uchraydi.

V guruh: Arab va sanskrit tillaridagi ikki tilli tangalar. 418/1027-yilda Mahmudpurda zarb etilgan tangada "Nizomud-din" laqabi qo'llanilgan.

Mis tangalarga kelsak, 405/1014-yilda Ko'ri G'aznada zarb etilgan namunada Xalifa Qodir Billoh ismi bilan birga "Abul-Qosim Mahmud Yaminud-davla va Aminul-milla Nizomud-din al-Malik al-Musaddaq al-Muayyad al-Mansur" laqablari o'rin olgan. Shuningdek, ushbu turkumda Lohurda zarb etilgan tanga ham mavjud.

Shahzoda Muhammadning voliy bo'lgan davriga oid Juzjonda zarb etilgan 414/1023-yilgi kumush tangada "Muhammad ibn Mahmud" iborasi hamda xalifaning ismi bilan birga "Yaminud-davla va Aminul-milla Nizomud-din" unvonlari bitilgan.

Sulton Mas'udga tegishli 422/1030-yilgi oltin tangada Xalifa Qodir va valiahd Qoimning ismlari bor. 422/1030, 423/1031 va 431/1039-yillarga oid oltin tangalarda Mas'udning laqablari sifatida "Nosiru Dinilloh" va "Hofizu Ibadilloh" zikr etilgan. 425/1033-yilgi tangada Xalifa Qoim bi-Amrilloh nomi keltiriladi. Ushbu davrning ba'zi kumush tangalarida yozuvga parallel ravishda joylashtirilgan qilich tasviri mavjud.

Sulton Mavdudga tegishli, joyi va sanasi noma'lum oltin tangada ikki yulduz belgisi, Mavdudning ismi va "Shihobud-davla va Faxrul-umma" laqablari, boshqalarida esa "Shihobud-davla va Qutbul-milla" hamda "Shihobud-davla va Qutbud-din" unvonlari uchraydi.

Abdurashid va Qoim bi-Amrilloh nomi bilan 441/1049-yilda G'aznada zarb etilgan kumush tangada "Izzud-davla va Zaynul-milla" laqablari aks etgan.

Sulton Farruxzodning 447/105?-yilda G'aznada zarb etilgan oltin tangasida "Jamolud-davla va Kamolul-milla" unvonlari mavjud.

Sulton Ibrohim nomi bilan zarb etilgan tangalarda Xalifa Qoim bi-Amrilloh ismi va Ibrohimning turli laqablari: "Nosirud-davla", "Nosirud-davla va Zahirul-milla", "Zahirud-davla va Nosirul-milla", "Zahirud-davla al-Malik Ibrohim Nosiriy", "Sultonul-A'zam Qohirul-muluk Sayyidus-salotin", "Hofiz as-Sultonil-A'zam" hamda "Sayfus-Sultonil-A'zam" unvonlari qayd etilgan.

Mas'ud III nomidan zarb qilingan turli tangalarda Xalifa Mustazhir Billoh bilan birga "as-Sultonul-Odil Mavlas-salotin Nizomud-din", boshqasida "Aloud-davla", yana birida esa "as-Sultonul-A'zam Malikul-Islom" laqablari mavjud. Arslonshoh nomidan zarb etilgan tangalarda esa Xalifa Mustazhir Billoh ismi bilan birga "Sultonud-davla Malik" laqabi ko'zga tashlanadi.

Bahromshoh nomidan zarb etilgan tangalarda Xalifa al-Mustarshid Billoh va Adudud-davla Sanjarning ismlari bilan birga "as-Sultonul-A'zam Yaminud-davla Bahromshoh" iboralari o'rin olgan.

Bahromshoh hijriy 511 (milodiy 1117) yilda G'azna taxtiga o'tirgach, Saljuqiylar hukmdori Sanjarning oliy hokimiyatini tan olgan va buning ramzi sifatida tangalarda Xalifa ismidan keyin uning (Sanjarning) ismini ham zarb ettirgan. G'aznaviylar faqatgina Hindistondagi hududlarida Saljuqiylar nufuzidan xoli bo'lganliklari sababli, Bahromshoh ushbu o'lkaning poytaxti Lohurda zarb ettirgan tangalarida Sanjarning ismi uchramaydi. Xusrav Malik nomi bilan zarb etilgan tangalarga kelsak, ularda "as-Sultonul-A'zam Sirojud-davla", boshqa bir namunada esa "Tojud-davla" laqablari qayd etilgan.

Xutba va Xiroj- Islom davlatlarida hukmdorlikning qonuniy (mashru') hisoblanishi uchun xalifa tomonidan tasdiqlanishi shart bo'lganligi ma'lumdur. Hukmdorni hukmdor qiluvchi omillardan va ushbu tasdiqning talablaridan biri — u hukmronlik qilayotgan hududlardagi masjidlarda juma namozlari vaqtida minbarda uning ismi, unvonlari va laqablarining zikr qilinishidir. Agar xutba o'qilayotgan masjid bevosita boshqariladigan o'lkada, ya'ni markazdan

tayinlangan voliy tomonidan idora etiladigan hududda joylashgan bo'lsa, xutbada avval Bag'dod Abbosiy xalifasining, so'ngra hukmdorning ismi barcha unvon va laqablari bilan birga zikr etiladi hamda ularning haqqiga duo qilinadi. Basharti xutba o'qilayotgan masjid bilvosita boshqariladigan hududda, ya'ni vassal davlatda bo'lsa, u holda vassal hukmdor xutbada faqatgina xalifa va unga tobe bo'lgan (metropol) hukmdorning ismlari, unvonlari va laqablaridan keyingina o'z ism-unvonini zikr ettirishi mumkin edi.

Hukmdorning ismi duo bilan yod etilishi usuli miloddan avvalgi V asrga, Elefantinada topilgan oromiy papiruslariga qadar borib taqalishi ma'lum. Biroq juma kuni xutbada xalifa va sulton haqqiga duo qilinishi xalifalik instituti bilan bog'liq bo'lib, Islom hukmronligi alomatlaridan hamda xalifalarga oid qadimiy an'analardan biridir. Minbarda nomi birinchi bo'lib duo bilan zikr etilgan xalifa Ali b. Abi Tolibdir; uning haqqiga Basrada Abdulloh ibn Abbos duo qilgan. Shundan so'ng bu an'ana boshqa hududlarda ham yoyila boshlagan. Bu borada boshqa rivoyatlar ham mavjud. Hukmdorlar xalifalik ustidan siyosiy g'alaba qozonmagunlariga qadar xutba faqat xalifalar nomiga o'qilar edi, keyinchalik bunga hukmdorlarning ismlari ham qo'shildi. Hukmdor sifatida nomi birinchi bo'lib qo'shilgan shaxs Adud-Davla ibn Buvayhdir. Hatto keyinchalik faqat sulton haqqiga duo qilish amaliyoti ham shakllangan.

Ayni shu an'anaga amal qilgan G'aznaviyalar ham o'z hukmronligi ostiga olgan yoki so'zi o'tadigan hududlarda o'z nomlariga xutba o'qitilishini suverenitet belgisi deb hisoblaganlar. Sulton nomiga o'qilayotgan xutbaning to'xtatilishi yoki boshqa birovning nomiga o'qilishi mutlaq isyon alomati sanalgan.⁵⁶⁷

G'aznaviyalar Somoniylarga tobe bo'lgan davrlarida tangalarni (sikka) qanday tartibda zarb etgan bo'lsalar, ya'ni sikkaga avval xalifa, so'ng Somoniy hukmdori, oxirida esa o'z ismlarini yozdirgan bo'lsalar, xutbada ham aynan shu tartibga rioya qilganlar. Sabuktegin va uning o'g'li Mahmud 384/994-yilda Somoniy amiri Nuhdan faxriy laqablar olganini yuqorida ko'rib o'tgan edik. Bu holat G'aznaviyalarning o'sha davrda Somoniylarga tobe bo'lganliklaridan dalolat

beradi. Sebuktegin bundan avvalroq, ya'ni 368/978-yilda Qusdorga qilgan yurishi natijasida u yerning voliysini mag'lub etgan va uni o'z nomidan sikka zarb ettirishi, xutba o'qitishi hamda yillik muayyan miqdorda xiroj to'lashi sharti bilan o'z o'rnida qoldirgan. Shuningdek, 376/986-yilda Utbiyning qayd etishicha: "Hindistonga qilingan yurish yakunida egallangan hududlarda sikka va tiroz Sabuktegin nomiga yozilgan, xutba uning nomiga o'qilgan va g'olibona laqablar unga berilgan. U hududning daromadi ham uning devoniga kelib tushgan". Ushbu ma'lumotlardan ma'lum bo'ladiki, vassal hukmdorlar ham o'z nomlaridan ish yuritib, o'zlariga tobe bo'lgan kichik davlatlarga ega bo'lishlari mumkin bo'lgan.

Sulton Mahmud Xurosonni egallagach, atrofdagi kichik hukmdorlar Sultonga bo'yin egdilar va unga itoat etib, minbarlarda uning ismini o'qitdilar. Sulton Farig'uniylardan Garchiston hokimi Abu Nasr ibn Shor va uning o'g'li Abu Muhammadga tarixchi Utbiyni elchi qilib yubordi va o'z nomiga xutba o'qitib, sikka bostirishni talab qildi; ular bu talabni qabul qildilar (389/999).

Sulton Mahmud Siston amiri Safforiy Xalaf ustiga yurish qilib (352-963/393-1003), uni mag'lubiyatga uchratdi. So'ngra u bilan yillik 100 000 dinar soliq to'lashi, xutbani Sulton nomiga o'qitishi va sikkani uning nomiga bostirishi sharti bilan kelishuvga erishdi (391/1000). Keyinchalik Xalaf o'z o'g'li bilan ziddiyatga kirishgach, o'z odamlari va ayonlari tomonidan taxtdan tushirildi. Siston amiri Xalafni taxtdan ag'dargan Siston ayonlari va sipohsolori Tohir-i Zaynub xutbani Sulton Mahmud nomiga o'qitdilar va Sultonga: "Sizga bo'yin egdik, kelib qal'ani topshirib oling", — deb xabar yubordilar. Sulton esa "shahar ahvolini, odamlarni va isyonlarni ko'rib xabar keltirishi" uchun Abdulloh Malul nomi bilan mashhur bo'lgan Husayn-i Abdulloh-i Qoriyni elchi qilib jo'natdi. Uning ortidan Sistondan Tohir-i Zaynub keldi. Sulton vaziyatni to'liq anglagach, unga xil'at kiydirdi va hojibi Kabachini ming oltin bilan Seistonga yubordi. So'ngra o'zi ham qo'shini bilan u yerga yo'l oldi. Xalaf omonlik tiladi (393/1003). Avval o'zlari va Sulton nomiga o'qilayotgan xutbani endilikda faqat Sulton nomiga o'qitib, sikkani ham Sulton nomiga zarb qildilar. Shu tariqa Sulton

Mahmudga tobe ekanliklarini namoyon etdilar. Ushbu ma'lumotlar bizga Sulton ba'zan sikkada tobe shaxslarning nomi ham zikr qilinishiga ruxsat berganini ko'rsatadi.

Bundan tashqari, G'aznaviyalarda xutbaning avval xalifa, so'ng Sulton, undan keyin esa mas'ul voliy nomiga o'qilgan holatlari ham uchraydi. Seiston zabt etilgach, xutba avval voliy hojib Kabachi nomiga, so'ng hojib Behishtiy nomiga, keyin esa sipohsolor amir Nasr ibn Sabuktegin nomiga o'qilgan. Tabiiyki, bu zikrlar xalifa va Sultondan keyin amalga oshirilgan bo'lishi kerak. Shuningdek, Sulton Mas'ud taxtga chiqqanida (421/1030) Seiston amirligi va xutbasi hojib Bekdog'du nomiga bo'lishini istashi, xutbaning sulton tomonidan tayinlangan shaxs nomiga ham o'qilishi mumkinligini ko'rsatishi jihatidan muhimdir.

Xuddi shu tarzda, 423/1032-yilda xalifa Qodir Billohning vafot habari Sistonga yetib kelgach, xutba yangi xalifa Qoim Biamrillah nomiga o'qila boshlandi. Bundan ko'rinadiki, Safforiylar ham o'z metropoliyasi bo'lgan G'aznaviyalarga ergashganlar.

Ziyoriy Manuchehr (403-1012/420-1029) hukmronlikni qo'lga olgach, Sulton Mahmudga bo'ysunib, uning tarafini oldi va iltifot qozonish maqsadida sovg'alar yuborib, o'z itoatini bildirdi. Sulton Mahmud esa xutba o'z nomiga o'qilishini, sikka o'z nomiga zarb etilishini va tirozda (rasmiy matolar/liboslar) o'z ismi yozilishini talab qildi. Manuchehr bu talabni qabul qildi va Jurjon hamda Tabariston minbarlarida xutba Sulton nomiga o'qildi. Shuningdek, u yillik 5000 (yoki 50 000) dinor soliq to'lash majburiyatini oldi va Sulton Narodin (Nandana) g'azotiga ketayotganida (405/1014) unga to'liq qurollangan 2000 nafar askar berdi. Sulton Mahmud Ziyoriy Manuchehr b. Qobus vafotidan keyin taxtga o'tirgan uning o'g'li Anushirvonning (420-1029/425-1033) ham hukmronligini tasdiqladi va yillik xiroj miqdorini belgiladi. Armaniston chegarasidagi Jibol mintaqasi shaharlarining aksariyatida xutba Sulton Mahmud nomiga o'qilishda davom etdi. Bundan tashqari, Isfahonda Kakuyi Alouddavla ham (399-1008 / 433-1041) xutbani Sulton Mahmud nomiga o'qitgan.

Sulton Mahmudning Buvayhiy Sayyida Xotunga elchi yuborib, xutbani o'z nomiga o'qitishni, sikkani o'z nomiga kestirishni va yillik xiroj to'lashni talab qilgani ham yuqorida zikr etilgan edi. Sulton Mahmud Xorazmga elchi yuborib (408/1017), xutba va sikka uning nomiga bo'lishini talab qildi. Xorazmshoh Ma'mun (406-1015 / 408-1017) bu masalani davlat a'yonlari bilan maslahatlashganida, ular: "Sen o'z mamlakatingda mustaqil bo'lsanggina biz senga tobe bo'lamiz. Ammo xutba va sikkani boshqalar nomiga qiladigan bo'lsang, u holda qilichimizni sug'urib senga qarshi chiqamiz, seni taxtdan tushirib (azl etib), o'rniga boshqasini podshoh qilamiz", — dedilar. Bu misol xutba va sikka kimning nomiga bo'lsa, hukmronlik ham unga tegishli ekanligini, ya'ni xutba va sikka suverenitetning asosiy belgisi hisoblanganini yaqqol ko'rsatib beradi.

Sulton Mas'ud Tabariston amiri Koliijorga (Kakuiy Ibn Kakuya Abu Jafar Muhammad 399-1008 / 1041) elchilar yubordi. Natijada u "muayyan miqdorda xiroj to'lashni va Tabaristonning barcha hududlarida Mas'ud nomiga xutba o'qitishni" qabul qildi (425/1034). Tug'ulbek Nishopur va Balxdan tashqari boshqa Xuroson shaharlarini ilk bor qo'lga kiritgan kezlarda, vaqtincha siyosiy vaziyatni yumshatish uchun xutbani Sulton Mas'ud nomiga o'qitib, unga tobe ekanligini namoyish qilgan edi (426/1035). Sulton Mavdud davrida ham xuddi shu amaliyot davom etgan; u Mo'lttonni egallab, qarmatiylarni u yerdan quvib chiqargach, xutbani xalifa Qodir Billoh va o'z nomi bilan o'qitgan edi.

Xirojga kelsak, garchi u "suverenitet" belgilari qatoriga kirmasa-da, hokim davlatning o'z hukmronligi natijasida qo'lga kiritadigan moddiy nafidir. Xiroj, ayniqsa, sikka va xutba bilan birga zikr etilgani bois, biz uni suverenitetni to'ldiruvchi omil sifatida ko'rib chiqdik. Sabuktegin, Sulton Mahmud va Mas'ud — yuqorida ko'rganimizdek — o'z nomlariga xutba o'qitib, sikka zarb qildirar ekanlar, ayni paytda o'zlariga tobe davlatlardan yillik "xiroj" olishda qat'iy turganlar.

Xiroj lug'aviy jihatdan "yer hosilidan yoki ishchi sifatida ishlatiladigan qullar va bolalar mehnatidan olinadigan narsa" degan ma'nolarni anglatadi;

keyinchalik yer egaligidan kelib chiqib davlat tomonidan shaxslardan olinadigan soliq (boj) tushunchasini ifodalash uchun ishlatila boshlagan. Xirojga oid tushunchalardan anglashiladiki, agar yer “xirojii yer” (aroz-i xirojiya) hisoblansa, yer egasining musulmon yoki g‘ayridin bo‘lishi majburiyatni bekor qilmaydi. Ya’ni: “Egaligi davlatga tegishli bo‘lib, xalqqa faqat foydalanish va tasarruf etish huquqi berilgan yerlar hamda egaligi g‘ayridin aholi ixtiyorida qoldirilgan yerlar xiroj solig‘iga tortiladi. Umumiy qarashga ko‘ra, xiroj yerlarida musulmonlar dehqonchilik qilsalar ham, ular to‘laydigan soliq xiroj hukmidandir”.

G‘aznaviylarning o‘z vassallaridan olgan bu mablag‘lari (xiroj yoki soliq), agar yuqoridagi ma’nodagi soliq deb qabul qilinsa, faqat quyidagicha talqin etilishi mumkin: bu yerlar fath etilgach, askarlar orasida taqsimlanmay, o‘z egalariga qoldirilgan yerlardir; yoki bevosita davlat rahbarining tasarrufiga olingan va vaqf holatiga keltirilgan yerlardir; yoxud davlat rahbari tomonidan ijara (iltizom) asosida berilib, to‘lovi oldindan olingan holda tegishli hukmdorga qoldirilgan yerlar qabilidandir.

Xil’at va Tiroz-Aslida "naqsh solish", "kashta tikish" ma’nosini anglatuvchi “tiroz” (tirâz) so‘zi, keyinchalik hukmdarlar va oliy tabaqa vakillarining nafis zarrin naqshlar, xususan, hoshiya shaklidagi bitiklar bilan bezatilgan liboslarini, va nihoyat, ushbu libos yoki matolar to‘qiladigan ustaxonalarni ifodalovchi atamaga aylangan. Keyinchalik bu atama faqatgina ustiga yozuv bitilgan yoki zarrin naqshli matolarni emas, balki toshga o‘yilgan, metall, mozaika, shisha yoki koshindan ishlangan, yoxud yog‘ochga naqshlangan hoshiya shaklidagi bitiklarni — umumiy yozuv belbog‘i va kitobalarni ham anglatadigan bo‘ldi.

Ustiga yozuvli hoshiyalar to‘qilgan, kashta yoki zarrin naqshlar tushirilgan matolar, pardalar va liboslar undagi bitiklarning mazmuniga hamda egasining ijtimoiy mavqeiga ko‘ra ikki toifaga bo‘lingan: shaxsiy xohish bilan tayyorlanganlar va rasmiy maqomda tayyorlanganlar. Bunday hoshiyali bezaklar bilan ziynatlangan sharaf liboslarini hadya qilish, xuddi pul zarb qilish kabi, mutlaq hukmdorlik huquqi (regaliya) sanalgan. Dastlab davlatning yuqori

martabali amaldorlarini tayinlash haqidagi farmon aynan mana shunday sharaf liboslaridan biri bilan birga taqdim etilar edi.

Hukmdorning ismi va laqablari tushirilgan, sulola ramzi hisoblangan rangdagi matodan tayyorlangan libos, ya'ni tiroz — Xalifaga, davlat ayonlariga, vassallarga va elchilarga berilganda “xil’at” deb atalgan. Shuningdek, xil’at tushunchasi tarkibiga faqat libos emas, balki ot, chodir, oltin suvi yuritilgan egar-jabduq, bayroq, cubba, farajiy (ustki kiyim), salla, nog’ora va shu kabi hadyalarning majmuasi ham kirgan.⁵⁸⁹ Arab tilidagi “libosini yechish” ma’nosini beruvchi “hal” (حَلَّ) o’zagidan olingan xil’at so’zi istilohda: *“Xalifa, hukmdor yoki amirlar tomonidan taqdirlanuvchi shaxsga beriladigan qimmatbaho libos, ziynat yoki qurol”* ma’nosini anglatadi.

Islomdan avvalgi ajam (arab bo’lmagan) hukmdorlar ushbu tirozlarga podshohlarning suratlarini, rasmiy shakllarini yoki maxsus belgilangan tasvirlarni tushirtirar edilar. O’rta asrlar Islom va Turk davlatlarida ham bu an’ana umumiy shaklda mavjud bo’lganini ko’ramiz. Biroq Islom hukmdorlari surat va figuralar o’rniga o’z ismlari bilan birga, ezgu tilak hamda duo mazmunidagi so’zlarni tirozlariga yozdirganlar.

Ba’zi davlatlarda rasmiy lavozimlarga xos maxsus kiyimlar mavjud bo’lib, ular ushbu vazifaga tayinlangan shaxslarga hukmdor yoki uning vakili tomonidan muayyan marosim bilan topshirilgan. Xil’at faqat bitta kiyimdan iborat bo’lmay, salla (destor), kiyim (joma) va belbog’ (kamand) kabi uch qismni o’z ichiga olgan. Shuningdek, lavozimning mohiyati va ahamiyatiga qarab, unga kuloh, hamoyil (qilich taqiladigan tasmali tasma), qilich, qurol-aslaha, ot, harbiy musiqa (asboblari), bayroq, pul, g’ulom (xizmatkor) va fil kabi narsalar ham qo’shilgan.

Turli davlatlarda rang-barang shakl va ko’rinishga ega bo’lgan hamda tarkibi jihatidan bir-biridan farq qiladigan ushbu xil’atlarda, odatda, hukmdorlarning ismlari va belgilari aks etgan. Islom davlatlarida bu xil’atlar maxsus to’quv ustaxonalarida (doru-t-tiroz) tayyorlangan. Hukmdorning nishoni (tiroz, shior) yo matoning o’ziga to’qilgan, yoki alohida tayyorlanib keyinchalik kiyimga qo’shib

qo'yilgan. Xil'atning tarkibiy qismlari ham rasmiy ustaxonalarda tayyorlanib, ularda hukmdor alomatlari aks ettirilgan. Ushbu maskanlar "tirozxona" deb atalgan va ularga mas'ul shaxs "sohibu-t-tiroz" unvoniga ega bo'lgan. Ular ustaxonalardagi dastgohlar, to'quvchi ustalar, ustaxona xodimlarining maosh va oziq-ovqat ta'minoti hamda ishchilar faoliyatini nazorat qilishga mas'ul edilar. Tirozxonalar nazorati, odatda, sulolaning obro'li vakillariga yoki hukmdorga sodiq ozod qilingan qullarga (mavlo) topshirilgan. Bu xil'atlarning nusxasini ko'chirish (qalbakilashtirish) qat'iy man etilgan edi.

Xil'at berish faqatgina hukmdorlarga xos suverenitet huquqlaridan bo'lib, vazirlar yoki chekka hududlardagi voliylarning biron shaxsga xil'at berishi faqat hukmdor nomidan vakillik asosidagina amalga oshirilishi mumkin edi.

Rasmiy vazifaga tayinlashning moddiy ramzi bo'lgan xil'atlardan tashqari, hukmdorlar biron-bir shaxsni taqdirlash maqsadida yoki o'z vazifasini bajarayotgan yuqori martabali amaldorlarga inoyat ko'rsatish uchun ham xil'at berar edilar. Bunga yirik g'alabalar, to'ylar, rasmiy bayramlar va harbiy ko'riklar sabab bo'lgan. Abbosiy xalifalari o'zlarining ma'naviy-diniy hukmronliklari ostidagi Islom hukmdorlari taxtga chiqqanlarida, ularning amaldagi hokimiyatini tasdiqlash, ya'ni nazariy jihatdan o'zlariga tegishli bo'lgan oliy hukmronlik huquqlarini ularga vakillik sifatida berib, qonuniylikni (mashru'iyat) ta'minlash maqsadida o'z tirozlari tushirilgan qora rangli xil'atni boshqa hukmronlik timsollari va hadyalar bilan birga yuborganlar.

Xalifa yoki hukmdor tomonidan yuborilgan xil'atni qabul qilmaslik yoki avval berilgan xil'atni yechib tashlash — ularning hukmronligini tan olmaslik, qonuniy kuchga qarshi isyon ko'tarish va mustaqillik da'vosi bilan chiqish deb baholangan.

Sosoniylar va Vizantiyada Islom zuhuridan avval ham mavjud bo'lgan xil'at berish odatini Umaviylar ulardan o'zlashtirgan bo'lishlari tabiiy holdir. Keyinchalik bu an'ana Andalus Umaviylariga va ular orqali Ispaniyadagi boshqa Islom davlatlariga o'tgan. Abbosiyalarda ham bu odat dastlabki davrlardan boshlab

mavjud bo'lganini va xalifalik tugatilgunga qadar davom etganini ko'ramiz. Abbosiylar imperiyasidan ajralib chiqqan hamda ularning siyosiy va ma'muriy institutlarini davom ettirgan turli Islom va Turk davlatlarida ham, bu an'ana vaqt va makonga qarab ba'zi farqlarga ega bo'lsa-da, izchil davom etgan: Tohiriylar, Safforiylar va Somoniylarda kuzatilgan ushbu odat G'aznaviylar davlatida, xususan, Mahmud G'aznaviy davridan boshlab katta ahamiyat kasb etdi. Davlatning harbiy va fuqarolik amaldorlariga beriladigan xil'atlar va ularning nimalardan iborat ekanligi haqida quyida keltirilganidek keng ma'lumotlarga egamiz.

Butun Islom olamining hukmdori sanalgan Xalifaning xalifalik ramzlari sifatida uzuk, xirqa (to'n), aso, tiroz, bayroq va xil'at kabi belgilari bor edi. Abbosiylar davlati markaziy hokimiyatni yo'qotgach, ularga tobe bo'lgan voliyalar xalifalardan saltanat manshuri (tasdiqnoma) bilan birga oltin suvi yuritilgan qora xil'at, dastasiga qimmatbaho toshlar qadalgan qilich, ikki oltin bilaguzuk, bo'yinga taqiladigan oltin to'qa, oltin egarli ot va xalifaning ismi yozilgan qora bayroq qabul qilganlar. Xalifa o'zini Islom olamining moddiy va ma'naviy sohibi deb bilganligi sababli, biron hududdagi hukmdorni dunyoviy ishlar bo'yicha o'ziga vakil etib tayinlaganida unga manshur va boshqa hukmdorlik alomatlarini berishi tabiiy qabul qilingan.

Xalifa tomonidan beriladigan saltanat manshurlarining ikki turi haqida yuqorida to'xtalib o'tilgan edi. G'aznaviy sultonlari xalifadan xil'at olganlari kabi, o'zlari ham saxiylik bilan xil'at ulashganlari ma'lum: Xalifa Qodir Billoh faxriy laqablar bilan bir qatorda xil'at ham yuborgan. Masalan, Sulton Mahmud Marvni fath etib, mustaqil ravishda taxtga o'tirganidan so'ng Balxga keldi. Shu vaqtda xalifa nihoyatda nafis, qimmatbaho va shu paytgacha hech bir sultonga yuborilmagan go'zal bir xil'at jo'natdi. Xil'at bilan birga yuborilgan maktubda yangi laqablar ham bor edi. Xalifadan kelgan ushbu xil'at Sultonning bo'y-bastiga moslab tayyorlangan edi. Sulton xil'atni kiyib taxtga o'tirdi; Xuroson amirlari va atrof mintaqa ayonlari majlisda saf tortib, unga o'z itoatlarini bildirdilar. Sulton

ularning barchasini qabul qilib, iltifot ko'rsatdi va har biriga qimmatbaho xil'atlar hamda in'omlar ulashdi. Shu tariqa uning podshohlik hukmi rasman tasdiqlandi. Shu fursatda Sulton "har yili g'azot uchun" Hindistonga borishga ahd qildi.

Amir Alptegin Xurosondan Hindistonga ketayotganida, Bomiyon amiri Sher Borik bilan jang qilib, so'ng uni avf etdi va unga xil'at berib, "o'g'lim" deb xitob qildi. Amir Alptegin Qobil amiri Lavikni mag'lub etganida, Lavik pushaymon bo'lib uzr so'rab keldi; Alptegin uni ham kechirib, xil'at bilan siyladi. Sulton Mahmudning Vayhand rojasi Jaypolga qarshi Peshavorga qilgan ikkinchi Hind safari qaytishida (392/1002), xalifa unga "G'oziy" laqabi bilan birga xil'at ham yuborgan.

Sulton Mahmud Abu Muhammad b. Mihronni qimmatbaho xil'at bilan birga elchi sifatida Manuchehrga yuborib, uning nomiga xutba o'qitishni va sikka zarb qilishni talab qildi. Seiston amiri Xalafni taxtdan ag'dargan Seiston ayonlari va sipohsolori Tohir-i Zaynub xutbani Sulton Mahmud nomiga o'qitib, Sultonni shaharni topshirib olishga taklif qildilar. Sulton vaziyatni o'rganish uchun Husayni Abdulloh-i Qoriyni elchi qilib yubordi. Uning ortidan Siston vakili Tohir-i Zaynub kelganida, Sulton unga xil'at in'om etib, ahvolni so'radi.

402/1011-yilda Nishopurning mashhur faqih va qozisi, "Imodul-Isлом" laqabli Abu-l-Aloiy Said b. Muhammad xalifadan karromiylarga qarshi farmon oldi. Ushbu farmon bilan karromiylarni qo'lga oldirdi. Sulton Mahmud ham xalifaning ushbu zotga ko'rsatgan hurmatiga javoban, unga munosib xil'at kiydirdi. Sulton Mahmud bilan ko'rishish uchun kelgan Isroil Arslon Yabguga, qabuldan avval do'stlik ramzi sifatida Sultonning xil'ati taqdim etildi. Amir Muhammad taxtga chiqqanida, uning birinchi ishi ko'plab kishilarga xil'at ulashish bo'ldi. Sulton Mas'ud hokimiyatni egallash uchun ketayotganida Ray xalqi oldida nutq so'zlab, shaharda qolayotgan shahnaga¹⁴⁴ (harbiy hokim) itoat etishlarini so'radi va shahar ayonlari, qozi va raislariga xil'atlar berdi. Shahna etib

¹⁴⁴ Saljuqiylar, G'aznaviylar va Abbosiylar davrida sulton yoki xalifa tomonidan biror shahar yoki viloyatga tayinlangan oliy darajali harbiy amaldor. Uning asosiy vazifasi shaharda tartib-intizomni saqlash, ashyoviy xavfsizlikni ta'minlash va zarurat tug'ilganda sultonning buyruqlarini ijro etish bo'lgan.

tayinlangan Hasan-i Sulaymonga esa Rum shoyisidan (dibo-i Rumiyy) tayyorlangan qimmatbaho xil'at, 15 misqollik oltin kamar va boshqa hadyalar topshirildi.

Sulton Mas'ud Xoja Ahmad-i Hasanni vazir etib tayinlash istagini bildirganidan so'ng: "Vazirlik xil'atini darhol kiyishi lozim, zero qilinadigan ishlar ko'p", — dedi va Hojiblar boshlig'i (Muqaddam-i Hojibon) Bilgateginga: "Xojani jomaxonaga olib bor, xil'atini kiysin", — deya ko'rsatma berdi. Ushbu xil'at Bag'dodda to'qilgan, oltin iplar bilan ishlov berilgan oq matodan tayyorlangan bo'lib, nihoyatda nafis naqshli edi. Xoja boshiga katta, baland va nafis salla o'radi, ustiga o'ta nozik tirozli libos, bo'yniga katta zanjir va beliga ming misqol qiymatidagi firuzalar bilan bezatilgan kamar taqib, xil'atda namoyon bo'ldi. Bu yerda xil'atning turi va matosi haqida batafsilroq ma'lumot berilmoqda.

Sulton Mas'ud ulug' hojib Alini taqdirlash maqsadida uning ukasi Mankitroqqa "ikki shoxli" kuloh (ikki bo'lakli kuloh) va hojiblik xil'ati, faqih Hasiriyga esa nadimlarga (sulton yaqinlariga) xos xil'at in'om etdi. Abu Nasr-i Mishkon qo'shin ishlari (Devon-i arz) nazorati bilan vazifalantirilgach, unga ushbu lavozimga loyiq qimmatbaho xil'at kiydirildi. Sulton Mas'udning hojibi Bilgateginga xil'at bilan birga katta nog'ora (ko's), keng bayroqlar, sanjoq (manjuq), g'ulomlar, hamyonlarda pul va to'p-to'p matolar hozirlandi. Bilgategin xil'at kiygan holda, qora libosi, ikki shoxli kulohi va oltin kamari bilan sulton huzuriga kirdi.

Sulton Mas'ud qo'mondon etib tayinlagan Amir Tosh uchun ham go'zal xil'at bilan birga oltin kamar, ikki shoxli kuloh, ming misqol qiymatidagi egarjabduq, yigirma g'ulom, yuz ming dinor, oltita nor va uchta mova tuya, o'nta maxsus libos (to'p-to'p matolar), bayroq va boshqa barcha zaruriy ashyolar tayyorlandi.

427/1036-yilda Sulton Mas'ud o'g'li Mavdudga nog'ora va bayroq berib, uni Balxga, o'g'li Majdudni esa Hindiston amirligiga tayinladi hamda unga ushbu vazifaga xos, podshoh farzandlariga loyiq xil'at kiydirib, Hindistonga jo'natdi.

Sulton Mas'udning vaziri Xoja Ahmad Hindistonga solor (qo'mondon) sifatida yubormoqchi bo'lgan Ahmad Inaltigin uchun "bir manshur yozilib, muhr (tovqi)" bilan bezatilishini" buyurdi. Xil'at bilan birga solor kishiga munosib bo'lgan katta nog'ora (ko's), bayroq (alam) va tabl kabi barcha anjomlar hozirlandi. Jomaxonaga (kiyim kechak saqlanadigan joy) olib borilgan Ahmad tayyorlangan mukammal xil'atni kiygach, oltin "hazorgoniy" kamarni taqdi va yana shu uslubdagi ikki shoxli kulohni kiydi.

Sulton Mas'ud xalifa tomonidan yuborilgan elchi va uning hamrohlari Ray shahriga kelganini eshitgach, ularni kutib olishni buyurdi. Shahar bezatildi, bozorlarda turli-tuman sochqilar sochildi. Elchi kelgach, mas'ullar uni Abul Qosim-i Xizoniyning bog'iga joylashtirdilar, so'ngra elchiga ko'plab hadyalar berib, tansiq taomlar tortdilar. Elchi bir hafta dam olganidan so'ng, Shodyoh bog'i darvozasidan saroy darvozasiga qadar ulug'vor tantanali yurish tashkil etildi. Barcha askarlar, ayonlar va sarhanglar otlariga mindilar, bayroqlarini qo'lga oldilar; piyodalar to'liq qurollangan holda suvorilar oldida turdilar, martabadarlar (mansabdoshlar) esa ikki tomonda saf tortdilar.

Sulton ayvonda taxtda o'tirdi. Boshlarida ikki shoxli kulohlari bilan qo'mondonlar va hojiblar o'z o'rinlarini egalladilar. Bir hojib, bir necha sipohdor, pardador va siparkashlar (qalqonbardorlar) bilan birga zaxira otlar va yigirmata xachimi barvaqt elchining uyiga olib bordilar. Elchini va uning xizmatchisini otga mindirdilar. Xalifaning xil'atlarini sandiqlarda xachirlarga yukladilar; xazinaning kichik amaldorlari oldida, xizmatkorlar esa sakkizta oltin egar-jabduq bilan bezatilgan otlarni yetaklab borishardi. Sanjoq (livo) bir suvoriyning qo'lida, manshur va maktub esa qora ipak matoga o'ralgan holda navbat bilan elchining oldida, hojiblar va pardadorlar esa bularning oldida borishardi.

Burg'u, nog'ora va inson hayqiriqlari atrofni tutib ketdi, go'yo qiyomat qoyim bo'lgandek edi. Ushbu tantanali yurish ichida bir necha fillar ham bor edi. Nihoyat, Sulton saroyiga yetib kelingach, elchi va uning xizmatkori huzurga qabul qilindi. Elchi Sultonning qo'lini, xizmatkor esa yer o'pib, tik turdilar. Sulton:

“Amirul mo‘minin (mo‘minlar amiri) qalaylar?” deb so‘radi. Elchi: “Sihat-salomatlik va baxt-saodatdadir, ishlar joyida. Xalifalikning eng ulug‘ rukni bo‘lmish Sulton-i Muazzamdan (Ulug‘ Sultondan) mamnundirlar”, — deb javob berdi.

Hojib Abu Nasr elchining qo‘lidan tutib, taxt yoniga olib bordi va joyiga o‘tqazdi. Elchi shunday dedi: “Xudovandning (hukmdorning) umri uzoq bo‘lsin, qulingiz xalifalik markazida bo‘lganida, Xalifa sultonning xalifalik maqomiga qanday itoat va bo‘ysunish ko‘rsatganini, Qodir Billohning vafoti munosabati bilan ta‘ziya bildirish va xalifalik maqomini bezagan mo‘minlar amirini tabriklash vazifalarini qanday qilib munosib tarzda ado etganini, qanday xutba o‘qitib, bay‘at shartlarini bajarganini gapirib berdi... So‘ngra huzuriga kelgan barchaga sultonni maqtab, u haqida go‘zal so‘zlar aytdi, hatto: ‘Bugun bizning eng buyuk va eng qudratli ruknimiz — Nosir Dinilloh, Hofiz Bilodilloh, Muntaqim min A‘dailloh Abu Said Mas‘uddir’, — deya iltifot ko‘rsatdi”.

Mo‘minlar amiri (Xalifa) o‘sha majlisda amirning (Mas‘udning) otasidan qolgan va o‘zi fath etadigan mulklar uning huquqi ekanini e‘tirof etib, nomiga manshur yozilishi haqida buyruq berdi. Buni hamma oldida o‘qitgach, o‘z qo‘li bilan imzoladi. So‘ngra livo (bayroq) keltirishni buyurdi va uni o‘z qo‘li bilan bog‘ladi. Kamar va toj keltirdilar, xalifa ularni birma-bir o‘z qo‘li bilan berib, duo qildi. Shuningdek, amirga berish uchun salla va qilich keltirdilar. Mo‘minlar amiri bular haqida: “O‘z qo‘limiz bilan o‘ragan bu sallani Nosiruddin (Mas‘ud) tojining ustiga qo‘ysin”, — dedi-da, qilichni sug‘urib: “Bu qilich bilan zindiqlar va qarmatiylarning kallasi kesilmishi lozim. Amir otasi Yaminud-Davla va-d-Dinning (Mahmudning) sunnatini (yo‘lini) davom ettirishi va bu qilich bilan muxoliflar qo‘lidagi mamlakatlarni fath etishi kerak”, — deb tayinladi. Elchi so‘zida davom etib: “Hozir taqdim etilgan ushbu ashyolar o‘sha majlisda menga topshirildi. Endi amir qanday xohlasa, shunday farmon berishi mumkin”, — dedi.

So‘ngra Sulton Abu Nasr-i Mishkonga manshur va maktubni olishni buyurdi. U joyidan turib, elchiga arab tilida: “O‘rningizdan turib, qora ipak matoga

o‘ralgan manshurni amirning oldiga olib boring va taxt ustiga qo‘ying”, — dedi. Elchi aytilganni qildi. Abu Nasr manshur va maktubni u yerdan olib, bir oz chetga chiqib tik turdi va amirga: “Agar amir munosib ko‘rsalar, taxtdan tushib xil‘atni kiysalar”, — dedi. Amir joynamoz (sajjoda) to‘shashni buyurdi. Joynamoz silahorning yonida edi, uni yerga to‘shadi. Amir qiblaga yuzlandi, bog‘ o‘rtasidagi oltin burg‘ularning chalinishini so‘radi... Atrofni burg‘u sadolari tutdi. Saroyda ham nog‘ora va burg‘ular chalindi. Bilgategin va boshqa hojiblar yugurib kelib, amirning qo‘lidan tutdilar va taxtidan tushirdilar. Amir joynamozga o‘tirdi, xil‘at sandiqlarini keltirishlarini so‘radi. Sandiqdan yetti qavat oldi ochiq (yirtmachli) libos chiqardilar. Ulardan biri qora matodan, qolganlari esa turli xil matolardan hamda Bag‘dod liboslaridan edi. Amir ularni o‘pdi va ikki rakat namoz o‘qigach, qaytib taxtga o‘tirdi.

Javohirlar bilan bezatilgan toj, marjon va bilaguzuk keltirdilar. Amir ularni o‘pganidan so‘ng, barchasini taxtning o‘ng tomoniga qo‘ydilar. Xizmatkor o‘ralgan sallani keltirdi. Amir buni ham o‘pib, kulohini yechib boshiga kiydi, livoni (bayroqni) qo‘liga oldi. Qilich va hamoyilni (qilich tasmasini) taqib, o‘pib qo‘yganidan so‘ng chetga qo‘ydi. Abu Nasr-i Mishkon maktubni o‘qidi, so‘ngra fors tiliga tarjima qildi. Manshur ham o‘qib bo‘lingach, sochqilar socha boshladilar; shu darajadagi, ayvonning o‘rtasi oltinlar, bog‘ning o‘rtasi esa kumushlar bilan to‘lib ketdi. Ushbu marosimdan so‘ng elchini kuzatib qo‘ydilar.

Sulton Mas‘ud Ali Nushteginni Ray, Isfahon va Hamadonga voliy, Abul Farajni esa qo‘shin kadxudosi (vazir yordamchisi) etib tayinlashga qaror qilgach, ularning barcha hujjatlari va manshurlari yozilib, muhr bilan bezatildi. Xil‘atlari hozirlandi; xil‘atlar bilan birga voliyga oltin kamar, ikki shoxli kuloh, nog‘ora, sanjoq, beshta fil va boshqa zaruriy ashyolar berildi. Kadxudoga esa oltin ashyolar hamda yelkaga osiladigan qilich topshirildi. 426/1035-yilda Saljuqiylar bilan tuzilgan shartnomadan so‘ng, Devon-i Risolat sohibi Abu Nasr Saljuqiy amirlariga beriladigan manshurlarni tayyorladi. Ushbu farmonga ko‘ra, Dovudga Dehiston, Tug‘rulga Niso va Yabguga Farova hududlari iqto (suyurg‘ol) sifatida berildi va

ularning har biriga “Dehqon” deb murojaat qilindi. Hukmdor ushbu manshurga o‘z tug‘rasini (muhrini) bosdi. G‘azna sultonining vassallari sifatida ularning har uchalasiga ham voliylarga berilishi odat bo‘lgan xil‘at, ikki shoxli kuloh (bo‘rk), sanjoq va tayyor liboslar hozirlandi. Turk (O‘g‘uz) odatiga ko‘ra esa ot, egar-jabduq va oltin kamar tayyorlandi. Bundan tashqari, har biriga turli matolardan o‘ttiz qavatdan bichilmagan matolar berildi. Bunday turdagi hadyalar G‘aznaviy saroyida, qoidaga ko‘ra, faqat saroy qo‘shinlari qo‘mondonlari orasidan tayinlangan bosh qo‘mondonlarga (solor) berilar edi.

Mas‘ud G‘aznaviy qo‘shini 426/1035-yilda Nisoda Saljuqiylardan mag‘lub bo‘lganini eshitganidan so‘ng, Qoraxoniy Alitegin o‘g‘illarining ham muvaffaqiyatsiz yakunlangan Termiz va Chog‘oniyon yurishi haqida xabar keldi. Keyinchalik Mas‘ud uzr so‘rash uchun kelgan Qoraxoniy vazirlarini kuzatayotib, o‘z xabarlarini yetkazishi uchun ularga bir elehi ham qo‘shdi. Elchilarga xil‘atlar berib, in‘omlar bilan jo‘natdi.

Sulton Mas‘ud o‘z vaziriga qimmatbaho xil‘at in‘om etgan o‘sha kunning o‘zida, hojib Suboshiga ham “hojib-i buzurg” (oliy hojib) maqomini berdi. Bu unvon bilan birga unga bayroq (alam), manjuq, tabl, nog‘ora (dohol), kosa, to‘p-to‘p matolar, kumush kosalar va boshqa ko‘plab ashyolar taqdim etildi. Ertasi kuni esa Tilakka, Hindistonda ko‘rsatgan xizmatlari evaziga, hindistonlik qo‘mondonlarga xos bo‘lgan xil‘at va javohirlar bilan bezatilgan gerdanlikni topshirdi. Mas‘ud bir necha kundan keyin Abul Hasanni kurd va arab askarlariga solor (qo‘mondon) etib tayinladi hamda unga xil‘at va oltin kamar berdi. Shuningdek, Iroq sipehsalligiga (bosh qo‘mondonligiga) xos maxsus xil‘at⁶ va “orizlik” (qo‘shin ta‘minoti va maoshi bo‘yicha mas‘ullik) lavozimiga xos xil‘atlar mavjud bo‘lib, ushbu vazifalarga tayinlangan shaxslarga tantanali ravishda topshirilgani ma‘lum.

Sulton Mas‘ud hibsdan saqlanayotgan akasi Sulton Muhammadning to‘rt o‘g‘liga qimmatbaho xil‘atlar, kanopdan to‘qilgan sallalar va to‘rt shoxli kulohlardan berdi, oltin kamarlar taqib, oltin egar-jabduqli otlarga mindirdi. Sulton Ibrohim

G'aznada yuz bergan ocharchilikdan qutqarishga qodir shaxs sifatida taklif etilgan xazinabon Sharif Abul Farajga 21 ta muhim vazifani ishonib topshirdi va mamlakatning ko'plab hududlarini uning ixtiyoriga berdi. Saroy harami va shahzodalarning kadxudoligi, maxsus mulk (mutavalli-i asbob-i hassa) tasarrufi, saroy oshxonasi (kanduriy¹⁴⁵) idorasi, Yaminiy vaqflari nazorati, shuningdek, zarbxona va tirozxona (saroy-i darb¹⁴⁶ va tiroz) uning boshqaruviga topshirildi. Sharif Abul Faraj mamlakatdagi ocharchilikka barham berishga muvaffaq bo'lgach, Sulton Ibrohim unga xil'at bilan birga taxtiravon (marqad), beshik (mahd), tabl, bayroq (alam), fil, qalqon (sipar), bolta, kichik nayza va maxsus nishonlarni in'om etdi. Bu yerdagi "saroy-i darb va tiroz" iborasi, davlatda zarbxona bilan bir qatorda xil'atlar tayyorlanadigan "tirozxona¹⁴⁷" deb ataluvchi maxsus ustaxonalar mavjud bo'lganligidan dalolat beradi.

Yuqorida keltirilgan ko'plab misollardan ko'rinib turibdiki, har bir tabaqa va mansabdagi shaxslarning xil'atlari hamda ularga qo'shib beriladigan tashrifot buyumlari ularning daraja va martabasiga qarab bir-biridan farq qilgan hamda alohida ahamiyat kasb etgan.

Manshur, Misol (Farmon), Ahd, Tavqe' va Tug'ro- Xalifa o'zini Islom olamining moddiy va ma'naviy sohibi hamda mutlaq hukmdori deb hisoblaganligi sababli, o'z tasarrufidagi hududlarda boshqaruvni amalga oshiradigan hukmdorlarni dunyoviy ishlar bo'yicha o'z vakili etib tayinlashi va buning tasdig'i

¹⁴⁵ Kanduriy (yoki Ganduriy) — o'rta asr turk-islom davlatlarida, xususan G'aznaviylar va Saljuqiylar saroyida sulton dasturxonasi va oshxonasi bilan bog'liq bo'lgan maxsus atamadir. Lug'aviy jihatdan dasturxon yo'yiladigan charrn mato yoki taomlar qo'yiladigan maxsus patnis/sandiqcha ma'nosini ham beradi. Hukmdorning shaxsiy taomlari tortiladigan va yaqin amaldorlar bilan birga ovqatlaniladigan oliy darajali dasturxon. Saroyda ushbu ishga mas'ul bo'lgan shaxslar (masalan, Xonsalar) sultonning eng ishonchli odamlari hisoblangan.

¹⁴⁶ Saroy-i darb (yoki Darbxona) — davlatning rasmiy pul zarb qilinadigan markazi (zarbxonasi) hisoblanadi. Forscha "saroy" (saroy, bino) va arabcha "darb" (urmoq, zarb qilmoq) so'zlaridan tashkil topgan bo'lib, "pul uriladigan joy" degan ma'noni anglatadi. Bu yerda oltin (dinor), kumush (dirham) va mis (fals) pullar quyilgan. Shuningdek, oltin kamarlar va qimmatbaho metallardan yasalgan sovg'alar ham ko'pincha shu yerda tayyorlangan yoki ularning oltin quymalari shu muassasa tomonidan nazorat qilingan.

¹⁴⁷ Tiroz — o'rta asr islom olamida, ayniqsa hukmdorlar va oliy tabaqa kiyimlari chetiga to'qilgan yoki kashta bilan tushirilgan maxsus yozuvli hoshiya (lenta) hisoblanadi. Lug'aviy jihatdan "naqsh", "bezak" yoki "kashta" degan ma'nolarni anglatadi, lekin atama sifatida yozuvli bezak tushuniladi. Tirozda odatda hukmdorning ismi, uning unvonlari va duo iboralari yozilgan. Bu kiyimning egasi sulton yoki xalifaga qanchalik yaqin ekanini va uning qonuniy hokimiyatini tan olishini bildirgan. Sulton biror amaldorni taqdirlaganda, unga beriladigan xil'atning eng muhim qismi aynan shu tirozli yeng yoki yoqa bo'lgan. Bunday matolarni ishlab chiqarish uchun saroy nazoratida maxsus davlat ustaxonalari — Tirozxonalar faoliyat yuritgan. Bu yerda tayyorlangan mahsulotlar bozorda sotilmagan, faqat davlat sovg'alari uchun mo'ljallangan.

sifatida ruxsat mazmunidagi manshur hamda boshqa hukmdorlik ramzlarini topshirishi tabiiy hol edi. Hukmdor hokimiyatni kuch bilan egallagan (g'osib) bo'lsa-da, baribir xalifadan ushbu vakolat hujjatlarini olar edi. Amirlar amiri (*Amiru'l-umaro*) hukumatlari xalifa tomonidan tasdiqlanar, ularga saltanat manshuri, xil'at, bayroq va boshqa nishonlar yuborilar edi. Buning asosiy sababi — Islom o'lkalari barcha musulmonlarning imomi bo'lmish xalifaning qonuniy mulki deb qaralishi edi; shunga ko'ra xalifa o'ziga tegishli ushbu hududlarni o'z ruxsati bilan in'om (*tavjih*) etgan hisoblanardi. Xalifa manshursiz davlatni idora etgan Islom hukmdori o'sha maqomga noqonuniy ega bo'lgan va g'osib (bosqinchi) deb atalgan. Ushbu an'ana hatto Abbosiylarning zaiflashgan davrlarida ham amal qilgan.

Manshur — lug'aviy jihatdan “yoyilgan” yoki “muhrlanmagan” ma'nolarini anglatib, “tanishtiruv hujjati, muhrlanmagan podshoh farmoni, iroda, sharaf va xususan, iqto (yer) berish haqidagi farmon” tushunchalarini ifodalaydi. Iqto sohibining harbiy unvoniga qarab, manshurning hajmi va yozilish uslubi turlicha bo'lgan va har bir manshur matni uchun maxsus qoidalar mavjud edi. Bu matnlar boshqa tayinlov hujjatlariga nisbatan kamroq dabdabali uslubda yozilar va odatiy tavsiyalarga keng o'rin berilmasdi.

Manshur muayyan bir shaxs yoki lavozimga qaratilgan bildirishnoma shaklidagi ochiq maktub bo'lganligi sababli, ularning yozilishiga, odatda, sultonlar buyruq berganlar. Avval bosh kotib yoki *sohibi devon-i risolat* tomonidan manshur qoralanmasi (*musvadda*) tayyorlanar, so'ng kotiblardan biri uni oqqa ko'chirib, sulton imzosiga taqdim etardi.

Farmon — podshoh tomonidan berilgan, biron-bir ish yoki vazifani bajarishni buyuruvchi yozma amrni ifodalovchi atamadir. Lug'atda amr, iroda va buyruq degan ma'nolarni anglatadi. Misol esa farmon, mutlaq hukm va podshoh buyrug'i ma'nolariga kelib, manshur va farmondan ko'ra kichikroq masalalar uchun qo'llaniladigan yozma amrdir.

Ahd — kelishuv va majburiyatnoma tuzishni anglatib, ushbu ma'noda "ahdnoma", "farmon" va "muvado'a" so'zlari ham qo'llaniladi. Bu xalifaning sultonlarga yoki xalifa va sultonning voliyilarga yozgan hukumat ijozati (ruxsati) bo'lib, unda hokimiyatning rasman tan olinishi, shariatga amal qilish va adolat o'rnatish kabi talablar aks etardi.

Tavqe' — Islom davlatlarida rasmiy yozishmalar (diplomatiya) istilohi sifatida turlicha ma'nolarda ishlatilgan: maktubga nishon (belgi) qo'yish, hukmdorning manshur va farmonlariga nishon tushirishi, hukmdor farmonini ifodalovchi ahd hujjati ustiga tug'rosini chizishi, podshoh qarori, uning yozma nusxasi, tayinlov berati va muhr ma'nodoshidir. X asrda tavqe' hukmdorning yozma qarori ma'nosini kasb etgan bo'lsa, Mamluklar davrida tayinlov berati sifatida ishlatilgan. Buyuk Saljuqiylarda esa u nishon va tug'ro ma'nosida ham qo'llanilgan. Ba'zi qarashlarga ko'ra, tavqe' hukmdorning bevosita tug'rosi emas, balki umumiy ma'noda uning qarori, irodasi va roziligini bildiruvchi, imzoga tenglashtirilgan alomatdir.

Tug'roning forscha muqobili "nishon", arabchasi esa "tavqe'"dir. Usmonli turklarida tug'ro — hukmdorning ismini o'z ichiga olgan maxsus alomatdir. Farmon, manshur va beratlardagi "alomat-i sharif"dan maqsad aynan tug'rodur. Saljuqiylar va Mamluklarda tug'ro bilan alomat bir-biridan farqli bo'lgan bo'lsa, Usmonli davlatida ikkalasi bir tushunchaga aylangan. Turkiy so'z bo'lgan tug'ro — hukmdor farmonlarining boshiga yoziladigan laqab, belgi va yozma nishondir. Vaqt o'tishi bilan u sulola gerbi va ramziga aylanib, nafaqat farmonlarda, balki ko'chmas mulk hujjatlari, bayroqlar, sikkalar, rasmiy obidalar, harbiy kemalar, pasportlar va pochta markalarida ham aks etgan. Tug'ro hujjatning yuqori qismiga, "Bismilloh"ning ustiga yozilgan ism, unvon va duo jumllaridan iborat bo'lgan.

Ushbu qoidalarning G'aznaviylar davlatidagi tatbiqiga oid yetarlicha dalillar mavjud: Alpteginning o'z qo'shiniga qarata: "Ey qo'shin amirlari, bilingki, Xuroson, Iroq va Movarounnahr podshohligi Amir Mansurnikidir. Siz barchangiz Amir Mansurning qo'shinishiz. Men sizni u uchun saqlab turgan edim. Turing,

uning dargohiga boring, uni ko‘ring, tayinlov manshurlaringizni yangilang va yana xizmatga kirishing” — degan xitobi shuni ko‘rsatadiki, har bir yangi sulton taxtga chiqqanida manshurlar qaytadan berilgan. Mas‘ud III ham taxtga chiqqanida mamlakatdagi barcha muluk, amirlar va ayonlarni Sulton Ibrohim davridagidek o‘z joylarida qoldirganligi haqidagi rivoyat ham aynan shu tartibning davomiyligini tasdiqlaydi.

Sabuktegin o‘z yonida bo‘lgan Abul Qosim-i Simjuriyga yuksak ehtirom ko‘rsatib, izzat-ikromda bo‘ldi. U Somoniy podshohiga maktub yo‘llab, "azaldan Simjuriy avlodiga muqotoa (ijara) sifatida berib kelingan Ko‘histon viloyatining Abul Qosimga berilishi" uchun vositachilik qildi. Somoniy hukmdori Nosiruddin (Sabukteginning) maktubini olgach, iltimosni qabul qildi va qimmatbaho tashrifotlar hamda xil‘atlar bilan birga Ko‘histon viloyatining manshurini yubordi, shuningdek, uni sodiq xizmati bilan tabrikladi.

Sabuktegin o‘z kotibini chaqirib, qo‘shin to‘plash maqsadida G‘azna, Xuroson va Zobuliston hududlariga farmonlar yozdirib jo‘natdi. Natijada Jurjon, Xuttal, Chog‘oniyon va boshqa yerlardan ko‘plab kishilar uning huzuriga askar bo‘lib keldilar.

Sulton Mahmud ukasi Ismoil bilan bo‘lgan hokimiyat kurashini yakunlagach, bu haqda o‘z metropoliyasi bo‘lmish Somoniy amiri Abul Horis Mansurga xabar berdi. Amir ham o‘z elchisi orqali Balx, Hirot, Termiz va Bust viloyatlariga tegishli misol (farmon) yubordi. 387/997-yilda Sulton Mahmud Marvni fath etib, Xuroson amiri bo‘lgach, xutbani Xalifa Qodir nomiga o‘qitdi va undan Movarounnahr manshurini talab qildi. U Balxda bo‘lganida Xalifa Qodir Billohning elchisi yetib keldi. Xalifa Mahmudga xil‘at, Xuroson boshqaruvi bo‘yicha ahd (bitim), livo (bayroq), toj va valiahdlik unvonini yuborib; Iroq, Xorazm, Xuroson, Nimro‘z, Sind va Hind hududlarini unga topshirganini bildirdi. Unga "Yaminud-Davla va Aminul-Milla", "Valiyyu Amiril-Mo‘minin" laqablarini hamda ajam (fors) mamlakatlarini in‘om etdi. Ushbu ahd va livo kelgach, Mahmud

taxtga o'tirdi, xil'atni kiyib, tojini boshiga qo'ydi. Shundan so'ng u omma va xos tabaqa vakillarini huzuriga qabul qildi (389/999).

Sulton Mahmud Garchiston qal'asini egallash va uning hukmdori Shorni jazolash uchun Amiroltintoshni yubordi. Qal'a fath etilib, Shor qo'lga olingach, Sultondan kelgan farmonga binoan u bilan yaxshi muomalada bo'lindi va G'aznaga jo'natildi. Sulton uzr so'rab omonlik tilagan Garchiston Shorning otasi bo'lmish Buyuk Shorni esa afv etdi va unga uzri hamda itoati qabul qilinganini bildiruvchi farmon yubordi.

Nandana fathi yakunlangach, Sulton Mahmud Xalifa Qodir Billohga maktub yozib, undan Xuroson va uning tasarrufidagi boshqa yerlarga hukmronligini tasdiqlovchi manshur va farmon so'radi. Uning bu iltimosi ijobat qilinib, unga "Nizomuddin" laqabi berildi. 417/1026-yilda Sulton Mahmud Somnat safaridan qaytib Balxda bo'lganida, Xalifa Qodir Billohdan Xuroson, Hindiston, Nimro'z va Xorazm uchun ahd (tasdiqnoma) va livo bilan birga maxsus noma ham keldi. Xalifa ushbu nomada Mahmud va uning farzandlariga yangi laqablar in'om etgan edi. O'n beshinchi Hind safari (414/1023) davomida Sulton Mahmud sulh yo'li bilan Kalinjarni egalladi. Roja Gandaning Mahmudni madh etuvchi she'r yozishi ortidan, Sulton o'n beshta qal'a amirligini unga topshirish haqida manshur yozilishini buyurdi va ushbu hujjat bilan birga qimmatbaho sovg'alar yubordi. Sulton Mahmud Xurosonning moliyaviy ahvolini tekshirish maqsadida Xuroson amaldorlariga (*ummol*) yuborgan misoli (buyrug'i) bilan ularni o'z huzuriga chaqirdi.

Ba'zan sultonlar farmonlarni shaxsan o'z qo'llari bilan yozgan holatlar ham bo'lgan. Masalan, Sulton Mahmud o'g'li Mas'udni nazorat qilish uchun to'la vakolat bilan yuborgan hayltoshga (maxsus xizmatchi) o'z qo'li bilan yozgan farmonni (*be xatt-i hiish gushood-noomayii nebesht*) topshirdi va uni muhlradi. Amir Mas'ud shahzoda-voliy bo'lgan kezlarda Manuchehrga o'z qo'li bilan yozgan ahd va qasamyod maktubining qoralanmasini kotibga berib tekshirtirgan va zarur o'zgarishlardan so'ng maktub qayta yozilgan.⁶⁴³ Sulton Mas'ud

Xorazmshohning vaziri Xoja Abdusamadni o'ziga vazir etib tayinlagach, bu haqda yozilgan maktublarni o'z qo'li bilan tavqe' (imzo/belgi) qildi (*iin noomehoo be tavqii u xatt-i hiish muqayyad kerd*). Xalifaning otasining vafoti munosabati bilan Amir Mas'udga odatiy tartibda yuborgan ta'ziya maktubi Ray shahrida Mas'udning qo'liga tegdi. Maktubda shunday yozilgan edi: *"Amirul-mo'minin Sulton Mahmudning vafoti va Mas'udning Xuroson tomon harakat qilgani haqidagi xabarni bildiruvchi maktub orqali so'ralgan livo, ahd va boshqa narsalarni hamda otasining valiahdi bo'lgani sababli lozim bo'lgan sifat va laqablarni berishni buyurdi. Ushbu maktub bilan Ray, Jibol va Isfahon viloyatlaridan egallangan yerlar sizga topshirilgani va buyuk tartibsizliklar chiqmasligi uchun darhol Xurosonga borishingiz kerakligi bildiriladi. So'ralgan livo va ahd elchining ortidan yuboriladi"*.

Amir Mas'ud Xalifaning ushbu maktubidan nihoyatda quvondi, ko'ngli ko'tarildi va hujjatning omma oldida o'qilishini buyurdi. Maktub o'qilgach, nog'ora va burg'ular chalindi. Xalq Mas'udning Xalifa noibi va otasining haqiqiy valiahdi ekanini bilishi uchun maktubning nusxalari ko'paytirilib, Isfahon, Xorazm, Jibol, Torum, Gurgan, Tabariston, Nishopur va Hirotga yuborildi. Gardiziyning ma'lumotiga ko'ra esa, Amir Mas'ud taxtga chiqqanidan bir necha kun o'tgach, Xalifa Qodir Billohdan ahd va livo (tasdiqnoma va bayroq) yetib kelgan.

Sulton Mas'ud Xalifa vositachiligida vassallik maqomi berilib, Isfahon hokimligida qoldirilgan Kakuiy Alouddavla nomiga manshur yozishni buyurdi va ushbu hujjat bilan birga xil'atlar ham yubordi. Biroq, tuzilgan bitimga ko'ra, Kakuiylar har yili Navro'z va Mehrigon bayramlarida hadya sifatida ma'lum miqdorda arab otlari, anjomli tuyalar, safar aslahalari va boshqa sovg'alar taqdim etishi, shuningdek, 200 ming dinor pul hamda o'sha hududda ishlab chiqarilgan 10 ming to'p mato berishi lozim edi.

Yozilgan manshurlar avval qoralama shaklida tayyorlanib, so'ngra oqqa ko'chirilgan holda sultonning tavqe'iga (imzosiga) taqdim etilar edi. Sulton

Mas'ud Seraxs shahrining sohib-i baridligiga (pochta va razvedka boshlig'i) tayinlagan Abdulloh hamda Balx va Tohariston mushrifligiga (nazoratchi) tayinlagan Abul Fath Hotamiy uchun *Sohib-i Devon-i Risolat* Abu Nasrdan ularning manshurlarini yozishni va so'ngra tavqe' qilish uchun huzuriga keltirishni buyurdi. Bayhaqiy — ahdnoma namunasi sifatida — quyidagilarni zikr qiladi: "Manuchehr Sulton Mahmudning so'nggi davrlarida, podshohlar o'rtasidagi odatga ko'ra, Hirotda bo'lgan Amir Mas'uddan do'stlik va sulh ramzi sifatida ahd va qasamyod talab qildi. Mas'udning unga yuborgan ahdnomasi quyidagichadir: "Qobus o'g'li Manuchehr bilan Amir Mahmud o'g'li Amir Mas'ud o'rtasida tuzilgan bitimning nusxasidir (*nusxatu'l-ahd*): Mahmud o'g'li Mas'ud deydiki; Allohning ismi bilan boshlayman, Allohdan panoh tilayman va xalqning pinhon-u ayon barcha ishlaridan xabardor Alloh nomi bilan qasamyod qilaman; Amir-i Jalil Qobus o'g'li Manuchehr, Sulton-i Muazzam Abul Qosim Mahmud ibn Nosir Dinillohga itoat etar ekan, uning farmoniga bo'ysunib, xirojini o'z vaqtda to'lab tursa va og'ir qasamyodlar-u guvohlar bilan mustahkamlangan bitim shartlariga rioya qilib, ularni buzmasa, men uning do'sti bo'lurman. Qilichim, niyatim va e'tiqodim bilan uning do'stlariga do'st, dushmanlariga dushman bo'laman, ularga qarshi turaman va unga yordam berishni o'zimga burch deb bilaman. Ittifoq shartlarini bajaraman, otamning majlislarida doim uning foydasiga so'z aytishga imkon izlayman, agar oraga nafrat yoki masofa tushsa, uni bartaraf etishga intilaman. Viloyat, sulola va xalqning xayrli maslahati bo'lgan har bir ishda u bilan hamfikir bo'laman. Modomiki u itoatda bo'lib, kelishilgan ahd shartlarini buzmas ekan, men u bilan birgaman. Agar qasamyodimni buzsam va ahdimdan qaytsam, Allohdan yuz o'g'irgan bo'layin. Men Allohning qudrati va o'z kuchimga tayandim. Aks holda, hisob kunida payg'ambarlar va ilohiy kitoblar shifoatidan benasib qolayin".

Sulton Mas'ud Saljuqiylarga mag'lub bo'lgach, elchi sifatida yuborilgan olim va fozil Qoziy Abu Nasr Siniy o'zi bilan manshur, xil'atlar va viloyat boshqaruvi hujjatlarini olib ketdi. Abu Kalijar Sulton Mas'udning Kirmonni

egallab olgani munosabati bilan elchi yuborib, unga e'tiroz (gina) bildirganida, Mas'ud: "...Xalifa egasiz va qarovsiz qolgan viloyatni ko'rganimizda egallashimiz uchun bizga manshur yuborgandir", — deb javob berdi. Sulton Ibrohim mamlakatni isloh qilish uchun mas'ul etib tayinlangan Sharif Abul Farajga har qanday shoshilinch ishni oson hal etishi uchun misol va tavqe' yubordi.

Mujmalu't-tavorix asari ba'zi G'aznaviy sultonlarining tavqe'otini (rasmiy imzo va shiorlarini) quyidagicha keltirgan:

Sulton nomi	Tavqe' (Shior)	Ma'nosi
Sulton Mahmud	<i>Vallohu Huva'l-Mahmud</i>	Alloh, Maqtovga loyiq Zotdir
Sulton Muhammad	<i>Tavakkaltu 'Alalloh</i>	Allohga tavakkal qildim
Sulton Ibrohim	<i>Billaahi'l-Karim Yasiqul Ibroohim</i>	Ibrohim Karim Allohga ishonadi
Sulton Mas'ud III	<i>Sa'ida Billaah Mas'ud</i>	Mas'ud Alloh bilan baxtiyordir
Sulton Malik Arslon	<i>Billaahi'l-Mannon Yasiqul Arslon</i>	Arslon Mannoan Allohga ishonadi
Sulton Bahrom Shoh	<i>I'tasama Billaah Bahrom Shoh</i>	Bahrom Shoh Allohdan panoh so'raydi

Utbiyning qayd etishicha: "Vazir Abul Abbas dabirlik (kotiblik) qilmagan edi. U adib bo'lmagani kabi qalam bilan ham ko'p shug'ullanmagandi. Uning davrida devon yozishmalari (*maktubot-i devoniy*) arab tilidan fors tiliga o'tkazildi. Bu davrda fazilat o'rmini qadrsizlik egalladi, balog'at sohiblari e'tibordan qoldi. Shayx-i Jalil vazir bo'lgach, yana fazilat ustun keldi. U kotiblarga (*kuttob-i davlat*) manshurlar, farmonlar va xitoblarni arab tilida yozishni buyurdi. Faqatgina maktub yo'llangan shaxs arab tilini bilmasa, o'shanda fors tilida yozilardi". Ushbu ma'lumotlar diplomatiya tarixining alohida tadqiqot mavzusi hisoblanadi.

Bayroq va Tug‘- Qadimgi turklarda bayroq — "janglarda qo‘llaniladigan, uchiga uni ishlatgan shaxs yoki qabilaning ramzi sifatida ipak mato parchasi bog‘langan nayza" degan ma‘noni anglatgan. *Parcham, qutas, manjuq, chalish va tug‘* so‘zlari ham kichik farqlar bilan bir xil tushunchani ifodalaydi; ularning ba‘zilari keyingi davrlarda o‘ziga xos boshqa ma‘nolarga ega bo‘lgan. Bayroq va sanjoq (tug‘) ma‘nolarini beruvchi "livo" va "rayat" istilohlari o‘zaro sinonimdir yoki rayatning kichikroq shakliga yoxud urush uchun askarlarga beriladiganiga "livo" deyilgan bo‘lishi ehtimoli mavjud. Janglarda bayroqlarning ahamiyati beqiyos bo‘lgan, zero askarlar bayroq ostida birlashgan, bayroqning yerga qulashi esa qo‘shinning tarqalishiga va mag‘lubiyatiga sabab bo‘lgan. Arab qabilalari Islomdan avval ham bayroqdan foydalanganlar va johiliyat davri arablarida davlat vazifalaridan biri aynan "bayroqdorlik" bo‘lgani ma‘lumdir. Islom dini zuhuridan so‘ng, Payg‘ambarimiz va ilk xalifalar davridan boshlab bu an‘ana kuchaygan, vaqt o‘tishi bilan sanjoq va bayroqlarning shakllari hamda ranglari xilma-xillashib borgan. Bundan ko‘zlangan asosiy maqsad dushman saflariga vahima solish bo‘lgan, chunki bunday ramzlar qo‘shin shijoatini oshirishi va raqib ruhiga dahshatli qo‘rquv solishiga ishonilgan.

Ilk Islom xalifalari urushga safarbar etilgan har bir qo‘mondonga o‘z qabilasiga xos sanjoq berishgan. Bu jarayonda askarlar haqqiga duo qilinib, jihodga chorlangan. Abbosiylar davrida biror joyga voliy yoki qo‘mondon tayinlanganda, o‘sha shaxs o‘z vazifa joyiga bayroqdorlar va nog‘orachilardan iborat tantanali kortej (*mavkib*) hamrohligida jo‘natilgan.

Fuad Ko‘prulining ensiklopediya uchun yozgan maqolasida G‘aznaviylar bayroqlari haqida shunday deyiladi: "Turklar Islom dinini qabul qilib, Islom sivilizatsiyasi doirasiga kirganlarida, Islom dunyosida Abbosiylar va Somoniylar kabi mustahkam tashkilotga, kuchli siyosiy tuzilmaga va turli xil hukmronlik ramzlariga ega davlatlar bilan to‘qnash keldilar. Somoniylar xizmatidagi turk mamluklari tomonidan asos solingan G‘aznaviylar imperiyasida bir tomondan Abbosiy-Somoniylar, ikkinchi tomondan esa qadimgi Sosoniylar-Eftalit (oq xunlar)

an'analari ta'sirida bayroqqa katta ahamiyat berilgan. Hukmdorga, aniqrog'i sulolaga tegishli rasmiy bayroqdan tashqari, hukmdor oilasiga mansub shahzodalarga, qo'mondonlarga, voliylarga va yarim mustaqil mahalliy sulola boshliqlariga ham boshqa hokimiyat ramzlari bilan birga bayroq ham berilardi. Harbiy qismlarning ustida o'ziga xos alomat va shakllarni aks ettirgan bayroqlari bo'lgan. Masalan, saroyga mansub bo'lib, keyinchalik ozod qilingan g'ulomlardan tashkil topgan harbiy qismlarning bayroqlarida arslon tasviri bo'lgan.

G'aznaviylar bayroqlarida ko'pincha oy va humo qushi shakllari bo'lganligi adabiy manbalardan ma'lum bo'lsa-da, bular bayroq ustiga zardo'zi uslubida tushirilgan tasvirlarmi yoki bayroq dastasining uchiga o'rnatilgan oltin shakllarmi ekanligini qat'iy aytish qiyin. Ma'lumki, hukmdorga xos rasmiy bayroq asosan Shustar shahrida to'qilgan qimmatbaho ipak matolardan tayyorlangan va rangi har doim qora bo'lgan. G'aznaviylarda *chatr* (soyabon), kuloh va xil'at kabi bir qator hukmronlik ramzlarining qora rangda bo'lishi, xususan Mahmud, Muhammad va Mas'ud saltanati davrida doimo qora bayroqdan foydalanilgani bu rangning sulolaviy, ya'ni davlatga xos rasmiy rang ekanligini qat'iy tasdiqlaydi. Mahmudning otasi Sabuktegin dastlab qizil rangli chatr ishlatganini bilsak-da, uning bayrog'i rangi haqida ma'lumot yo'q. Biroq, ba'zi manbalardagi mujmal ifodalar qo'mondonlarga qizil rangli matodan tayyorlangan bayroqlar berilganiga ishora qiladi. Davlatning rasmiy bayrog'idan tashqari boshqa bayroqlarda alohida ranglar qo'llanilishi ko'plab Islom va Turk davlatlarida odat bo'lgani kabi, G'aznaviylarda ham tabiiy hol edi. Ushbu bayroqlarda yoki ularning ba'zilarida hukmdorlar, qo'mondonlar yoki amirlarning ism va laqablari yozilgan bo'lishi ham ehtimoldan xoli emas. B. Kazimirskiyning Somoniylar yoki G'aznaviylar davrida madaniy (metal) bayroqlar qo'llanilgan degan fikri, shoir Manuchihriy qasidasida "chatr" so'zi bilan birga ishlatgan "*kavkaba*" istilohini noto'g'ri tushunishidan kelib chiqqan.

G'aznaviylarda qora rangning sulola shiori (ramzi) sifatida qabul qilinishi sababi — "Shohnoma" va ba'zi tarixiy manbalarda ko'rsatilganidek, qadimgi

turklarning ba'zi muhim guruhlarida bu rangning ramziy ma'noga ega bo'lganidanmi yoki G'aznaviylarning qora rangni shior qilgan Abbosiy xalifalari bilan o'ta yaqin munosabatda bo'lganidanmi? Ya'ni, G'aznaviylar shu yo'l bilan o'zlarini xalifaning qonuniy vakili sifatida ko'rsatishni istaganlarmi? Bu borada qat'iy bir xulosaga kelish qiyin bo'lsa-da, G'aznaviylar davlatining Islomiy siyosati inobatga olinsa, ikkinchi ehtimol haqiqatga yaqinroq ko'rinadi; shunday bo'lsa-da, birinchi omilning ham ma'lum darajada ta'siri bo'lishi mumkin. Ushbu davrga oid tarixiy va adabiy manbalarda bayroq ma'nosini anglatuvchi turkiy "munjuq"¹⁴⁸ so'zining ishlatilishi ham e'tiborga loyiqdir. Bayroqlarda qo'llanilgan arslon, humo va oy shakllari esa Sosoniy Eronida ham uchrasa-da, ko'proq qadimgi turk an'analariga tayanadigan motivlar ekanini aytish mumkin. Firdavsiyning "Shohnoma"si, Asadiyning "Garshosbnoma"¹⁴⁹si kabi qadimgi Eron qahramonlik adabiyoti namunalarida Eron-Turon kurashi tasvirlanganida, har ikki tomon qahramonlari va qo'shinlari ko'targan bayroqlar batafsil ta'riflangan.

Ushbu ma'lumotlarga ko'ra, turklarning va buyuk turk hukmdori Afrosiyobning bayrog'i qora rangda bo'lgan; shuningdek, binafsha, sariq, qizil va moviy rangli bayroqlar ham mavjud edi. Ularning ustida bo'ri, ajdarho, qoplon, arslon, burgut va oy kabi turli xil tasvirlar bo'lgan. Xo'sh, bu ma'lumotlar butunlay xayoliy mahsulmi yoki shoirlar tayanadigan qadimgi manbalar turk bayroqlarining ushbu xususiyatlarini tasdiqlaydimi? Qolaversa, eronliklar bilan kurashlari tasvirlangan ushbu turklar — Sosoniylar davrida ular bilan aloqada bo'lgan turkiy xalqlar (Turk xoqonligi) yoki Eftalitlar kabi davlatlarmi? Hozircha barcha bu savollarga qat'iy javob berish imkonsizdir. Ehtimol, Firdavsiy, Asadiy, Faxriddin

¹⁴⁸ "Munjuq" (yoki monjuq) so'zi qadimgi turkiy tilda juda keng va ramziy ma'nolarga ega bo'lgan atamadir. Tarixiy matnlarda va turkiy davlatlar (G'aznaviylar, Saljuqiylar) boshqaruv tizimida u quyidagi ma'nolarda ishlatilgan: Eng muhim ma'nosi — tug' yoki bayroqlarning uchiga o'rnatiladigan qimmatbaho tosh, oltin shar yoki qutun (ot dumi) birikkan qismidir. Umumiy ma'noda qimmatbaho toshlardan yasalgan marjon, munchoq yoki kiyimga, ot asbob-uskunalariga taqiladigan bezakni anglatadi. Mahmud Qoshg'ariyning "Devonu lug'atit turk" asarida bu so'z "bo'yinga taqiladigan munchoq" yoki "tug' uchidagi bezak" sifatida qayd etilgan. Qadimgi turklarda otlarning bo'yiga taqiladigan va egasining martabasini ko'rsatuvchi tumor yoki bezak ham "munjuq" deb atalgan.

¹⁴⁹ Garshosbnoma — 1066-yilda shoir Asadiy Tusiy tomonidan yozilgan, qadimgi Eron qahramonlik eposining eng yirik namunalaridan biridir. Asar afsonaviy qahramon Garshospnning sarguzashtlari haqida. Garshosp — mashhur Rustamning bobokaloni hisoblanadi. Unda qahramonning turli mamlakatlarga (Hindiston, Rum, Mag'rib) sayohatlari, ajdaholar va devlar bilan janglari tasvirlangan.

Gurgoniy kabi shoirlar o'z asarlaridagi turk va eron bayroqlarining tavsifida ko'proq o'z davrlarida ishlatilgan bayroqlardan, xususan, turli xil G'aznaviy bayroqlaridan ta'sirlangan holda Eron dostonlaridagi qahramonlarga ana shunday bayroqlarni nisbat bergan bo'lishlari mumkin. Ushbu fikrni osonlikcha rad etib bo'lmaydi. Chunki, masalan, Firdavsiy turk bayroqlarining ranglari va ustidagi tasvirlari haqida qanday ma'lumot bergan bo'lsa, xuddi shu narsalarni ba'zi qo'shimchalar bilan Eron bayroqlari uchun ham takrorlaydi. Firdavsiy yashagan davrda turli rangdagi va turli tasvirlar tushirilgan bayroqlar mavjud edi. Shunga ko'ra, mazkur shoirlar qadimgi turk va eron bayroqlarini o'z davrlaridagi bayroqlarga qiyoslab tasvirlagan bo'lishlari ehtimoli juda yuqoridir. G'aznaviy qo'shinida ustiga arslon tasviri tushirilgan bayroqlar ishlatilgani ma'lum bo'lgani sababli, Firdavsiyning ana shunday anakronizmga (tarixiy davrlarni adashtirishga) yo'l qo'yishini ehtimoldan xoli deb bo'lmaydi.

Xo'sh, G'aznaviyilar buni o'zlari hukmronlik qilgan hududlarda saqlanib qolgan Eftalit an'analaridan olganmi? Yoki o'zlarini Eron shohinshohlarining vorisi deb hisoblaganlari uchun Sosoniylardan o'zlashtirganmi? Bu borada hozircha biror qat'iy gap aytish qiyin. Shu bois, G'aznaviy bayroqlaridagi arslon timsolining kelib chiqishi masalasi noaniqligicha qolmoqda. Gardiziy Sulton Mahmudning xalifadan laqab va xil'at olganini bayon qilar ekan, shunday yozadi: *"Amir Mahmud Marvni fath etib, Xuroson amiri bo'lgach, Balxga keldi. Bu yerda unga Xalifa Qodir Billohning elchisi Xurosonning ahdi (hokimiyat tasdiqnomasi), livo (bayroq), xil'at va toj bilan Bog'doddan yetib keldi. Unga 'Yaminud-Davla va Aminul-Milla Abul Qosim Mahmud Valiyyu Amiril-Mo'minin' laqabi berildi"*. Sultonlar xalifadan bayroq olganlari kabi, o'zlari ham tayinlagan amaldorlariga xil'at va boshqa in'omlar qatorida bayroq ham topshirishgan. Bunga misollarni xil'at mavzusida ko'p keltirgan edik. Masalan, Sulton Mas'ud 427/1036-yilda o'g'li Mavdudga nog'ora va bayroq (*tabl va alam*) berib, uni Balxga, Majdudni esa Hindiston amirligiga tayinlab, podshoh farzandlariga loyiq xil'at kiydirgan holda Hindistonga jo'natdi. Urushlarda davlatlar o'zlariga xos rang va belgilarni aks

ettirgan bayroqlarni ko'tarib chiqishgan. Bayroqlar shunchalik uzoqdan ko'ringanki, uni ko'rganlar shunga qarab harakat qilganlar. Masalan, Somoniy Ismoil b. Nuh Sayfud-Davla Mahmudning bayroqlari ko'ringani haqidagi xabarni olgach, Nishopurni tark etgan edi.

Yuqorida ta'kidlaganimizdek, Mahmudning bayroqlarida va qo'shinda ishlatilgan bayroqlarda Hindistondagi hukmronligi ramzi sifatida hilol (yarim oy) tasviri qo'llanilgani ma'lumdir. Hilolning bunday qo'llanilishi Bahromshoh davrida ham kuzatiladi. Mahmudning bayroqlarida arslon tasviri bo'lgan; xuddi shunday Mas'ud I bayroqlarida arslon va kichik nayza tasviri, Ibrohim, Mas'ud III, Sherzod va Bahromshoh bayroqlarida ham arslon rasmi bor edi. Bayroqlarning rangi esa asosan qora bo'lgan.

Tug' — ot dumidan tayyorlanib, sanjoqning (bayroq dastasining) uchiga yoki dubulg'aning tepasiga o'rnatiladigan maxsus belgi bo'lib, turklarda bayroq kabi muhim davlat va hukmronlik ramzi hisoblanadi. Kelib chiqishiga ko'ra, u qadimgi diniy marosimlar bilan bog'liq bo'lib, keyinchalik hokimiyat alomati sifatida qo'llanila boshlangan. Tug'ning bir necha turlari mavjud va u o'z xususiyatlariga ko'ra bayroqlardan butunlay farq qiladi. G'aznaviyalar davrida aynan shu shakldagi tug' ishlatilganiga doir aniq ma'lumotlarga duch kelmasak-da, qadimgi turk an'alarini davom ettirgan ushbu davlatda tug'dan foydalanilgan bo'lishi ehtimoli yuqori. G'aznaviyalarda tug'ning (ot dumi ko'rinishida) keng qo'llanilmaganligi uning islomgacha bo'lgan diniy marosimlardagi ahamiyati bilan bog'liq bo'lishi mumkin.

Biroq, an'anaviy ot dumi o'rniga boshqa bir narsa, masalan, metall simvollar (alomatlar) ramziy belgi sifatida ishlatilgan bo'lishi ham ehtimoldan xoli emas. Tabiiyki, hozircha bunday farazlarni to'liq tasdiqlaydigan biror-bir moddiy yoki yozma dalilga ega emasmiz.

Chatr (Saltanat soyaboni)- Asli sanskritcha bo'lib, fors tili orqali turkiy tillarga o'tgan va "soyabon, chodir" ma'nolarini anglatuvchi chatr — safarga chiqishda yoki tantanali yurishlarda (*alay*) hukmdorlarning boshlari uzra nayzada

ko'tarib boriladigan turli rangdagi quyoshlik yoki soyabondir. Nayza uchida kichik gumbaz shaklida ochiladigan ushbu saltanat soyaboni atlasdan yoki tilla ip bilan ishlov berilgan baxmaldan tayyorlanar, tepasida esa "oltin top" deb ataluvchi qubba (alam) bo'lardi.

Qadimgi Misr va Eronda kuzatilgan ushbu an'ana Umaviylar davridan boshlab Islom davlatlarida ham joriy etilgan. Ayniqsa, musulmon turk davlatlarida chetr hukmronlik ramzi sifatida keng qo'llanilgan. Qoraxoniylar hukmdorlari qizil rangli chetr tutganlar. Qoraxoniylarda chetr urush ramzlaridan biri hisoblangani va jang maydonlarida ham ko'tarib yurilgani ma'lum.

G'aznaviylarda dastlab qizil rangli chatrlar ishlatilganini Amir Sebuktegin G'azna amiri etib saylangach, juma namoziga qizil soyabon (*chatr-i la'l*) va bayroqlar (*alamho*) bilan kelganidan tushunish mumkin. Biroq, Sulton Mahmud davridan boshlab qora rang afzal ko'rilgan. Sulton Mahmud, uning ukasi Yusuf, shuningdek, Bahromshoh va Malik Arslonning chatrlari qora rangda bo'lganligi ma'lum. G'aznaviy hukmdori Ibrohim ibn Mas'udning chatri ustida javohirlar bilan bezatilgan shohin (lochin) tasviri bor edi. Bahromshoh va uning otasi Mas'ud III ning chatrlari tepasida ham shohin tasviri bo'lgan. Chatrni ko'tarib yuruvchilarga chatrdor deyiladi va o'rta asrlarda bayroq bilan chatrning bir xil rangda bo'lishi umumiy qoida hisoblangan.

Hukmdorlik ramzi bo'lmish chetrning, ayniqsa, urush paytidagi ahamiyati kattadir. Qabullarda, sayohatlarda va harbiy yurishlarda sultonning boshi uzra tutilishi orqali hukmdorning qayerdaligi hamma tomonidan uzoqdan aniqlangan yoki sultonning bir oz oldida bayroq bilan birga ko'tarib borilishi orqali sulton kelayotganidan dalolat berilgan. Aslida sultonlarga xos bo'lgan ushbu ramz sulton tomonidan tayinlangan yuqori martabali amaldorlarda ham bo'lishi mumkin edi va Bayhaqiy buni tasdiqlaydi. Biroq, bu holat sultonning maxsus ruxsati bilan amalga oshirilgan bo'lib, baribir sultonning oliy hukmronligini ifodalagan. Masalan, Sulton Mas'ud Hindistondagi muammolarni hal qilish uchun solor (qo'mondon) etib tayinlagan Tilakka zardo'zi xil'at va qo'shin berish bilan birga, bo'yniga

javohirlar bilan bezatilgan marjon taqdi. Shuningdek, uning ixtiyorida kichik saroylarda, chatr, ko's (katta nog'ora), manjuq va bayroq ham bor edi.

Poytaxt-Davlat mavjud ekan, uning boshqaruv markazi hisoblangan poytaxti bo'lishi ham tayindir. Shu nuqtai nazardan, G'aznaviyalar ham o'zlarining siyosiy taraqqiyot bosqichlariga ko'ra mualliflar tomonidan "dargoh", "hadrat" va "dorul-mulk" deb atalgan ba'zi shaharlarni poytaxt sifatida qo'llaganlar. Ushbu keng qamrovli imperiyaning yagona poytaxti bo'lmagan. Dastlab Balx, so'ngra G'azna asosiy markaz bo'lgan bo'lsa-da, maxsus vaziyatlarda Nishopur va Hirot, favqulodda holatlarda hamda keyinchalik doimiy ravishda Lohur shahri poytaxt vazifasini o'tagan.

Sabuktegin, Alptegin kabi dastlab G'aznada istiqomat qilgan bo'lsa-da, keyinchalik doimiy qarorgohi sifatida Balxni tanlagan. Shu bois, Nosiruddin Sebuktegin zamonida Balx shahri "dorul-mulk" deb atalgan. Biroq, u Balxda tursada, ba'zi dalillar o'sha paytda ham davlat markazi G'azna bo'lganligini taxmin qilish imkonini beradi. Sulton Mahmud hukmronligining ilk davrlarida ham poytaxt Balx edi. Mahmud Somoniy Abdulmalik, amir Foiq va Abul Qosim Simjuriyni mag'lub etgach, ukasi Nasrni Xuroson sipohsallori (bosh qo'mondoni) sifatida Nishopurga yubordi va o'zi Balxga qaytdi. Bu yerda taxtga mustahkam o'rnashgach, Balxni otasi davridagidek "dorul-mulk"ka aylantirdi (389/999).

Ushbu ma'lumotni tasdiqlovchi boshqa manbalar ham mavjud: Sulton Mahmud Seistonni fath etgach, bu viloyatni ukasi Nasrga berdi va unga Xuroson amirligini ham qo'shib, poytaxt Balxga qaytdi (393/1003). Keyinchalik imperiyaning asosiy "dorul-mulk"i, xususan, yozgi poytaxti G'azna bo'ldi. Sulton Mahmudning (va ma'lum vaqt otasining ham) poytaxti G'azna bo'lganini uning ukasiga yozgan maktubidagi quyidagi so'zlar tasdiqlaydi: "Saodatimiz chiqqan joy, davlatimizning asosi va davlat arboblrimiz markazi bo'lgan G'aznani menga qoldir; men esa Balx viloyatini yoki Xuroson qo'shini amirligini senga beray". Bundan tashqari, Sulton Mahmud Xalifaga yozgan maktubida (410/1019) uni o'z poytaxti (*mustaqar*) G'aznadan yuborganini bildiradi. Somnat butini

parchalagandan soʻng, uning bir qismini poytaxt Gʻaznaga joʻnatdi, qolgan qismini esa masjid qurilishida ishlatdi.

Sulton Mahmud kelgan elchilarni Gʻaznadagi saroyda qabul qilar edi; xususan, Xalifa Qoim Biamrillohning elchilari ham shu yerda qabul qilingan (392/1002). Faqat bir marta yuborilgan maktub va laqablarni Balxda qabul qilgan (417/1026). Sulton Mahmud qishni Balxda oʻtkazgan kezlari ham boʻlgan. 415-416/1024-1025-yillarning qishini Balxda, yozini esa Gʻaznada oʻtkazdi; vafot etgan yili (421/1030) ham qishni Balxda oʻtkazib, bahorda Gʻaznaga kelgan edi. Bahorda Bust shahri issiqroq boʻlgani uchun Sulton Mahmud u yerda ham turib qolar va harbiy yurishlarga oʻsha yerdan chiqardi. Masalan, oʻn ikkinchi Hind safari aynan shunday amalga oshirilgan. Sulton Mahmud vafot etgach, uning tarafdorlari boʻlmish davlat arboblari (*Mahmudiylar*) oʻsha paytda Balxda boʻlgan Muhammadga otasining oʻlimi va vasiyatini xabar qildilar. U darhol Gʻaznaga keldi. Butun qoʻshin unga itoat bildirdi va uni otasining Gʻaznadagi taxtiga oʻtqazdilar. U ham askarlarga taxtga oʻtirish munosabati bilan inʻomlar va nafis xilʼatlar ulashdi (421/1030).

Ammasi Hurra-i Xuttaliy¹⁵⁰ Isfahonda boʻlgan Masʻudga yozgan va hokimiyatni qoʻlga olishga undagan maktubida: *"Asosiy muhim shahar Gʻaznadir, undan keyin esa Xurosondir, qolganlari esa ikkinchi darajali hududlardir"*, — deb yozib, poytaxt Gʻaznaning naqadar ulkan ahamiyatga ega ekanligini taʼkidlagan. Sulton Masʻud taxtga Nishopurda oʻtirdi va sultonlikning ilk yilida qishni Balxda oʻtkazib, davlat ishlarini oʻsha yerdan turib boshqardi (421/1030). Sulton Masʻud ham otasi kabi qish faslini Hindistonda (ehtimol, qishloq sifatida Lohurda) oʻtkazar edi. Baʼzan qishlash uchun Jurjon va Mozandaron oʻlkalariga borardi. Shuningdek, 430/1039-yil qishini ham Nishopurda oʻtkazgan. Sulton Masʻud 423/1032 va 427/1036-yillarda Balxdan "dorul-mulk" Gʻaznaga kelib, amirlik saroyi boʻlmish Koʻshki Mahmudiyga joylashdi.

¹⁵⁰ Hurra-i Huttaliy: Sulton Mahmud Gʻaznaviying singlisi. U saroy siyosatida katta nufuzga ega boʻlgan ayol edi. Sulton Mahmud vafot etgach, taxtga Masʻudning ukasi Muhammad oʻtirdi. Biroq, Hurra-i Huttaliy davlatning baqosi uchun kuchliroq boʻlgan Masʻudning hukmdor boʻlishini xohlagan va unga maxfiy maktub yuborgan.

Sulton Mas'udning Manqishloq atrofida Saljuqiylarga yozloq va qishloq yerlarini ajratib berishi, G'aznaviylarda ham "yozloq-qishloq" tushunchasi mavjud bo'lganidan dalolat beradi. Buning asosiy sababi, G'azna iqlimining nihoyatda sovuq bo'lganidir; hatto qattiq sovuqlar boshlanganda G'azna aholisining bir qismi Qandahorga ko'chib o'tgan. Yozloq va qishloq atamaları Islomdan avvalgi turklarda qo'llanilgani kabi, Umaviylar va Abbosiylar davlatlarida ham mavjud edi.

Sulton Ali ibn Mas'ud jiyani Mavdud vafot etgach (G'aznada), taxtga o'tirdi. Biroq, ko'p o'tmay qo'shini bilan G'aznaga kelgan Abdurrashid shaharni va taxtni egalladi (440/1049). G'osib (hokimiyatni noqonuniy egallagan) Tug'rul o'ldirilgach, hojib Xirxiz shahar ayonlari va yirik qo'mondonlarni to'plab, ularga: *"Diyonat va omonatga xilof ish tutilishi natijasida yuz bergan voqealarni bilasiz. Men hukmdor emasman, hukmdorga tobe bo'laman. Davlat hukmdorsiz, rahbarsiz bo'lmas, albatta bir yo'lboshchi topish lozim. Bu borada nima deb o'ylaysiz, kimni tanlamoqchisiz?"* — dedi. Ular Farruhzod ibn Mas'ud ibn Mahmud nomzodini tavsiya qildilar. Qal'ada bandi bo'lgan Farruhzod keltirilib, G'aznadagi "dorulamora"ga (amirlik saroyiga) o'tqazildi, Xirxiz esa davlat ishlarini idora etish uchun uning yonida qoldi. Bu voqealardan xabar topgan Saljuqiylar G'aznaga hujum qildilar, biroq Xirxiz ularni chekintirib, ko'plab o'ljalarni qo'lga kiritdi (443/1052).

Davlatning muhim poytaxtlaridan biri Lohur edi. Sulton Xusravshoh davrida, G'aznaviylar Hindistonga chekinganlarida (ya'ni Hindistondagi hududlariga), poytaxt G'aznadan Lohurga ko'chirildi (552/1157). Dandanaqon jangida Saljuqiylardan mag'lub bo'lgan va Chag'ri hamda Tug'rulbeklar tomonidan muntazam siquvga olingan Mas'ud, oxir-oqibat G'aznani butunlay tark etishga majbur bo'ldi. G'azna, Balx, Nishopur va Hirotning Saljuqiylar hujumiga ochiq qolishi, Bust shahrining ham dushman xavfi ostida ekanligi sababli, Mas'ud davrida musulmon hukmdorlar uchun sharqda doimiy bir markaz saqlab qolishga harakat qilindi. G'arbda mag'lubiyatga uchragan G'aznaviy hukmdorlari sharqdan panoht izladilar. Natijada, har safar mag'lubiyatga uchraganda Lohur nafaqat

boshpana, balki tayyor va xavfsiz markaz vazifasini o'tadi. Sulton Mas'uddan tashqari Malik Arslon ham Sulton Sanjarga mag'lub bo'lgach, Lohurga chekingan (511/1117). Bahromshoh ham G'uriylardan yengilgach (546/1151), Xusravshoh ham G'uriy qo'shinlari xavfini sezgach, Lohurga qochgan (552/1157). G'aznaning butunlay boy berilishi va Lohurning doimiy poytaxtga aylanishining yakuniy bosqichi — oxirgi sulton Xusrav Malikning G'aznani G'uriylarga qoldirib, Lohurni so'nggi qo'rg'onga aylantirganidir (555/1160). Shundan so'ng Lohur davlat qulaguniga qadar poytaxt bo'lib qoldi.

Xulosa qilib aytganda, davlatning asosiy poytaxti asosan G'azna bo'lib, 387/997-yildan keyin Balx bir necha yil markaz vazifasini bajardi. Lohur esa 511/1117, 546/1151 va 551/1156-yillarda vaqtincha, 552/1157-yildan keyin esa uzil-kesil doimiy poytaxtga aylandi. Hukmdorning doimiy istiqomat joyi bo'lmish saroy ham poytaxtda joylashishi muqarrar edi.

Saroy — fors tilida umumiy ma'noda uy, turar joy, qo'noq va manzil degan ma'nolarni anglatib, turkiy tillarda ham shu ma'nolar bilan bir qatorda, ko'proq ulkan qarorgoh, hukmdorning istiqomat joyi, ya'ni qasr va ko'shk tushunchalarini ifodalash uchun qo'llaniladi. Saroy sultonning saltanat uyi, oliy maqomi va hukumat markazidir. Boshqa tomondan, saroy sulton qaror topgan joy sifatida qaraladi; u xoh muhtasham ko'shk bo'lsin, xoh safar chog'idagi chodir yoki otag' bo'lsin, sulton turgan joy "saroy" deb ataladi. Manbalarimizda saroy ma'nosida eng ko'p "dargoh", ba'zan esa "borgo'h", "saroy", "darbor" va "ko'shk" so'zlari qo'llanilgan. Bu o'rinda Bayhaqiy "dargoh" so'zini yo'l ustidagi qarorgoh chodir, ya'ni "borgo'h" ma'nosida ham ishlatganini ko'rishimiz mumkin. Saroy turk madaniyati hukmdon bo'lgan barcha o'lkalarda azaldan hukmdorlar, shahzodalar, voliyalar va amirlarning istiqomat joyi uchun qo'llanilgan; ba'zan esa ushbu markazlar atrofida shakllangan shaharlar ham aynan shu nom bilan atalgan. Dastlab Sosoniy va Vizantiya saroy an'analari asosida qurilgan Abbosiy saroyi, vaqt o'tishi bilan ichki taraqqiyot bosqichlarini o'tab, o'ziga xos muhtasham shaklga kelgan. Misrdagi Tuluniylar, Markaziy Osiyodagi Somoniylar va

G'aznaviylar saroylari ham umumiy jihatdan ana shu namuna asosida barpo etilgan.

Sabuktegin umrining so'nggi yillarida eng mashhur ustalarini chorlab, Sehlobodda o'ta san'atkorona ishlangan, o'xshashi yo'q bir saroy qurishni boshlagan va buning uchun katta mablag' sarflagan edi. Biroq, uning vafoti sababli saroy qurilishi tugallanmay qolgan, o'g'illari ham uni bitirishga rag'bat bildirmaganlari sababli ushbu ulkan inshoot xarobaga aylangan. Sulton Mahmud saroydan (*saroy-i amorat*) masjidga maxsus yo'l qurdirtirgan, shuningdek, Thanasar¹⁵¹dan keltirilgan "Chakrasvamin"¹⁵² nomli ulkan butni o'tgan-ketganlar bosib o'tsin degan maqsadda saroy (*dargoh*) ostonasiga qo'ydirtirgan edi.

Odatda elchilar poytaxtdagi saroyda qabul qilinardi. Sulton Mahmud ham elchilarni G'aznadagi saroyda kutib olgan; xususan, Xalifa Qoim Biamrillohning elchilari ham shu yerda qabul qilingan. Sulton Mas'ud Rajab oyining boshida Balxdan yo'lga chiqib, oyning yigirma birinchi kuni G'aznaga yetib keldi va Afg'on Sholdagi Sulton Mahmudning eski ko'shkiga tushdi. Bu vaqtda Ko'shki Mas'udiy ham bitib qolgan edi. Amir tush vaqtida ot minib, yangi qurilgan ushbu ko'shkka bordi va har bir qismini ko'zdan kechirdi. Amaldorlar (*kordor*) uchun joylarni, saroy g'ulomlarining yotoqxonalarini, vazir, oriz, sohib-i devon-i risolat va vakillarning maqomlarini belgilab berganidan so'ng, yana Sulton Mahmudning eski ko'shkiga qaytdi. Saroy farroshlari yangi ko'shkni jihozlab, pardalarini osib, uni shunday go'zal holatga keltirdilarki, har qanday kishi uning tengini ko'rishdan o'z qo'li bilan chizgan edi; u muhandislik sohasida go'yo mo'jiza sohibi edi. Ushbu ko'shk to'rt yil davomida qurib bitkazildi. Saroyning turli binolari va bog'lari bo'lib, ishchi va ustalar uchun to'langan haq ko'shkning o'ziga sarflangan mablag'dan ikki barobar ko'proqni tashkil etgan.⁷

¹⁵¹ Hindistonning Haryana shtatida joylashgan qadimiy muqaddas shahar. Sulton Mahmud 1014-yilda bu yerga yurish qilib, shaharni zabt etgan.

¹⁵² Bu Hind xudosi Vishnuning timsollaridan biri bo'lib, "Chakra (disk) egasi" degan ma'noni anglatadi.

Sulton Abdurrashid G'aznada bo'lganida, safarga chiqqan hojib Tug'ru' isyon ko'tarib, to'satdan shaharga kirdi va hukumat qarorgohini (*dorul-amorat*) egallab oldi. Ushbu ifodalar poytaxt G'azna ekanini ko'rsatsa-da, Nishopur ham bir vaqtlar markaz bo'lganini Sulton Mas'ud Saljuqiylarga yengilgach, Chig'ri bekning Nishopurni egallab, *dorul-emoratga* joylashgani va Mas'udning taxtiga o'tirganidan bilishimiz mumkin. Ma'lumki, vazirlar, shahzodalar, yirik davlat amaldorlari, hatto amir va voliylarning ham o'z saroylari bo'lgan. Sultonlarning G'azna, Balx va Bust kabi yirik shaharlarda saroylari bo'lgani kabi, ularning "Adnoniy", "Abdul-A'lo" singari ko'plab nomli ko'shklari ham bor edi. Shuningdek, manbalar Sulton Mas'udning alohida yozgi (*xona-i tobistoniy*) va qishki ko'shki (*xona-i zimistoniy*) bo'lganini qayd etadi.

Otag' yoki o'tov — (Ko'chma saroy)bek va hukmdorlarga xos bo'lgan, uy va devon tuzilishini o'z ichiga olgan ulkan chodir bo'lib, turklarda davlat ramzi hisoblangan. Biroq, G'aznaviyalarda otag'larning aynan davlat ramzi sifatida qo'llanilganiga oid aniq ma'lumotlar uchramaydi. Manbalarimizda saroy va otag' ma'nosida qo'llanilgan "borgo'h" so'zi sultonlarning chodirini ifodalaydi. Bu shunday chodirki, unga askarlar va boshqalar salom berib kirishi mumkin bo'lgan; qisqasi, sultonlarga xos bo'lgan ulkan va muhtasham chodir turidir. Bayhaqiy, Sulton Mahmudning Ray safari chog'ida o'g'li Mas'udni hibsga olmoqchi bo'lganini naql qilgan ekan, bundan bexabar Amir Mas'udning saroyga kelishini tasvirlashda "dargoh" (yo'l ustidagi qarorgoh chodir = borgo'h) so'zini ishlatadi. Garchi o'sha davrda chodir va otag'lar alohida "hukmdorlik belgisi" sifatida maxsus sanalmasa-da, sultonlarga xosligi va saltanatning ajralmas qismi bo'lgani bois ularni bu yerda qayd etishni lozim topdik.

Taxt — podshohlarning tantanali marosimlar va boshqa muhim kunlarda ustida o'tiradigan bezatilgan kursi yoki muhtasham o'rindig'idir. Ular sulton o'tirishi uchun yog'ochdan yasalgan yoki mahorat bilan tayyorlangan kursilardan iborat bo'lgan. Taxt sultonning majlisdagi boshqa shaxslar bilan bir xil sathda bo'lmasligini, ya'ni ulardan yuqoriroq o'rinda turishini ta'minlagan. Bu an'ana

azaldan Islomdan oldingi podshohlar va g'ayriarab sulolalarida mavjud bo'lgan. Islom tarixida ilk bor taxt yasattirgan va undan foydalangan hukmdor Muoviya hisoblanadi. U bu borada xalqdan ruxsat so'rar ekan, sabab sifatida faqatgina "men semirib ketdim" deb ayta olgan, xalq esa bunga ijozat bergan. Muoviyadan so'ng boshqa islom hukmdorlari ham unga ergashganlar va shu tariqa taxt dabdaba hamda saltanat haybatining ajralmas qismiga aylangan. Hukmdorlikning boshlanishi ham, eng avvalo, taxtga o'tirish (*julus*) marosimi bilan namoyon bo'ladi. Hukmdorlar rasmiy qabullarda, vassallarni va elchilarni kutib olish marosimlarida taxtda o'tirganlar.

Shunga ko'ra, saltanat bilan idora etilgan G'aznaviyalarda ham sulton taxtining bo'lishi tabiiy hol edi. Sultonlarning taxtdan foydalanganliklariga oid ko'plab misollar manbalarimizda keltirilgan: Sulton Mahmud oltinchi Hind safaridan so'ng (400/1009) qo'lga kiritilgan o'ljalarning saroy (*ko'shk*) oldiga to'kilib, xalqqa namoyish etilishini buyurdi. Ushbu o'ljalar orasida oltin va kumush bilan bezatilgan bir taxt ham bor edi, sulton keyinchalik aynan shu taxtdan foydalangan bo'lishi mumkin. Sulton Mas'ud 427/1036-yildagi Mehrjon bayramida G'aznada hali bitmagan yangi ko'shki uchun tayyorlangan, biroq o'rni hali hozirlanmagan javohir sochilgan oltin taxt va tojini qal'adagi bir joyga o'rnatib, tantanalarda ishtirok etdi. 429/1038-yilda esa Sulton Mas'ud G'aznada qurib bitkazilgan ko'shki uchun o'zi buyurtma bergan, javohirlar bilan bezatilgan taxtni saroyga qo'yirdi. Taxt butunlay qizil oltindan yasalgan bo'lib, ustida daraxt shoxlaridek bo'rtib chiqqan naqshlar va turli tasvirlar bor edi. Har tomoniga qimmatbaho toshlar qadalgan va yostiqlar to'shalgan edi. Taxt ustiga Rim matosi yopilgan, to'rtta oltin iplar bilan to'qilgan va ipak bilan to'ldirilgan yostiqlar bo'lib, ularning ikkitasi o'ng, ikkitasi chap tomonga qo'yilgan edi. Ushbu tavsiflardan taxtning o'tirish bilan birga yonboshlashga ham qulay bo'lgani, ya'ni oddiy kursidan ko'ra kengroq ekani tushuniladi. Sulton Mas'ud Saljuqiylarga yengilib, Chag'ri bek Nishopurni egallagach, u ham hukumat qarorgohiga (*dorul-amorat*) joylashdi va Mas'udning o'sha yerdagi taxtiga (*sarir*) o'tirdi.

Toj¹⁵³ga kelsak, sultonlar kiyadigan toj bilan taxt bir-birini to'ldiruvchi ikki ajralmas unsurdir. Gardiziy Sulton Mahmudning xalifadan laqab va xil'at olganini bayon qilargan: *"Amir Mahmud Marvni fath etib, Xuroson amiri bo'lgach, Balxga keldi va shu yerda unga Xalifa Qodir Billohning elchisi Bog'doddan Xuroson ahdi, livo, xil'at va toj bilan yetib keldi"* — deb yozadi. Bayhaqiy ham Abbosiy xalifasi Qoim Biemrilloh elchisining Sulton Mas'udga manshur va xil'at bilan birga hadyalar keltirganini, ular orasida livo, gerdanlik (*to'q*), bilaguzuk (*yora*), kamar, toj, imoma (*salla*) va kilich borligini qayd etadi. Sulton Mas'udning 429/1038-yilda bitgan yangi ko'shki uchun javohir qadalgan taxt bilan birga yetmish man (taxminan 210 kg) og'irlikdagi oltin va dur bilan bezatilgan toj tayyorlangan edi. Oltin zanjirilar bilan shiftdan taxtning ustiga tushirilgan ushbu toj bronzadan yasalgan va taxt bilan bog'langan inson shaklidagi ustunlardan cho'zilgan qo'llar vositasida ushlab turilardi. Toj sultonning boshiga hech qanday og'irlik qilmadi, chunki u shiftdagi zanjirlarga va ustunlarga mustahkamlangan bo'lib, podshoh kulohining (bosh kiyimining) tepasida turardi. Sulton Mas'ud o'sha taxtga o'tirib, tojni kiydi (ostida turdi) va ayonlar hamda fuqarolarning ziyoratiga ruxsat berdi.

Bahromshoh va Malik Arslonning chatrlari qora, tojlari esa oq bo'lganligi haqidagi ma'lumot, bizga tojning rangi haqida tushuncha beradi. O'zden Suslu G'aznaviyalarda kiyilgan toj shakllari haqida quyidagi ma'lumotlarni keltirgan (bu ma'lumotlar ko'proq davlat va qo'shin amaldorlari kiygan kulohlarga tegishli bo'lishi mumkin):

- **Bir toshli tojlar:** Peshananing o'rtasiga keladigan qilib sochlarga o'rnatiladi. Bodom shaklidagi qimmatbaho toshlardan yasalgan namunalar Saljuqiy tasvirlarida ham uchraydi.
- **Diadema:** Inju tizmasi bilan boshni o'rab turadi. Ba'zan peshona o'rtasiga dumaloq qimmatbaho tosh qo'yiladi, ba'zan esa soddaroq ko'rinishda bo'ladi.

¹⁵³ Qizig'i shundaki, qadimgi turkiy an'analarda toj taqish unchalik keng tarqalmagan (ko'proq bo'rk yoki kuloh kiyilgan). Biroq, G'aznaviyalar Sosoniy (Eron) an'analarni qabul qilib, tojni sultonlikning ajralmas bo'lagiga aylantirdilar.

• **Tilmali (tishli) toj:** Bir, ikki yoki undan ortiq tishli shakllari mavjud. Ikki tishli bo'lganlari o'tkir uchli ikki uchburchak shaklida ko'rinadi.

Navbat (Navba)-So'z ma'nosiga ko'ra "davulxona", ya'ni harbiy musiqa jamoasi (*mehterxona*) bo'lib, Islom o'lkalarida harbiy orkestr va uning jang maydonida yoki shaharda turgan joyi nomidir. Bu atama harbiy musiqaning asosiy unsuri bo'lgan nog'ora (*tabl, nag'ora*) hamda ushbu jamoa tomonidan ijro etiladigan maxsus musiqa shakliga (*navba*) nisbatan qo'llaniladi. Navbat keyinchalik bir necha qismlardan iborat bo'lib, naqoraxona tomonidan besh vaqt namozda hukmdor saroyi oldida, uch vaqt namozda esa kichikroq unvonli amaldorlar qarorgohlari oldida chalinadigan maxsus musiqa asari edi. Navbat nafaqat hukmdorlik ramzi bo'lib qolmay, balki uning sadosi yangraganda tinglovchilardan ehtirom bilan sukut saqlash talab etilardi.

X asrgacha ko's (ulkan nog'ora), dovul, karnay va naylarni o'z ichiga olgan naqoraxona yoki tablxona faqat Xalifaga xos bo'lgan xalifalik ramzi edi. Xalifa o'ziga tobe hukmdorga hukmronlik huquqini topshirganda, manshur va sanjoq kabi ramzlar qatori dovul va ko's yuborish odati keyinchalik paydo bo'ldi. Cholinadigan asbob turi, soni va navbatning xususiyati topshirilgan shaxsning martabasiga muvofiq bo'lardi.

Harbiylikda musiqadan foydalanish qadimiy an'anadir. Buning sababi jang paytida askarlarning hissiyotlarini jo'sh urdirish yoki ularni xavf-xatar haqidagi o'ylardan chalg'itishdir. Inson ruhi go'zal sado va nag'malarni eshitganida shodlik va huzur topadi. Bu shodlik tufayli qiyin vazifalar oson tuyuladi, jangchi hatto jonini fido qilishga tayyor bo'ladi. Arablarning janglarda askarlar oldida qahramonlik she'rlarini o'qiydigan shaxslarni saqlashi ham shundandir. Bunday chiqishlar jangchilarni to'liqlantirib, jangga undagan.

Xalifa tomonidan G'aznaviy sultonlariga yuborilgan ramzlar orasida xalifalikning xususiy belgisi bo'lgan "tablxona" (musiqa jamoasi) yuborilganiga oid ma'lumotlarga duch kelmadi. Biroq, sultonlarning o'zlari tayinlagan amaldorlariga boshqa hadyalar qatori dovul (*tabl*) va ko's berganliklarini

ko'rishimiz mumkin. Garchi bitimlarda navbatning qanday chalinishi haqida batafsil ma'lumot berilmagan bo'lsa-da, G'aznaviyalarda ushbu an'ana mavjud bo'lgani va sultonlar uni muntazam ijro ettirganliklarini taxmin qilish qiyin emas.

Amir Mas'ud 427/1036-yilda o'g'li Mavdudga tabl va alam (nog'ora va bayroq) berib, uni Balxga, o'g'li Majdudni esa Hindiston amirligiga tayinlab jo'natdi. Ushbu shahzodaga ham tabl, ko's, alam, fil va mahd (ustyopiq kajava) berildi. Sulton Mas'ud o'z hojibi Bilgateginga xil'at bilan birga ko's (ulkan nog'ora), keng bayroqlar, manjuq, g'ulomlar va oltin kamar in'om qildi. Bilgategin bu yuksak martaba ramzlari bilan sulton huzuriga kirdi. Tantanali o'tish marosimlarida, muhim kutib olishlarda va xushxabarlar kelgan shodiyonali vaqtlarda dovul (*tabl*), ko's va burg'u (*buq*) chalinardi. Masalan, Sulton Mas'ud taxtga chiqishidan avval xalifadan o'zining valiahd etib tanilgani haqidagi maktubni olganida, ulkan quvonch va hayajon bilan dovullar va burg'ular chalinishi buyurilgan. Manbalarimizda hozircha namoz vaqtlarida yoki kuniga necha marta navbat chalingani haqida aniq qaydlar uchramaydi.

Uzuk va Muhr-"Xatm" so'zi "nihoyasiga yetkazish", "tamomlash" ma'nolarini anglatish bilan birga, barmoqqa taqiladigan asbob — uzukga nisbatan ham qo'llaniladi. Uzuk ustiga muayyan so'zlar yoki shakllar naqsh qilinadi, so'ngra u loy yoki siyohli pasta (machun)ga botirilib, qog'oz ustiga bosilsa, so'zlarning izi qoladi. Bunday amal "xatm"ning "oxirgi va yakuniy" degan ma'nosini ifodalaydi; ya'ni "qog'oz muhrlangandan keyin undagi yozuv haqiqiy va ijro uchun majburiydir". Maktubning kuchga kirishi aynan ushbu belgi bilan tamomlanadi, muhrsiz hujjat esa hukmga ega emas va u tugallanmagan hisoblanadi.

Mazkur "xatm" maktubning oxirida yoki boshida qo'lda yozilgan bitik shaklida ham bo'lishi mumkin. Unda "Alhamdulillah", "Subhonalloh" kabi iboralar, sulton yoki amirning ismi, yoxud maktubni yozgan kotibning ismi va uning unvoni muntazam so'zlar holda bitilardi. Bunga urfda "alamat" deyilganidek, "xatm" ham deyilgan. Shuningdek, maktublarni bog'lash, ya'ni

yelimlab muhrlash amaliyoti ham mavjud edi. Oʻrta asr davlatlari anʼanasida, yuqoridagilardan tashqari, hukmdorlar oʻz uzuklarini tayinlangan shaxslarga berish orqali ularni toʻlaonli vakolatli vakil etib tayinlaganlar. Bu uzuk sulton farmoni oʻrnini bosuvchi hujjat vazifasini oʻtagan. Uzukdan Xalifalar ham hokimiyat ramzi sifatida foydalanganlari maʼlumdir. Gʻaznaviylar davlatida ham bunday amaliyot mavjud boʻlganini manbalar tasdiqlaydi.

Sulton Mahmud oʻz vaziri Xoja Ahmad b. Hasanga ustiga ismi oʻyilgan firuza uzuk bergan edi. Ushbu uzuk sultonning hukmi va farmoni oʻtadigan har qanday joyda amal qilishi lozim edi. Xuddi shunday, Sulton Masʼud ham Xoja Ahmad Abdussamadni vazir etib tayinlaganida, unga oʻz ismi yozilgan firuza uzukni topshirib: *"Bu uzuk — saltanatdir..."* — deya uning vakolatlari naqadar yuksakligini eslatib oʻtgan. Sulton Mahmud bir gal savdo karvoniga hamrohlik qiluvchi qoʻriqchilarni joʻnatayotganida, qoʻriqchilar boʻlinmasi amiriga koʻrsatmalar bilan birga oʻz uzugini ham berib, uni Kirmon amiri Abu Ali Ilyosga yuborgan. Sulton Muhammad ikkinchi bor taxtga chiqqanida, ukasi Masʼudni qoʻlga olib, uni qalʼaga joʻnatdi. Masʼudni oʻldirish vazifasi yuklangan kimsalar Sulton Muhammaddan olgan uzukni qalʼa hokimiga koʻrsatib, ichkariga kirdilar va fitnani amalga oshirdilar.

Sulton Masʼud Iroq hududi kadxudosi (boshqaruvchisi) etib tayinlagan Bu Sahl Hamduyga oʻz ismi bitilgan uzukni topshirib: *"Bu Iroq mamlakatining uzugidir, buni senga beryapmiz, sen u yerlarda bizning xalifamiz (oʻrinbosarimiz)san"* — degan edi. Sulton Masʼud Gurgonliklar ustiga yurish qilib, ularni magʻlub etgach, zafar alomati sifatida uchta saroy gʻulomi bilan birga oʻz uzugini markazga yubordi. Hojib Bekdogʻdu ushbu uzukni ehtirom bilan qabul qilib, soʻngra gʻalaba sharafiga dovul va burgʻu chalinishini buyurdi.

Gʻoshiya-Arabcha soʻz boʻlgan gʻoshiya lugʻatda "yopuvchi narsa", "egar yopinchi", "otning bezatilgan yopinchi", "qilich dastasiga oʻralgan teri" hamda "boʻyin egish va itoat belgisi" kabi maʼnolarni anglatadi. Hukmdorlarga xos boʻlgan gʻoshiya saltanat ramzlaridan biri boʻlib, tantanali yurishlarda

hukmdorning oldida oliy hokimiyat belgisi sifatida ko'tarib boriladigan yopinchiqni ifodalaydi. Ushbu yopinchiqni rikobdor deb ataluvchi maxsus xizmatchi ko'tarib yurgan. Qalqashandiy¹⁵⁴ning qayd etishiga ko'ra: *"G'oshiya — teridan tayyorlangan egar ustiga oltin iplar bilan naqsh solib tikilgan yopinchig'dir. U zardo'zi naqshlar bilan shunchalik boy bezatilganki, ko'rganlar uni butunlay oltindan yasalgan deb o'ylashadi. Marosimlarda, hayit bayramlarida va shunga o'xshash tantanalarda sulton otga mingan vaqtda rikobdor tomonidan sultonning oldida ko'tarib borilardi"*.

G'aznaviyalar davlatidagi amaliyotga kelsak, sultonlarning g'oshiyadan bevosita ramz sifatida foydalanganliklariga doir aniq misollar yo'q. Biroq, ushbu davrda ba'zi yuqori martabali amaldorlarning g'oshiyadan foydalanganliklarini ko'rishimiz mumkin. Sulton Mas'ud hojilarning rahnamosi (*solori*) etib tayinlagan Xoja Ali Mikoyilga xil'at kiydirdi va ushbu xil'at anjomlari orasida g'oshiya ham bor edi.

Bayhaqiyning bir rivoyatiga ko'ra, Sulton Mahmud zamonida sultonning ukasi Bu Nasr tavsiyasi bilan Nishopur qoziligiga tayinlangan Abul Qosim Roziy nihoyatda qimmatbaho, oltin naqshli va bezatilgan g'oshiyali otga mingan edi. Buni ko'rgan shahar ayonlaridan biri, sobiq Somoniy vaziri Abul Muzaffar Bargashiy yonida g'oshiyasini ko'tarib borayotgan rikobdoriga: *"G'oshiyani tashla!"* — deb buyruq berdi. Buning sababini so'raganlarga esa: *"Modomiki Abul Qosim kabi shaxslar yonida g'oshiya olib yurar ekan, biz kabi insonlar uchun g'oshiya tashishning hech qanday ma'nosi yo'q"*, — deb javob berdi. Bayhaqiy davom etib shunday yozadi: *"Bu voqea Nishopurda shov-shuv bo'lib, Amir Mahmudning qulog'iga yetgach, uning qattiq g'azabi keldi va ukasini qattiq tanbeh berib azarladi. Saroydan Amir Muhammad va Amir Mas'udga g'oshiya hamda charog' (g'oshiyaning bir turi) masalasida qat'iy farmonlar yubordi. Hozirgi zamonda (Bayhaqiy o'z asarini yozgan XI asr o'rtalari) ellik dirhami bor har qanday odam g'oshiya sotib olib, uni yonida ko'tarib yura oladi,*

¹⁵⁴ Qalqashandiy: XIV–XV asrlarda yashagan mashhur arab olimi va tarixchisi. Uning "Subh al-a'sho" asari o'rta asr davlat boshqaruvi, unvonlari va ramzlari haqida eng mukammal manba hisoblanadi.

podshohlarning esa bundan xabari ham yo'q. Vaholanki, josuslar aynan shunday ishlar uchun mas'uldir va bunday qonunsizliklarni yashirmasdan xabar berishlari lozim". Ushbu so'zlardan anglashiladiki, g'oshiya muhim davlat ramzi hisoblangan. Biroq, bu ma'lumotlar g'oshiyaning faqat sultonlarga xos bo'lmay, balki ilmiya tabaqasi va davlat arboblari tomonidan ham qo'llanilishi odat tusiga kirganini ko'rsatadi.

Oltin kamar- Xalifalik ramzlari sifatida uzuk, xirqa, aso, tiroz, bayroq va xil'atdan tashqari, hukmdor nomiga xutba o'qilishi va pul zarb qilinishi shuningdek, taxt, kursi, qora rangli bayroq, sanjoq va navbat (saroy darvozasi oldida harbiy orkestr chalinishi) kabi an'analar mavjud edi. Abbosiylar davlati zaiflashgach, ularga tobe bo'lgan "Amirul-umaro" unvonli voliyilar o'z boshqaruvlarini "qonuniy" deb tanitish uchun xalifalardan saltanat manshuri bilan birga oltin ipli qora xil'at, dastasiga qimmatbaho toshlar qadalgan qilich, ikkita oltin bilaguzuk, bo'yinga taqiladigan oltin toka (bo'yinbog'), oltin egarli ot va xalifaning ismi yozilgan qora bayroq olishga majbur bo'lar edilar. Hukmdor o'ziga yuborilgan ushbu amirlik ashyolarini darhol kiyar, qilich taqib otga minar va bayroq ko'tarib xalqqa ko'rinish berardi; shu tariqa o'zining qonuniy hukmdor ekanini e'lon qilar edi. G'aznaviyalarda ushbu ramzlarning barchasi olinganiga doir qaydlar mavjud bo'lib, bu umumiy amaliyot G'aznaviy sultonlari uchun ham tabiiy ravishda amal qilgan.

Manbalarimizda kamar, gerdanlik, qilich va ot shunchaki oddiy sovg'a emas, balki hokimiyat ramzlarining ajralmas qismi sifatida zikr etiladi. Bayhaqiyning yozishicha, xalifa tomonidan yuborilgan yoki sulton tomonidan yuqori lavozimga tayinlangan deyarli har bir amaldorga kamar bog'langan, gerdanlik taqilgan, ba'zan qilich va ot hadya qilingan. Bu esa ushbu ashyolarning faqat xalifa yoki sulton tomonidan beriladigan maxsus "vazifa ramzi" ekanini tasdiqlaydi. Kamar, toka (bo'yinbog'), qilich va otning bunday ramziy ma'noda qo'llanilishini boshqa islom davlatlarida ham ko'rish mumkin.

Sulton Mas'ud xalifa elchisi va uning hamrohlari Ray shahriga kelganini eshitgach, ularni tantanali kutib olishni buyurdi. Elchi bir hafta dam olgach, Shodyoh bog'idan saroy darvozasigacha ulkan harbiy parad tashkil etildi. Barcha askarlar, ayonlar va sarhanglar (zobitlar) otlandilar, bayroqlarini ko'tardilar. Piyoda askarlar to'la qurollangan holda suvorilar oldida turishdi. Sulton ayvondagi taxtida o'tirdi. Qo'mondonlar va hojiblar boshlarida "ikki tishli kuloh" bilan o'z joylarini egalladilar.

Xalifaning hadyolari — xil'atlar sandiqlarda xachirlarga yuklangan, sakkizta oltin egarli muhtasham otlar yetaklab kelinayotgan edi. Sanjoq (*livo*) bir suvorining qo'lida, manshur va maktub esa qora ipak matoga o'ralgan holda elchining oldida olib borilardi. Karnay-surnay va dovullar sadosi olamni tutgan edi. Nihoyat, elchi sulton huzuriga kirdi va xalifaning duolari hamda e'tirofini yetkazdi. Xalifa sultonni "dinning yordamchisi" (*Nosiru dinilloh*) deb atab, unga o'z qo'li bilan bog'lagan bayroqni, kamar, toj, salla va qilichni yuborganini bildirdi. Xalifa bu qilich haqida: "*Bu qilich bilan zindaqlar va qarmatiylarning boshlari kesilmali, sulton otasining yo'lini tutib, muxoliflar qo'lidagi o'lkalarni fath etmali*", — degan edi.

Shundan so'ng Sulton Mas'ud taxtdan tushib, xil'atni kiyish uchun tayyorlandi. U qiblaga qarab ikki rakat namoz o'qigach, xalifa yuborgan qora ipakli va Bog'dod matolaridan tikilgan liboslarni kiydi. Javohir qadalgan toj, gerdanlik va bilaguzukni o'pib, taxtning o'ng tomoniga qo'yirdi. So'ng xalifa o'z qo'li bilan o'ragan sallani kiyib, bayroqni qo'lga oldi va qilichni taqdi. Maktub va manshur baland ovozda o'qilib, fors tiliga tarjima qilingach, sharafiga oltin va kumush tangalar sochildi. Marosim yakunida elchi ehtrom bilan kuzatib qo'yildi.

G'aznaviylar davlatida yuqori martabali amaldorlarni tayinlash marosimi murakkab ramziy tizimga asoslangan edi. Quyidagi misollar ushbu jarayonning qanday kechganini ko'rsatadi: Sulton Mas'ud Xoja Ahmad ibn Hasanni vazir etib tayinlashga qaror qilgach: "*Vazirlik xil'atini darhol kiysin, chunki qilinadigan ishlar ko'p*," — dedi va Bosh hojib (*Muqaddam-i hojibor*) Bilgateginga Xojani

jomaxonaga (maxsus liboslar saqlanadigan xona) olib borishni buyurdi. Xoja Ahmad Bog'dodda to'qilgan, oltin ipli oq matodan tikilgan, nafis naqshli xil'atni kiydi. Uning boshiga baland va nafis salla o'raldi, libosida nozik tiroz (hukmdor ismi tushirilgan hoshiya) va ulkan zanjir bor edi. Beliga esa ming misqol qiymatidagi firuzalar bilan bezatilgan oltin kamar bog'landi. Sulton Mas'ud o'z hojibi Bilgateginni taqdirlaganda, unga xil'at bilan birga ko's (ulkan nog'ora), keng bayroqlar, manjuq (sanchoq), g'ulomlar, hamyon-hamyon pul va to'p-to'p matolar berdi. Bilgategin xil'atni kiyib, qora libosi, ikki tishli kulohi va oltin kamari bilan sulton huzuriga kirdi.

Sulton Mas'ud qo'mondon etib tayinlagan Amir Tosh uchun ham go'zal xil'at, oltin kamar, ikki tishli kuloh, ming misqol qiymatidagi egar-lozimotlari, yigirma g'ulom, yuz ming dinar, oltita nor va uchta mova (urg'ochi) tuya, o'n qavat xususiy liboslar hamda bayroqlar hozirlandi. Sulton Mas'udning vaziri Xoja Ahmad Hindistonga solor (bosh qo'mondon) etib yubormoqchi bo'lgan Ahmad Yinaltegin uchun maxsus manshur yozdirib, uni tovqi (sulton muhri/tug'rosi) bilan bezashni buyurdi. Solorga munosib tarzda xil'at, ko's, alam va tabl (dovul) kabi barcha anjomlar tayyorlandi. Jomaxonada muhtasham xil'atni kiygan Ahmad beliga oltin "hazorgoniy"¹⁵⁵ kamarini bog'lab, boshiga xuddi shu uslubdagi ikki tishli kulohni kiydi. Sulton Mas'ud hokimiyatni egallash uchun ketayotganida, Ray xalqi bilan uchrashib, shaharda qoldirgan shaxnaga (harbiy hokimga) itoat qilishlari haqida va'da oldi. Shahar ayonlari, qozi va raislariga xil'atlar ulashdi. Shaxna etib tayinlangan Hasan Sulaymonga esa Rim dibusidan (qimmatbaho ipak mato) tikilgan qimmatbaho xil'at berildi. Bunga qo'shimcha ravishda o'n besh misqollik oltin kamar va boshqa hadyalar ham topshirildi. 426/1035-yilda Saljuqiylar bilan kelishuv imzolanganach, Devonu-risolat sohibi (devonbegi) Abu Nasr Saljuqiylar uchun manshurlarni tayyorladi. Ushbu farmonlarga ko'ra, Dovudga Dehiston, Tug'rulga Niso va Yabg'uga Farova iqto (mulk) sifatida berilib, ularning har biriga "Dehqon" unvoni berildi. Sulton ushbu manshurlarga

¹⁵⁵ Hazorgoniy: Bu atama o'sha davr zargarlik va to'qimachilik san'atidagi o'ta nafis uslubni bildiradi. Lug'aviy jihatdan "ming donali" yoki "mingta naqshli" degani.

o'z tug'rosini bosdi. G'aznaviy sultonining tobelari sifatida ularning har biriga voliylarga beriladigan odatdagi xil'at, ikki tishli kuloh, sanjoq va tayyor liboslar berildi. Shuningdek, turkiy (o'g'uz) odatiga ko'ra, ot, egar-jabduq va oltin kamar hozirlandi. Bundan tashqari, har biriga o'ttiz xil bichilmagan qimmatbaho matolar tortiq qilindi. Qoidaga ko'ra, bunday hadyalar G'aznaviy saroyida faqatgina saroy qo'shini ichidan tayinlangan bosh qo'mondonlarga (*solor*) berilar edi.

Fathnomalar- Barcha Islom davlatlarida, xususan, G'aznaviylardan boshlab to Usmonliylargacha bo'lgan barcha turkiy davlatlarda fathnomalar yozish an'anasi mavjud bo'lgan. Fathnoma — biror hudud fath etilganda yoki yirik g'alabadan so'ng xalifalar, qo'shni hukmdorlar, xonlar, shahzoda va voliylarga yuboriladigan maxsus maktubdir. Unda jang qilgan sulton, bosh qo'mondon va sarkardalarning jasorati hamda qahramonliklari yuksak uslubda bayon etiladi.

Fathnomalar yozilishining zarurati haqida Fuad Ko'pruli shunday deydi: *"Axborot vositalari ibtidoiy holatda bo'lgan o'rta asrlarda, dushman ustidan g'alaba qozongan hukmdor turli mish-mishlarga yo'l qo'ymaslik hamda ichkarida va tashqarida poylab turgan g'animlarning umidini so'ndirish uchun o'z g'alabasini muhtasham fathnomalar orqali har tarafga bildirishga majbur edi. Odatda elchilar, o'ljalor va asirlar bilan birga yuboriladigan ushbu maktublar dushmanlar uchun tahdid, do'stlar uchun esa xushxabar vazifasini o'tardi"*.

G'aznaviylarda ham har bir yirik g'alaba munosabati bilan Abbosiy xalifalariga, imperiya tarkibidagi tobe hukmdorlarga va qo'shni davlatlarga fathnomalar yozilgan. Ushbu hujjatlar Devonu-rasoil (Maktublar devoni)da tayyorlanar edi. Devon kotibi Abul Fath Bustiy tomonidan yozilgan Sulton Mahmud fathnomalari shunchalik ko'pki, ular bir necha asarlarni to'ldirishi manbalarda qayd etilgan.

- Sabuktegin Jaypalni mag'lub etib, Hindiston g'arbini egallagani, ibodatxonalarni masjidga aylantirgani va butparastlarni yenggani haqida dunyoning barcha burchaklariga xabar yuborgan.

- Sulton Mahmud 389/999-yilda Abdulmalik ibn Nuh va uning ittifoqchilarini Marv yaqinida magʻlub etgach, Xurosonni egalladi. U avval xalifa at-Toiy nomiga oʻqilgan xutbani Qodir Billoh nomiga oʻzgartirdi va bu haqda xalifaga fathnoma yozdi. Sulton ushbu maktubda xalifaga itoatda ekanini alohida taʼkidlagan.
- Sulton Mahmud 392/1002-yildagi Hindiston fathi va 402/1011-yildagi sakkizinchi Hind safari natijalarini xalifaga xushxabarchilar orqali yetkazgan.
- 417/1026-yilda mashhur Somnat fathi amalga oshirilgach, Bagʻdoddagi oliy devonga yuborilgan maktubda safar tafsilotlari va Somnat buti haqida batafsil maʼlumot berilgan¹⁵⁶.
- 420/1029-yilda Ray shahri oʻrnashib olgan botiniy-rofiziylardan tozalanib, sulton tomonidan jazolangach, bu gʻalaba xalifaga arab tilida yozilgan fathnoma bilan bildirilgan. Maktubning arabchada yozilishi fathnomalar yuboriladigan hudud va shaxsning tiliga muvofiq tayyorlanganini koʻrsatadi.

Sulton Masʼud ham isyonchi Ahmad Yinaltegin oʻldirilganidan soʻng, ayonlar, ashroflar va qoʻshni mamlakatlarga xushxabarchilar yuborgan. 430/1039-yilda Saljuqiylar ustidan qozonilgan gʻalabadan soʻng, Devonbegi Abu Nasr Mishkonga maxsus fathnomalar tayyorlashni buyurgan. Bayhaqiy sultonning vazir va sarkardalariga yuborgan toʻrt sahifali fathnomasini misol qilib keltiradi. Unda safar mashaqqatlari, jang taktikasi, asirlar va gʻanimatlar batafsil bayon etilgan. Keyinchalik sulton ushbu fathnomadan nusxalar koʻpaytirib, har tarafa tarqatishni buyurgan.

Sulton Bahromshohning Gʻur hukmdori Suriyni magʻlub etgani haqidagi fathnomaning Sulton Sanjarga yetib borishi haqidagi maʼlumot esa, bu anʼana davlat inqiroziga qadar davom etganini isbotlaydi.

¹⁵⁶ Somnat: Hindistonning Gujarat shtatida, dengiz boʻyida joylashgan eng boy va muqaddas ibodatxonalaridan biri. Sulton Mahmud bu yerga 1025-1026 yillarda yurish qilgan. Ibodatxonaning markazida ulkan tosh haykal (Linga) joylashgan. Rivoyatlarga koʻra, Sulton Mahmud bu haykalni sindirib, uning parchalarini Gʻaznadagi jome masjidi va saroy ostonasiga koʻmdirgan. Bu harakati bilan u islom olamida "Butshikan" (Butlarni sindiruvchi) laqabini olgan. Somnat yurishi nafaqat diniy, balki iqtisodiy jihatdan ham ulkan ahamiyatga ega boʻlgan. Ibodatxonadan qoʻlga kiritilgan behisob oltin va javohirlar Gʻazna shahrini oʻsha davrning eng boy madaniy markaziga aylantirishga imkon bergan.



Sulton Mahmud G'aznaviy tomonidan zarb qilingan ikki tilli (bilingual) tangalar islomiy numizmatika tarixidagi eng qiziqarli va noyob namunalar hisoblanadi. Bu tangalar uning Hindistondagi hokimiyatini mustahkamlash va mahalliy aholi bilan aloqa o'rnatish strategiyasining bir qismi edi. Sulton Mahmud 1027-1028 yillarda (hijriy 418-419) Lahorda zarb qildirgan kumush dirhamlarida ikki xil yozuvdan foydalangan: Old tomoni: Arab yozuvida islomiy kalima (La ilaha illallah...) va Sulton Mahmudning unvonlari yozilgan. Orqa tomoni: Sanskrit tilida, Devanagari yozuvida arabcha matnning mazmuni tushirilgan. Sanskritcha matnning o'ziga xosligi tangadagi sanskritcha yozuv arabcha kalimaning so'zma-so'z tarjimasini emas, balki hind madaniyatiga moslashtirilgan talqini edi: Arabcha: "La ilaha illallah Muhammadur Rasulallah" Sanskritcha: "Avyaktam ekam Muhammadavatara nripati Mahamuda" Ma'nosi: "Inobatga olinmaydigan (ko'rinmas) yagona borliq (Xudo); Muhammad uning avatara (elchisi); Mahmud esa nripati (podshoh)dir". Tangada islomiy hijriy sana sanskrit tiliga o'girilib, "Jitayananda Samvati" (g'alaba yili) iborasi bilan ko'rsatilgan.



Sulton Mas'ud I (hukmronlik yillari: 1030–1041) davriga oid ushbu oltin dinor G'aznaviylar davlatining iqtisodiy qudrati va siyosiy mustaqilligining oliy ramzidir. Ushbu tanga Nishopur, G'azna yoki Hirot kabi yirik iqtisodiy markazlarda hijriy 421–432 (milodiy 1031–1041) yillar oralig'ida zarb qilingan. Tanga o'rta asrlarga xos nafis kufiy xatida yozilgan. Matnlar markaziy maydonda va ikki qatorli hoshiya (aylana) ichida joylashgan. Tangada Abbosiy xalifasi al-Qaim bi-Amrillahning ismi keltirilgan. Bu sultonning islom olamidagi qonuniy (legitim) hukmdor ekanini tasdiqlaydi. Mas'ud I ushbu tangalarda "al-Sulton al-Muazzam" (Buyuk Sulton), "Nosir din Alloh" (Alloh dinining yordamchisi) va "Zahir xalifatulloh" (Alloh xalifasining tayanchi) kabi ulug'vor unvonlar bilan ulug'langan. Sulton Mas'ud davrida oltin dinorlarning sifati va og'irligi (taxminan 3,5–4,2 gramm) juda qat'iy nazorat qilingan. Bu tangalar G'aznaviylar imperiyasining Hindistondan tortib Markaziy Osiyogacha bo'lgan bepoyon hududlarida xalqaro savdo valyutasi bo'lib xizmat qilgan.

G'aznaviylar davlatida saroy amaldorlari

Yuqorida ta'kidlab o'tganimizdek, saroy — sultonning saltanat uyi, ko'shki va oliy maqomidir. Sulton istiqomat uchun aynan shu joyni tanlagan bo'lib, hukumatning qarorgohi va markazi ham shu yerdir. Turk sivilizatsiyasi hukmron bo'lgan barcha o'lkalarda saroy atamasi azaldan hukmdorlar, shahzodalar, umumiy voliyalar va amirlarning istiqomat joyiga nisbatan qo'llanilgan; ba'zan esa ushbu markazlar atrofida shakllangan shaharlar ham aynan shu nom bilan atalgan.

Dastlab Sosoniy va Vizantiya saroy an'analari asosida shakllangan Abbosiy saroyi vaqt o'tishi bilan ichki taraqqiyot bosqichlarini o'tab, o'ta muhtasham va o'ziga xos shaklga kelgan edi. Misrdagi Tuluniylar, Markaziy Osiyodagi Somoniylar va G'aznaviylar saroylari ham, umuman olganda, ana shu namunaga tayangan edi.

Saroylar haqiqatda bir mahallani yodga soladigan darajada keng va murakkab tuzilishga ega bo'lib, ulardagi tashrif qoidalari nihoyatda ko'p va qat'iy edi. Davlat va hukumat markazi bo'lgani sababli ish jarayoni qizg'in, sultonning shaxsiy muhiti bo'lgani bois esa dabdabali edi. Saroy tashkilotida e'tibor qaratiladigan eng muhim jihat — tartib-intizomdir. Asosiy maqsad sultonni ichki va tashqi olamga haybatli qilib ko'rsatish hamda ushbu muhtasham dekoratsiya ichida har bir ishni oldindan tartibga solib, uzilishsiz ishlashini ta'minlashdan iborat edi.

Barcha ushbu sabablarga ko'ra, saroylar bu yerdagi xizmatlarni yurituvchi xodimlar bilan to'la bo'lgan. Biz tadqiq etadigan mansabdor shaxslar — hukumat, risolat (diplomatiya), armiya, moliya va hokazo sohalaridan tashqari, bevosita saroy bo'linmalarida xizmat qiluvchi, shaxsan saroyda yashaydigan yoki vazifasi yuzasidan saroyda bo'ladigan, aniqrog'i, faoliyati bevosita sultonga bog'liq bo'lgan amaldorlardir. Mazkur bo'limda ushbu amaldorlarning bajaradigan vazifalari, saroydagi mavqeyi, sulton va boshqa xizmatchilar bilan aloqalari ko'rib chiqiladi. Ushbu xizmatchilarning bir qismi bevosita sultonga xizmat ko'rsatsa,

qolganlari saroy ichidagi umumiy xizmatlarni bajaradi. Biz ushbu xodimlarni ikki guruhga ajratishni lozim topdik:

1. "**Saroy ulug'lari**" (yuqori martabali amaldorlar).
2. "**Saroy kichiklari**" (quyi bo'g'in xizmatchilari).

Hojib — Umaviy va Abbosiy davlatlari davrida xalqning sulton huzuriga kirishini tartibga soluvchi, belgilangan vaqt davomida sulton eshigini ochiq yoki yopiq tutuvchi mas'ul shaxsdir. Umaviylar, Abbosiylar, Shimoliy Afrika hamda Sharqdagi turk-islom davlatlari va Somoniylarda kuzatilgan hojiblik lavozimi ikki guruhga bo'lingan:

1. Hojib-i Buzurg (Bosh hojib): Hukmdorning shaxsiy ishonchini qozongan, saroy ma'muriyatining eng yuqori rahbari.
2. Hojiblar: Hojiblik unvonini olgandan so'ng saroy, qo'shin va viloyatlar boshqaruvida muhim vazifalarga tayinlangan amaldorlar.

Masalan, Somoniy Abdulmalik ibn Nuh davrida hojib Alptegin aslida "hojibu-l-hujjob" (hojiblar hojibi) vazifasini bajarsa-da, umumiy ravishda "hojib" unvoni bilan atalgan va davlat boshqaruvida ulkan nufuzga ega bo'lgan. Fuqarolik va harbiy sohalarda keng vakolatlarga ega bo'lgan bu amaldorlar hatto markaziy boshqaruv masalalarida ham vazirga yaqin darajada nufuzga ega edilar.

Somoniylar davrida bosh hojiblar asosan g'ulomlar, ayniqsa, turk g'ulomlari¹⁵⁷ orasidan tanlangan. Ularga harbiy va ma'muriy yuksak vazifalar hamda dabdabali unvonlar berilgan. Saroydagi bevosita vazifalaridan ayrilgan taqdirda ham "hojib" unvonini saqlab qolganlar. Shuni ta'kidlash lozimki, vazirlik mahkamasi davlatning eng yuqori fuqarolik organi sifatida saqlangan; g'ulomlardan yetishib chiqqan hojiblar umumiy voliy va qo'mondonlik kabi

¹⁵⁷ Turk g'ulomlari (arabcha "g'ulom" — yosh yigit, xizmatkor) — o'rta asr islom davlatlarida, xususan, Abbosiylar xalifaligi, G'aznaviylar va Saljuqiylar qo'shinining asosini tashkil etgan mohir turk jangchilari tabaqasidir. Markaziy Osiyo cho'llaridan (turkiy qabilalardan) asir olingan yoki sotib olingan yosh bolalar maxsus g'ulomxonalarda tarbiyalangan. G'aznaviylar davlati aslida turk g'ulomlari tomonidan asos solingan davlatdir (masalan, Alp-Tegin va Sabuk-Tegin g'ulom bo'lgan). Saroydagi eng yuqori martabali amaldorlar — Hojibi Buzurglar ham ko'pincha sadoqatli turk g'ulomlari orasidan tayinlangan. Turk g'ulomlari qo'shinda shunchalik katta kuchga ega bo'lganki, Sulton vafotidan keyin kim taxtga o'tishini ko'pincha ular hal qilganlar. Masalan, Sulton Mas'ud I hokimiyatini mustahkamlashda aynan g'ulomlar sardorlarining qo'llovi hal qiluvchi rol o'ynagan. G'ulomlar nafaqat askar, balki viloyatlarga voliy (hokim) yoki shahna (harbiy qo'mondon) etib tayinlangan.

vazifalarga tayinlangan bo'lsalar-da, markaziy devonlar (byurokratiya) tizimidan tashqarida qolganlar va hech qachon vazirlik maqomiga ko'tarila olmaganlar.

Somoniylarning saroy va ma'muriy muassasalarini qabul qilib, ularni yanada takomillashtirgan G'aznaviylar davlatida ushbu unvonning mohiyati Utbiy, Gardiziy va Bayhaqiy kabi mualliflar asarlarida aniq bayon etilgan. G'aznaviy saroylarida ham hojiblar asosan turk g'ulomlari orasidan yetishib chiqqan. Hukmdor saroyidan tashqari, sulola a'zolari (shahzodalar), vazir, bosh hojiblar va sipohsolorlarning ham o'z hojiblari bo'lgan. Masalan, sipohsolor Amir Yusuf ibn Sabukteginning hojibi Turkistondan hadya sifatida yuborilgan Tug'ul ismli g'ulom edi. Xorazmda G'aznaviylarning oliy voliylari bo'lgan Xorazmshohlarning ham o'z hojiblari bo'lgan.

G'aznaviylar davlatida Hojib-i Buzurg unvoniga ega shaxs vazirdan keyingi eng muhim siymo hisoblanardi. Ma'muriyat va byurokratiya rahbari bo'lgan vazir "ozodagon" (hur insonlar) tabaqasidan yetishib chiqsa, saroy xizmatlari, qo'mondonlik va voliylik kabi muhim vazifalar hojiblik darajasiga ko'tarilgan turk g'ulomlariga xos edi.

Barcha hojiblar kabi Hojib-i Buzurg ham qora libos, ikki tishli kuloh (*kuloh-i du shoh*) va oltin kamar taqib yurgan. U hukmdor farmoni bilan tayinlanib, unga xil'at kiydirilgan, ko's (nog'ora) va bayroq kabi amirlik ramzlari, hadyalar, qullar va mablag'lar in'om etilgan. Tayinlovdan so'ng Hojib-i Buzurg minnatdorchilik bildirish uchun avval saroyga borib sultonning ehtiromini bajo keltirgan, so'ng devonga o'tib vazirni ziyorat qilgan. Shundan keyin barcha saroy va devon amaldorlari uning saroyiga tabrik uchun tashrif buyurganlar.

Masalan, Sulton Mas'ud Hojib-i Buzurg Bilgateginga yuksak ehtirom ko'rsatib, unga qimmatbaho xil'at, ulkan nog'ora, keng bayroqlar, manjuq (sanchoq), g'ulomlar va pul xaltalari topshirgan. Bilgategin xil'atini kiyib, qora libosi va oltin kamari bilan sulton huzuriga ko'rinish bergan. Hukmdorning xos askarlarini tashkil etuvchi saroy g'ulomlarini boshqarish va urush vaqtida ularga qo'mondonlik qilish vazifasi "saroy hojibi" yoki "hojib-i solor" deb ataluvchi

boshqa bir hojibga tegishli edi. Ba'zan sultonning yuksak ishonchini qozongan, ammo saroy xizmatidan yetishib chiqmagan shaxslarga ham istisno tariqasida hojiblik unvoni berilgan.

G'aznaviyalar davlatida Hojib-i Buzurg sulton va vazirdan keyingi eng yuqori vakolatli shaxs bo'lgan. Sulton Mahmud vafot etgach, davlat barqarorligini ta'minlash maqsadida Hojib-i Buzurg Ali va saroy g'ulomlarining boshlig'i Hojib Bekdog'du o'zaro ittifoq tuzib, shahzodalardan biri taxtga o'tirguniga qadar mamlakat va qo'shinni boshqarganlar. Ushbu lavozimning naqadar yuksakligini Sulton Mas'udga uning vaziri va sipohsolori aytgan quyidagi so'zlaridan ham bilsa bo'ladi: "Bunday oddiy yurishga Hojib-i Buzurgning borishiga ne hojat, sipohsolor boraversin..." Bu holat Hojib-i Buzurgning mavqeyi hatto sipohsolornikidan¹⁵⁸ ham baland bo'lganini ko'rsatadi.

G'aznaviyalar saroyida hojiblar sulton va eng yuqori martabali amaldorlar o'rtasidagi asosiy aloqachi vazifasini bajarganlar. Sulton Mas'ud Xoja Ahmad Hasanni vazir etib tayinlaganida, unga xil'at kiygizish vazifasini aynan Bosh hojib (*Muqaddam-i Hojibon*) Bilgateginga topshirganligi ushbu lavozimning naqadar mas'uliyatli ekanini ko'rsatadi. Sulton Mas'udning eng suyuqli hojiblaridan biri Sipohsolor Hojib G'oziy edi. Sulton uni tez-tez xil'atlar bilan taqdirlar, bazmlariga taklif qilib, in'omlar ulashardi. Uning mingga yaqin shaxsiy suvorisi bo'lib, hayoti nihoyatda dabdabali edi. Bayhaqiyning yozishicha, Hojib G'oziy ko'chada yurganda, uning oldida o'ttizga yaqin oltin va kumush qalqonli daylamiyalar¹⁵⁹, bir necha qora kulohli va kamarli hojiblar, orqasida esa o'ttiz nafar qul hamrohlik qilardi.

¹⁵⁸ Sipohsolor (forscha: سپهسالار) — o'rta asr islom va turkiy davlatlari harbiy-ma'muriy tizimidagi eng yuqori unvonlardan biri bo'lib, "qo'shin qo'mondoni" ma'nosini anglatadi. G'aznaviyalar va Saljuqiylar davlatida bu lavozim davlatning tayanchi hisoblangan. Forscha "sipoh" (qo'shin, askar) va "salar" (boshliq, yetakchi, oqsoqol) so'zlarining birlasmasidan tashkil topgan. To'g'ridan-to'g'ri tarjimai "Lashkarboshi" yoki "Bosh qo'mondon" demakdir. Faqatgina urush paytida qo'shinni boshqarish bilan cheklanib qolmay, tinchlik davrida ham harbiy intizom, askarlarning maoshi (iqto), qurol-yarog' ta'minoti va strategik qal'alar mudofaasiga mas'ul bo'lgan.

¹⁵⁹ Eronning Daylam viloyatidan chiqqan jangovar piyoda askarlar. Ular o'rta asrlarda o'zlarining sharfimon qalqonlari va jasorati bilan tanilgan.

G'aznaviyalar saroyida ayol hojibalar ham bo'lgani haqida qiziqarli ma'lumot bor. Sulton Mas'udning xonandasi (*mutriba*) Sitti-i Zarrin¹⁶⁰ sultonga shunchalik yaqin bo'lganki, hatto hojibaga aylangan; sulton u orqali saroy ahli va kanizaklarga barcha xabarlarini yuborar edi.

Bayhaqiy hojiblarni ikki toifaga ajratadi:

- Saroyi-i daruniy (Ichki saroy hojibi): Bevosita sultonning shaxsiy hayoti va ichki harami bilan bog'liq ishlarni boshqargan.
- Saroyi-i biruniy (Tashqi saroy hojibi): Saroyning tashqi ma'muriy ishlari va qabullarga mas'ul bo'lgan.

Shuningdek, saroyda tungi navbatchilikda qoladigan hojiblar ham bo'lib, ular "hojib-i navbatiy" deb atalgan. Ularning vazifasi marosimlar vaqtida tartibni saqlash, ruxsatsiz shaxslarni sulton atrofidan uzoqlashtirish va har bir amaldorning o'z o'rnida turishini ta'minlashdan iborat edi.

Hojiblar nafaqat saroyda xizmat qilgan, balki muhim viloyatlarga voliy etib ham tayinlanganlar. Masalan, Sulton Mahmud Xorazm hukmronligini Hojib-i Buzurg Altuntoshga topshirgan, Seiston amirligi esa Hojib Kabachiyga berilgan. Shuningdek, ular davlat xazinasini qo'riqlash kabi o'ta ishonchli vazifalarga ham mas'ul bo'lganlar.

Hojiblarning harbiy qo'mondon sifatidagi faoliyati keng tarqalgan edi: Ali Karib: Sulton Mahmudning "hojib-i xos"i (shaxsiy hojibi) va narddoshi (nedimi) bo'lib, hatto tongda sulton uyg'onganda ham uning yonida bo'lar edi. U Nur vodiysini zabt etishda qo'shinga boshchilik qilgan. Aykutegin: Sulton Mahmud tomonidan ikki ming suvori bilan Rayga yuborilgan va Buvayhiy hukmdori Majduddavlaning qo'lga olinishida muhim rol o'ynagan. Suboshi: Sulton Mas'ud tomonidan 30 ming kishilik qo'shin bilan Saljuqiylarga qarshi yuborilgan, biroq jangda mag'lub bo'lib qochgan. Tug'ul: Sulton Abdurrashid davrida "hojibu-l-hujjob" (bosh hojib) darajasiga ko'tarilib, Saljuqiylarga qarshi qo'mondon etib tayinlangan.

¹⁶⁰ Sitti-i Zarrin (forscha: "Oltin xonim") dastlab saroyda san'atkor sifatida faoliyat yuritgan. G'aznaviyalar saroyida madaniyat va musiqa yuksak rivojlangan bo'lib, iste'dodli ayollar sultonning e'tiboriga tushishgan.

Hojiblar davlatning eng qudratli kishilari bo'lgani sababli, siyosiy o'zgarishlar vaqtida birinchi bo'lib zarba ostida qolganlar. Sulton Mas'ud taxtga chiqqach, akasi Muhammadni qo'llagan Hojib Ali va Hojib Menkitrokni o'ldirib, mol-mulklarini musodara qildi. Keyinchalik, Dandanaqon jangidagi mag'lubiyatdan so'ng, sulton aybdor deb bilgan qo'mondonlari — Ali Doya, Hojib Suboshi va Hojib Bekdog'duni hibsga oldi, boyliklarini davlat foydasiga musodara qilib, o'zlarini qatl ettirdi.

Og'ochi- Turkiy tildagi "og'ochi" deb atalgan va hukmdor bilan hukumat a'zolari o'rtasida vositachilik qiluvchi ushbu lavozim — hojiblik yoki saroy va tashqi olamni bog'lovchi xizmat turidir. Manbalarimizda, xususan, Bayhaqiy asarlarida ko'p tilga olingan bu amaldor "maxsus hojib" sifatida gavdalanadi. U ayonlar, amirlar va saroyga kelgan shaxslarning maktub hamda so'rovlarini sultonga yetkazadi, sultonning javob va buyruqlarini esa ularga qaytaradi.

Ba'zan ushbu atama "xodim" so'zi bilan birga qo'llaniladi. Atamaning *og'ochi*, *ag'ochi*, *og'ochiy* kabi turli talaffuz shakllari mavjud. "Og'o" va "chi" qo'shimchalaridan tashkil topgan bu turkiy so'z "hojib" va "sultonlarning maxsus xizmatchisi" ma'nosini anglatadi. Bu amaldor sulton hatto dam olayotgan yoki xilvatda bo'lgan vaqtda ham uning huzuriga kirish huquqiga ega bo'lib, davlat arboblarning istaklarini yetkazish va sulton amrlarini yetkazishga mas'ul bo'lgan.

Fuad Ko'prulining fikricha¹⁶¹: "*Og'ochi so'zi Islom davlatlaridagi hojib so'zining turkiy muqobilidir*". Bayhaqiyda tilga olingan "xodimoni harami sultoniy" (sulton harami xizmatchilari) iborasi, shubhasiz, saroydagi tavoshiylar, ya'ni bichilgan (amax) xizmatchilarni anglatadi. Arabcha "xodim" so'zi vaqt o'tishi bilan "oho", "xoja" va "tavoshiy" kabi semantik o'zgarishga uchrab, "erkaklikdan mahrum qilingan xizmatkor" degan istilohiy ma'no kasb etgan.

¹⁶¹ Mehmet Fuad Köprülü (1890–1966) — turk tarixshunoslari bo'yicha dunyo miqyosidagi buyuk olim, diplomat va jamoat arbobi. Uning tadqiqotlari G'aznaviyalar, Saljuqiylar va Usmonli davlati tarixini o'rganishda metodologik poydevor hisoblanadi. Asarlari "Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Tesiri", "İslâm Amme Hukukundan Ayri bir Türk Amme Hukuku Yok mudur?", "Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar", "Türk Edebiyatı Tarihi"

Gʻaznaviyalar davrida hukmdorlar va yirik amaldorlar saroyida tavoshiylar xizmat qilgani tarixan maʼlum.

Ushbu xizmatchilar ikki toifaga boʻlingan:

- Qora tavoshiylar: Asosan haram ichidagi xizmatlarda band boʻlishgan.
- Oq tavoshiylar: Hukmdorning shaxsiy va tashqi xizmatlarida foydalanilgan.

Koʻprulining taʼkidlashicha, Gʻaznaviy Masʼud saroyida "xodim-i xos-i ogʻochi"ning oliy mansabdorlar va hukmdor oʻrtasida aloqa bogʻlovchi boʻlishi, uning "hojib"ning turkiy talqini ekanligini tasdiqlaydi. Biroq Bayhaqiy asarlaridan koʻrinadiki, ogʻochilarni oddiy hojiblar bilan adashtirmaslik kerak; ular hukmdorning eng yaqin, shaxsiy xizmatidagi maxsus toifadir.

- Vositachilik: Bayhaqiy oʻzi keltirgan muhrlangan maktubni oʻz chodirida yolgʻiz oʻtirgan Sulton Masʼudga aynan ogʻochi xodim orqali topshirgan va ertasi kuni uning vositachiligida sulton huzuriga qabul qilingan.
- Vazir bilan aloqa: Hatto davlatning eng yuqori mansabdori boʻlgan vazir ham sulton huzuriga kirishda baʼzan ogʻochidan foydalangan.
- Favqulodda holatlar: Sulton Masʼud betob boʻlib yotganida, Devonu-risolat boshligʻi Abu Nasr Mishkon shoshilinch maktub yoki xabarlarini qogʻozga yozib, ogʻochi xodim orqali sultonga yetkazardi.
- Maxfiy xabarlar: Sulton ogʻochi orqali saroy xodimlarining maktublariga ogʻzaki javob qaytarishi yoki huzuriga qabul qilish haqida buyruq berishi mumkin edi.
- Eng masʼuliyatli ish: Chodirida uxlab yotgan sultonni shoshilinch ish yuzasidan uygʻotish ham aynan "ogʻochi-i xossa-i xodim"ning vakolatiga kirgan.

Pardador — lugʻaviy jihatdan "parda tutuvchi", "parda ochib-yopuvchi" yoki "eshik ogʻasi" kabi maʼnolarni anglatadi. Bu atama podshohlar, vazirlar va oliy martabali voliyning rasmiy devonlari hamda xonalarining eshik pardasi yonida turadigan maxsus xizmatchiga nisbatan qoʻllaniladi. Lugʻatlarda koʻpincha pardador va hojib tushunchalari bir xil deb koʻrsatilsa-da, Abbosiylar, Gʻaznaviylar

va Saljuqiylar davlat tizimida bu ikki lavozim bir-biridan butunlay farq qilgan. Xususan, Gʻaznaviylarda hojib tashrifat (protokol) ishlari bilan birga keng koʻlamli maʼmuriy va harbiy vazifalarni bajargan hamda uning martabasi pardadornikidan ancha yuqori boʻlgan. Baʼzi oʻta muhim marosimlarda pardadorlik vazifasi ham vaqtincha hojiblarga topshirilgan.

Anvariyning qayd etishicha¹⁶², pardador saroyda sulton xizmatida boʻlib, uning asosiy vazifasi podshoh va boshqa saroy ulugʻlari kirib-chiqishida pardani koʻtarishdir. Saroy eshigidagi pardaning koʻtarilishi podshohning huzuriga kirishga ruxsat borligini, pardaning tushirilishi esa qabul imkoni yoʻqligini yoki qabul yakunlanganini anglatuvchi muhim alomat edi. Bu tartib podshoh huzuridagi uchrashuvlarning muayyan nizom va usul asosida oʻtishini taʼminlagan.

Manbalar tahliliga koʻra, pardadorning vazifalari quyidagilardan iborat boʻlgan: Sultonning maxsus buyruqlarini tegishli joylarga yetkazish hamda devon yigʻilishlarida sulton chaqirtirmoqchi boʻlgan kishilarni huzurga chorlash. Masalan, Abbosiy xalifasi Al-Qoim Biamrillohning elchisi kelganida, uni kutib olish va tantanali marosimlarni oʻtkazish uchun tayinlangan guruh tarkibida bir necha pardadorlar ham boʻlgan. Bu esa saroyda pardadorlar soni koʻp boʻlganini koʻrsatadi. Bayhaqiyda keltirilgan maʼlumotlarga koʻra, faqat sultonning shaxsiy xizmatida va doimiy ravishda uning yonida turuvchi bir nafar maxsus pardador ham boʻlgan. Masalan, muhim bir majlisga shahzoda Mavdudni aynan "xos pardador" chaqirib kelgan.

Shuningdek, pardador sulton huzuriga kirmoqchi boʻlganlarning maqsadlarini oʻrganish va hukmdorning holati haqida saroy ahliga xabar berish kabi vazifalarni ham bajargan boʻlishi mumkin, garchi bu haqda Gʻaznaviylar manbalarida aniq qaydlar kam boʻlsa-da, bu vazifa koʻpincha "ogʻochi" bilan hamkorlikda bajarilgan.

¹⁶² Anvari — XII asrda yashagan buyuk fors shoiri va mutafakkiri Avhaduddin Ali Anvari (vafoti taxm. 1189) hisoblanadi. U oʻz davrining "uch buyuk shoiri"dan biri sanalgan (Firdavsiy va Sa'diy bilan birga). Saray shoiri va kuzatuvchisi: Anvari asosan Saljuqiylar saroyida (Sulton Sanjar davrida) xizmat qilgan. Uning qasidalari va asarlarida saroy tartib-qoidalari, unvonlar va lavozimlar haqida juda aniq va hayotiy maʼlumotlar keltirilgan.

Sulton kabi vazirlar, amirlar va davlat ayonlarining ham o'z pardadorlari bo'lgan. Masalan, Hojib Suboshining pardadori G'urdan G'aznaga 30 kunda yetib kelib, sultonga maktub topshirgan va ertasi kuni javobini olib qaytgan. Shuningdek, saroy pardadori Tekin Saklobiy saroyda o'ldirilgan Omil Abu Talhaning jasadi yonida qorovullik qilishga mas'ul etib tayinlangan edi.

Noib va vakil atamaları lug'aviy jihatdan "birovning o'rnini egallovchi", "biror kishining nomidan ish yurituvchi" ma'nolarini anglatib, odatda muayyan lavozimni vaqtinchalik yoki doimiy ravishda boshqa shaxs nomidan bajaruvchi vakillarga nisbatan qo'llaniladi. G'aznaviylar davlatida sulton poytaxtni tark etganda o'z o'rniga biror kishini qoldirishi yoki muayyan bir hududni boshqarishni o'z nomidan ishonchli shaxsga topshirishi ushbu atamalar bilan ifodalangan.

G'aznaviylarda turli vazifalar uchun noib, vakil yoki xalifa (o'rinbosar) tayinlangan bo'lsa-da, "niyobat-i saltana" yoki "noib-i saltana" (saltanat noibi) kabi rasmiy va doimiy oliy maqomga duch kelmaymiz. Biroq, amaldagi vazifalar mohiyati jihatidan ushbu noiblar xuddi shu vakolatlariga ega bo'lganliklarini taxmin qilish mumkin. Amir Abu Ishoq ibn Alptegin Buxoroda Somoniy amiri Mansur xizmatida vakillik darajasiga ko'tarilgan va uning noibi sifatida G'azna idorasini qo'lga olgan edi. Sabuktegin Bust safariga ketayotganida, G'aznada o'g'li Mahmudni o'ziga vakil qilib qoldirgan. Bust viloyati zabt etilgach, u yerga Sulton Mahmudning bo'lajak vaziri Ahmad b. Hasan al-Maymandiyning otasini ishonchli noib sifatida tayinlagan.

Sulton Mahmud Rayni egallab¹⁶³ Xurosonga qaytayotganida, u yerda o'g'li Mas'udni vakil qilib qoldirdi. Xuddi shu amaliyotni keyinchalik Mas'udning o'zi ham qo'llagan. U 425/1033-yilda Bust¹⁶⁴ga ketayotganida, o'g'li Abu Sa'idga xil'at berib, G'azna idorasini unga topshirdi. Shahzoda saroyda o'tirib, adolatli sud

¹⁶³ Ray hozirgi Tehron yaqinida joylashgan bo'lib, o'rta asrlarda Buyuk Ipak yo'lining eng muhim tugunlaridan biri bo'lgan. Rayni qo'lga kiritish — butun Markaziy Eron va Iroqi Ajam (G'arbiy Eron) ustidan nazorat o'rnatish degani edi. Sulton Mahmud Rayni Buvayhiylar sulolasidan (1029) tortib olgan. Bu g'alaba G'aznaviylar davlatini "Imperiya" darajasiga ko'tardi. Sulton Mahmud Rayda shialikka qarshi qattiq kurash olib borib, Abbosiy xalifasining sunniylik himoyachisi sifatidagi ishonchini qozongan.

¹⁶⁴ Bust (yoki Bist) — G'aznaviylar davlatining siyosiy, harbiy va madaniy hayotida G'aznadan keyingi ikkinchi eng muhim markaz hisoblangan strateg viloyatdir. Bugungi kunda Afg'onistonning Hilmand viloyatidagi Lashkargoh shahri yaqinida joylashgan.

ishlarini (*mazolim*) yuritishi belgilangan edi. Hukmdorlar uzoq masofali hududlarni nazorat qilishda o'zlarining eng ishonchli qo'mondonlari va yaqinlarini noib etib tayinlaganlar:

Sulton Mahmud o'zining eng qudratli sarkardalaridan biri Arslon Jozibni Tus shahriga o'zining vakili sifatida qoldirgan. Sulton Mahmud Hindiston yurishlaridan so'ng doim G'aznaga qaytgan va zabt etilgan yerlarda Ahmad ibn Yinalteginni noib sifatida qoldirgan. Sulton Mas'ud ham uning bu vazifasini tasdiqlagan, hatto isyonidan so'ng yana qayta noib etib tayinlagan. Sulton Mahmud hind kofirlaridan tortib olingan ba'zi o'lkalarni hind shahzodalaridan biri Sekpol¹⁶⁵ga topshirgan edi. Bu shaxs sultonning noibi va xalifasi sifatida u yerlarni boshqargan.

Noiblar sulton yo'qligida nafaqat ma'muriy ishlar, balki mudofaa uchun ham javobgar edilar. Sulton Mas'ud G'aznada bo'lgan vaqtida, Saljuqiylarning tinimsiz hujumlaridan charchagan va qo'rqqan Xuroson noiblari muntazam ravishda sultonga maktub yozib, yordam so'rab turganlar. Ba'zan bir amaldorning o'rniga boshqa bir shaxsni uning noibi sifatida tayinlash ham odat bo'lgan. Masalan, Sulton Mas'ud Abu-l-Hasan Iroqiy-i Dabirni arab va kurd askarlariga solor (boshliq) etib tayinlaganda, uning ukasi Abu Sa'idni qo'shin boshida noib va xalifa (o'rinbosar) sifatida Xurosonga jo'natgan edi. Sulton Ibrohim o'g'li Sayfuddavla Mahmudning qochib ketib, Sulton Malikshoh xizmatiga kirishini eshitgach, uni G'azna qal'asiga hibis qildi va uning noiblari hamda nadimdoshlarini (*nuvvob*¹⁶⁶ va *nudamo*¹⁶⁷) ham yoniga yubordi.

Nadim — hukmdorning eng yaqin shaxslariga nisbatan qo'llaniladigan istilohdir. Arabcha so'z bo'lib, "hamdam", "suhbatdosh", "bazzm va o'tirishlarda

¹⁶⁵ Sekpol (Sukpala / Navasa Shoh): Tarixiy manbalarda, xususan, Bayhaqiy va Utbiy asarlarida u Navasa Shoh nomi bilan ham mashhur. U Hindistonning shimoliy-g'arbiy qismini boshqargan Hindushohiy sulolasiga mansub shahzoda bo'lgan. Sulton Mahmud tomonidan asir olingach, islomni qabul qilgan va sultonning ishonchini qozonib, qaytadan o'z hududlariga hokim etib tayinlangan.

¹⁶⁶ "Noib" so'zining ko'pligi bo'lib, "o'rinbosarlar", "vakillar" degan ma'noni anglatadi. Hukmdor yoki shahzoda nomidan muayyan ishni bajarishga vakolatli bo'lgan rasmiy amaldorlar.

¹⁶⁷ "Nadim" so'zining ko'pligi bo'lib, "hamdamlar", "suhbatdoshlar", "do'stlar" degan ma'nolarni anglatadi. Hukmdor yoki shahzodaning shaxsiy hayotiga yaqin bo'lgan, uning maishiy va ilmiy majlislarida (bazzm, mutolaa, shaxmat) hamrohlik qiluvchi ishonchli shaxslar.

hamroh bo'luvchi" kabi ma'nolarni anglatadi. Nadimlar orasida hukmdorni xushnud etuvchilar bilan bir qatorda, uni xayrli ishlarga undaydigan yoki aksincha, xatti-harakatlari bilan davlatga zarar yetkazadigan kimsalar ham uchrab turgan. Saroy xizmatidagi nadimlik instituti Somoniylar orqali G'aznaviylarga, ulardan esa Saljuqiylarga o'tgan.

Sultonlarning nadimlar bilan nihoyatda yaqin va doimiy muloqotda bo'lishi sababli Nizomulmulk va Kaykovus kabi mutafakkirlar o'z asarlarida nadimlarga alohida fasllar ajratib, ularning ahamiyati va xususiyatlarini batafsil bayon etganlar. Biz bu o'rinda nadimlarning shaxsiy sifatlaridan ko'ra, ko'proq ularning sulton bilan bo'lgan munosabatlariga to'xtalib o'tamiz. "Nadimlar sulton huzuridan bir lahza bo'lsa ham uzoqlashmaydi, uning yeb-ichishida doim yonida va amriga muntazir bo'ladi", deb yozgan Kaykovus o'zi ham yetti yil davomida Sulton Mavdud saroyida "nadimi xos" (maxsus nadim) sifatida xizmat qilgan. Sulton Mahmudning ham doimiy hamrohlari (*xosagiya*) va nadimlari bo'lib, ular hukmdorning sharob majlislarida ham ishtirok etishgan. Bayhaqiy asarlarida ham nadimlar tilga olingan deyarli barcha o'rinlarda sultonning ular bilan yo suhbat va bazmda, yoki ov va turli o'yinlarda birga bo'lganini ko'rish mumkin.

Hojiblar kabi shoirlar ham sulton nadimlari qatoriga kirgan. Sulton Mahmud saroyida 400 nafar shoir xizmat qilgan bo'lib, Unsuriy ularning peshvosi edi va sultonning janlgariyu jasoratlarini muntazam ravishda nazmga solgan. Biroq, shuncha shoir ichida Unsuriy, Firdavsiy, Asadiy, Asjadiy, G'azoiriy, Farruxiy va Manuchehriy kabi siymolargina sulton Mahmudga nadim bo'lish darajasiga ko'tarilganlar; ya'ni ular shoirlik bilan birga nadimlik vazifasini ham bajarganlar. Shoir Farruxiy dastlab sulton nadimi bo'lishiga qaramay, kamar va kuloh taqish huquqiga ega bo'lmagan; chunki bu faqat yuqori martabali harbiy amaldorlarga xos bo'lgan. Biroq keyinchalik yozgan ba'zi baytlari evaziga unga ham kamar va kulohdan foydalanishga ruxsat berilgan. Ushbu ma'lumotlar nadimlarning ham hojiblar kabi muayyan libos va unvon belgilariga ega bo'lganini ko'rsatadi.

Sulton Mahmudning nadimlaridan biri — Mohek yuksak adabiy did egasi bo'lgani uchun sulton huzuridagi she'riyat musobaqasida Firdavsiyning mahoratini darrov payqab, uni o'z uyiga taklif qilishi va ehtirom ko'rsatishi, nadimlarning Nizomulmulk ta'riflagan yuksak fazilatlariga ega bo'lganidan dalolat beradi. Ba'zan sulton nadimlari muhim davlat arboblari orasidan ham tanlangan. Masalan, Saljuqiy sultoni Sanjarning iste'fodagi vaziri Mujirulmulk Qiyo Abul Fath Abdulhamid al-Ardastoni Sulton Bahromshohning nadimi bo'lgan va vafotigacha shu lavozimda qolgan.⁹³¹ Shuningdek, Sulton Mas'ud ham kichik o'g'li shahzoda Saidga faqih Nuhni nadim sifatida tanlagan edi.

Viloyatlardagi amaldorlar va sulolaning boshqa a'zolari ham o'z nadimlariga ega bo'lgan. Buni Amir Muhammad qamoqda bo'lgan vaqtida uning huzuriga kirishiga ruxsat berilgan maxsus nadimlari (*nadimoni xosi*) misolida ko'rish mumkin. Shuningdek, Sulton Ibrohim o'g'li Sayfuddavla Mahmudni G'azna qal'asiga hibsi qilganida, uning noiblari va nadimlarini ham birga yuborgan.

Anvariylar ta'kidlaganidek, G'azna saroyida nadimlarning ikki turi mavjud edi: ichki (*daruniy*) va tashqi (*biruniy*) nadimlar. Ularning unvoni va xususiyatlari haqida batafsil izoh bo'lmasa-da, umumiy ma'lumotlardan anglashilishicha, tashqi nadimlar doimiy ravishda saroyda yashamay, faqat taklif etilganlaridagina majlislarga kelishgan va bazm tugagach saroyni tark etishgan.

Manbalarda nadimlikning bir darajasi sifatida qaralishi mumkin bo'lgan **tarxonlik**¹⁶⁸ (*tarxoniy*) maqomiga ham duch kelamiz. Tarxon — sultonlar huzurida har qanday rasmiyatdan ozod qilingan, qilgan xato va kamchiliklari uchun javobgarlikka tortilmaydigan shaxsdir. Shoir Manuchehriy dastlab Unsuriy tomonidan Sulton Muhammad huzuriga olib kelingan edi. Vaqt o'tishi bilan u saroyda tarxonlik maqomiga erishdi, ya'ni istagan vaqtida hech qanday to'siqsiz sulton huzuriga kirish huquqini qo'lga kiritdi.

Amir-i xaras- G'aznaviylar davlatida saroy va uning atrofidagi hududlar xavfsizligini ta'minlash, shuningdek, sulton va saroy ayonlarining hibsga olish

¹⁶⁸ "Tarxon" qadimiy turkiy unvon bo'lib, "ozod", "imtiyozli", "hur" degan ma'nolarni anglatadi. Bu unvon islomdan oldingi turkiy davlatlarda (Hunlar, Ko'kturklar) juda yuqori martabali zodagonlarga berilgan.

hamda qatl etish haqidagi buyruqlarini ijro etish vazifasi Amir-i xaras zimmasiga yuklatilgan. Somoniylar va Abbosiylardan qabul qilingan ushbu lavozimning faoliyati quyidagi misollarda yaqqol namoyon bo'ladi: Sulton Mahmud Xorazmshohning qotillarini "xaras"ga (soqchilar boshlig'iga) topshirishni va hibsga olishni buyurgan, keyinchalik bu qotillar osib o'ldirilgan. Sulton Mas'ud o'z hojibi Aryoqni hibsga olishni rejalashtirganda, uni saroydagi sharob majlisiga taklif qiladi. Boshqa hojiblar (Doya, G'oziy, Amirek va Bektegin) vaziyatdan xabardor holda majlisda hozir bo'ladilar. Hojib Doya Amir-i xaras Muhtojni chaqirib, tegishli ko'rsatmalarni beradi. Muhtoj barcha qurol-aslahalar bilan ta'minlangan 500 nafar piyoda askarni olib keladi. Aryoqni avval sarhanglar (harbiy boshliqlar) mahkam ushlaydilar, so'ngra piyodalar tashlanib, Aryoqning otlari, qurollari, hojiblari va qullarini qo'lga oladilar. Ushbu ma'lumotlardan anglashilishicha, Amir-i xaras ixtiyorida ko'plab shaxsiy tarkib bo'lgan. Jarayonda sarhanglarning ishtirok etishi bu tuzilmaning harbiy xarakterga ega ekanligidan dalolat beradi; ya'ni Amir-i xaras qo'l ostidagilar aslida harbiy xizmatchilar bo'lib, yurishlar vaqtida bevosita janglarda ham ishtirok etganlar.

Nizomulmulk ushbu lavozim haqida shunday deydi: "Xaras amirligi har davrda buyuk mansablardan biri bo'lgan; zero, Amir-i hojibni istisno qilganda, dargohda Amir-i xarasdan ko'ra ulug'vorroq va haybatliroq amaldor bo'lmagan. Chunki uning ishi bevosita 'siyosat' (jazolash) bilan bog'liqdir. Hamma podshohning qahri va jazosidan qo'rqadi. Podshoh biror kishidan g'azablansa, uning boshini tanasidan judo qilish, zindonga tashlash yoki darralashni aynan unga buyuradi. Xalq undan podshohdan ham ko'ra ko'proq hayiqadi." Nizomulmulkning fikricha, dargohda bunday vazifalar uchun kamida ellik nafar cho'bdor (tayoq ko'targan soqchi) bo'lishi lozim. Amir-i xaras yuqori martabali amir bo'lib, u mukammal darajadagi tashkilot va texnik vositalarga ega bo'lishi shart. Shubhasizki, ushbu xulosalar G'aznaviylar tajribasiga tayanib aytilgan.

Saroydagi jazo amaliyotiga kelsak, Amir-i xaras Muhtoj saroy hojiblaridan birining amri bilan Pusheng omili Muzaffar Tohirni saroyda qatl etadi. Buni

eshitgan Sulton Mas'ud Voliy-i xaras va Muhtojni chaqirib, bunday jiddiy buyruqni bevosita sultondan olmay ijro etganlari uchun ularni kaltaklatadi. Bu o'rinda diqqatga sazovor jihat shuki, qatl hukmi faqat sultonning shaxsiy amri bilan bajarilishi shart bo'lgan. Shuningdek, manbalarda goh "Amir-i xaras", goh "Voliy-i xaras" istilohlari qo'llanilgan; bu ikki nom bir xil ma'noni anglatishi yoki ierarxik jihatdan farqlanishi mumkinligi haqida aniq ma'lumot yo'q.

Amir-i xarasning boshqa vazifalari: Har qanday tayoq bilan urish (darralash) yoki hibsga olish jarayoni, hatto u vazirga nisbatan bo'lsa ham, xaras nazorati ostida amalga oshirilgan. Sulton Mas'ud Qoraxoniylar elchisini va unga nikohlangan Qodirxonning qizini kutib olishni martabadarlar, Voliy-i xaras va rasuldorga buyurgan edi. Sulton buyrug'i bilan aybdor deb topilgan sohib-i barid (pochta boshlig'i) va kotiblar xaras chodiriga qamalgan hamda so'roqdan so'ng darralangan. Isyonkor Ali Kohandiz qo'lga olinganda ham uning hibsga olinishi va osilishidan oldingi nazorati bilan xaras shug'ullangan. Amir-i xaras Sankaviy¹⁶⁹ga sultonning ukasi Muhammad va uning o'g'illarini qamoqdan chiqarib, "Hadro" saroyiga joylashtirish vazifasi topshirilgan.

Xulosa qilib aytganda, Amir-i xarasning asosiy ramzi tayoq yoki qamchi bo'lgan deb taxmin qilish mumkin. Ularning tayoqdor deb atalishi ham ushbu fikrni tasdiqlaydi.

Silohdor — forscha birikma bo'lib, "qurol ko'taruvchi" degan ma'noni anglatadi. Ko'plab turkiy davlatlarda sultonga tegishli qurol-aslahalarni saqlash va muhofaza qilishga mas'ul bo'lgan saroy xizmatchisining unvonidir. Silohdorlik lavozimi Saljuqiylar, Anadolu Saljuqiylari, Mamluklar va Usmonliylarda ham mavjud bo'lgan. Sharafiddin Turan maqolasida "silohdorlik Saljuqiylardan boshlab barcha turkiy davlatlarda ko'rina boshlagan" deb ko'rsatishi xatodir. Zero, avval ham ta'kidlaganimizdek, Saljuqiylarning saroy, harbiy, sud va boshqa barcha davlat tashkilotlari, ayniqsa, G'aznaviylar kabi boshqa islom davlatlaridan

¹⁶⁹ Sankaviy — Sulton Mas'ud I davrining nufuzli harbiy amaldorlaridan biri, Amiri xaras (saroy qo'riqchilari va jazo ijrochilari boshlig'i) lavozimida xizmat qilgan shaxsdir. Abul-Fazl Bayhaqiyning "Tarixi Bayhaqiy" asarida Sankaviy (سنگوی) shaklida keladi. Uning kelib chiqishi turkiy yoki mahalliy hind (hindu) tabaqasiga mansub bo'lishi mumkin, chunki G'aznaviylar qo'shinida hind aslzodalari ham yuqori lavozimlarni egallagan.

o'zlashtirilgan. Saljuqiylarda "amir-i siloh" yoki "silohiy" deb ham atalgan ushbu amaldor marosimlarda sultonning qurolini ko'tarib yurish, qabullarda sulton taxti yonida tik turish, zarradxona¹⁷⁰ deb ataluvchi qurol-aslaha ombori yoki arsenalni qo'riqlash kabi bevosita sultonga yaqin va birinchi darajali vazifalarni bajargan. Ushbu yuksak mansab G'aznaviylarda ham aynan shunday mohiyatga ega bo'lganini taxmin qilish mumkin.

G'aznaviylarga oid manbalarda "amir-i siloh" va "silohdor" lavozimlari haqida misollar kam bo'lsa-da, ularning vazifalari Saljuqiylardagidek bo'lgan deb hisoblashga barcha asoslar bor. Nizomulmulk sulton xizmatidagi g'ulomlar orasidan amirlik yoki hojiblik darajasiga ko'tarilganlar va sultonning qabul marosimlarida mutlaqo hozir bo'lishi shart bo'lgan toifalar qatorida silohdorni ham ko'rsatadi.

G'aznaviylar manbalarida ushbu lavozimga oid quyidagi qaydlar mavjud: Sulton Mas'ud xalifa Al-Qoim Biamrillohdan kelgan xil'atni kiyish marosimida o'rmidan turib, "yerga joynamoz solishni" buyurganida, joynamoz silahorning yonida bo'lgan va u uni yerga to'shagan. Sulton Abdurrashid davrida No'shtegin ismli silahdor (yoki hojib) g'osib (taxtni nohaq egallagan) Tug'rulni o'ldirib, G'azna tahtini ozod qilganligi haqidagi ma'lumot ushbu amaldorga oid yana bir tarixiy dalildir. Ushbu xizmatchilarning aniq soni va ularning rahbarlari haqida yetarli ma'lumot bo'lmasa-da, rahbarlari Saljuqiylardagidek "amir-i siloh" deb atalgan bo'lishi ehtimoldan xoli emas.

Jondor — qurol ma'nosini anglatuvchi forscha "jon" hamda egalikni bildiruvchi "dor" so'zlaridan tarkib topgan bo'lib, lug'aviy jihatdan "silahdor", amalda esa "muhofiz" va "soqchi" ma'nolarida qo'llaniladi. Bu amaldor sulton huzurida doimiy ravishda qilich taqqan holda shay turadi. Saljuqiylarda hukmdor va saroy muhofazasiga mas'ul bo'lgan qo'shin qo'mondoni sifatida ko'rilgan ushbu amirning ixtiyorida ko'plab jondorlar xizmat qilgan. Ularning o'ziga xos

¹⁷⁰ Zarradxona-Forscha "zarrad" (sovut, zirh) va "xona" so'zlaridan olingan. Bu davlatning markaziy aslahaxonasi bo'lib, u yerda nafaqat sultonning shaxsiy zirhlari, balki butun gvardiyaning qurol-yarog'lari saqlangan va ta'mirlangan.

belgisi bellaridagi oltin hal qilingan hamoyil (qilich bog'ichi)ga osilgan qilichlardir. Garchi ushbu lavozim boshqa turkiy davlatlarda bo'lgani kabi G'aznaviyalarda ham aynan shunday shaklda mavjud bo'lgan deb taxmin qilsak-da, hozircha manbalarda Bayhaqiyning quyidagi qaydidagi yagona ma'lumotga duch kelamiz: Sulton Mas'ud hali shahzoda bo'lgan vaqtida, sher oviga chiqqanida o'zi yarador qilib yiqitgan sher bilan olishib, uni yerga yotqizadi va o'z qulini yordamga chaqiradi. Bu qul devonda "jondor" deb ataluvchi, qilichbozlikda mohir Qumosh ismli xizmatchi edi. Jondor kuchli zarba bilan sherni o'ldirib, ishni yakunlaydi. Shahzodaning yonida qilich bilan qurollangan va undan mahorat bilan foydalana oladigan shaxsning bo'lishi, yuqorida jondorlik lavozimi haqida berilgan ma'lumotlarni yetarlicha tasdiqlaydi.

Ushbu xizmatchilarning aniq soni va ularning boshliqlari haqida G'aznaviy manbalarida ma'lumotlar saqlanib qolmagan bo'lsa-da, Saljuqiylardagi kabi ularning rahbarlari "Amir-i jondor" deb atalgan bo'lishi ehtimoldan xoli emas.

Amir-i oxur- Ushbu istiloh manbalarda oxur solor shaklida ham uchraydi. Shuningdek, forscha "solor" so'zi o'rniga "amir-i oxur" yoki "mir oxur" birikmalari ham qo'llanilgan. Garchi manbalarimiz ushbu lavozim va uning sohibi haqida batafsil ma'lumot bermasa-da, ushbu mansabning mohiyati Saljuqiylar va undan keyingi turkiy davlatlardagi kabi bo'lgan deb hisoblash mumkin.

Amir-i oxur — saroy va sultonga tegishli hayvonlar (otlar) saqlanadigan oxur yoki sulton otxonasiga mas'ul bo'lgan amaldordir. Uning qo'l ostida xizmatchilar, saislar (ot boquvchi) va boshqa xodimlar faoliyat ko'rsatgan. Tantanali marosimlarda (alay) Amir-i oxur sulton otining jilovini tutib, uni yetaklab yurish sharafiga ega bo'lgan.

G'aznaviyalar tarixida ushbu lavozimga oid quyidagi shaxslar zikr etilgan: Sulton Mahmudning Amir-i oxuri Ahmad Ali No'shtegin bo'lgan. Sulton 412/1021-yildagi (manbada 422 deb ko'rsatilgan, biroq tarixan 14-yurish 412-yilga to'g'ri keladi) Hindiston safarida ilg'or qo'shinlar qo'mondonligiga aynan Oxur solor Ahmadni tayinlagan edi. Shuningdek, Oxur solor Ahmad Ali No'shtegin

Sulton Mas'udning sarkardalari orasida ham tilga olinadi. Sulton Mas'ud qo'mondonlaridan yana biri sifatida Oxur solor Piriyning ismi qayd etilgan. Ushbu ma'lumotlardan ko'rinadiki, nomlari zikr etilgan sarkardalar avval Amir-i oxur lavozimida xizmat qilgan bo'lishlari yoki Amir-i oxur lavozimi bilan bir vaqtda qo'shin qo'mondonligi vazifasini ham bajargan bo'lishlari mumkin. Bu esa saroy amaldorlarining nafaqat ma'muriy, balki yuksak harbiy salohiyatga ham ega bo'lganliklarini tasdiqlaydi.

Kadxudo¹⁷¹ — vazirning qarorlarini viloyat hokimlari va amirlar orqali ijro etuvchi mas'ul amaldordir. Bayhaqiy kadxudoni vazirning o'rinbosari sifatida, vassal yoki tobe davlatlar huzurida xizmat qiluvchi mansabdor deb ta'riflaydi. Shuningdek, sultonlarning vazirlarini ham ba'zan kadxudo deb atashgan; qo'shinning ma'muriy va tashkiliy ishlariga mas'ul bo'lgan shaxs esa "kadxudo-i lashkar" deb yuritilgan. Sulton Mas'ud Kirmon¹⁷²ga yuborgan qo'shiniga sipohsolor etib Ahmad Ali No'shteginni, kadxudo (*kadxudo-i lashkar*) etib esa Bu-l-Farajni tayinlagan. No'shteginga tilla kamar, ikki shoxli kuloh, nog'ora (*ko's*) va bayroq berilgan bo'lsa, kadxudo Bu-l-Farajga xil'at bilan birga oltin buyumlar va hamoyil qilich (*shimshir-i hamoyil*) in'om etilgan.

Bayhaqiyning yozishicha, kadxudolik lavozimi vazirlik uchun o'tish vazifasini o'tagan yuksak mansab hisoblangan. Devonu-risolat boshlig'i Bunars¹⁷³ning: "Abbosiy xalifalari va Somoniylar davrida amir va hojiblarning kadxudolariga vazirlik berar edilar..." degan so'zlari ushbu fikrni tasdiqlaydi.

¹⁷¹ Kadxudo (Kadxudo): Forscha "kad" (uy/xonadon) va "xudo" (sohib/ega) so'zlaridan olingan bo'lib, lug'aviy ma'nosi "uy egasi" yoki "oqsoll" demakdir. Islom davlatchiligida u "ish boshqaruvchi" yoki "ishonchli vakil" ma'nosida ishlatilgan. Viloyatlarda sultonning o'z vaziri bo'lgani kabi, viloyat hokimining ham o'z "vaziri" bo'lgan va u Kadxudo deb atalgan. U markaziy devon va viloyat ma'muriyati o'rtasidagi asosiy bog'lovchi bo'lgan. G'aznaviyarga bo'ysungan vassal hukmdorlar saroyida sultonning maxsus vakili (rezidenti) bo'lib, u ham kadxudo deb atalgan. U sulton manfaatlarini himoya qilgan va o'sha davlatning sadoqatini nazorat qilgan.

¹⁷² Kirmon Xurosonni Fors ko'rfazi va Ummon dengizi bilan bog'lovchi muhim savdo yo'llari chorrahasida joylashgan. Sulton Mahmud Kirmonni Buvayhiylar sulolasidan tortib olgan. Sulton Mahmud Kirmonga o'zining ishonchli amirlarini hokim etib tayinlaydi. Viloyatda sunniylik aqidasi ustunlik qilgan masjidlar va madrasalar qurdiradi. 1040-yilgi Dandanakon jangidagi mag'lubiyatdan so'ng G'aznaviylar Kirmon ustidan nazoratni butunlay yo'qotdilar. Viloyat Kirmon Saljuqiylari davlatining markaziga aylandi.

¹⁷³ Abu Nasr Mushkon: G'aznaviyalar tarixidagi eng buyuk kotib va davlat arbobi, Abul-Fazl Bayhaqiyning ustoz. U Sulton Mahmud va Sulton Mas'ud davrlarida Devon-i Risolatni boshqargan.

Kadxudolar nafaqat sultonning, balki shahzodalar, vazir va amirlarning ham shaxsiy yordamchisi sifatida xizmat qilganlar. Masalan: Sulton Mahmud o'g'li Muhammadga Jo'zjon¹⁷⁴ viloyatini berganda, unga Abu Bakr Kuhistoniyni kadxudo qilib birlashtirgan. Mas'ud Hirotga yuborilayotganda, unga Abu Sahl Zavzaniy kadxudo etib tayinlangan. Sulton Mas'ud o'g'li Mavdudni Hindistonga yuborganda, unga Abu-l-Fath Mas'udni kadxudo sifatida tanlagan. Kadxudolarning vakolatlari ba'zan qo'mondonlarnikidan ham yuqori bo'lgan. Sulton Mas'ud Iroq sipohsolori Tosh-i Farroshga: "Senga topshirilgan ishlar nihoyatda muhim, aqlingni yig' va orqangdan yuboriladigan kadxudoning buyruqlariga quloq sol..." deb tanbeh berishi kadxudoning nufuzidan dalolat beradi.

Sulton Ibrohim davrida xazinachi Sharif Abu-l-Farajga mamlakatning ko'p hududlarini boshqarish bilan birga, saroy harami va shahzodalarning kadxudoligi, maxsus mulklar nazorati (*mutavalli-i asbob-i xos*), saroy oshxonasi (*kanduriy*), zarbxona va tirozxonalar boshqaruvi topshirilgan edi. Kadxudoning naqadar keng vakolatlarga ega ekanligini Sulton Mas'udning Ray kadxudosi etib tayinlangan Bu Sahl Hamduyga aytgan so'zlari ham ko'rsatadi. Sulton unga o'zining ismi tushirilgan uzugini berib, shunday degan: *"Bu Iroq mamlakatining uzugidir, uni senga beramiz, sen u yerlarda bizning xalifamizsan (o'rinbosarimizsan). U yerlarda bizning farmonimizdan so'ng, qo'shin va fuqaro ustidan sening farmoning joriydir"*.

¹⁷⁴ Jo'zjon viloyati — G'aznaviyalar imperiyasining shimoliy-g'arbiy qismida joylashgan, strategik va iqtisodiy jihatdan o'ta muhim hudud hisoblangan. Bugungi kunda Afg'onistonning shimoliy viloyatlaridan biri bo'lib, uning markazi Shibirg'on shahridir. G'aznaviyalar kuchayishidan oldin Jo'zjonni mahalliy qilgan turkiy-eroniy kelib chiqishga ega bo'lgan Farig'uniylar sulolasi boshqargan. Sulton Mahmud G'aznaviy ushbu sulola bilan qarindoshlik aloqalarini o'rnatgan (uning qizi Farig'uniy amiriga turmushga chiqqan). Sulton Mas'ud davrida Jo'zjon Saljuqiylarga qarshi mudofaa chizig'ining muhim bo'g'ini bo'lgan. Mas'ud o'z qo'shinlarini ko'pincha Jo'zjon yaylovlari (o'tloqlari) to'plagan. Bu yerda yetishtirilgan otlar G'aznaviy suvoriy qo'shini uchun asosiy manba bo'lib xizmat qilgan.



Xaybar-Paxtunxva hududi 963-yildan 1187-yilgacha bo'lgan davrda yirik islom imperiyalari, jumladan, Sulton Mahmud G'aznaviy asos solgan G'aznaviyar imperiyasi (975–1187) tarkibida bo'lgan. Tarixiy manbalarga ko'ra, Sulton Mahmud Hindistonga o'n yetti marta harbiy yurish qilgan. O'sha davrda Shimoliy Hindiston bir necha hindu davlatlariga bo'lingan edi. Hindiston chegarasida esa Panjobdan Kobulgacha cho'zilgan Hindushohiyar podsholigi mavjud bo'lgan.



Lal Marah majmuasi tarixshunoslikda "Noma'lum G'aznaviy maqbaralari" nomi bilan ham yuritiladi Lal Mahara obidasi milodiy XI va XII asrlarga oid islom me'morchiligining o'ta muhim yodgorligi hisoblanadi. Majmua dastlab 11 ta monumental maqbara va 120 dan ortiq qabrlardan tashkil topgan edi. Biroq, davlat muhofazasiga olingan vaqtda atigi 4 ta maqbara va bir qancha qabrlar xaroba holatida saqlanib qolgan, qolgan 7 ta maqbara butunlay vayron bo'lib, faqat poydevor izlarigacha qolgan edi. Saqlanib qolgan to'rtta maqbara bugungi kunda konservatsiya qilingan va qayta tiklangan. Hozirda hudud yaxshi muhofaza qilinmoqda, obidani tashqi tabiiy ta'sirlardan himoya qilish va yangi (zamonaviy) qabristonlar kengayib ketishining oldini olish maqsadida atrofga daraxtlar ekilgan.

"G'ulom" so'zi lug'aviy jihatdan "bola", "o'smir" yoki "bolalikdan yigitlikka o'tayotgan shaxs" ma'nolarini anglatsa-da, istilohda yoshi va mavqeidan qat'i nazar, "qul" ma'nosida qo'llaniladigan tushunchadir. Mamluklar (harbiy qullar) tabaqasini shakllantirish, ya'ni bolalarni yoshligidan yig'ib yoki sotib olib, maxsus harbiy ta'lim berish usuli Vizantiya va Sosoniylarda ham mavjud bo'lgan juda qadimiy an'anadir. Musulmon davlatlari ham ushbu an'anani davom ettirganlar. Abbosiy xalifalaridan Mu'tasimning turk mamluklarini yig'ishga alohida ahamiyat bergani ma'lum. Undan so'ng Somoniylar, G'aznaviylar, Fotimiylar, Saljuqiylar va boshqa islom davlatlarida turk mamluklarini yetishtirish tizimi izchil davom etdi.

Xizmatga yoshligidan kirib, o'zlik va kibrdan voz kechgan shaxslarning davlatga sodiqroq xizmat qilishi haqidagi qarash O'rta asr turk-islom davlatlarining deyarli barchasida kuzatilgan g'ulomlik tizimining g'oyaviy asosini tashkil etadi. "G'ulomoni xos", "g'ulomoni dargoh" kabi iboralar bilan atalgan ushbu toifa G'aznaviy, Somoniy va Saljuqiy saroylari hamda qo'shinlarida alohida bir tabaqa bo'lib, ular bevosita sultonning shaxsiga bog'liq bo'lganlar. Sultonga xizmat qiluvchi barcha saroy amaldorlari va amirlar aynan shu tabaqa orasidan yetishib chiqqan va poytaxtda istiqomat qilgan. Shuningdek, G'aznaviylarda davlat arboblari va amirlarning farzandlari ham iltifot ramzi sifatida "g'ulomoni xossa" tabaqasiga qabul qilingani ma'lum. Masalan, Sulton Mahmud No'shteginni yoshligida g'ulom qilib olgan va xos g'ulomlar safiga qo'shgan. Mahmud vafotidan so'ng o'g'li Muhammad uni yanada tarbiyalab, unga choshnigirlik, soqiylik vazifalarini, hatto G'uzgonon viloyati hokimligini topshirgan. Odatda xos g'ulomga bitta xizmatkor berish urf bo'lsa-da, unga alohida ehtirom sifatida ikki nafar xizmatkor ajratilgan edi. Abbosiy, Somoniy, G'aznaviy va Buyuk Saljuqiylarda harbiy qobiliyatlari tufayli g'ulomlarning asosiy qismini turklar tashkil etgan bo'lsa-da, ular orasida boshqa xalq vakillari ham uchray turgan.

Sulton Mahmudning shaxsiy qo'riqchi qismlari yosh g'ulomlardan tashkil topgan edi. Ushbu qismning yuqori bo'g'ini, ya'ni qo'mondonlik lavozimlari ozod

etilgan g'ulomlar qo'lida bo'lgan. Mahmud o'z qo'riqchi qismini shakllantirishga katta kuch sarflagan. U har bir shaxsiy g'ulomning chaqqon, jasur, sodiq va intizomli askar bo'lishi uchun azami darajada mehnat qilgan va shu tariqa o'z gvardiyasining nufuzini yuksak darajaga ko'targan. Hatto boshida u qattiq qarshiliklarga ham duch kelgan. Masalan, Nishopurga kelganida mahalliy g'ulomlar isyon ko'tarishadi, Mahmud bu holatdan xabar topgach, isyonchilarning bir qismini o'ldiradi, qolganlarini asir oladi, bir qismi esa Somoniylar huzuriga qochib ketadi. Nizomulmulk asaridagi g'ulomlar bilan bog'liq hikoyalarning asosiy mazmuni g'ulomlar o'z shaxsiy manfaatlari yo'lida aholini talab-talamasliklari kerakligi haqidagi tamoyilga tayanadi. Buning aksini qilganlar qattiq jazolangan. Chunki bunday harakatlar tartibsizlikni tug'dirib, hukumat nufuzini pasaytirgan. G'ulom tabiatan boshqarish va tartibga solish uchun tayyorlangan bo'lsa-da, bu kuch faqat hukumat amri bilan urushlarda, ichkarida soliq yig'ish va isyonlarni bostirish vaqtida reja asosida ishlatilishi lozim edi.

Nizomulmulkning qayd etishicha, "Somoniylar zamonida g'ulomning xizmati uning mahorati va layoqatiga qarab bosqichma-bosqich oshib borardi. Shundayki, yangi sotib olingan g'ulom: Birinchi yil: Piyoda holda, zandanachi (Buxoro matosi) kaftan va yengil etikda xizmat qilardi. Unga otga minish qat'iyman etilgan, aks holda jazolangan. Etikda bir yil xizmatdan so'ng: Visak-boshi (bo'lim boshlig'i) bu haqda hojibga, hojib esa podshohga xabar berardi. Shunda unga charm qoplangan egarchi va oddiy charm yuganli kichik ot berilardi. Ikkinchi yil: Ot va qamchi bilan bir yil xizmat qilgach, beliga bog'laydigan qilich (karachur) berilardi. Uchinchi yil: Otlanish vaqtida taqiladigan yoy qabi (qirbon) va o'qlon (kishan) berilardi. To'rtinchi yil: Yaxshiroq egar, yulduzli jilov, kaftan va ustiga xalqa osilgan cho'moq (gurzi) berilardi. Beshinchi yil: Sultonning soqiysi (ichimlik ulashuvchi) va beliga qadah osilgan obdor (suvchi) bo'lardi. Oltinchi yil: Jomadorlik (liboslarga mas'ul) qilar edi. Yettinchi yil: Unga o'n olti qoziqli shaxsiy chodir berilardi. Yangi sotib olingan uchta g'ulomcha uning qo'l ostiga (hayl) berilib, o'ziga Visak-boshi laqabi berilardi. Unga kumush ipli qora kuloh va

Ganja kaftani kiydirilib, martabasi oshirilib, nihoyat Hayl-boshi (bo'linma qo'mondoni) bo'lardi. Shundan so'nggina uning shijoati va mahorati hammaga ma'lum bo'lardi. Inson 30, 35 va 40 yoshga yetmaguncha unga amirlik yoki volillik (hokimlik) rutbasi berilmas edi. Nizomulmulk bunga misol qilib, Alpteginning Sabukteginni (Sulton Mahmudning otasi) yetti yillik yo'lni juda qisqa muddatda bosib o'tib, Visak-boshi¹⁷⁵ etib tayinlaganini keltirib o'tadi." Bu yerda bayon etilgan ma'lumotlar saroy va qo'shinda xizmat qilgan barcha toifadagi g'ulomlarga tegishli bo'lib, ushbu tizimning ishlash tartibi haqida juda oydinlashtiruvchi (yorqin) ma'lumotlar beradi.

Ushbu holatni mintaqada olib borilgan arxeologik qazishmalar ham tasdiqladi. Lashkari Bozor¹⁷⁶ saroyining topilishi va uning taxt zalidagi sultonning gvardiyasini (muhofizlar alayi) aks ettiruvchi freskalarining aniqlanishi muhim voqea bo'ldi. Ushbu tasvirlar Abbosiylar saroyi freskalari bilan qadimgi Eron tasvirlari o'rtasidagi bog'liqlikni ko'rsatib, islom tasviriy san'atidagi mavjud bo'shliqni to'ldirishga xizmat qiladi. Figuralarning kiyimlarida dasht ko'chmanchi xalqlari san'atiga xos bo'lgan aksessuarlar alohida e'tiborni tortadi. Bu esa G'aznaviy muhofiz jangchilarining kelib chiqishi turk bo'lganligidan dalolat beradi. X asrga oid Nishopur¹⁷⁷ devoriy rasmlarida suvoriylar kamarida turli o'lchamdagi osilchoqlar¹⁷⁸ borligi ko'rinadi. G'azna¹⁷⁹dagi marmar relyeflari¹⁸⁰ va

¹⁷⁵ Visak-boshi — o'rta asr turkiy va islomiy harbiy-ma'muriy tizimida (xususan, Somoniylar, G'aznaviylar va Saljuqiylarda) g'ulomlar iyerarxiyasining birinchi rahbarlik pog'onasi hisoblanadi. "Visak" (yoki vashaq) so'zi o'rta asr turkiy va forsiy manbalarda "yosh yigit", "g'ulom" yoki "xizmatchi" ma'nosini anglatadi. "Boshi" — turkiy unvon bo'lib, "rahbar", "yetakchi" demakdir. To'g'ridan-to'g'ri tarjimasi "G'ulomlar boshlig'i" yoki "O'n bashi" (o'nta g'ulomga mas'ul shaxs) degan ma'noni beradi.

¹⁷⁶ Lashkari Bozor — Afg'onistonning Helmand daryosi bo'yida, qadimiy Bust shahri yaqinida joylashgan ulkan saroy-shahar majmuasidir. Ushbu majmua G'aznaviylar sultonlari, xususan, Sulton Mahmud (998–1030) va uning o'g'li Sulton Mas'ud I (1030–1041) davrida davlatning qishki poytaxti va harbiy qarorgohi sifatida shakllangan. Lashkari Bozor 1151-yilda G'uriylar sultoni Alouddin Jahonso'z tomonidan yoqib yuborilgan. Keyinchalik mo'g'ullar bosqini natijasida butunlay vayronaga aylangan.

¹⁷⁷ Nishopur (hozirgi Eronning shimoli-sharqida) G'aznaviylar davlatining Xurosondagi eng yirik iqtisodiy, siyosiy va ilmiy markazi bo'lgan. Sulton Mahmud G'aznaviy 999-yilda Somoniylar davlatini tugatgach, Nishopurni o'z tasarrufiga olgan va bu shahar imperiyaning g'arbiy viloyatlarini boshqarishda asosiy tayananch nuqtasiga aylangan. Metropolitan muzeyi tomonidan olib borilgan qazishmalar (1935–1940) Nishopurda o'sha davr saroy hayoti va harbiy iyerarxiyasini yorituvchi noyob devoriy suratlarini (freskalarni) ochib berdi. Nishopurning Sabzpushan saroyidan topilgan X asrga oid suvoriy tasviri G'aznaviy harbiy elitasining tashqi ko'rinishini o'rganishda asosiy manbadir.

¹⁷⁸ Sarkanjalar — o'rta asr turkiy jangchilari, xususan, G'aznaviy suvoriylari kiygan charm kamarlarning (belbog'larning) pastki qismiga mahkamlangan va turli uzunlikdagi osilib turuvchi tasmalar majmuasidir. Bu an'ana qadimiy Oltoy va Markaziy Osiyo turkiy xalqlarining "belbog" madaniyati"ga borib taqaladi. X asr Nishopur va

Lashkari Bozor saroyining taxt zalida saf tortgan askarlarning belida ham kundalik hayotga oid buyumlar osilgan shunday osilchoqlar aniq-ravshan ko'zga tashlanadi. Saroy g'ulomlari solor-i g'ulomoni saroy⁹(Sulton Mas'ud davrida bu lavozimda Bekdog'du bo'lgan) va sarhang-i g'ulomoni saroy (Mas'ud davrida bu amir Beje edi) hamda boshqa amirlarning qo'mondonligi ostida bo'lganlar. Masalan, Sulton Mas'ud g'azablangan bir vaqtida Xuroson sohib-i devoni Muzaffar Tohir haqida "bu odamni osish kerak" deydi. Buni eshitgan dushmanlari fursatdan foydalanib, qisqa vaqt ichida uni dorga osadilar va buni sultonning buyrug'idek ko'rsatadilar. Sulton bu xabarni eshitgach, saroy g'ulomlari qo'mondoni Bekdog'duga: "Insonlarning, ayniqsa Muzaffardek kishining bunchalik oson o'ldirilishiga hayron qolmaslikning iloji yo'q. Sen hojibsan, dargohda hozirsan, bunga qanday yo'l qo'yding, nega meni xabardor qilmading?" deb tanbeh beradi. Bekdog'du esa: "Men g'ulomlar soloriman, vazifam og'ir, boshqa ishlar bilan shug'ullanishga vaqtim yo'q, dargohdagi boshqa ishlarga aralashmayman. Bu odamning osilganini ham o'limidan keyin eshitdim", deya javob beradi.¹

Manbalarda g'ulomlarning oltin kamar taqib yurishgani, maoshlari (*jomegi*) bevosita o'zlariga to'langani va hatto G'aznada ularning "Oltin kamarlilar mahallasi" (*kuyi zarrin kamaron*) deb atalgan maxsus hududlari bo'lgani haqida ma'lumotlar mavjud. G'aznaviyalar qo'shini Mahmud, Muhammad va Mas'ud davrlarida *bistgoniy*, ya'ni naqd maosh olgani, saroy g'ulomlariga esa tiyul (yer) berilmagan aniq ma'lum.

Lashkari Bozor devoriy suratlarida ushbu detallar aniq tasvirlangan. Charm tasmalar uchiga ko'pincha oltin, kumush yoki bronza yasalgan, naqshinkor metall uchliklar (tilla qoplamalar) o'rnatilgan. Nishopur suvoriylari tasvirida ushbu sarkanjalarning nafaqat bezak, balki jangovar aslahalarni (pichoq, o'q'lon, qayroqto'sh) ilish uchun ham xizmat qilgan. G'aznaviyalar saroyida sulton o'z amirlari va g'ulomlarini taqdirlaganda beriladigan "oltin kamar" (belbog') aynan mana shunday sarkanjal bilan bezatilgan bo'lishi shart edi. Sarkanjalarning ko'pligi va ulardagi qimmatbaho metallarning sifati egasining sulton huzuridagi nufuzini ko'rsatgan.

¹⁷⁹ G'azna (hozirgi Afg'onistonning janubi-sharqida) X-XII asrlarda G'aznaviyalar imperiyasining poytaxti sifatida Islom olamining eng buyuk madaniy, siyosiy va harbiy markazlaridan biriga aylangan. Sulton Mahmud davrida shahar o'zining oltin davrini yashagan. 1151-yilda G'uriylar sultoni Alouddin Jahonso'z shaharni zabt etib, uni yetti kecha-kunduz davomida yoqib yuborgan. Shu sababli G'aznaning ko'plab mahobatli binolaridan faqat poydevorlar va minoralar saqlanib qolgan.

¹⁸⁰ Sulton Mas'ud III saroyidan (XI asr oxiri) topilgan ushbu marmar panellar G'aznaviy me'morchiligining cho'qqisi hisoblanadi. Ushbu qabartmalarda ov sahnalari, raqs tushayotgan ayollar va qurollangan qo'riqchilar tasvirlangan. Askarlarning belidagi kamarlardan tushib turgan tasmalar (sarkanjal) nafaqat bezak, balki amaliy vazifani ham bajargan. Ularda kosa, pichoq, qayroqto'sh yoki kichik hamyonlar osilgani arxeologik jihatdan tasdiqlangan.

Sultonning yonida doimiy xizmatda bo'ladigan va xos g'ulomlar (*havossi g'ulomon* yoki *g'ulomoni xos*) deb atalgan bu toifa sultonning sayohatlari, harbiy yurishlari va bazmlarida unga hamrohlik qilganlar. Masalan, Amir Alptegin Balx¹⁸¹ga qo'shini va xos g'ulomlari bilan birga borgan edi. Alptegin Qobul¹⁸²da xalqdan pulini bermasdan kuch bilan molini tortib olgan bir g'ulomini maydonda osib o'ldirtirdi va shu tariqa buyruqqa itoat etmagan va zo'rvonlik qilganlarga ibrat ko'rsatdi. Xos g'ulomlar jang maydonida ham sultonning yonida turishgan yoki u bilan birga hujumga o'tishgan. Masalan, Sulton Mahmudning saroy g'ulomlari Siston qamalida qal'a devoriga chiqib, "nog'ora chaling, yashasin Mahmud!" deb hayqirishgan. Shuningdek, Sulton Mahmud 400/1009-yildagi oltinchi Hindiston yurishida qo'shini chekinayotganini ko'rib, yonidagi xos g'ulomlari bilan birga hujumga o'tadi va natijada jang g'alaba bilan yakunlanadi. Sultonning o'zi ham askarlari bilan birga dushmani ta'qib qiladi. 405/1014-yildagi Nandana yurishida esa Abu Abdulloh qiyin ahvolda qolganini ko'rib, uni qutqarish uchun o'z xos g'ulomlaridan bir qismini yuborgan.

Xos g'ulomlar ba'zan sultonlardan maxsus topshiriqlar ham olib turishgan. Sulton Mahmud Niso va Boyard omili ustidan tushgan shikoyatlardan so'ng, uni jazolash uchun ikki saroy g'ulomini yubordi. Ular o'sha hudud shaxnasini (harbiy boshlig'ini) ham hamrohlikka olib, omilni dorga osishdi va xalqqa ibrat bo'lishi

¹⁸¹ Afg'onistonning shimolidagi Balx viloyatida joylashgan kichik shaharcha (qadimiy shahar xarobalari saqlangan). Joylashuvi: Viloyat markazi bo'lgan Mozori Sharif shahridan taxminan 20 km shimoli-g'arbda joylashgan. "Onalar shahri" sifatida qayd etilgan. Balx G'aznaviyalar uchun "Shimoliy darvoza" hisoblangan. Sulton Mahmud va Sulton Mas'ud I davrida shahar Movarounnahrda keladigan Qoraxoniylar va Saljuqiylar xavfiga qarshi asosiy mudofaa istehkomi bo'lgan. 1040-yildagi Dandanakon jangidan so'ng Balx butunlay Buyuk Saljuqiylar tasarrufiga o'tdi. Sulton Alp Arslon davrida shahar Saljuqiylarning shimoli-sharqiy tayanchiga aylandi. XII asr o'rtalarida esa shahar G'aznaviyalarning ashaddiy raqibi bo'lgan G'uriylar qo'lga o'tdi. G'uriylar davrida Balx o'zining so'nggi yirik me'moriy yuksalishini boshdan kechirgan. Balx tarixidagi eng qora sahifa Chingizxon nomi bilan bog'liq. 1220-yilda shahar aholisi mo'g'ullarga qarshilik ko'rsatgani uchun Chingizxon shaharni butunlay yer bilan yakson qilishni va barcha aholini qirishni buyuradi.

¹⁸² Kobul (Kabil) shahri X-XI asrlarda Markaziy Osiyodan Hindiston yarim oroliga o'tadigan asosiy yo'lak va strategik nuqta bo'lgan. Sulton Mahmud va uning otasi Sabuktegin davrida Kobulning egallanishi imperiyaning dunyoviy qudratiga aylanishini belgilab berdi. Amir Alptegin Buxorodan chiqib(962) Balx orqali G'azna sari harakatlanayotganda Kobul devonlari orqali o'tgan. O'sha paytda Kobul atrofi mahalliy qabilalar va Hindushohiy podshohligi ta'sirida edi. Alptegin bu devonlarni o'zining professional g'ulomlari bilan zabt etib, G'azna poytaxt bo'lishi uchun xavfsiz yo'l ochdi. X asr oxirida Kobul Hindushohiy hukmdori Jaypala nazoratida edi. 986-987 yillarda Sabuktegin va Jaypala o'rtasidagi birinchi yirik jang aynan Kobul va G'azna o'rtasidagi hududlarda sodir bo'ldi. Sulton Mahmud G'aznaviy 1001-1002 yillarda Hindushohiyarni mag'lub etib, Kobulni butunlay imperiya tarkibiga qo'shib oldi. Kobulning olinishi G'aznaviyalar uchun Hindistonga ochilgan "oltin darvoza" bo'lib xizmat qildi. Kobul G'azna poytaxti uchun shimoldan (Movarounnahrda) keladigan harbiy yordam va oziq-ovqat karvonlari uchun asosiy to'xtash joyi bo'lgan.

uchun e'lon qilishdi. Saroydagi qabullarda ham g'ulomlar o'z o'rinlariga ega edilar. Sulton Mahmud Bag'doddan kelgan xalifa elchisini qabul qilishdan avval, g'ulomlar hojiblar bilan birga huzurda saf tortib turishgan. Sulton Mas'ud davrida ham shu kabi amaliyotlarni ko'rish mumkin; masalan, Makronga Hojib Olvuntosh, Siphosolor G'oziy va Jomador Roktog'mush qo'mondonligida to'rt ming saroy suvorisi (*chahor hazar suvor-i dargohi*) va uch ming piyoda askar urush uchun yuborilgan edi. Nafaqat sultonning, balki saroy ayonlarining ham o'z qullari bo'lgan. Masalan, Sulton Mahmud saroyida mavqeyi mustahkam bo'lgan shoir Farruxiy yigirma nafar kumush kamarli g'ulom hamrohligida yurgan.

Saroy g'ulomlarining soniga kelsak, Bayhaqiy Mas'ud davridagi g'ulomlar miqdorini bir o'rinda to'rt ming, boshqa bir necha joyda esa olti ming deb ko'rsatgan. Fuad Ko'prulining fikricha, bu ma'lumotlarni to'g'ri tushunish uchun G'aznaviyalar qo'shini va g'ulomlik tizimi haqida chuqur bilimga ega bo'lish lozim.

"Saroy g'ulomlari solori" unvonini tashuvchi turk qo'mondoni boshchiligidagi bu maxsus kuch davlatning umumiy harbiy ishlari bilan shug'ullanuvchi arz devoniga (*arz devaniy*) bo'ysunmagan va ularning ismlari bu devonning rasmiy daftarlarida qayd etilmagan. Ularning ma'muriy va moliyaviy ishlari boshqa saroy yumushlari bilan birga dabiri saroy (saroy kotibi) deb ataluvchi fuqarolik amaldori tomonidan boshqarilgan. G'ulomlarning ro'yxatlari — o'sha davr tili bilan aytganda *jaridalari* — aynan ushbu devon tomonidan yuritilgan bo'lib, u yerda nafaqat g'ulomlarning ismlari, balki ular haqidagi barcha batafsil ma'lumotlar saqlangan. Keyingi hukmdorlar davrida saroy va qo'shinda turk g'ulomlarining soni yanada ortganligi shubhasizdir.

G'aznaviyalar davri saroy va qo'shin g'ulomlari orasida turli turkiy qabilalarga mansub kishilar bo'lishi bilan birga, eng ko'p Chigil va Qarluq turklari o'rin olgan edi. Hattoki qo'shin va saroydagi g'ulomlar hamda yirik qo'mondonlarning deyarli barchasi turklardan tashkil topganligi va ularning Turkistondan, ya'ni turk o'lkalaridan keltirilgani ma'lumdur.

Saroyda va qo'shinda xizmat qiluvchi turk qullari o'zlari mansub bo'lgan qabilalarning xususiy liboslari va kulohlarini emas, balki G'aznaviylar davlati tomonidan rasmiy ravishda qabul qilingan kiyim va bosh kiyimlarni (*sarpush*) kiyib yurishgan. Tarixiy va geografik manbalardan turli turkiy guruhlarining o'ziga xos liboslari va kulohlari (*bo'rkklari*) bo'lganligini bilamiz. Bayhaqiy Sulton Mas'ud davridagi g'ulomlarning kiyimlari haqida juda muhim ma'lumotlarni keltirib o'tadi: marosim kunlarida ular juda bezakli va qimmatbaho matolardan tikilgan liboslar kiyar, qo'llarida oltin va kumush amudlar (*gurzilar*), o'q va yoy tutar edilar. Masalan, Sulton Mahmud saroyida to'rt ming turk, to'rt ming hind o'spirin g'ulomi va ikki ming besh yuzta fil bor edi. Ular doimiy ravishda sultonning o'ng va chap tomonida tik turishardi. Ulardan ikki ming nafari to'rt bo'lakli (*patli*) kulohga ega bo'lib, sultonning o'ng tomonida oltin gurzilar bilan qo'riqchilik qilardi. Ikki ming nafari esa ikki bo'lakli kuloh kiyar va kumush gurzilar bilan sultonning chap tomonida turardi. Sulton turli millatlardan g'ulom tanlashga alohida e'tibor bergan; buning sababi hindlarni turklar bilan, turklarni esa hindlar bilan hayiqtirish va o'zaro raqobat uyg'otish edi. Bu orqali u g'ulomlarning yanada yaxshi xizmat qilishini va o'ziga to'liq itoat etishini ta'minlagan. Yoshi bir o'z ulg'aygan g'ulomlar saroyning xossa (elita) qismidan chiqarilib, umumiy qo'shinga yuborilgan. Sulton Mas'ud ham qabul marosimidan avval yangi qurdirgan saroyini jihozlagan edi. Bu vaqtda "G'ulomoni xossagi" saroy supalari atrofida saqlotuniy, bag'dodiy va isfahoniy matolaridan tikilgan liboslarda saf tortib turishgan. Ularning boshlarida ikki shoxli (*dalli*) kulohlar, bellarida oltin kamarlar va bog'ichlar, qo'llarida esa oltin asolar bor edi. Taxtning o'ng va chap tomonida boshlarida to'rt bo'lakli kuloh, bellarida javohirlar bilan bezatilgan kamarlar, yelkalarida hamoyil tarzida osilgan murassa (qimmatbaho toshlar qadalgan) qilichlar bilan o'nta qul turardi.

Saroyning o'rtasida ikki qator qullar tizilgan bo'lib, ulardan bir qatori devorga yaqin turardi. Ularning boshlarida to'rt bo'lakli kuloh, qo'llarida o'q, qilich, sadoq va yoylar (*nimlang*) bor edi. Ikkinchi qatordagi qullar esa ikki shoxli

kuloh kiygan, kumush kamarlar taqqan va qo‘llarida kumush aso tutib turishardi. Bu ikki qatordagi qullar Shustariy matosidan tayyorlangan liboslar kiyishgan edi. Bular bilan birga, javohirlar bilan bezatilgan egar-jabduqli o‘nta ot, faqat oltin bezakli anjomlarga ega yigirmata ot hamda ellikta oltin qalqonli daylamiylar ham hozir edi. Ulardan o‘ntasining qalqoni qimmatbaho toshlar bilan bezatilgan edi. Martabadorlar ham u yerda saf tortishgan. Saroy pardasidan tashqarida esa ko‘plab saroy ahli qurollangan holda shay turishgan.

Otabeg — "ota" va "beg" so‘zlarining birikmasidan tashkil topgan bo‘lib, ushbu unvon ilk bor Saljuqiy vaziri Nizomulmulkka berilgani aytiladi. Bu unvon dastlab Buyuk Saljuqiylar davlatida qo‘llanilgan va keyinchalik ushbu davlatning feodallari (mahalliy hukmdorlari) orasida keng tarqalgan. Fuad Ko‘pruli: "Otabeglik shunchaki faxriy unvonmi yoki muayyan bir lavozim nomimi?" degan savolni o‘rtaga tashlab, otabeglik Saljuqiylarda dastlab o‘ta yuksak davlat lavozimi bo‘lgani, keyinchalik esa oliy unvonga aylanganini ta’kidlaydi. Saljuqiylarda ushbu tizim quyidagicha ishlagan: sultonlar imperiya hududlarini oila a‘zolariga taqsimlab berganlarida, yoshi kichik shahzodalarga vasiy va murabbiy sifatida otabeg tayinlaganlar. Bevosita oliy sultonga bo‘ysunuvchi bu otabeglar o‘zlari boshqarayotgan keng hududlarda go‘yo yarim mustaqil hukmdor noibi maqomida bo‘lib, barcha ma‘muriy va harbiy vakolatlarni o‘z qo‘llarida to‘plaganlar. Sultonning ishonchini qozongan tajribali amirlar orasidan tanlangan otabeglar, shu bilan birga, hovliqma shahzodalarning hukmdorga qarshi isyon ko‘tarmasliklarini ham nazorat qilganlar. Shunga qaramay, deyarli har bir hukmdor vafotidan keyin yuzaga keladigan taxt uchun kurashlarda ayrim otabeglar zohiran o‘z tarbiyasidagi shahzodani taxtga chiqarish, botinan esa butun imperiya boshqaruvini qo‘lga olish maqsadida ichki urushlarga sabab bo‘lgan holatlar ham uchrab turgan.

Ko‘pruli islomiyatdan avvalgi turk davlatlarida mavjud bo‘lgan va qadimiy turk davlatchilik an‘analaridan meros bo‘lib o‘tgan otabeglik instituti G‘aznaviylarda mavjud bo‘lmaganini, chunki bu davlat ko‘proq Somoniylar boshqaruv an‘analariga tayanganini ilgari suradi. Biroq, manbalarimizda buning

aksini ko'rsatuvchi ayrim ma'lumotlar mavjud. Masalan, "otabeg" so'zi Faxri Mudabbir¹⁸³ asarida: "Sulton Bahromshohning otabegi Mihtar Javhar bo'lgani va u saroyda sulton bilan birga istiqomat qilgani" haqida so'z boradi. Albatta, faqatgina ushbu jumlagi tayanib, G'aznaviyalarda otabeglik instituti to'laqonli shakllangan deb bo'lmaydi; chunki Faxri Mudabbir Saljuqiylar bilan zamondosh bo'lgani sababli ushbu atamani ularning ta'sirida qo'llagan bo'lishi ehtimoli bor. Shuningdek, otabeglik vazifasi yuqorida zikr etilgan kadxudolik lavozimi tarkibida mujassam bo'lgan bo'lishi mumkinligini ham nazardan qochirmaslik lozim.

Bundan tashqari, Amir Nosiruddin Sabukteginning Somoniy amiri Nuhdan o'zining pochta boshlig'i (*sohib-i barid*) Abul Abbas Fadlni "o'g'li Mahmudning muhim ishlarida yordamchi bo'lishi" uchun so'rashi va uning yuborilishi¹⁰²⁷ otabeglik institutini yodga soladi. Shuningdek, Dandonakan mag'lubiyatidan so'ng Sulton Mas'ud Xoja Abu Nasr Ahmadni o'g'li Mavdudning yoniga ishlarni boshqarish uchun qo'shib yuborishi va unga Xuroson voliyligini berib, Balxni Saljuqiylardan himoya qilishni topshirishi ham otabeglik vazifasiga juda yaqindir.

Otabeglik bilan bevosita bog'liq bo'lmasa-da, saroyda sulton farzandlarining tarbiyasi bilan shug'ullanuvchi maxsus murabbiylar ham bo'lgan. Shunday murabbiylardan biri Farxon-i Xodim ismli shaxs edi. Sulton Mahmud o'z farzandlarining tarbiyasi va hayotini diqqat bilan kuzatib borgan. Hatto shahzodalarning shaxsiy hayoti haqida xabar keltirishi uchun bir qancha ayg'oqchilarni (*mushrif*) tayinlagan. Bu mushriflar shahzodalarning o'zlari bilmagan maxsus holatlarini ular atrofidagi qullar, farroshlar, keksalar va mutriblar (musiqachilar) orqali o'rganib, Sulton Mahmudga yetkazib turishgan.

Vakil-i dar- "Dar" so'zi "dargoh" yoki "darbor" (saroy) so'zining qisqartirilgan shaklidir. Vakil-i dar — viloyat hokimlari va amirlarga bo'ysunuvchi, biroq sulton saroyida istiqomat qilib, o'zi mansub bo'lgan amaldorlarning saroydagi ishlarini yurituvchi, ularni nazorat qiluvchi va zarurat

¹⁸³ Faxri Mudabbir (to'liq ismi: Muhammad ibn Mansur ibn Said Muborakshoh) — XII asr oxiri va XIII asr boshlarida yashagan buyuk tarixchi, harbiy nazariyotchi va adib. Uning asarlari G'aznaviyalar va G'uriylar davri harbiy va ma'muriy tizimini o'rganishda eng birlamchi manba hisoblanadi. Eng muhim asari: "Adab al-harb va sh-shaja'a", ushbu asar (taxm. 1210-yil) islom olamidagi ilk harbiy ensiklopediya sanaladi.

tug'ilganda ularga oid vaziyatlarni saroyga, saroydagi yangiliklarni esa ularga yetkazuvchi mas'ul xodimdir. Masalan, bayramlarda vassal davlatlar va amirlarning sultonga hadyalar taqdim etish odatiga ko'ra, 422/1031-yilgi Mehrjon bayramida Xuroson sohib-i devoni Suriy o'z hadyalarini sulton huzuriga shaxsiy vakil-i dari orqali yuborganini ko'ramiz. Xuddi shuningdek, Alptegin ham Somoniylar saroyida sodir bo'layotgan voqealarni o'zining vakil-i darlari vositasida bilib turgan.

Sulton Mas'ud saroyida vakil-i dar bilan bog'liq sodir bo'lgan bir voqeani Bayhaqiy shunday bayon qiladi: "Saroyda Xorazmshoh Oltuntoshni yo'q qilish rejalashtirilayotgani haqida gap tarqalgach, Xorazmshohning vakil-i dari bo'lgan Bu Muhammad Mas'adiy buni maxfiy maktub orqali Xorazmshohga bildiradi. Maktub qo'lga tushgach, Mas'adiy so'roq qilinadi. U shunday javob beradi: 'Men Xorazmshohning vakiliman, undan yuqori maosh va in'omlar olaman. Uning foydasi yoki zarariga oid har qanday yangilikni unga yetkazishga qasamyod qilganman. Muhim bir gap bo'ldi va men buni yetkazdim'. Uni so'roq qilayotgan vazir bu qilayotgan ishi to'g'ri ekanini tan olib: 'Albatta, bu odam saroy vakilidir, maosh oladi, bilganini xo'jayiniga bildirishga qasam ichgan va o'z qasamiga sodiq qolmoqda', deydi..." Abbosiy, Xorazmshoh, Anadolu Saljuqiylari va Mamluklarda ustoddor, ustodor yoki ustodu-d-dor deb atalgan lavozim ushbu vakil-i darning muqobili deb hisoblanadi. Bu amaldor hukmdorning mollarini yig'ish va sarflashga mas'ul bo'lib, saroy hamda unga qarashli oshxona, sharobxona va boshqa tuzilmalarning, shuningdek, barcha saroy xizmatchilarining oliy boshlig'i hisoblangan. Anadolu Saljuqiylarida ustoddor zimmasida vaqf mulklarini nazorat qilish vazifasi ham bo'lgan.

Mamluklarda yanada muhim va yuqori maqomga ega bo'lgan ustoddor hamda Buyuk Saljuqiylarda uchraydigan vakil-i xos lavozimi G'aznaviy saroyidagi vakil-i dar vazifasiga to'g'ri keladi. Anvariyning ta'kidlashicha, G'aznaviyalarda hukmdorning, davlat amaldorlarining va saroy xizmatlarining muntazam yurishi, saroy ehtiyojlarini ta'minlash kabi vazifalarni bajaruvchi shaxs

ham shu nom bilan atalgan. Ya'ni vakil-i dar — saroydagi ikkinchi darajali fuqarolik idorasi va fuqaro xizmatchilarining raisidir. Biroq, buni tasdiqlovchi aniq ma'lumotlar hozircha yetarli emas. Ularning doimiy ravishda saroyda bo'lib, saroy ayonlarining shaxsiy topshiriqlarini ham bajarishganini Bayhaqiyning quyidagi so'zlari tasdiqlaydi: "Men devonu-risolatda navbatchi bo'lib turganimda, Rey sohib-i barididan maktub keldi. Amir meni chaqirib, ustozim Bu Nasrni chaqirtirishimni aytdi. Men ham darhol vakil-i darni yuborib, uni chaqirtirdim." Shunga o'xshash xizmatlar ijrosi Bayhaqiy asarining boshqa o'rinlarida ham ko'p bora tilga olingan.

Sarhang so'zi "sardar", "qoidd", "naqib", "chovush", "soqchi" va "tayoqdor" kabi ma'nolarni anglatadi. Tarixiy asarlarda ushbu tushuncha bilan bir qatorda "chovush", "durbosh" va "siyohpo'sh" (qora libosli) so'zlari ham keng qo'llaniladi. Fuad Ko'prulining ta'kidlashicha, "chovush" istilohi islomiyatdan avvalgi davrlardan boshlab turli turkiy davlatlarda saroyning turli xizmatlarida bo'lgan bir toifa amaldorlarga nisbatan qo'llanilgan va orduda kichik harbiy unvonni anglatgan. Turk mamluklari (g'ulomlari) davlati bo'lgan G'aznaviyalarda chovush unvoni mavjud bo'lganini o'sha davr shoirlarining she'rilarida ushbu so'zning uchrashi tasdiqlaydi. Garchi rasmiy tarixiy va adabiy manbalarda bu atama kam uchrasa-da, bu forscha asarlarda turkiy "chovush" so'zi o'rniga uning forscha muqobillari bo'lgan "sarhang" va "durbosh" so'zlari qo'llanilgan bo'lishi mumkin. Shoir Unsuriy¹⁸⁴ning chovush¹⁸⁵lar haqida so'z yuritishi va ularning turklardan tashkil topganini ta'kidlashi bu fikrni quvvatlaydi. G'aznaviyalar saroyi va qo'shinida sarhang hamda durboshlarning mavjudligi haqida aniq ma'lumotlar bor bo'lib, bu tizim keyinchalik deyarli o'zgarishsiz Saljuqiylarga o'tgan. Aslida, bu so'zning (masalan, atabeg yoki shunga o'xshash unvonlarning) Sanoiy¹⁸⁶ ijodida

¹⁸⁴ Abulqosim Unsuriy (vaf. 1039); Sulton Mahmud G'aznaviyning "shoiru-sh-shuaro"si (shoiralar podshohi). U Sulton Mahmudning eng qudratli davrida yashagan.

¹⁸⁵ Chovush: Qadimiy turkiy unvon bo'lib, qo'shinda tartib saqlovchi, xabarchi yoki marosimlarda yo'l ochuvchi harbiy amaldorni anglatadi.

¹⁸⁶ Hakim Sanoiy (vaf. 1131): G'aznaviyalarning so'nggi davrida yashagan buyuk so'fiy shoir. Uning davrida G'aznaviyalar va Saljuqiylar o'rtasida yaqin aloqalar o'rnatilgan edi. Shu sababli, Sanoiy asarlaridagi ba'zi unvonlarni (masalan, Atabeg) Saljuqiylar madaniyatidan o'tgan deb hisoblash mumkin.

uchrashini Saljuqiylar davrining ta'siri deb qabul qilsak ham, Unsuriyning chovushlar haqida so'z yuritishini boshqacha tarzda izohlashning iloji yo'q ya'ni, bu G'aznaviylarning o'ziga xos qadimiy turkiy an'anasi.

Forscha manbalarda sarhang va durbosh deb atalgan chovushlar tabaqasi har ikki imperiyada ham bevosita sulton amri ostidagi harbiy tashkilot hisoblangan. Hukmdorning xossa (elita) kuchlarini tashkil etgan va asosan turk g'ulomlaridan tarkib topgan ushbu guruhlar orasida chovushlar alohida mavqega ega edilar. Hukmdor tomonidan berilgan barcha buyruqlarni yetkazish va ijro etish ularning asosiy vazifasi edi. Tantanali marosimlar, bayramlar va sultonning tashqariga chiqishlari vaqtida bellarida kumush kamarlar, qo'llarida esa oltin yoki kumush suvi yugurtirilgan qimmatbaho, murassa (javohir qadalgan) asolar tutgan chovushlarning ishtirok etishi shart edi. Hukmdor biron joyga borayotganida, chovushlar uning atrofini o'rab olar va turkiy "savulun!" (yo'l bering), arabcha "tarriq!" yoki forscha "durbosh!" deb hayqirib, yo'l ochib borishardi.

Shoir Asadiyning she'rlaridan ma'lum bo'lishicha, ularning kiyimlari va kulohlari qora rangda bo'lgani uchun ularni "siyohpo'shoni dargoh" (saroyning qora kiyimlilari) deb ham atashgan. G'aznaviy va Saljuqiylar davrida chovushlarning qora libos kiyishlari qadimgi Sosoniy-Abbosiylar an'analari davomi edi. Ularning qo'llarida ko'tarib yuradigan, uchi shoxsimon qayrilgan murassa asolari "durbosh" deb atalgan. Saroy xizmatchilarining bu imtiyozli guruhi saltanat ramzlaridan biri hisoblangan. Hukmdorlar o'z amirlarini taqdirlashni istasalar, ularga "chatr" (shamsiya) va "durbosh" berishardi, ya'ni ularga o'z mayyatida asoli chovushlarni olib yurish huquqini in'om etardilar. Ushbu ma'lumotlarni arxeologik topilmalar ham tasdiqlaydi: G'aznaviy saroyi relyeflarida o'ng qo'lida aso tutgan, boshida taylosonli (matoli) kavuk kiygan amaldor tasvirlangan. Uning kiyimi butun badani bo'ylab tushib turadi, belidagi kamarining mayda osilchoqlari (*sarkançalari*) aniq ko'rinib turadi.

Manbalarda sarhanglarning faoliyatiga doir quyidagi misollar keltiriladi: Sulton Mas'ud xalifa elchisi sharafiga uyushtirilgan motam va xutba marosimi

vaqtida xalq orasida tartibni saqlash vazifasini aynan "siyohpo'shlar"ga (chovushlarga) topshirgan. Sulton Mas'ud amakisi Yusufni Qusdorga yuborganda, unga hamroh bo'lgan "sarhang-i sultoniylarga yashirincha amakisini nazorat qilishni (ko'z ostiga olishni) buyurgan. Bu esa sarhanglarning bevosita sultonga sadoqat bilan xizmat qilganini ko'rsatadi. Juzjoniyning yozishicha, Ibrohim taxtga chiqadigan bo'lgach, Sarhang Hasan qamoqda bo'lgan Ibrohimning xizmatiga boradi. Bu sarhanglarning sultonlarga qanchalik yaqin va maxsus xizmatlarda bo'lganidan dalolat beradi.

Sarhanglar, shuningdek, elchilarni kutib olish marosimlarida, saroy g'ulomlarining boshlig'i sifatida va Amir-i xarasning (soqchilar boshlig'ining) ixtiyorida hamda umumiy qo'shin tarkibida ham faoliyat ko'rsatishgan.

Rasuldor — lug'aviy jihatdan "elchini kuzatuvchi va muhofaza qiluvchi" degan ma'noni anglatib, saroydagi oliy tashrifot (protokol) amaldoridir. Ushbu istiloh xuddi shu nom bilan asosan Salgurlarda uchraydi, biroq Saljuqiylar, Mamluklar va boshqa turkiy davlatlarda aynan shu vazifani bajaruvchi amaldorlar boshqa nomlar bilan faoliyat yuritishgan. Rasuldor haqidagi ma'lumotlar manbalarimiz orasida deyarli faqat Bayhaqiy asarlarida uchraydi. Uning bergan ma'lumotlariga ko'ra, saroyda bir vaqtning o'zida bir nechta rasuldor xizmat qilishi mumkin bo'lgan.

Ularning asosiy vazifalari quyidagilardan iborat edi: Kelgan elchilarni tantanali ravishda kutib olish va ularni o'zlari istiqomat qiladigan maxsus saroylarga kuzatib borib, u yerdagi barcha sharoit hamda qulayliklarni ta'minlash; Elchining sulton saroyiga borishi va u yerdan qaytib chiqishi bilan bog'liq barcha tashrifot jarayonlarini tartibga solish; Elchi kelgan mamlakat hukmdoriga sulton tomonidan yo'llangan javob xatlari va rasmiy hadyalarni elchiga tantanali ravishda topshirish; Biror mamlakatga yuborilayotgan G'aznaviy elchilariga sulton tomonidan in'om etilgan xil'atlarni olib borish;¹⁰⁵⁵ shuningdek, sulton huzuriga kelgan viloyat hokimlari yoki boshqa davlat arboblari sultonning hadyalarini

yetkazib berish; Ma'lum sabablarga ko'ra hech kim bilan ko'rishtirilishi istalmagan xabarchi va choparlarni qat'iy nazorat ostida saqlash.

Ushbu ma'lumotlardan ko'rinadiki, rasuldor nafaqat elchi-vasiiy, balki davlatning xalqaro munosabatlaridagi ishonchli vakili va saroy odob-axloqi hamda intizomining muhim bo'g'ini hisoblangan.

Martabador — amir yoki podshoh majlislarida har bir shaxsning o'z martabasi va unvoniga mos ravishda joylashishini ta'minlovchi hamda tartibni nazorat qiluvchi amaldordir. Quyida keltirilgan misollardan ko'rinib turibdiki, u saroyning asosiy tashrif xizmatchilaridan biri hisoblanadi.

Sulton Mas'ud taxtni egallash uchun akasiga qarshi yurish qilganida, Rey xalqiga qarata nutq so'zlab, shahar ayonlariga xil'atlar in'om etgan edi. Ayonlar sultonni ziyorat qilib huzuridan chiqishgach, martabadorlar ularni tantanali ravishda shaharga kuzatib qo'yishdi. Xalq bu holatdan nihoyatda shodlanib, dirham va dinorlar sochishdi hamda martabadorlarni yuksak ehtirom bilan qaytarib yubordilar. Mazkur misolda martabadorlarning tantanali kuzatuv ishlaridagi roli ko'rinsa-da, ularning tashkiliy tuzilmasi haqida batafsil ma'lumot berilmagan.

Bayhaqiy boshqa bir o'rinda Sulton Mahmud tomonidan shahzoda Mas'ud haqidagi mish-mishlarni tekshirish uchun yuborilgan g'ulom Hirotda, Mas'udning saroyiga kelganida, shahzodani nadimlar, hojiblar, davlat ayonlari va martabadorlar davrasida o'tirgan holda ko'rganini qayd etadi. Shuningdek, Bayhaqiy Abbosiylar saroyiga oid bir rivoyatni keltirganda, saroyda hojiblar bilan birga martabadorlar ham mavjud bo'lganini ta'kidlaydi. Yana bir o'rinda Sulton Mas'ud xil'at kiydirib, qilich taqqan ikki sipohsolorni uylariga qaytayotganida martabadorlar hamrohlik qilib kuzatib qo'ygani aytiladi.

Martabadorlarning zimmasiga sultonning amri bilan quyidagi qo'shimcha vazifalar ham yuklatilgan: Elchilarni tantanali kutib olish; Turli karvon va kafillarga hamrohlik qilish; Rasmiy qabul marosimlarida o'ziga ajratilgan joyda hozir bo'lish. Ushbu ma'lumotlar martabadorlarning saroyda ko'pchilikni tashkil etganini, sultonga yaqin va doimiy ravishda uning amriga shay turganini

ko'rsatadi. Biroq, hozircha mavjud manbalarda ularning aniq soni, rahbarlari va lavozim ierarxiyasining tafsilotlari haqida kengroq ma'lumotlar uchramaydi.

Xazinador-Sultonlar saroyida javohirlar, naqd pullar va qimmatbaho buyumlar saqlanadigan joy "xizona" (davlat xazinasini) deb ataladi. Saroydan va sultonlar tomonidan beriladigan har qanday hadyalar, xirojlar, ehson va in'omlar aynan shu yer orqali taqsimlangan. Vassal davlatlardan keladigan soliqlar ham xazinaga tushgan.

Ushbu dargohni nazorat qilish, himoya qilish va muhofazasiga mas'ul bo'lgan amaldorlar xozin yoki xazinador deb yuritilgan. Xazinadorlar bir nechta bo'lib, ularning o'z rahbari (raisi) bo'lgan. Xazinada xazinadorlardan tashqari mushriflar (nazoratchilar), dabirlar (kotiblar), hammollar va boshqa xizmatchilar faoliyat yuritgan.

Xazinaga kirgan va undan chiqqan har bir narsaning hisob-kitobi hamda ro'yxati vakolatli xodimlar tomonidan yuritilgan. Masalan, Sulton Muhammad davrida davlat arboblari berilgan hadyalar Sulton Mas'ud davrida qaytarib olinishi buyurilganda, tarqatilgan hadyalar ro'yxati xozinlardan so'ralgan. Ushbu ro'yxatni xazinaning xozinlari, mushriflari va dabirlari tayyorlab berganlar.¹ Viloyatlardan keltirilgan soliq pullari esa noqid (pul ayorini tekshiruvchi) va vazzon (tosh bosuvchi/tarozibon) huzurida topshirilgan va qabul qilinganligi haqida hujjat (vasiqa) berilgan.

Sulton Mas'ud Qoraxoniy Qodirxonga yuborgan hadyalarni elchilarga topshirgach, ularning yoniga bir xozin, uning yordamchilari (*shogird*) va xazina hammollarini ham birlashtirgan. Shuningdek, Sulton Mas'udning Sulton Muhammad vaziri Husayn b. Mihronni "mushrif-i xizona" (xazina nazoratchisi) etib tayinlashi ushbu tizimdagi boshqaruv tartibidan dalolat beradi.

Xazinadorlik faqat sulton saroyiga xos bo'lmagan. Sulton Mas'ud shahzodalik davridayoq shaxsiy xazinadoriga ega bo'lgani va hatto Devonurisolatda ishlagan Tohir-i Dabirning ham o'z xazinadori bo'lganligi davlat ayonlarining o'z xususiy xazinalariga ega bo'lganini ko'rsatadi. Manbalarda ba'zi

mashhur xazinadorlarning nomlari ham zikr etilgan. Masalan, Sulton Mahmudning xazinadori Ahmad-i Yinaltegin edi. Sulton Mas'ud uni xazinadorlikdan olib, Hindiston sipohsolori etib tayinlaganida, bu o'zgarish Ahmadda norozilik uyg'otgan edi. Shuningdek, turkmanlar bilan bo'lgan jangda o'ng qanotga qo'mondonlik qilgan Xazinador Fatkin nomi ham uchraydi. Xazinadorlar sultonlarning sayohat va harbiy yurishlarida hamrohlik qilishgan. Masalan, Sulton Mahmud bir so'fiy suhbatidan qaytayotganda, xozinlarga ushbu dargohning barcha moliyaviy ehtiyojlarini qoplashni buyurgan. Sulton Mas'ud esa Termiz¹⁸⁷ tomon o'tkazilgan ov vaqtida xazinadorlarga Termiz qutvoli (qal'a boshlig'i) va sarhanglariga beriladigan xil'at va in'omlarni tayyorlashni buyurgan.

Sulton Ibrohim davrida xozin Sharif Abu-l-Farajga yuksak ishonch bildirilib, unga juda keng vakolatlarni topshirilgan: Saroy harami va shahzodalarning kadxudoligi; Maxsus mulklar nazorati (*mutavalli-i ashob-i xos*); Saroy oshxonasi (*kanduriy*) va vaqf mulklari idorasi; Zarbxona va tirozxonalar (*saroy-i darb va tiroz*) boshqaruvi; Xizona va jomaxona (liboslar saqlanadigan joy) nazorati.

Abu-l-Faraj sultonning sutdoshi va maktabdosh do'sti bo'lgani uchun unga bunday katta mas'uliyat yuklangan. Bu ma'lumotlar xazinadorlar sultonning eng ishonchli kishilari bo'lgani va bir vaqtning o'zida bir nechta muhim davlat vazifalarini bajarganini ko'rsatadi. Xazinada pul va javohirlardan tashqari xil'atlar hamda qimmatbaho kitoblar ham saqlangan.

Jomador — lug'aviy jihatdan "libos ko'taruvchi", "kiyim saqlovchi" ma'nolarini anglatib, sultonning liboslari saqlanadigan maxsus xonani (jomaxona) nazorat qiluvchi va boshqaruvchi amaldorga berilgan unvondir. Deyarli barcha islom davlatlarida mavjud bo'lgan ushbu lavozim, asosan, g'ulomlar orasidan yetishib chiqqan saroy amaldorlariga topshirilgan. Masalan, Sulton Mas'udning o'nta xos jomadori bo'lib, u ular orasida No'shteginni juda yaxshi ko'rgan. Shuningdek, g'ulomlar orasidan hojiblik darajasiga ko'tarilganlar orasida

¹⁸⁷ G'aznaviyalar imperiyasining shimoliy chegarasidagi (Amudaryo bo'yidagi) eng muhim strategik shahar va harbiy istehkom. Sulton Mas'ud I davrida Termiz Qoraxoniylar va Saljuqiylarga qarshi mudofaa chizig'ining markazi bo'lgan.

jomadorlarning ham uchrashi ushbu mansabning naqadar ahamiyatli bo'lganidan dalolat beradi.

Xil'at berish marosimlari munosabati bilan ko'p bora tilga olingan jomaxona va unga mas'ul bo'lgan jomador haqida, afsuski, manbalarimizda yetarlicha ma'lumot saqlanib qolmagan. Masalan, Sulton Mas'udning vaziri Xoja Ahmad Hindistonga sipohsolor etib tayinlangan Ahmad Yinaltegin uchun "manshur yozilib, nishon bilan bezalishini" buyurdi. Xil'at bilan birga sipohsolorga topshirilishi lozim bo'lgan katta nog'ora (*ko's*), alam (bayroq) va tabl kabi barcha anjomlar hozirlandi. Jomaxonaga olib borilgan Ahmad tayyorlangan mukammal xil'atni kiygach, oltin *hazorgoniy* kamarni taqdi va ikki shoxli *hazorgoniy* kulohni kiydi. Yangi lavozimga tayinlangan har bir shaxsning xil'at kiyish uchun jomaxonaga borishi saroyda xil'atlar tikiladigan maxsus ustaxona (tirozxona) mavjud bo'lganini anglatadi. Biroq bu joy, ayni paytda, sultonning shaxsiy liboslariga xizmat ko'rsatiladigan, kiyimlari saqlanadigan va hatto sultonga kiyinishda yordam beruvchi xodimlar faoliyat yuritadigan majmuani ham ifodalagan bo'lishi lozim. Garchi buni bevosita tasdiqlovchi ashyoviy dalillarimiz kam bo'lsa-da, boshqa islom davlatlaridagi kabi ushbu xizmat turi G'aznaviylar saroyida ham to'laqonli yo'lga qo'yilgan deb hisoblash mumkin.

Farrosh — lug'aviy jihatdan "to'shak to'shovchi" ma'nosini anglatsa-da, amalda saroydagi barcha xo'jalik va maishiy xizmatlarni, hatto ziyofatlarda dasturxon xizmatini ham bajaruvchi xodimdir. Ularning orasidan bevosita sultonga shaxsiy xona xizmatini ko'rsatuvchi xodimlar "farrosh-i xos" deb atalgan. Sulton Mahmudning kechirib bo'lmas darajada jinoyat sodir etgan yigirma nafar farroshni jazolash (tayoq bilan urish) haqida "amir-i hojib-i saroy"ga buyruq berishi, farroshlar qaysi amaldorga bo'ysunganligi haqida aniq tasavvur beradi. Farroshlar, shuningdek, sultonning harbiy yurishlar vaqtida saroy vazifasini o'tovchi chodiri hamda qarorgohi — saroypardani qurish va yig'ishtirishga ham mas'ul bo'lganlar. Farroshlarning xizmat turlari rang-barang bo'lib, manbalarda quyidagi vazifalar zikr etilgan: Sulton Mas'udning buyrug'iga binoan tayyorlangan ichimlik va

gazaklarni sultonning nadimi Bu-l-Hasan hamda sipohsolor G'oziyning uyiga yetkazish; Saroy amaldorlarini sulton huzuriga chaqirish (masalan, Sulton farrosh yuborib, devonu-risolatda navbatchilikda turgan Bayhaqiyni chaqirtirgan); Majlislar vaqtida chaqirilishi lozim bo'lgan kishilarni xabardor qilish (bir safar farrosh Bayhaqiyni qog'oz va qalamdon bilan kelishi uchun chaqirib kelgan).

Sulton Mas'ud G'aznada qurdirgan yangi ko'shkni ham aynan farroshlar bezatib, jihozlagan va barcha pardozlash ishlarini yakunlab, foydalanishga tayyor holga keltirishgan. Sultonning qishki ko'shkidagi pechlarni yoqish ham farroshlarning vazifasiga kirgan. Shuningdek, sultonning bazmlarida xizmat ko'rsatish va mast bo'lib qolgan mehmonlar bilan shug'ullanish ham ularning zimmasida bo'lgan. Arxeologik topilmalar orasida, Lashkari Bozor saroyidagi xizmatkor ekanligi taxmin qilinayotgan bir figura tasviri diqqatga sazovordir. Ushbu figura yassi bosh kiyim kiygan, yoqasi yopiq, uzun yengli va to'piqqa tushib turadigan uzun libosda tasvirlangan. Belidagi kamarining uchlari libos etagigacha uch qator bo'lib tushgan, oyog'ida esa etik yoki tufli bor. Figura hurmat ramzi sifatida qo'llarini ko'ksiga qovushtirib turibdi. Farroshlarning kiyimlari haqida boshqa aniq ma'lumotlar yo'qligi sababli, ushbu tasvir ularning tashqi qiyofasi haqida tasavvur hosil qilish uchun muhim manbadir.

Sharobdor — lug'aviy jihatdan "ichimlik tutuvchi", "ichimlik tashuvchi" ma'nolarini anglatib, saroydagi ichimlik idishlari va asbob-uskunalari saqlanadigan joyni nazorat qiluvchi amaldordir. U hukmdorning bazmlari va majlisleri uchun zarur bo'lgan ichimliklarni yetkazib berish, ularni saqlash hamda kerakli vaqtda taqdim etishga mas'ul bo'lgan tashkilot rahbaridir. Sharobdor sultonning xos g'ulomlari orasidan yetishib chiqadi va ushbu lavozimdan amirlik yoki hojiblik darajasigacha ko'tarilishi mumkin. Saroydagi sharobxonasi uning ixtiyorida bo'lgani sababli, sultonga va uning mehmonlariga tortiladigan ichimliklar hamda sharbatlarning sifati uchun shaxsan javobgar hisoblangan. Agar taqdim etilgan ichimliklar sifatsiz bo'lsa, sharobdor hukmdor tomonidan jazolanishi muqarrar edi.

Manbalarda sharobdorlar va farroshlarning tantanali ziyofatlarda dasturxon xizmatini (sofra xizmati) ham birgalikda bajarishgani qayd etilgan. Sultondan tashqari, saroyning boshqa a'zolari, yirik qo'mondonlar va davlat ayonlarining ham o'z shaxsiy sharobdorlari bo'lganligi ma'lum.

Choshnigir — saroyda hukmdordan avval taomlarning ta'mi va sifatini ko'zdan kechiruvchi mas'ul amaldordir. Turkiy tilda "bakovul" deb ham ataladigan choshnigirga nisbatan manbalarda ba'zan "xonsalor" istilohi ham qo'llaniladi. Nizomulmulk o'z asarida choshnigirni sultonning rasmiy qabul marosimlarida har qanday holatda ham ishtirok etishi shart bo'lgan mulozimlar qatorida sanab o'tgan. Garchi G'aznaviy manbalarida ushbu lavozim haqida ma'lumotlar nisbatan kam bo'lsa-da, Saljuqiylar, Elxoniyalar, Qoraqo'yunli, Oqqo'yunli va Mamluklar davlatida ham ushbu tizim muayyan nomlar ostida mavjud bo'lgan. Mazkur davlatlarda choshnigir hukmdor taomlarining tayyorlanishi va dasturxon xizmati ko'rsatilishini bevosita nazorat qilgan. Sulton ovqatlanishni boshlashidan avval, choshnigir taomdan totib ko'rishi shart edi. Bu orqali taomga zahar qo'shilmaganligi tekshirilgan va sultonning zaharlanishini oldini olish choralari ko'rilgan. Shu sababli, choshnigir hukmdorning eng ishonchli kishilari orasidan tanlanishi zaruriy shart hisoblangan. Choshnigir ixtiyorida dasturxon xizmati bilan shug'ullanuvchi ko'plab xizmatchilar bo'lgan. G'aznaviyalarda ham xuddi shunday vazifani bajargan ushbu mansabdorgi oid mavjud ma'lumotlar quyidagilardan iborat: Sulton Mahmud No'shteginni yoshligida g'ulom qilib olib, o'zining xos g'ulomlari safiga qo'shgan edi. Mahmud vafotidan so'ng o'g'li Muhammad uni yanada yuksaltirdi va unga choshnigirlik hamda soqiylik vazifalarini topshirdi. Hattoki, unga alohida ehtiromlar ko'rsatib, Go'zgonon viloyati hokimligini ham in'om etdi.

Bayhaqiy o'z asarida sulton dasturxonida xizmat qiluvchi "g'ulomoni xonsalor" (xonsalor g'ulomlari) dasturxoniga sixdagi kaboblarni keltirganini qayd etadi. Bu ma'lumot G'aznaviyalar saroyida "choshnigir" va "xonsalor" atamallari

o‘zaro bog‘liq holda yoki bir-birini to‘ldiruvchi ma‘nolarda qo‘llanilganidan dalolat beradi.

Amir-i shikor Buyuk Saljuqiy, Anadolu Saljuqiysi va Mamluklar davlatlarida Amir-i shikor lavozimidagi amaldor — ov itlari, lochin, qarshig‘ay va boshqa ovchi qushlar hamda hayvonlarga mas‘ul bo‘lgan, ularni ovga tayyorlagan va sulton ovga chiqqanida unga hamrohlik qilib, xizmat ko‘rsatgan devon boshlig‘idir.

Ma‘lumki, sultonlar ko‘ngilochar va hordiq chiqarish maqsadida tez-tez ovga chiqib turishgan. Ov jarayonida ularga davlat ayonlari, nadimlar, xonandalar va g‘ulomlar hamrohlik qilishgan. Bu ovlarda qoplonlar (parslar), itlar va ovchi qushlardan foydalanilgan, hatto ovlangan o‘ljalarni tashish uchun tuyalar ishlatilgani ham qayd etilgan. G‘aznaviy sultonlarining ov jarayonlariga oid bunday batafsil ma‘lumotlar mavjud bo‘lsa-da, ushbu tashkilotning bevosita rahbari haqida manbalarda aniq ma‘lumotlar kam uchraydi. Ehtimol, ushbu vazifani bajaruvchi shaxs Saljuqiylardagi kabi Amir-i shikor deb atalgan. Zero, Lashkari Bozor saroyi freskalaridagi tasvirlardan birida yonida lochini bo‘lgan Amir-i shikor aks ettirilgan. U o‘ngdan chapga qarab yopiladigan yoqali, naqshli libos kiygan va beliga osilchoqli kamar bog‘lagan holda tasvirlangan.

Yotoq — turkiy so‘z bo‘lib, "ko‘zatuvchi", "muhofiz" va "soqchi" kabi ma‘nolarni anglatadi. Bu atama hukmdorni saroy ichida va tashqarisida qo‘riqlaydigan shaxsga nisbatan qo‘llanilgan. Biroq, ushbu tizim haqida Nizomulmulkning: "Sulton Mahmud harbiy yurishlar vaqtida har kecha o‘zining shaxsiy muhofizi (yotoqi) sifatida necha kishi qolishini va ularning navbatchilik joylarini shaxsan belgilardi" degan rivoyatidan boshqa deyarli ma‘lumot saqlanib qolmagan.

Saroy ayg‘oqchilari-Aslida "G‘aznaviylar pochta — barid — tizimi" tarkibida o‘rganilishi lozim bo‘lgan ushbu mavzuning bu yerda faqat saroyga tegishli qismi ko‘rib chiqiladi. Amir Sabuktegin o‘g‘li Mahmudga bergan o‘g‘itlarida ayg‘oqchilar haqida shunday deydi: *"Mamlakatingning har bir*

burchagiga ayg'oqchi va xabarchilar tayinla, toki ular seni kecha-yu kunduz vaziyatdan xabardor qilib tursinlar. Zero, podshohlarning boshiga keladigan barcha kulfatlar g'afat va e'tiborsizlikdan keladi. Mamlakatning daromad va xarajatidan voqif bo'lg'in. Kotiblar va vazirlarning ahvolidan g'ofil qolma. Chunki vaqti kelib kotiblar xiyonat qiladilar, omil (soliq yig'uvchi) bilan til biriktirib, mol o'g'irlaydilar; vaqti-vaqti bilan ularni nazorat qilib turishing shart". Nizomulmulk ham davlat uchun ayg'oqchilarning ahamiyatini tushuntirar ekan, quyidagilarni ta'kidlaydi: *"Har tomonga savdogarlar, sayyohlar, so'fiylar, darvishlar va ko'cha sotuvchilari qiyofasida ayg'oqchilar yuborilishi lozim. Hodisalar hech qanday tarzda maxfiy qolmasligi uchun ular eshitgan har bir narsani xabar qilishlari kerak, toki biror gap chiqsa, o'z vaqtida chorasi ko'rihsin. Zero, ko'p hollarda voliyilar, iqto egalari, amaldorlar va amirlar isyon ko'tarishni o'ylab, podshohga qarshi fitna tayyorlaganlarida, ayg'oqchilar kelib bu rejalarni xabar qilganlar. Podshoh esa darhol kutilmagan hujum uyushtirib, ularni qo'lga olgan va niyatlarini chippakka chiqargan. Agar boshqa bir podshoh uning mamlakatiga ko'z tiksa, u shu yo'l bilan dushmani daf qilgan. Ayg'oqchilar, shuningdek, xalqning yaxshi va yomon ahvolini ham xabar qilishgan, podshoh esa shunga qarab hisob-kitob qilgan".* Nizomulmulk asarining bir necha o'rnida ayg'oqchilar va sohib-i baridlarning (pochta va razvedka boshliqlari) o'rni hamda ahamiyatiga urg'u bergan.

G'aznaviy sultonlar mamlakat ichida, Hind o'lkalarida, Somoniylar saroyida, Qoraxoniylar saroyida va urush vaqtida shunday kuchli ayg'oqchilik tizimini o'rnatganlarki, hatto o'g'irlangan tovuqdan ham xabardor bo'lishgan. Boshqa tomondan, G'aznaviylar saroyida xorijiy davlatlar yoki vassal hukmdorlarning ham ayg'oqchilari mavjud edi. Bulardan tashqari, saroyda hojiblar va shahzodalarning ham o'z ayg'oqchilari bo'lgan. Tabiiyki, ular bu ayg'oqchilar vositasida o'zlariga qarshi uyushtirilishi mumkin bo'lgan fitna yoki suiqasdlardan xabar topishgan yoxud otalarining o'zlari haqidagi fikrlarini bilib turishgan. Masalan, No'shtegin Amir Mahmudning xos xizmatkori bo'lishiga qaramay,

Mas'udga ayg'ochilik qilar va otasining ahvolini unga yetkazardi. Shuningdek, Mas'udning ammasi Hurra-i Xuttaliy ham unga bo'lgan mehri sababli otasining saroyidagi barcha voqealarni unga xabar qilib turardi. Sulton Mas'udning sipohsolori hojib G'oziyning Said Sarrof ismli kadxudosi (ish boshqaruvchisi) bo'lib, u ham Mas'ud uchun ayg'ochilik qilar va amirning har bir qadamini unga bildirardi. Sulton Mas'ud Qusdor¹⁸⁸ga yuborgan amakisining "barcha hatti-harakatlarini nazorat ostida saqlash va qilgan ishlarini xabar qilish" maqsadida amakisining hojibi Tug'ru'ni yashirincha ayg'ochi sifatida tayinlagan edi.

Nonboyoni xossa- Yuqorida saroy haqida so'z yuritganimizda, uning nihoyatda gavjum va murakkab tuzilishga ega ekanligini, go'yo bir mahallani yodga solishini ta'kidlab o'tgan edik. Tabiiyki, bunday ulkan majmuaning juda katta va mukammal oshxonasi hamda dasturxon xizmati mavjud edi. Saroyda iste'mol qilinadigan nonning ham aynan shu yerning o'zida tayyorlanishi tabiiy hol edi. "Nonbo" — "nonvoy", "non yopuvchi" va "pishiriqchi" kabi ma'nolarni anglatadi. Saroy nonvoylariga yoki pech xizmatchilariga (nonboyoni xossa) oid ma'lumotlarga Nizomulmulk tomonidan keltirilgan bir hikoyatda duch kelamiz: "G'azna shahrida nonvoylar sekin-asta do'konlarining tabaqalarini yopa boshladilar. Natijada non qimmatlashib ketdi. Musofirlar va kambag'allar qiyinchilikka tushib, shikoyat bilan dargohga, Sulton Ibrohim¹⁸⁹ huzuriga chiqishdi va nonvoylardan arz qilishdi. Sulton barcha nonvoylarni huzurida hozir qilishni buyurdi va ulardan nega bunday tanqislikni keltirib chiqarganlarini so'radi. Nonvoylar: 'Bu shaharga keltirilayotgan bug'doyni Sizning hos nonvoylaringiz (nonboyoni xossa) sotib olib, omborlarga bosmoqdalar. Bu sultonning farmoni, deb bizga bir man¹⁹⁰ (og'irlik o'lchovi) ham yuk sotib olishga yo'l qo'ymayptilar', dedilar. Shunda Sulton hos nonvoylarni keltirishni va ularni filning oyoqlari ostiga

¹⁸⁸ Bugungi Pokistonning Balujiston o'lkasidagi Xuzdor (Khuzdar) hududi. G'aznaviylar davrida bu yer strategik chegara viloyati bo'lib, Hindiston va Eronni bog'lagan. Sulton Mas'ud bu yerga o'z amakisi (ehtimol, Yusuf ibn Sabuktegin yoki boshqa qarindoshi)ni hokim etib tayinlagan, biroq uning mustaqillikka intilishidan xavfsiragan.

¹⁸⁹ Sulton Ibrohim (1059–1099): G'aznaviyning o'rta davrida hukmronlik qilgan bu sulton o'zining dindorligi va adolati bilan mashhur bo'lgan. U har kuni kambag'allar bilan muloqot qilgan va shaxsan o'zi Qur'on ko'chirib, undan tushgan pulni multojlarga tarqatgan. Ushbu voqea uning xalq dardi bilan yashaganini isbotlaydi.

¹⁹⁰ O'rta asr Islom olamida qo'llanilgan og'irlik birligi. Mintaqa va davrga qarab 1 man taxminan 3 kg dan 40 kg gacha bo'lishi mumkin bo'lgan (G'azna "man"i o'rtacha 4,5 kg atrofida bo'lgan deb taxmin qilinadi).

tashlashni buyurdi. Jasadlarini fillarning xartumlariga bog'lab, shahar bo'ylab aylantirishdi va jarchilar: 'Do'konini ochmagan har bir nonvoyning boshi aynan shu ko'yg'a tushadi', deb e'lon qilishdi. Omborlar ochilib, bug'doy tarqatildi. Ertasi kuni shom namozigacha har bir do'konda hech kim sotib olmagan non uyumlari qolib ketgan edi". Boshqa manbalarda hozircha batafsil ma'lumotlar uchramasa-da, ushbu rivoyatda nomi zikr etilgan nonboyoni xossa lavozimi G'aznaviyalar saroy xizmatining tarkibiy qismlaridan biri sifatida bizga o'rnak bo'lib xizmat qiladi.

Hofiz-i kutub-Fuad Ko'pruli Somoniylar va G'aznaviyalar davridagi kutubxonalar haqida shunday deydi: "Somoniylar va G'aznaviyalar zamonida Xuroson va Movaraunnahrda ko'plab boy kutubxonalar tashkil etilgan edi. Ulardan ba'zilarining qiymati va ahamiyati haqida hujjatli ma'lumotlarga egamiz. Ibn Sino o'z dunyoqarashining shakllanishiga katta xizmat qilgan Somoniy hukmdori Nuh ibn Mansurning Buxorodagi ulkan kutubxonasi haqida so'z yuritar ekan, u yerda hali hech kim bilmaydigan juda ko'p asarlarni uchratganini aytadi. Bunday mustaqil kutubxonalardan tashqari, madrasalar, shifoxonalar va masjidlar qoshida ham bir qator kutubxonalar mavjud bo'lgan. Shuningdek, saroylarda, davlat arboblari va olimlarning xonadonlarida ham boy kitob fondlari bor edi".

Ushbu kutubxonalardagi nodir asarlar ularning davlatiga voris bo'lgan G'aznaviyalarga o'tgan bo'lishi tabiiy hol. Hatto Sulton Mahmud o'z davrida yozilgan juda ko'p kitoblarni G'azna shahrida to'plash tashabbusi bilan chiqqani ham rivoyat qilinadi. Sulton saroyida yoki saroy xazinasida mavjud bo'lgan bunday kutubxonaning, shubhasiz, o'z xizmatchilari bo'lgan. Garchi ushbu xodimlar haqida ma'lumotlarimiz hozircha kam bo'lsa-da, mavjud yagona ma'lumot hofiz-i kutub (kutubxona mudiri/saqllovchisi) haqida bo'lib, u ham juda muhtasardir. "Hofiz-i kutub" iborasi uchraydigan yagona manba Davlatshoh Samarqandiyning "Tazkira" asari bo'lib, undagi tegishli rivoyat qisqacha quyidagichadir: "Firdavsiy 'Shohnoma'ning katta qismini yozib bo'lgach, uning qarmatiylar mazhabiga mansubligi haqidagi mish-mishlar tufayli Sulton Mahmudning nazaridan qoldi va e'tiborini yo'qotdi. Shunga qaramay, u

'Shohnoma'ni yakunlab, sultonga taqdim etdi. Berilgan mukofotni oz deb bilgan shoir, bu pulni haqoratli tarzda tarqatib yubordi va G'aznada yashirindi. So'ngra hiyla ishlatib, 'Shohnoma' kitobini sultonning hofiz-i kutubidan (kutubxonachisidan) qaytarib oldi va unga sultonni hajv qiluvchi bir necha baytni ilova qilib qo'ydi".¹¹³³

Shoirlik mahkamasi-Sultonlar saroyida ko'plab shoir va adiblarning mavjud bo'lishi saltanat haybatining ajralmas qismi hisoblangan. Ushbu an'ana va uning natijalarini deyarli barcha adabiyot tarixiga oid asarlarda ko'rish mumkin. Shu bois, saltanat dabdabasiga o'ta moyil bo'lgan G'aznaviy sultonlari saroyida ham ko'p sonli shoirlar jamoasi faoliyat yuritgani ko'plab manbalarda zikr etilgan. Sulton Mahmud she'riyat va adabiyotning rivoji hamda keng yoyilishi uchun alohida saxovat ko'rsatib, saroyda mustaqil bir idora tashkil etdi. Ushbu mahkama raisligini mashhur shoir Unsuriyga topshirdi va unga "maliku-sh-shuaro" (shoirlar podshohi) unvonini berdi. Barcha tazkira mualliflarining yozishicha, uning saroyida 400 nafar shoir sultonning in'omlaridan bahramand bo'lib yashagan. Ularga berilgan ko'rsatmagacha ko'ra, shoirlar yozgan she'rlarini avval Unsuriyga ko'rsatishlari, uning ko'rigidan o'tgandan keyingina podshohga taqdim etishlari lozim edi. G'aznaviy saroyidagi shoirlar maxsus "shoirlik maoshi" bilan ta'minlangan. Hatto Sulton Mahmudning ulamolar va shoirlar jamoasi uchun har yili 400 ming dinor mablag' sarf qilgani haqida rivoyatlar mavjud.



Sulton Mahmud ibn Sabukteginning oq marmar qabrtoshi. Ravza, G'azna (Afg'oniston). Italiya arxeologik missiyasi (MAIA) tomonidan 1957-yilda olingan fotosurat. Maqbara markazidagi ushbu prizmatik shakldagi sarkofag XI asr G'aznaviy epigrafik san'atining eng yuksak namunasidir. Qabrtoshi yuzasi o'ta nafis Kufiy xatidagi yozuvlar va murakkab islomiy naqshlar bilan bezatilgan bo'lib, unda sultonning xalifa tomonidan berilgan 'Yaminud-davla' va 'Aminul-milla' kabi oliy unvonlari hamda vafot etgan sanasi (hijriy 421 / milodiy 1030) muhrlangan.



Sulton Mas'ud III minorasi (milodiy 1099–1115) Afg'oniston, G'azna shahri. Minora o'ziga xos yulduzsimon (sakkiz qirrali) asosga ega bo'lib, bu G'azna me'morchilik maktabining eng ajralib turuvchi xususiyatidir, minora dastlab ancha baland bo'lgan (taxminan 44–48 metr), biroq 1902-yildagi zilzila natijasida uning yuqori silindrsimon qismi qulab tushgan va hozirda faqat 20 metrlik pastki qismi saqlangan. Minora sirti pishgan g'ishtdan ishlangan o'ta murakkab geometrik girih naqshlari bilan qoplangan. UNESCO mutaxassislari ushbu bezaklarni "g'ishtli xattotlikning cho'qqisi" deb baholaydilar. Minoraning yuqori qismida nafis Kufiy xatida sultonni ulug'lovchi va diniy mazmundagi yozuvlar (kitobalar) o'yib tushirilgan. Sulton Mas'ud III (Sulton Ibrohimning o'g'li) davrida qurilgan ushbu minora keyinchalik Hindistondagi mashhur Qutub Minor (Dehli) kabi obidalarning qurilishiga bevosita g'oyaviy va texnik asos (prototip) bo'lib xizmat qilgan.

G'aznaviyalar sulolasi hukmdorlari (977–1186)

T/r	Hukmdor nomi	Hukmronlik yillari (milodiy)	Izoh
1.	Sabuktegin	977 – 997	Sulola poydevorini qo'ygan
2.	Ismoil	997 – 998	Sabukteginning o'g'li
3.	Sulton Mahmud G'aznaviy	998 – 1030	Imperiyaning eng gullagan davri
4.	Muhammad	1030 – 1031	(Birinchi hukmronligi)
5.	Sulton Mas'ud I	1030 – 1041	Dandanakon jangi davri
6.	Mavdud	1041 – 1049	Mas'ud I ning o'g'li
7.	Sulton Mas'ud II	1049	Bolaligida taxtga o'tirgan
8.	Ali	1050	Qisqa muddatli hukmronlik
9.	Abdurrashid	1050 – 1052	Sulton Mahmudning o'g'li
10.	Tug'rul Bozan	1052	(G'ulom amir, g'asbkor)
11.	Farruxzod	1052 – 1059	Sulton Mas'ud I ning o'g'li
12.	Sulton Ibrohim	1059 – 1099	Barqarorlik davri
13.	Sulton Mas'ud III	1099 – 1115	Mashhur minora quruvchisi
14.	Sherzod	1115 – 1116	Qisqa muddatli hukmronlik
15.	Arslonshoh	1116 – 1117	Saljuqiylar aralashuvi davri
16.	Bahromshoh	1117 – 1157	Saljuqiylarga tobelik boshlanishi
17.	Xusravshoh	1157 – 1160	Poytaxt Lahorga ko'chirildi
18.	Xusrav Malik	1160 – 1186	Oxirgi G'aznaviy hukmdor

XULOSA

Gʻaznaviyalar davlati tarixi (963–1187) oʻrta asrlar islom olami, xususan, Markaziy Osiyo va Hindiston yarim oroli tarixining eng shonli, shu bilan birga murakkab sahifalaridan biri hisoblanadi. Tadqiqot davomida olib borilgan tahlillar quyidagi asosiy xulosalarga kelish imkonini berdi:

Gʻaznaviyalar davlati Somoniylar davlatining parchalanishi natijasida yuzaga kelgan siyosiy vakuum sharoitida, Alptegin va Sebuktegin kabi isteʼdodli sarkardalar tomonidan asos solindi. Davlatning yuksalishi Sulton Mahmud Gʻaznaviy nomi bilan bogʻliq boʻlib, u Hindistonga uyushtirilgan 17 ta yurish natijasida ulkan boylik va yangi yerlarni qoʻlga kiritdi. Bu yurishlar nafaqat harbiy, balki islom dinining Hindiston yarim oroliga keng yoyilishida ham muhim ahamiyat kasb etdi.

Gʻaznaviyalar boshqaruv tizimi anʼanaviy turkiy harbiy tuzilma va fors byurokriyasining sintezi asosida shakllangan. Biroq, davlatning uzoq vaqt mobaynida harbiy yurishlarga tayanib qolishi, ichki taxt kurashlari va merosxoʻrlilik tizimidagi tartibsizliklar markaziy hokimiyatni zaiflashtirdi. Sulton Ibrohim davridagi barqarorlik va Saljuqiylar bilan oʻrnatilgan sulh davlat umrini biroz uzaytirgan boʻlsa-da, keyingi davrlarda sulola aʼzolari oʻrtasidagi nizolar davlatni ichdan yemirib tashladi.

Gʻaznaviyalar oʻz tarixining koʻp qismini Saljuqiylar bilan raqobat va baʼzan vassalik munosabatlarida oʻtkazdilar. Davlatning butunlay zavolga yuz tutishi Gʻurliylar sulolasi kuchayishi bilan bogʻliq boʻldi. Sulton Xusrav Malik davrida Lohurga siqib chiqarilgan Gʻaznaviyalar, nihoyat, 1187-yilda Muizziddin Muhammad Gʻuriy tomonidan butunlay yoʻq qilindi.

Gʻaznaviyalar davri islom sanʼati, meʼmorchiligi va adabiyotining yuksalish davri boʻldi. Gʻazna shahri oʻsha davrning eng yirik madaniy markazlaridan biriga aylandi. Firdavsiy, Beruniy kabi buyuk mutafakkirlarning faoliyati bu davrda ilm-fan va adabiyotga berilgan eʼtibordan dalolat beradi.

Gʻaznaviyalar davlati oʻzining yuksalish davrida Somoniylar davlat boshqaruv anʼanalarini oʻzlashtirgan holda, markazlashgan kuchli hokimiyatni barpo eta oldi. Sulton Mahmud Gʻaznaviy davrida "Sulton" unvonining rasman qoʻllanilishi va uning xalifalik tomonidan tan olinishi davlatning islom olamidagi siyosiy nufuzini yuksaltirdi. Biroq, davlatning asosi faqatgina harbiy yurishlardan olinadigan oʻlponlarga tayanib qolgani, uzoq muddatli iqtisodiy barqarorlikni taʼminlashga toʻsqinlik qildi.

Gʻaznaviyalarning Hindiston yarim oroliga uyushtirgan yurishlari natijasida islom dini va turkiy-fors madaniyati mintaqaning madaniy qatlamiga chuqur kirib bordi. Ayniqsa, Lohur shahrining keyingi davrlarda davlat poytaxtiga aylanishi, islom madaniyatining Shimoliy Hindistonda ildiz otishiga zamin yaratdi. Bu jarayon mintaqada yangi turdagi islomiy sanʼat va meʼmorchilik uslublarining shakllanishiga olib keldi.

Saljuqiylar bilan munosabatlar Gʻaznaviyalar tashqi siyosatining asosiy ustuni boʻldi. Dandanaqon jangidan (1040) keyin Gʻaznaviyalar oʻzlarining xurosonlik hududlarini boy berib, yanada sharqqa — Hindiston tomon chekinishga majbur boʻldilar. Bu geopolitik oʻzgarish davlatning xarakterini oʻzgartirdi va uni sof Hindiston-Afgʻoniston davlatiga aylantirdi.

Davlatning zavoli nafaqat tashqi omillar (Gʻuriylarning kuchayishi), balki ichki inqirozlar bilan ham bogʻliq. Sulton Xusrav Malik davrida markaziy hokimiyatning zaiflashishi, amirlarning mustaqillikka intilishi va gokxar qabilalarining isyonlari davlatning parchalanishini tezlashtirdi. Gʻuriylarning Gʻazna shahrini vayron etishi (1151) va tarixiy yodgorliklarni yoqib yuborishi, davlatning madaniy va siyosiy merosiga katta zarar yetkazdi.

Yakuniy xulosa sifatida aytish mumkinki, Gʻaznaviyalar davlati turkiy xalqlarning oʻrta asrlar jahon tarixida tutgan oʻrnini koʻrsatuvchi eng yorqin misollardan biridir. Ularning siyosiy, harbiy va madaniy merosi mintaqaxalqlarining keyingi tarixiy rivojlanishiga sezilarli taʼsir koʻrsatdi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR VA MANBALAR RO'YXATI

1. **Abû'l- Farac, Gregory** (v. 685/1286). *Abû'l- Farac Tarihi I-II*, çev. Ömer Rıza Doğrul, Ankara, 1987.
2. **Ahmed b. Mahmud** (v. 978/1570). *Selçuk Nâme I-II*, Haz.: E. Merçil, İstanbul, 1977.
3. **Ahmad Tavhid**. *Muze-i Humoyun Maskukot-i qadime-i islamiyya katalogi qism-i rabi'*, Kostantiniyya, 1321.
4. **Ahmed Ziyâ**. *Meskükât-ı İslâmiyye Takvîmi*, İstanbul, 1328.
5. **Aksarayî, Kerîmuddîn Mahmud** (telif tar. 723/1323). *Selçukî Devletleri Tarihi (Müsâmeretu'l- Ahyâr)*, çev.: M. Nuri Gençosman, Ankara, 1943.
6. **Amid Hasan**. *Farhang-i Amid I-III*, Tehron, 1365/1965.
7. **Anonim**. *Mujmalu't- tavorix va'l- qisos* (talif tar. 520/1126), Tashih: al-Maliku'sh- shu'aro Bahor, Himmat: Muhammad Ramazon, Tehron, 1318/1900.
8. **Anonim**. *Tarix-i Seiston* (talif tar. 444/1052 ve 725/1325), Tashih: Maliku'sh- shu'aro Bahor, Tehron, 1314/1896.
9. **Arnold, T. W.**. *İntişârı İslâm Tarihi*, çev.: Hasan Gündüzler, Ankara, 1982, 2. baskı.
10. **Artuk, İbrahim**. "Sikke" maddesi, *İslâm Ansiklopedisi (İA)*, X, 621-40.
11. **Aziz Ahmad, Muhammad**. *Political History and Institutions of Early Turkish Empire of Delhi 1206-1290*, Lahor, 1949.
12. **Barthold, Vassilii Viladimiroviç**. *Ortaasya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, çev.: K. Yaşar Koprman ve A. İsmail Aka, Ankara, 1975.
13. **Barthold, Vassilii Viladimiroviç**. *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, çev. Hakkı Dursun Yıldız, Ankara, 1990.
14. **Barthold, Vassilii Viladimiroviç**. "Gerdizi" maddesi, *İA*, IV, 766-7.
15. **Barthold, Vassilii Viladimiroviç**. "Beyhâki" maddesi, *İA*, I, 582-4.
16. **Barthold, W. ve Köprülü, M. Fuad**. *İslâm Medeniyeti Tarihi*, Ankara, 1984, 6. baskı.
17. **al-Bosho Hasan**. *al-Alqobu'l-islamiyya fi't-tarix va'l- vasoîq va'l- asor*, Qohira, 1409/1989.
18. **Bayur, Yusuf Hikmet**. "Ortaçağda Türkler ve Hindistan", *III. Türk Tarih Kongresi*, 1943, 130-55.
19. **Bayur, Yusuf Hikmet**. *Hindistan Tarihi I-III*, Ankara, 1987, 2. baskı.
20. **al-Badoyniyi Abdu'l- Qodir ibn Muluk Shoh** (talif tar. 1019/1610). *Muntahobu't- tavorix I-III*, Tashih: Mavlaviy Ahmad Ali, Kalkutta, 1865-1869.
21. **al-Badoyniyi Abdu'l-Qodir ibn Muluk Shoh**. *Muntahobu't-tavorix I-II*, Translated by George S. A. Ranking, Calcutta, 1898.
22. **al-Bayhaqiy, Abu'l-Fazl Muhammad ibn Husayn** (v. 470/1077). *Tarix-i Bayhaqiy (Tarix-i Mas'udiy)*, Tashih: Ali Akbar Fayyoz, Mashhad, 1350/1931.
23. **al-Beruniy, Abu Rayhon Muhammad ibn Ahmad al-Xorazmiy** (v. 440/1048). *al-Asoru'l-boqîya 'an quruni'l- holiya*, Nashr.: C. Eduard Sachau, Leipzig, 1923.
24. **al-Beruniy, Abu Rayhon Muhammad ibn Ahmad al-Xorazmiy**. *Kitabun fi tahqiq ma li'l-Hind min maqulatin maqbulatin f'l-aql av marzula I-II*, Haydarobod, 1377/1958.
25. **Björkman, W.**. "Menşûr" maddesi, *İA*, VII, 721-2.
26. **Bombacı, Alexis**. "Türkler ve Gazneli Sanatı", çev.: Kâmiran Birand, *Milletler Arası Birinci Türk Sanatları Kongresi*, Ankara, 1962, 87-91.
27. **Bosworth, Clifford Edmund**. "The Titulature of The Early Ghaznavids", *Oriens*, 1962, C. XV, s: 210-33.

28. **Bosworth, Clifford Edmund.** "Early Sources for The History of The First Four Ghaznavid Sultans 977-1041", *Islamic Quarterly*, 1963, C. VIII, sayı: 1-2, sayfa: 3-22.
29. **Bosworth, Clifford Edmund.** *The Ghaznavids: Their Empire in Afghanistan and Eastern Iran 994-1040*, Edinburg, 1963.
30. **Bosworth, Clifford Edmund.** *İslâm Devletleri Tarihi*, çev.: E. Merçil ve M. İpşirli, İstanbul, 1980.
31. **Brockelmann, Carl.** *İslâm Ulusları ve Devletleri Tarihi*, çev.: Neşet Çağatay, Ankara, 1992, 2. baskı.
32. **Browne, Edward G..** *A Literary History of Persia*, vol. I-IV, Cambridge, 1953-1969.
33. **Browne, Edward G..** *Tarixu'l- adabi'l- forisiy*, mutarjim: İbrohim Amin ash-Shavoribiy, 1954.
34. **el-Bundarı, İmaduddin el-Kâtip el-İsfehâni** (v. 643/1245). *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi (Zubdetu'n- Nusra ve Nuhbetu'l- Usra)*, çev. Kıvameddin Burslan, İstanbul, 1942.
35. **The Cambridge History of Iran I-VII. C. IV: The Period from The Arab Invasion to The Saljuqs**, Ed.: R. N. Frye, Cambridge, 1975.
36. **Cahen, Claude.** *Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler*, çev.: Yıldız Moran, İstanbul, 1984.
37. **Cahen, Claude.** *Doğuşundan Osmanlı Devletinin Kuruluşuna Kadar İslâmiyet*, çev.: E. Nermi Erendor, İstanbul, 1990.
38. **Jurfodakoniyy, Abu'sh- Sharaf Nosih ibn Zafar ibn Sa'd** (talif tar. 602/1205). *Tarjuma-i tarix-i Yaminiy*, Tashih va Tahshiya: Ali Kavim, Tehron, 1334/1915.
39. **al-Juzjoniyy, Abu Amr Minhojiddin Usmon ibn Sirojiddin Muhammad** (talif tar. 1260). *Tabaqot-i Nosiriy I-II*, Tashih va Ta'lik: Abdül- Hayy Habibiy, Qobul, 1963.
40. **Dames, M. Longworth.** "Gazneliler" maddesi, *IA*, IV, 742-8.
41. **Deny, J..** "Tuğra" maddesi, *IA*, XII/2, 5-12.
42. **Dihhudo, Ali Akbar.** *Lug'atnoma I-L*, Tehron, 1325/1907-1346/1927.
43. **Devletşâh, Semerkandî** (v. 900/1495). *Tezkire-i Devletşâh I-II*, çev.: Necati Lugal, İstanbul, 1990.
44. **Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi**, I-XIV, İstanbul, 1986-9.
45. **Donuk, Abdülkadir.** "Türklerde Hakimiyet Anlayışı", *Tarih Enstitüsü Dergisi*, 1979-1980, sayı: 10-11, 29-56.
46. **Donuk, Abdülkadir.** *Türk Hükümdarı*, İstanbul, 1990.
47. **Ebü 'l- Gazi Bahadır Han.** *Şecere-i Terâkime: Türklerin Soy Kütüğü*, çev. ve haz. Muharrem Ergin, İstanbul, ts.
48. **Elliot, Sir H. M. ve J. Dowson.** *The History of India as Told by Its Own Historians I-VIII*, London, 1869.
49. **Encyclopedia of Islam**, EP, New Edition.
50. **Anvariyy Hasan.** *İstihot-1 devoni-i davra-i G'aznalı va Saljuqiyy*, Tehron, 1355/1936.
51. **Fahr-i Mudabbir (Mudir), Muhammad ibn Mansur ibn Said Muborak Shoh** (v. 602/1205). *Adabu'l- Harb va'sh- Shujo'a*, Tashih va ihtimom: A. Suhayli Honsoriyy, Tehron, 1346/1927.
52. **Farmer, H. G..** "Tabl-hâne" maddesi, *IA*, XI, 604-10.
53. **al-Farro, Abu Ya'lo Muhammad ibn al-Husayn** (v. 458/1066). *al-Ahkomu's- Sultoniyya*, Bayrut, 1403/1983.

54. Frye, Richard N., ve Aydın Sayılı. "Selçuklulardan Evvel Ortaşarkta Türkler", *Belleten*, Ocak 1946, C. X, No: 37, 97-131.
55. Fasih, Ahmad ibn Jaluluddin Muhammad Hafiy (talif tar. VII/XIII. yy. bashi). *Mujmal-i Fasihiy I-II*, Tashih: Mahmud Farruh, Mashad, 1341/1922.
56. Farrux-i Seistoniy (v. 429/1038). *Devon*, Nashr.: Muhammad Dabir Siyoqiy, Tehron, 1335/1916.
57. Firishhti, Muhammad Qosim Hindushoh (v. 1032/1623). *Tarix-i Firishhti (Gulshan-i Ibrohimiy) I-II*, Toshbasqi, byy., ts.
58. Genç, Reşat. *Karahanlı Devleti Teşkilatı*, İstanbul, 1981.
59. Gardiziy, Abu Said Abdu'l-Hayy ibn ad-Dahhok ibn Mahmud (talif tar. 445/1053). *Zaynu'l- ahbor*, Tashih va Ta'liq: Abdulhayy Habibiy, Eron, 1347/1928.
60. Gibb, H. A. R. ve C. Collin Davies. "Nâip" maddesi, *İslâm Ansiklopedisi (İA)*, IX, 49-52.
61. Gökbilgin, M. Tayyib. "Saray" maddesi, *İA*, X, 204-6.
62. Göyünç, Nejat. "Tevki" maddesi, *İA*, XII/1, 217-9.
63. Grohmann, A.. "Tıraz" maddesi, *İA*, XI/1, 235-49.
64. Günaltay, Şemseddin. *İslâm'da Tarih ve Müverrihler*, İstanbul, 1339-1342.
65. Günaltay, Şemseddin. "Selçuklular Horasana İndikleri Zaman İslâm Dünyasının Siyasal, Sosyal, Ekonomik ve Dinî Durumu", *Belleten*, 1943, C. VII, No: 25, 59-99.
66. Haig, T. W.. "Multan" maddesi, *İA*, VIII.
67. Hakim-i Sano-i G'aznali, Abu'l- Majd Majdud ibn Adam (v. 525/1131). *Devon*, Basa'y u ihtimom-1 Mudarris Rizaviy, Tehron, 1341/1922.
68. Hamdulloh Mustavfiy, Abu Bakr ibn Ahmad ibn Nasr Qazviniy (v. 751/1350). *Nuzhatu'l- qulub*, Bakushash-i M. Dabir Siyokiy, Tehron, 1336/1917.
69. Hamdulloh Mustavfiy. *Tarix-i Guzida*, Tahqiq: Abdullhusayn Navoiy, Tehron, 1336-9/1917-20.
70. Hamidulloh, Muhammad. *İslâm Peygamberi I-II*, çev.: Salih Tuğ, İstanbul, 1990, 5. baskı.
71. Hondamir, G'iyosuddin-i Humomuddin al-Husayniy (v. 942/1535). *Dasturu'l- Vuzaro*, ba tashih va muqaddima-i Sa'id Nafisiy, Tehron, 1317/1899.
72. Hondamir, G'iyosuddin. *Tarix-i Habibu's-siyar I-IV*, Tashih: Dr. Muhammad Dabir Siyokiy, Tehron, 1353/1934, 2.
73. al-Xorazmiy, Abu Abdilloh Muhammad ibn Ahmad ibn Yusuf (v. 387/997). *Mafotihu'l- ulum*, Qohira, 1342/1923.
74. Hasan İbrahim Hasan. *Siyasi, Dinî, Kültürel, Sosyal İslâm Tarihi I-VI*, çev.: İsmail Yiğit vd., İstanbul, 1985-7.
75. Hasanu'z- Zaman. *İlk İslâm Devletlerinde Ekonomik Strüktür*, çev.: Sinan Ersoy, İstanbul, 1987.
76. Hashmi, Yusuf Abbas. *Political, Cultural and Administrative History under The Latter Ghaznavids (from 421/1030 to 583 /1187)*, Hamburg Üniversitesi, 1956,
77. Hilol as-Sobiy, Abu'l- Husayn Hilol ibn al Muhassin ibn Ibrohim as-Sobiy (v. 448/1056). *Tajoribu'l- umam va zayli I-IV*, Ed.: H. F. Amedroz, Bag'dod, 1337/1919.
78. Hitti, Philip. *Siyasi ve Kültürel İslâm Tarihi I-IV*, çev. Salih Tuğ, İstanbul, 1989.
79. Hudgson, Marshall G. S.. *İslâm'ın Serüveni: Bir Dünya Medeniyetinde Bilinç ve Tarih I-III*, çev. Red. Metin Karabaşoğlu, İstanbul, 1993.

80. **Huart, Cl.** "Käküyiler" maddesi, *İslâm Ansiklopedisi (Aİ)*, VI, 108-9.
81. **el-Hüseynî, Sadrettin Ebû'l- Hasan Ali b. Nâsir** (v. 590/1194). *Ahbârü'd- Devleti's- Selçûkiyye*, çev.: Necati Lügal, Ankara, 1943.
82. **İbn Bâbâ el-Kâşânî, Ebû'l- Abbâs Ahmed b. Ali** (v. 502/1108). *Kitâbu Re'si Mâlî'n- Nedîm*, Turhan Valide-Yeni Câmî No: 234. (Gazneliler Kısmı 203a-210a).
83. **Ibn Battuta, Muhammad ibn Abdilloh** (v. 779/1377). *Rihlatu ibni Battuta*, Bayrut, 1384/1964.
84. **ibn Haldun, Abdurrahmon** (v. 809/1406). *Muqaddimatu tarixi ibn Haldun*, Bayrut, 1408/1988.
85. **İbn Haldûn**. *Mukaddime I-II*, Türkçe Tercümesi: Süleyman Uludağ, İstanbul, 1988, 2. baskı.
86. **ibn Halaf-i Tabriziy**. *Burhon-ı qati'y*, Nashr: Muassasa-i Matbuot-1 Faridun-i ilmi, Eron
87. **Ibn Hallikân, Abu al-Abbâs Shamsuddin Ahmad b. Muhammad b. Abu Bakr** (vaf. 681/1282). *Vafayât al-A'yân va Anbâ' az-Zamân*. Tah.: Ihsân Abbos. Bayrut, 1968.
88. **Ibn İsfandiyyâr, Bahouddin Muhammad b. Hasan Kotib** (yozilgan sana: 614/1217). *Târîx-i Tabariston*. 1-2 jild. Tashih: Abbos İqbol. Tehron, 1902.
89. **Ibn Kasir, Abu al-Fidâ** (vaf. 775/1373). *Al-Bidoya va'n-Nihoya*. 1-14 jild. 2-nashr. Bayrut, 1977.
90. **Ibn Manzur, Abu al-Fazl Jamoluddin Muhammad b. Mukarram**. *Lisân al-Arab*. 1-15 jild. Bayrut, 1990.
91. **Ibn al-Javziy, Abu al-Faraj Abdurrahmon b. Ali b. Muhammad** (vaf. 596/1200). *Al-Muntazam fi Târîx al-Umam va'l-Mulûk*. 1-18 jild. Bayrut, 1992.
92. **Ibn al-Asir, İzzuddin Abu al-Hasan Ali b. Abul-Karam Muhammad b. Abdulkarim** (vaf. 630/1233). *Al-Komil fit-Tarix*. 1-13 jild. Nashrga tayyorlovchi: Carolus Johannes Tornberg. Bayrut, 1965.
93. **Inalcık, Halil**. "Padishah" maqolasi. *İslom Ansiklopediyasi*, 9-jild, 491-495-betlar.
94. *İslom Ansiklopediyasi*, 1-15 jild. İstanbul: MEB nashriyoti.
95. **Jhan, Kral**. "Jahon tarixchisi Rashiduddin". *İslom Tetkiklari Instituti jurnali*, 3-jild, 3-4-son, 1959-1960, 227-236-betlar.
96. **Kafesoğlu, İbrahim**. *Sulton Malikshoh davrida Buyuk Saljuqiylar imperiyasi*. İstanbul, 1953.
97. **Kafesoğlu, İbrahim**. "Respublika Prezidentligi bayrog'idagi 16 yulduz". *Yillarboyu Tarix*, 2-son (1981 yil fevral), 33-37-betlar.
98. **Kafesoğlu, İbrahim**. *Turk milliy madaniyati*. 6-nashr. İstanbul, 1989.
99. **Kafesoğlu, İbrahim**. "İslomiy turk davlatlarida madaniyat va tashkilot". *Turk dunyosi qo'llanmasi*. 1-3 jild. Anqara, 1992.
100. **Kafesoğlu, İbrahim**. *Xorazmshohlar davlati tarixi*. 3-nashr. Anqara, 1992.
101. **Kafesoğlu, İbrahim**. "Nizom ul-Mulk" maqolasi. *İslom Ansiklopediyasi*, 9-jild, 329-333-betlar.
102. **Kafesoğlu, İbrahim**. "Mahmud G'aznaviy" maqolasi. *İslom Ansiklopediyasi*, 7-jild, 173-183-betlar.
103. **Kafesoğlu, İbrahim va boshqalar**. *A Short History of Turkish-Islamic States (Excluding the Ottoman State)*. Anqara, 1994.

104. Kalkashandiy, Ahmad b. Ali (vaf. 821/1418). *Subh al-A'shâ fi Sinâ'at al-Inshâ*. 1–14 jild. Bayrut, 1987.
105. Kalkashandiy, Ahmad b. Ali. *Ma'âsir al-Inâfa fi Ma'âlim al-Hilâfa*. 1–3 jild. Tah.: Abdusattor Ahmad Faraj. Bayrut: Olam al-Kutub.
106. Kanar, Mehmet. *Katta forscha-turkcha lug'at*. Istanbul, 1993.
107. Kâzım Kadri, Hüseyin. *Turk lug'ati*. 1–4 jild. Istanbul, 1928–1945.
108. Key Kâvus, Unsur al-Ma'oliy b. Iskandar b. Kobus (vaf. 462/1070). *Qobusnoma (Nasihatonoma)*. Nashr va tahqiq: Reuben Levy. London, 1951.
109. Khan, Ghulam Mustafa. "A History of Bahram Shah of Ghaznin". *Islamic Culture*, 23-jild, 1949, 62–91; 199–235-betlar.
110. Kitapçı, Zekeriya. *Turkistonda islom va turklar*. Konya, 1988.
111. Konukçu, Enver. *Kushanlar va Oq Hunlar tarixi*. Anqara, 1973.
112. Kök, Bahattin. *Gazneli Mahmud bilan Abbosiy xalifasi al-Qodir o'rtasidagi munosabatlar*. Erzurum, 1991 (nashr etilmagan tadqiqot).
113. Köprülüzade, M. Fuad. *Turkiya tarixi*. Istanbul, 1923.
114. Köprülüzade, M. Fuad. "Andre Godard: Gazna va Gazna yodgorliklaridagi kitobalar". *Turkiyat majmuasi*, 2-jild, 1926.
115. Köprülüzade, M. Fuad. "XII asrda bir turk filologi Fahreddin Muborakshoh va uning asari". *Turk tili va adabiyoti haqida tadqiqotlar*. Istanbul, 1934.
116. Köprülüzade, M. Fuad. "Gaznaviylar davrida turk she'riyati". *Turk tili va adabiyoti tadqiqotlari*, 26–32-betlar.
117. Köprülüzade, M. Fuad. "Anadolu Saljuqlari tarixining mahalliy manbalari". *Belleten*, 7-jild, 25–27-sonlar, 1943, 379–523-betlar.
118. Köprülü, M. Fuad. "Kay qabilasi haqida yangi qaydlar". *Belleten*, 8-jild, 31-son, 1944, 421–452-betlar.
119. Köprülü, M. Fuad. *Islom va turk huquq tarixi tadqiqotlari hamda vaqf muassasasi*. Nashrga tayyorlovchi: Orhan Köprülü. Istanbul, 1983.
120. Köprülü, M. Fuad. "O'rta asr turk davlatlarida huquqiy ramzlardagi motivlar". *Islom va turk huquq tarixi tadqiqotlari*, 51–70-betlar.
121. Köprülü, M. Fuad. "O'rta asr turk-islom feodalizmi". *Islom va turk huquq tarixi tadqiqotlari*, 36–50-betlar.
122. Köprülü, M. Fuad. *Vizantiya muassasalarining Usmonli muassasalariga ta'siri*. Nashrga tayyorlovchi: Orhan Köprülü. 2-nashr. Istanbul, 1986.
123. Köprülü, M. Fuad. *Turk adabiyoti tarixi*. Nashrga tayyorlovchilar: Orhan Köprülü va Nermin Pekin. Istanbul, 1986.
124. Köprülü, M. Fuad. *Adabiyot tadqiqotlari*. 1–2 jild. 2-nashr. Istanbul, 1989.
125. Köprülü, M. Fuad. "Berid" maqolasi. *Islom Ansiklopediyasi*, 1-jild, 541–549-betlar.
126. Köprülü, M. Fuad. "Hojib" maqolasi. *Islom Ansiklopediyasi*, 6-jild, 30–36-betlar.
127. Köprülü, M. Fuad. "Xodim" maqolasi. *Islom Ansiklopediyasi*, 6-jild, 44–47-betlar.
128. Köprülü, M. Fuad. "Ota" maqolasi. *Islom Ansiklopediyasi*, 1-jild, 711–718-betlar.
129. Köprülü, M. Fuad. "Chavush" maqolasi. *Islom Ansiklopediyasi*, 2-jild, 362–369-betlar.
130. Köprülü, M. Fuad. "Aso" maqolasi. *Islom Ansiklopediyasi*, 1-jild, 660–663-betlar.
131. Köprülü, M. Fuad. "Arslon" maqolasi. *Islom Ansiklopediyasi*, 1-jild, 598–609-betlar.
132. Köprülü, M. Fuad. "Bayroq" maqolasi. *Islom Ansiklopediyasi*, 2-jild, 401–420-betlar.

133. Köprülü, M. Fuad. "Hil'at" maqolasi. *Islom Ansiklopediyasi*, 6-jild, 483–486-betlar.
134. Köprülü, Orhan F. "Bayroq" maqolasi. *Diyanet Islom Ansiklopediyasi*, 5-jild, 247–254-betlar.
135. Köymen, Mehmet Altay. *Buyuk Saljuqiylar imperiyasi tarixi*. 1–3, 5-jildlar. Anqara, 1989.
136. Köymen, Mehmet Altay. *Saljuqiylar davri turk tarixi*. Anqara, 1989.
137. Kramers, J. H. "Sulton" maqolasi. *Islom Ansiklopediyasi*, 11-jild, 24–28-betlar.
138. al-Qurashiy, Muhyiddin Abu Ahmad Muhammad (vaf. 775/1373). *al-Javohir al-Mudiyya fi Tabaqot al-Hanafiyya*. 1–5 jild. 2-nashr. Qohira, 1993.
139. Kurtoğlu, Fevzi. *Turk bayrog'i va yarim oy-yulduz*. Anqara, 1992.
140. Levent, Agah Sırrı. *Turk adabiyoti tarixi*. 1-jild (Kirish). 3-nashr. Anqara, 1988.
141. Lewis, Bernard. "Islom davlat muassasalari va tushunchalariga dasht xalqlarining ta'siri". *Islom Tetkiklari Instituti jurnali*, 2-jild, 2–4-sonlar, 1958, 209–230-betlar.
142. Lombard, Maurice. *Ilk g'alaba yillarida islom*. Tarj.: Nezh Uzel. Istanbul, 1983.
143. al-Lubdiy, Muhammad Samir Najib. *Mu'jam al-Mustalahot an-Nahviyya va as-Sarfiyya*. Bayrut, 1985.
144. Mantran, Robert. *Islomning yoyilish tarixi (VII–XI asrlar)*. Tarj.: Ismet Kayaoğlu. Anqara, 1981.
145. Mardin, Abu'l-Ula. "Xaraj" maqolasi. *Islom Ansiklopediyasi*, 6-jild, 222–225-betlar.
146. Mavardiy, Abu'l-Hasan Ali b. Muhammad (vaf. 450/1058). *al-Ahkom as-Sultoniyya*. Bayrut, 1985.
147. al-Maniniy, Shayx Ahmad (yozilgan sana: 1150/1737). *al-Fath al-Vahbiy 'ala Tarix Abi Nasr al-Utbi*. 1–2 jild. Qohira, 1869.
148. Merçil, Erdoğan. *Kirmon Saljuqiylari*. Anqara, 1989.
149. Merçil, Erdoğan. *Gaznaviylar davlati tarixi*. Anqara, 1989.
150. Merçil, Erdoğan. "Gaznaviylarning Kirmon hukmronligi". *Istanbul universiteti Adabiyot fakulteti tarix jurnali*, 24-son, 1970, 35–43-betlar.
151. Merçil, Erdoğan. "Sebukteginning Pandnoma asari (tanitish, forsha matn va turkcha tarjima)". *Islom Tetkiklari Instituti jurnali*, 6-jild, 1–2-sonlar, 1975, 202–232-betlar.
152. Merçil, Erdoğan. "Gaznaviylar saroyida bir lavozim: Resuldorlik". *VIII Turk tarix kongressi materiallari*, 1–2 jild. Anqara, 1981, 703–709-betlar.
153. Merçil, Adam. "G'oshiya va Saljuqiylarda uning qo'llanilishi haqida ayrim misollar". *Ord. Prof. Yusuf Hikmet Bayur xotirasiga bag'ishlangan to'plam*. Anqara: Turk tarix kurumi nashriyoti, 1985, 321–328-betlar.
154. Merçil, Erdoğan. "Gaznaviylarning Hindiston siyosati". *Prof. Dr. Bekir Kütükoğlu xotirasiga bag'ishlangan maqolalar*. Istanbul, 1991, 547–561-betlar.
155. Merçil, Erdoğan. "Ziyoriyalar" maqolasi. *Islom Ansiklopediyasi*, 12/2-jild, 622–625-betlar.
156. Mas'ud-i Sa'd-i Salmon (vaf. 528/1131). *Devon*. Tashih: Rashid Yasemi. Tehron.
157. Metz, Adam. *al-Hadarat al-Islomiyya fi'l-Qarn ar-Robi' al-Hijriy*. 1–2 jild. Arabchaga tarjima: Abdulhodi Abu Rayda. Bayrut, 5-nashr.
158. Mevlana Shah Muhammad Ismoil Pani Pati. *Islom tarixi*. Tarj.: Ali Genceli. Istanbul, 1992.
159. *Meydan Larousse*. 1–12 jild. "Vassallik" maqolasi, 12-jild, 541-bet.
160. Miles, G. C. "Numismatics". *The Cambridge History of Iran*. 4-jild: *The Period from the Arab Invasion to the Saljuqs*. Tahr.: R. N. Frye. Kembrij, 1975, 364–377-betlar.

161. Miquel, André. *Islom va uning sivilizatsiyasi*. 1–2 jild. Tarj.: Ahmet Fidan va Hasan Menteş. Anqara, 1991.
162. Mirxond, Muhammad b. Seyyid Burhoniddin (vaf. 904/1498). *Tarix-i Ravzat us-Safo*. 1–11 jild. Tehron, 1919–1920. (8–10-jildlar “Mulhaqot-i Tarix-i Ravzat us-Safa-yi Nosiriy” qoʻshimchasi bilan).
163. Narshaxiy, Abu Bakr Muhammad b. Jaʼfar (vaf. 348/959). *Tarix-i Buxoro*. Fors tilidan arabchaga tarjima va taʼhiq: E. Abdilmajid Badaviy va N. Mubashshir at-Tiroziy. Qohira, 1965.
164. Nosiruddin Munshiy Kirmoniy (vaf. 725/1325). *Nasoyim ul-Ashor min Latoim ul-Axbor dar Tarix-i Vuzaro*. Tashih: Mir Jaloliddin Husayn Ermeviy. Tehron, 1958.
165. Nazim, Muhammad. *The Life and Times of Sultan Mahmud of Ghazna*. Cambridge, 1931.
166. Nazim, Muhammad. “The Pand-Namah of Subuktigin”. *The Journal of the Royal Asiatic Society*, 1933, 605–628-betlar.
167. Nazim, Muhammad. “Mevdud” maqolasi. *Islom Ansiklopediyasi*, 6-jild, 162–163-betlar.
168. Nazim, Muhammad. “Masʼud” maqolasi. *Islom Ansiklopediyasi*, 8-jild, 133–134-betlar.
169. Niyazi, Mehmet. *Turk davlat falsafasi*. Istanbul, 1993.
170. Nizomiy Aruziy Samarqandiy, Ahmad b. Umar b. Ali (yozilgan sana: 550/1155). *Chahor Maqola*. Tashih: Muhammad Qazviniy. Nashr: Muhammad Muin. Tehron, 1955.
171. Nizomuddin Ahmad (vaf. 1003/1594). *Taboqot-i Akbariy* (yoki *Taboqot-i Akbarshohiy*). 1–2 jild. Kalkutta, 1927.
172. Nizom ul-Mulk, Hasan b. Ali b. Ishaq Tusiy (vaf. 485/1092). *Siyosatnoma (Siyar ul-Muluk)*. Nashrga tayyorlovchi: M. Altay Köymen. Anqara, 1982.
173. Nizom ul-Mulk. *Siyosatnoma*. Tarj.: Nurettin Bayburtlugil. Istanbul, 1981.
174. Ölgun, Ibrahim va Cemşit Drahsan. *Forscha-turkcha lugʼati*. Anqara, 1984.
175. Ögel, Bahaeddin. *Turklarda davlat tushunchasi (XIII asr oxirigacha)*. Anqara, 1982.
176. Ögel, Bahaeddin. *Qadimdan hozirgacha turk madaniyatining rivojlanish bosqichlari*. Istanbul, 1988.
177. Ögel, Bahaeddin. *Turk madaniyati tarixiga kirish*. 1–9 jild. Anqara, 1991.
178. Ögel, Bahaeddin. “Tuğ” maqolasi. *Islom Ansiklopediyasi*, 12-jild, 21–25-betlar.
179. Özdemir, Mehmet. *Andalus musulmonlari*. 1-jild. Anqara, 1994.
180. Öztuna, Yilmaz. *Boshlanishdan hozirgi zamongacha Buyuk Turkiya tarixi*. 1–14 jild. Istanbul, 1977–1979.
181. Öztuna, Yilmaz. *Islom davlatlari: davlatlar va sulolalar*. 1–4 jild. Anqara, 1989.
182. Pakalın, Mehmet Zeki. *Usmonli tarixiy atamallari va terminlari lugʼati*. 1–3 jild. Istanbul: MEB nashriyoti.
183. Parmaksızoğlu, İsmet. *Turklarda davlat tushunchasi (imperiya davri 1299–1789)*. Anqara, 1982.
184. Parmaksızoğlu, İsmet. “Gaznaviylar” maqolasi. *Turk Ansiklopediyasi*, 17-jild, 194–197-betlar.
185. Parmaksızoğlu, İsmet. “Otağ” maqolasi. *Turk Ansiklopediyasi*, 26-jild, 162–163-betlar.
186. Parmaksızoğlu, İsmet. “Mevdud” maqolasi. *Turk Ansiklopediyasi*, 24-jild, 78–79-betlar.
187. Parmaksızoğlu, İsmet. “Laqab” maqolasi. *Turk Ansiklopediyasi*, 22-jild, 455–456-betlar.

188. Pearson, James Douglas. *Index Islamicus 1906–1955: A Catalogue of Articles on Islamic Subjects*. Cambridge, 1958.
189. Lane-Poole, Stanley. *Catalogue of Oriental Coins in the British Museum*. 1–10 jild. London, 1876.
190. Ravandiy, Muhammad b. Ali b. Sulaymon (vaf. 604/1207). *Rohat us-Sudur va Oyat us-Surur*. Tarj.: Ahmad Ateş. Anqara, 1957.
191. Rashiduddin Fazlulloh (vaf. 718/1318). *Jome' ut-Tavorix*. Nashr: Ahmad Ateş. Anqara, 1957.
192. Rashiduddin Fazlulloh. *O'g'uznoma*. Tarj.: Zeki Velidi Togan. Istanbul, 1982.
193. Roux, Jean-Paul. *Turklar va mo'g'ullarning qadimgi dini*. Tarj.: Aykut Kazancıgil. Istanbul, 1994.
194. Sayılı, Aydın. "Ibn Sinoda astronomiya va astrologiya". *Ibn Sino tug'ilganining ming yilligi munosabati bilan maqolalar to'plami*. Anqara, 1984, 160–201-betlar.
195. Sanoyi G'aznaviy, Hakim Abu'l-Majd Majdud b. Adam (vaf. 525/1131). *Devon*. Tehron, 1922.
196. Sevim, Ali va Erdoğan Merçil. *Saljuqiylar davlatlari tarixi: siyosat, tashkilot va madaniyat*. Anqara, 1995.
197. Siddiqiy, S. A. *Islom davlatida moliyaviy tuzilma*. Tarj.: Rasim Özdenören. Istanbul, 1980.
198. Spuler, Bertold. *Iran in Früh Islamischer Zeit (633–1055)*. Wiesbaden, 1952.
199. Sourdel, D. "Ghulam" maqolasi. *Encyclopaedia of Islam (EI)*, 2-jild, 1079–1091-betlar.
200. Souvaget, Jean. *Islom dunyosi qisqa xronologiyasi*. 2-nashr. Anqara, 1963.
201. Steingass, F. *A Comprehensive Persian–English Dictionary*. 3-nashr. Bayrut, 1975.
202. Storey, C. A. *Persian Literature: A Bio-Bibliographical Survey*. London, 1953–1972.
203. Süslü, Özden. *Tasviratga ko'ra Anadolu saljuqiylari kiyimlari*. Anqara, 1989.
204. Shabankarei, Muhammad b. Ali (vaf. 759/1358). *Majma' ul-Ansob fi't-Tavorix*. Istanbul: Yangi Jome kutubxonasi, qo'lyozma № 909.
205. Yaltkaya, M. Sharafeddin. "Karramiylar". *Dor ul-Funun Ilohiyot fakulteti jurnali*, 11-son, 1929, 1–15-betlar.
206. Sheshan, Ramazon. *Salohiddin Ayyubiy va uning davlati*. Istanbul, 1987.
207. Shibli Nu'moniy (Hindiston). *Shi'r ul-Ajam yoki Eron shoirлари va adabiyoti tarixi*. 1–5 jild. Tehron, 1916.
208. Taneri, Aydin. *Turk davlat an'anasi: kecha va bugun*. Istanbul, 1993.
209. Taneri, Aydin. *Xorazmshohlar*. Anqara, 1993.
210. Taneri, Aydin. "Chatr" maqolasi. *Diyanet Islom Ansiklopediyasi*, 8-jild, 293–294-betlar.
211. Togan, Zeki Velidi. *Umumiy turk tarixiga kirish*. 3-nashr. Istanbul, 1981.
212. Togan, Zeki Velidi. *Tarixda metodologiya*. 4-nashr. Istanbul, 1985.
213. Togan, Zeki Velidi. "Rashiduddin Tabib" maqolasi. *Islom Ansiklopediyasi*, 9-jild, 705–712-betlar.
214. Tuğ, Salih. *Islom soliq huquqining paydo bo'lishi*. 2-nashr. Istanbul, 1984.
215. Turan, Osman. *Turk jahon hukmronligi mafkurasi tarixi*. 1–2 jild. Istanbul, 1993.
216. Turan, Osman. *Saljuqiylar tarixi va turk-islom sivilizatsiyasi*. 4-nashr. Istanbul, 1993.
217. Turan, Sharafeddin. "Silahdor" maqolasi. *Islom Ansiklopediyasi*, 10-jild, 640–643-betlar.
218. Türkmen, Erkan. *Amir Xusrav Dehlaviyning hayoti, asarlari va adabiy shaxsiyati*. Anqara, 1989.

219. Ibn Xaldun. *Muqaddima*. 1–2 jild. Tarj.: Sulaymon Uludag. 2-nashr. Istanbul, 1988.
220. Unat, F. Reşit. *Hijriy sanalarni milodiy sanaga aylantirish qo'llanmasi*. Anqara, 1988.
221. Utbiy, Abu Nasr Muhammad (vaf. 432/1040). *Tarix-i Yaminiy*. Fors tiliga tarjima: Jurfodekaniy. Tehron, 1915.
222. Uzunçarşılı, Ismail Hakkı. *Usmonli davlati tashkilotiga kirish*. Anqara, 1988.
223. Üçok, Bahriye. *Islom davlatlarida turk noibalari va ayol hukmdorlar*. Anqara, 1993.
224. Yazıcı, Tahsin. “Mirxond” maqolasi. *Islom Ansiklopediyasi*, 8-jild, 360–361-betlar.
225. Yetkin, Suut Kemal. *Islom me'morchiligi*. Anqara, 1959.
226. Yakubovsky, A. Yu. “Gaznaviy Mahmud: Gazna davlatining kelib chiqishi va xarakteri”. Tarj.: A. Caferoğlu. *Ülkü jurnalı*, 1939.
227. Yurdaydın, Hüseyin Gazi. *Islom tarixi darslari*. Anqara, 1988.
228. Zabidi, Zaynuddin Ahmad (vaf. 893/1488). *Sahih Buxoriy muxtasari: Tajrid as-Sarih tarjimasi*. Anqara, 1985.
229. Zahabiy, Shamsuddin Muhammad (vaf. 748/1347). *Siyar A'lam an-Nubala*. 1–25 jild. Bayrut, 1983.
230. Zaydon, Jurji. *Tarix at-Tamaddun al-Islamiy*. 1–5 jild. Bayrut.

FOR AUTHOR USE ONLY

FOR AUTHOR USE ONLY

**More
Books!**



yes
I want morebooks!

Buy your books fast and straightforward online - at one of world's fastest growing online book stores! Environmentally sound due to Print-on-Demand technologies.

Buy your books online at
www.morebooks.shop

Kaufen Sie Ihre Bücher schnell und unkompliziert online – auf einer der am schnellsten wachsenden Buchhandelsplattformen weltweit! Dank Print-On-Demand umwelt- und ressourcenschonend produziert.

Bücher schneller online kaufen
www.morebooks.shop



info@omniscryptum.com
www.omniscryptum.com

OMNIScriptum



FOR AUTHOR USE ONLY